جلد ١١، نمبر ٢
اپريل، مئي، جون
سال ١٩٦٢ع

مهراڻ

سنڌي ادبي بورڊ جو ٽِه ماهي عِلمي ۽ ادبي رسالو

سنڌي ادبي بورڊ
حيدرآباد، سنڌ

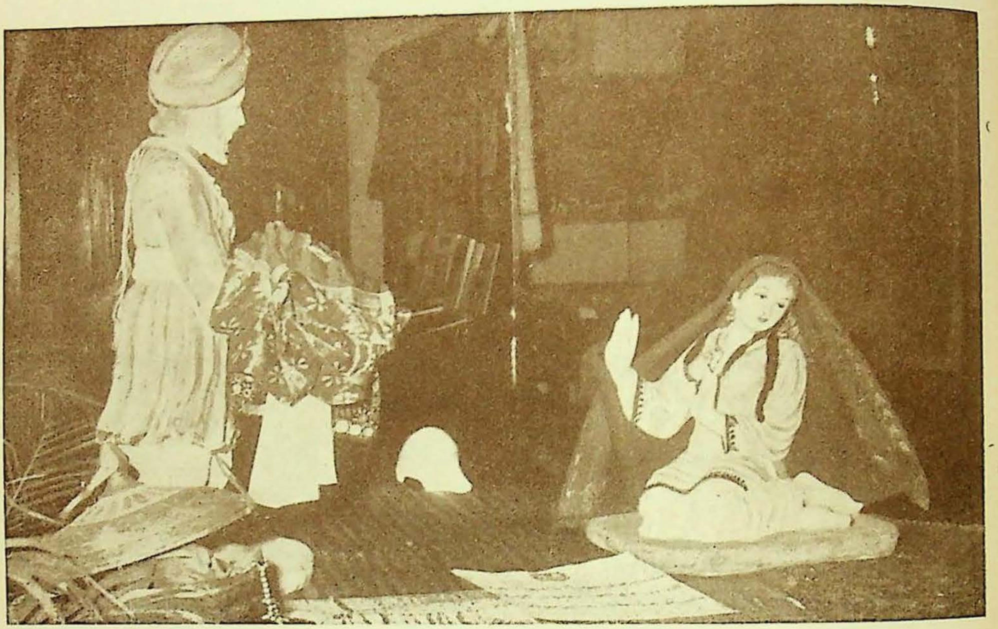

سنڌي نماءَ (چيروليءَ جا پُتلا، ويس ڊِڪايل)

ڀَنڀولا ڀنوهارِ کــي، عُمَرَ آڇ مَ توں،
وَرُ لوئيءَ جِي لُونْ، ڏاڏاڻن ڏنيام جا.

ـــ شاهه

۱۴-آڪٽوبر ۱۹۶۲ع تي، وزارت تعليم، حڪومت پاڪستان طرفان راولپنڊيءَ ۾ جاري ڪيل پريس نوٽ جو متن

"تعليمي ڪميشن اڙدو ۽ بنگاليءَ جي واڌاري لاءِ ڪي تجويزون ڏنيون هيون ته جيئن انهن کي، ڏاڪي بڏاڪي ترقي ڏياري، اعليٰ تعليم جو ذريعو بنايو وڃي. انهيءَ سلسلي ۾، ڪميشن اڳوڻيءَ سنڌ جي ايراضيءَ ۾ ذريعہ تعليم متعلق ڪي سفارشون ڪيون هيون. اهي سفارشون، تعليمي سال ۱۹۶۳-۶۵ع کان، ڇهينءَ جماعت ۾ عمل ۾ اچڻيون هيون، ۽ ان کان پوءِ ايندڙ سالن ۾ مٿين جماعتن ۾ ڏاڪي بڏاڪي عمل ۾ اچڻ ها.

"حڪومت هاڻي صورتحال جو نئين سر جائزو ورتو آهي، ۽ فيصلو ڪيو آهي ته سنڌيءَ جي باري ۾ اڳين حيثيت قائم رکي وڃي. سنڌي، جيئن هن کان اڳ هو، انهن ادارن ۾ ذريعہ تعليم رهندي، جن ۾ اڳ هئي. ساڳيءَ ريت، اڙدو انهن ادارن ۾ ذريعہ تعليم رهندي، جن ۾ اڳ هئي. اهي شاگرد جي سنڌيءَ کي ذريعہ تعليم استعمال ڪندا، تن کي پرائمري تعليم جي چوٿينءَ جماعت کان اڙدو لازمي مضمون جي حيثيت ۾ سيکارڻ متعلق صورتحال اڳي وانگر قائم رهندي.

"۱۹۶۰-۶۱ع کان وٺي عمل ۾ ايندڙ نئينءَ تعليمي اسڪيم موجب، سنڌي ڇهين کان ٻارهين درجي [انٽر] تائين انهن ادارن ۾ لازمي مضمون رهي آهي، جن ۾ ذريعہ تعليم سنڌي آهي: اها حيثيت نہ بدلبي. انهيءَ نئينءَ اسڪيم موجب، اڙدو ڇهينءَ کان ٻارهينءَ جماعت تائين لازمي مضمون آهي: اها حيثيت بہ نہ بدلبي."

'مهراڻ' جي هن پرچي جي طباعت مڪمل ٿيڻ تي سرڪار طرفان مٿيون پريس نوٽ شايع ٿيو آهي. گورنمينٽ، سنڌ جي همہگير احتجاج ۽ تقاضا کي مدنظر رکي، تعليمي ڪميشن جي رپورٽ ۾ پيش ڪيل غلط سفارشن تي نظرثاني ڪئي آهي، ۽ سنڌي زبان جي تعليمي حيثيت کي تسليم ڪيو آهي. گورنمينٽ جي انهيءَ دانشمندانہ قدم کي اسين تحسين جي نظرن سان ڏسون ٿا. ان سان گڏ، سنڌ جي عالمن ۽ اديبن، صحافين ۽ ادبي جماعتن کي پڻ مبارڪ ٿا ڏيون، جن جي مخلصانہ جدوجهد نتيجہخيز ثابت ٿي آهي.

ساڳئي وقت، اسين حڪومت کان اها بہ تقاضا ٿا ڪريون تہ جيئن سنڌي ٻوليءَ جي تعليمي حقن کي تسليم ڪري پنهنجي حسن تدبر جو مظاهرو ڪيو ويو آهي، تيئن هن زبان جي باقي تقاضائن ۽ حقن کي پڻ، سنجيدگيءَ سان، حقيقت پسندانہ رنگ ۾ ڏسڻ جي ڪوشش ڪئي وڃي، جيئن پاڪستان جي هيءَ علمي ۽ ادبي زبان، پنهنجي معيار ۽ حيثيت کي برقرار رکندي، ملڪ جي علمي ۽ ثقافتي جدوجهد ۽ تعمير ۾ پورو حصو وٺي سگهي. —غ. م. گ.

پاڪستان پائنده باد! **سنڌي زبان زنده باد!**

پاران ايم ايچ پنھور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.
Digitized by M. H. Panhwar Institute of Sindh Studies, Jamshoro.

پاڪستان جي پريزيڊنٽ ڏانهن

قومي اسيمبليءَ جي سنڌي ميمبرن جي يادداشت

"اسين اِنهيءَ ڳالهه تي نهايت ئي تشويش ٿا ظاهر ڪريون ته جيڪو علائقو هن وقت حيدرآباد ۽ خيرپور ڊويزنن تي مشتمل آهي، تنهن سان قومي انتظام توڙي ترقيءَ جي سيني ميدانن ۾ نهايت ئي بي انصافي ڪئي ويئي آهي، ۽ تمام نامناسب هلت هلي پيئي وڃي. حڪومت پاران اولهه پاڪستان جي مختلف علائقن جي هڪجهڙيءَ ۽ متوازن ترقيءَ ڏانهن جيڪو ڌيان ڏنو ويو آهي، تنهن جو اسين قدر ٿا ڪريون؛ پر هن ڳالهه تي افسوس ٿا ظاهر ڪريون ته اسان جي علائقي جي عوام جي خواهشن ۽ جذبن جي احترام ڪرڻ ۽ سنڌ جي مفادن جي حفاظت ڪرڻ طرف ڪو خاص ڌيان نه ڏنو ويو آهي.

"جن مقصدن کي خيال ۾ رکي اولهه پاڪستان کي يڪو صوبو بنايو ويو هو، سي، جيستائين اسان جي علائقي جو تعلق آهي، پورا نه ڪيا ويا آهن؛ ۽ جيڪي به وعدا ڪيا ويا هئا ۽ خاطريون ڏنيون ويئون هيون، تن جي پڻ پيچڪڙي ڪئي ويئي آهي. ملڪ جون مرڪزي ۽ صوبائي حڪومتون ظاهر ظهور نموني ۾ بي انصافيءَ ۽ بي اڪيائيءَ وارو برتاءُ ڪنديون رهيون آهن..."

"اسان جا عوام قدرتي طرح اِها آس رکيو ويٺا هئا ته ٻين علائقن جيان سنڌ جا جائز اُميدون به پوريون ٿينديون؛ مگر ڪين سخت مايوسي ٿي آهي—" [اقتباس]

صحيحيون:

(۱) مخدوم محمد زمان "طالب المولا"، (۲) غلام محمد وسان، (۳) غلام رسول شاهه جيلاني، (۴) غلام مصطفيٰ جتوئي، (۵) سيد امير حيدر شاهه، (٦) غلام قادر ڀنور، (۷) سردار غلام محمد خان مهر، (۸) دريا خان کوسو، (۹) بيگم مجيب النساءَ، (۱۰) محمد يوسف چانڊيو.

ذريعهء تعليم، سنڌي زبان!

اولهه ۽ اوڀر پاڪستان جي ليڊرن جو مطالبو

"ڪجهه عرصي کان سنڌ جي شاگردن، صحافين ۽ عوام طرفان ملڪ جي تعليمي نظام ۾ سنڌي زبان جي اڳوڻي حيثيت کي بحال ڪرڻ بابت مطالبا ٿيندا رهيا آهن. تعليمي ڪميشن جي غير حقيقت پسندانه ۽ ناقابل عمل سفارشن سنڌيءَ کي نظرانداز ڪري ڇڏيو آهي، ۽ پنهنجين صلاحيتن سببان جنهن درجي جي هوءَ مستحق آهي، سو ڪانئس ڦري ورتو آهي.

"سنڌي سيني علائقائي زبانن کان وڌيڪ ترقي يافته زبان آهي، جنهن کي پنهنجو شاندار تاريخي ۽ ثقافتي ورثو آهي. هن وٽ پنهنجو رسم الخط، پنهنجي الف-ب، ۽ پنهنجو ادب آهي، ۽ موجوده علمي طور ترقي يافته زماني جي نون لفظن، محاورن ۽ اصطلاحن کي پاڻ ۾ جذب ڪرڻ جي صلاحيت رکي ٿي. سنڌي زبان گذريل اڍائي سؤ سالن کان وڌيڪ عرصي تائين پرائمري ۽ ثانوي سطح تائين تعليمي ذريعو، گذريل نوي سالن کان ثانوي تعليم جي مٿين درجن تائين تعليمي ۽ امتحاني ذريعو، ۽ گذريل ويهن سالن کان بي. اي. تائين امتحاني ذريعو رهندي آئي آهي.

"اسين، ان ڪري، حڪومت کان تقاضا ٿا ڪريون ته تعليمي ڪميشن جي مذڪور سفارشن تي ترت نظرثاني ڪئي وڃي، ۽ سنڌي زبان کي اصل درجو ڏنو وڃي، سنڌ جي شاگردن ۽ عوامي حلقي جو معقول ۽ جائز مطالبو قبول ڪيو وڃي."

صحيحيون:

(١) مسٽر محمود علي (نشنل عوامي پارٽي ليڊر، اوڀر پاڪستان)؛ (٢) مسٽر محمد هاشم گذدر؛ (٣) مير رسول بخش ٽالپر؛ (٤) ميجر افسرالدين، ميمبر نشنل اسيمبلي (اوڀر پاڪستان)؛ (٥) نوابزاده نصرالله خان، ميمبر نشنل اسيمبلي؛ (٦) مسٽر يوسف علي، موهن ميان (اوڀر پاڪستان)؛ (٧) مسٽر مسيح الرحمان، ميمبر نشنل اسيمبلي (اوڀر پاڪستان)؛ (٨) نواب خيربخش مري، ميمبر نشنل اسيمبلي (بلوچستان)؛ (٩) مسٽر شير محمد مري (بلوچستان)؛ (١٠) سيد امير حيدر شاهه، ميمبر نشنل اسيمبلي (سنڌ)؛ (١١) مسٽر محمد ايوب کهڙو، سابق وزير دفاع پاڪستان؛ (١٢) قاضي فضل الله، سابق وزير اعليٰ سنڌ؛ (١٣) مسٽر مولا بخش سومرو، سابق وزير سنڌ؛ (١٤) آغا غلام نبي، سابق وزير سنڌ؛ (١٥) قاضي فيض محمد، وڪيل؛ (١٦) مير غلام علي ٽالپر، ميمبر نشنل اسيمبلي؛ (١٧) مسٽر غلام محمد وساڻ، ميمبر نشنل اسيمبلي؛ (١٨) مسٽر غلام مصطفىٰ پرڳڙي؛ (١٩) شيخ عبدالمجيد سنڌي؛ (٢٠) مسٽر زين الدين خان؛ (٢١) مسٽر محمود الحق عثماني، ميمبر نشنل اسيمبلي. [٢- آڪٽوبر، ١٩٦٢ع]

سنڌي، سرڪاري زبان!

سنڌي دانشورن جو مطالبو

”اسان تعليمي ڪميشن جي رپورٽ غور سان پڙهي آهي، خاص طرح آهو حصو، جنهن جو واسطو ملڪ جي نئين تعليمي نظام ۾ سنڌي زبان جي استعمال ۽ حيثيت سان آهي.

”اسين اِن سلسلي ۾ انهيءَ مطالبي جي پُرزور تائيد ٿا ڪريون، جيڪو سنڌي شاگردن، استادن، اديبن ۽ سنڌيءَ سان واسطو رکندڙ مختلف جماعتن طرفان زوردار نموني ۾ پيش ٿيندو رهيو آهي.

”اسان کي يقين آهي ته

”(١) سنڌي ڳالهائيندڙ ٻارن لاءِ ڇهين درجي کان وٺي سنڌيءَ جي لازمي تعليم ختم ڪري ڇڏڻ سان، سنڌي زبان جي ادبي مستقبل جا سمورا دروازا بند ٿي ويندا.

”(٢) ٽئين درجي کان اڙدو جي لازمي تعليم شروع ڪرڻ، جڏهن اُن وقت جي ستن سالن واريءَ ڪچيءَ اوستا ۾ اجا ٻار کي خود پنهنجي مادري زبان ۾ به پڙهڻ ۽ لکڻ جو حوصلو ڪونه هوندو آهي، سا ڳالهه نه رڳو سنڌ جي تعليمي صورتحال موجب ناقابل عمل آهي، بلڪ تعليمي لحاظ کان به سراسر خام ۽ بي بنياد آهي. تيرهن هزار سنڌي پرائمري ماسترن کي يڪلخت نوڪريءَ مان ڪڍي، انهن جي جاين تي اڙدو ماسترن کي ڀرتي نٿو ڪري سگهجي، ۽ نه وري انهن کي نئين سر پڙهائي ايترو ماهر ٿو بنائي سگهجي جو هو موثر نموني سان هاڻي اڙدو ماستري ڪرڻ لڳن.

”(٣) ڇهين درجي کان سنڌيءَ ذريعي تعليم ڏيڻ جو سرشتو يڪلخت ختم ڪري ڇڏڻ، ۽ ان بدران اڙدو ذريعي سنڌي ڳالهائيندڙ ٻارن کي تعليم ڏيڻ، جڏهن هو اڙدو ۾ معمولي ابتدائي تعليم، فقط ٽي سال، رڳو ٽئين ۽ چوٿين ۽ پنجين درجي ۾ حاصل ڪري سگهيا هجن، ۽ سا به غير موثر نموني ۾، سو هڪ اهڙو قدم آهي، جيڪو سنڌي ڳالهائيندڙ ٻارن کي تعليمي فائدن کان مڪمل طرح محروم رکندو، ۽ هو اُنهن ٻارن جي مقابلي ۾ پنهنجي ذهن ۽ شعور جي آزادانه تربيت ۽ ترقيءَ توڙي چتاءِ پڻيءَ جي مڙني مرحلن ۾ سخت نقصان هيٺ ايندا، جن جي مادري زبان اڙدو آهي، يا جيڪي انگريزي دور کان وٺي، پنهنجيءَ ٻاراڻيءَ اوستا کان ئي اڙدوءَ ذريعي تعليم وٺندا رهيا آهن.

”(٤) سنڌي زبان کي زبردستيءَ اهڙين حالتن ۾ مبتلا ڪرڻ، جن ۾ ان جي ٻوساٽجي، بيزور ۽ بيدم ٿي، آخرڪار هڪ تهذيبي ترقيءَ جي وسيلي هجڻ واريءَ حيثيت طور فنا ٿي وڃڻ کان سواءِ ٻيو ڪو به نتيجو نڪرڻو ناهي، ۽ پوءِ وري اها دعوا ڪرڻ ته سنڌي زبان کي وڌائڻ ۽ ويجهائڻ لاءِ سرڪار گهڻو ڪجهه ڪري رهي آهي، ۽ ان سلسلي ۾ سرڪاري امداد حاصل ڪندڙ هڪ-اڌ ادبي ادارن — جهڙوڪ سنڌي بورڊ، خواهه ٻين به ڪيترن ادارن — کي سنڌي

زبان جي بقا ۽ حفاظت جي ضمانت طور پيش ڪرڻ سا هڪ مضحڪہ خيز ڳالھہ آهي، ۽ ان کي فقط هڪ کوکلي دعوا چئي سگهجي ٿو.

"(٥) سنڌي زبان بابت تعليمي ڪميشن جون سفارشون ڪنهن بہ تسليم شده نفسياتي، تعليمي يا لساني اصول تي ٻڌل نہ آهن. معلوم ٿئي ٿو تہ انهيءَ سلسلي ۾ 'ڪميشن' تي انتهائي اختلافي سياسي مصلحتن جو شديد اثر پيو آهي.

"(٦) سنڌي زبان بابت تعليمي ڪميشن جون سفارشون سنڌيءَ طرح ان جي انهيءَ حيثيت تي اثرانداز ٿين ٿيون، جيڪا حيثيت، ذريعہ تعليم طور، اولھہ پاڪستان جي ٻين سمورين علائقائي زبانن جي برعڪس، ان کي نہ صرف انگريزن جي هڪ سؤ سالن واري زماني ۾، بلڪ ان کان بہ اڳ حاصل هئي.

"اسين، ان ڪري، مطالبو ٿا ڪريون تہ ڪميشن جي رپورٽ جو بنيادي طرح سان نئين سر جائزو ورتو وڃي، ۽ سنڌي ڳالهائيندڙ شاگردن جي موجوده ۽ آئنده نسلن جي مستقبل کي تباهيءَ کان بچائڻ لاءِ — جيڪو هن وقت تعليمي ڪميشن جي سراسر غيرحقيقت پسندانہ ۽ باطل سفارشن سببان خطري ۾ پئجي ويو آهي — فوراً منصفانہ پاليسي اختيار ڪئي وڃي.

"اسين مطالبو ٿا ڪريون تہ سنڌي زبان کي اولھہ پاڪستان ۾ هڪ 'سرڪاري زبان' جي حيثيت سان تسليم ڪيو وڃي.

"اسين مطالبو ٿا ڪريون تہ سنڌي زبان کي اعليٰ ثانوي سطح تائين تعليمي ذريعي طور، ۽ گريجوئيشن جي سطح تائين هڪ لازمي اختياري مضمون ۽ آرٽس جي امتحاني ذريعي طور، ساڳيءَ ريت جاري رکيو وڃي.

"اسان کي ڪوبہ اعتراض نہ رهندو، جيڪڏهن سنڌي ٻارن لاءِ ڇهين درجي کان ۽ اعليٰ ثانوي سطح تائين اردو زبان کي هڪ الڳ لازمي مضمون طور متعارف ڪرايو ويندو — جيئن تاريخ، جاگرافي، وغيره.

"اسان کي اميد آهي تہ حڪومت سنڌ علائقي جي عوام طرفان پنهنجي مادري زبان بابت، تعليمي ڪميشن جي رپورٽ پڌري ٿيڻ واري ڏينهن کان وٺي، هر ممڪن ذريعي سان ظاهر ڪيل نقطہ نظر جي اهميت ۽ صداقت کي قبول ڪندي، ۽ انهيءَ انڌير کي روڪڻ لاءِ تڪڙا اپاءَ وٺندي، جيڪو تعليمي مدارن جي نالي ۾ ڪيو پيو وڃي."

صحيحيون:

(١) شيخ عبدالمجيد سنڌي، (٢) اي. ڪي. بروهي، (٣) شيخ اياز، (٤) پيرزادو عبدالستار، (٥) حاجي مولابخش سومرو، (٦) غلام مصطفيٰ پرڳڙي، (٧) سيد ميران محمد شاهہ، (٨) محمد حنيف صديقي، (٩) ڊاڪٽر محمد ابراهيم شيخ، (١٠) شيخ علي محمد (ايڊيٽر "عبرت"، حيدرآباد)، (١١) مخدوم امير احمد (پرنسپال، سنڌ اورينٽل ڪاليج). [٢- آڪٽوبر ١٩٦٢ع]

"سنڌي ادبي بورڊ" جو ٺهراءُ

"اڙدو جي قومي زبان طور اهميت کي محسوس ڪندي، هيءُ 'بورڊ' قومي تعليمي ڪميشن جي عمل هيٺ ايندڙ انهن سفارشن کي خلوص دل سان ساراهي ٿو، جن مطابق سيني شاگردن لاءِ اڙدو کي (١) مڊل، اعليٰ ۽ اعليٰ ثانوي درجن لاءِ هڪ لازمي ايپاسي مضمون، ۽ (٢) بي.اي. لاءِ هڪ اختياري مضمون ٺهرايو ويو آهي.

"بورڊ کي، بهرحال، ڪميشن جي انهن سفارشن ۾ ڪو فائدو نظر نٿو اچي، جن جي بنياد تي،

(الف) تسليم شده تعليمي اصولن جي اُبتڙ، جيڪي ٻارن کي سندن مادري زبان ذريعي سکيا ڏيڻ جي حمايت ڪن ٿا، اڙدو کي پرائمري سطح تي هڪ لازمي مضمون طور متعارف ڪرايو ويو آهي؛ ۽

(ب) تجويز ڪيو ويو آهي ته اڙدو زبان، عبوري مدت بعد، ثانوي ۽ اعليٰ ثانوي سطح تي تعليمي ۽ امتحاني ذريعي طور سنڌيءَ جي جاءِ والاري.

"انهيءَ نازڪ مسئلي تي هن علائقي جي شاگردن، مائٽن ۽ عام خلق جي احساس جي ترجماني ڪندي، بورڊ جي زوردار راءِ آهي ته مٿيون سفارشون، قومي مفادن کي محسوس ڪرائڻ بجاءِ، متاثر ٿيندڙ ماڻهن کي تعليمي اختياريءَ وارن خلاف مسلسل شڪايت جو موقعو ڏينديون.

"...سنڌي زبان کي پنهنجي موجوده درجي ۽ انهيءَ اهم مقام کان محروم ڪرڻ سان، جيڪو مقام ڪيس هن علائقي جي ثقافتي نظام ۾ حاصل آهي، حڪومت سنڌي ڳالهائيندڙ عوام جي احساسن کي مجروح ڪندي، ۽ ڪين ون يونٽ اندر پنهنجي حيثيت ۽ ترقيءَ بابت غير سلامتيءَ جو بيجا احساس ڏياريندي.

"انهن حالتن جي مدنظر، سنڌي ادبي بورڊ گذارش ٿو ڪري ته هن علائقي ۾ زبان جي مسئلي تي نظرثاني ڪئي وڃي، ۽ تجويز ٿو ڪري ته

(١) سنڌيءَ جي موجوده تعليمي ۽ امتحاني حيثيت برقرار رکي وڃي؛ ۽

(٢) اڙدو کي پرائمري سطح تي ٻارن لاءِ لازمي نه سمجهندي، ان کي نئين تعليمي نظام ۾ ڇهين کان ٻارهين درجي تائين، يعني ثانوي ۽ اعليٰ ثانوي سطح تي، هڪ لازمي مضمون طور متعارف ڪيو وڃي." [اقتباس]

[٦-آڪٽوبر، ١٩٦٢ع]

نئين تعليمي ڪميشن!

”’سنڌي ادبي سنگت‘ هن ڳالهه تي سخت مذمت جو اظهار ٿي ڪري ته حڪومت جي قومي تعليمي ڪميشن جي رپورٽ، پنهنجين ٻين سمورين خامين سان گڏ، سنڌي زبان کي ذريعهٔ تعليم طور محدود ۽ نظرانداز ڪري ڇڏڻ سان، ملڪ جي سنڌي ڳالهائيندڙ عوام کي سندن بنيادي حقن کان محروم ڪري ڇڏيو آهي. ڪميشن جي اها رپورٽ، جديد دور ۾ عالمي طور تسليم ٿيل بنيادي انساني قدرن جي بلڪل ابتڙ آهي، ۽ اها ’يونيسڪو‘ جي طي ڪيل فيصلن جي سراسر خلاف آهي.

”ڪميشن جون سفارشون آمي لک سنڌي ڳالهائيندڙ عوام جي تعليمي سرگرمين کي مڪمل طرح تباهه ڪري ڇڏينديون، جنهن جي نتيجي ۾ ملڪ جي هن حصي جا ماڻهو هرڪنهن ميدان ۾ پوئتي رهجي ويندا.

”هن علائقي جي هر طبقي جا ماڻهو، اخبارن ۽ ٻين سمورن ذريعن سان، ڪميشن جي رپورٽ کي رد ڪري، ان جي خلاف اڳي ئي زوردار احتجاج بلند ڪري چڪا آهن. انهيءَ احتجاج کي هڪ ڀيرو وري ٻه دهرائيندي، اسين مطالبو ٿا ڪريون ته هن وقت جڏهن حڪومت تعليمي ڪميشن جي رپورٽ تي نظرثاني ڪرڻ تي آماده ٿي رهي آهي، تڏهن، ملڪ جي بهتريءَ ۽ ترقيءَ خاطر، نهايت ضروري آهي ته حڪومت مادري زبان ذريعي تعليم ڏيڻ جو اصول اختيار ڪري.

”اسين، ان ڪري، تقاضا ٿا ڪريون ته هڪ نئين تعليمي ڪميشن مقرر ڪئي وڃي، جنهن ۾ ملڪ جي سمورين علاقائي زبانن جي تعليمي ماهرن جي نمائندگي موجود ڪئي وڃي، ته جيئن ملڪ لاءِ ڪو بهترين ۽ مثالي تعليمي نظام وجود ۾ آئي سگهجي.“

[”سنڌي ادبي سنگت“ جو عام اجلاس، حيدرآباد، ٢٣- سيپٽمبر، ١٩٦٢ع]

”تعليمي ڪميشن جي رپورٽ کي مطالع ڪرڻ کان پوءِ، اسين هن نتيجي تي پهتا آهيون ته ان ۾ سنڌي زبان جي علمي، ادبي، ثقافتي ۽ تعليمي حيثيت ۽ معيار کي نظرانداز ڪري، ذريعهٔ تعليم نه بنائي، نه فقط سنڌ جي لکن ماڻهن جي جذبات کي ڌڪو ڏنو ويو آهي، پر ان سان گڏ سندن ايندڙ نسلن لاءِ به تعليم حاصل ڪرڻ کي هڪ غير علمي ۽ غير فني ماحول ۾ قابو رکيو ويو آهي.

”اسان جو پُرزور مطالبو آهي ته سنڌي زبان جي علائقائي زبانن ۾ حاصل ڪيل تهذيبي، ثقافتي ۽ تاريخي حيثيت کي تسليم ڪندي، ان کي ذريعهٔ تعليم طور تسليم ڪيو وڃي، جا حيثيت صدين کان وٺي هلندي آئي آهي.“ [”بزم طالب المولا“، سنڌ، جو اجلاس: سيپٽمبر، ١٩٦٢ع]

عثمان علي انصاري

ولادت: ۲۱- آکتوبر ۱۹۰۱ع   وفات: ۲- سیپټمبر ۱۹٦۲ع

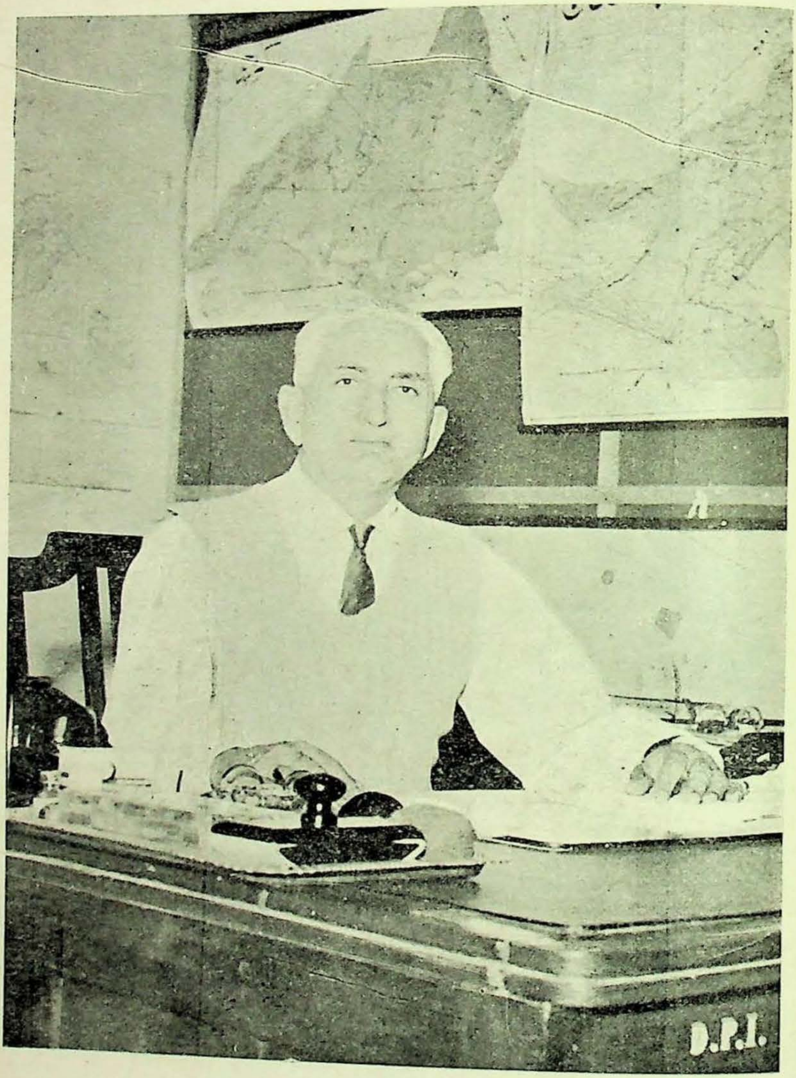

رفتید ولے نه از دل ما

مهراڻ

سنڌي ادبي بورڊ جو سه ماهي علمي ۽ ادبي رسالو

جلد ۱۱] [نمبر ۲

فهرست

گذارش — ادارو. سنڌ جو لافاني شعر — بيت شاهه لطيف

شعر: بيت (ص ۹)؛ ڪافيون (ص ۱۳)؛ وائي (ص ۱۸)؛ گيت (ص ۱۹)؛ نظم (ص ۲۴)؛ آزاد نظم (ص ۳۷)؛ نيون طرزون (ص ۳۹)؛ غزل (ص ۴۱)؛ قطعا (ص ۵۰)؛ رباعيون (ص ۵۴).

افسانا — صفحو

۱. مهربان خوني — م. ع. ڏيپلائي ۵۹

۲. "ڪنهن ڪان دلڙي ڪسڻ، ڪنهن ڪان ڏار ٽيڻ" — قمرشهباز ۶۴

۳. ٿرڊ ڪلاس — ذوالفقار راشدي ۷۲

۴. عورت — آمر جليل ۷۷

۵. ڪارو سچ (ترجمو) — اقبال احمد آگرو ۸۳

۶. زندگيءَ جي آغوش ۾ (ترجمو) — غلام نبي سيمڻ ۹۴

۷. هيءَ ڪهاڻي ڪهڙي! (ترجمو) — شمشيرالحيدري ۹۷

ناٽڪ

۱. "هندستان ڇڏي وڃو!" — موهن ڪلپنا ۱۰۱

مضمون — صفحو

۱. سنڌ جو سماجي جائزو، انگريزن جي دور ۾ — ڪريم بخش چنا ۱۱۷

۲. جرمن عالم ۽ جت قوم — عبدالڪريم لغاري ۱۲۴

۳. سيوهڻ شريف — محبوب علي چنا ۱۳۶

۴. نالهءِ مجروح (آڳاٽو ادب) — شيخ محمد اسماعيل ۱۴۸

۵. ٽالپرن جي آداب نويسي — شائق تيصري ۱۶۳

۶. شعر جو شرف ۽ شان — مرزا قليچ بيگ، مرحوم ۱۶۶

۷. ادب جو ڪم (ترجمو) — جهامنداس پاٽيا ۱۸۷

۸. "مهراڻ" جا موتي — ادارو ۱۹۲

۹. "آديسي اٿي ويا —" ۱۹۳

۱۰. تبصرا ۲۰۳

۱۱. سنڌي زبان جا مسئلا ۱۲۸

تصوير: سنڌي نماءُ (عڪس)

[ڪور جي ڊزائين لاءِ ادارو محترم ظفر ڪاظميءَ جو ٿورائتو آهي.]

ايڊيٽر: غ. م. گرامي — اسسٽنٽ ايڊيٽر: شمشيرالحيدري

مهراڻ

٣- ڪئنٽونمينٽ، حيدرآباد، سنڌ

ساليانو چندو
پاڪستان لاءِ ١٠ رپيا
ولايت لاءِ ١٢ رپيا

في ڪاپي
پاڪستان لاءِ ٣-٠٠ رپيا
ولايت لاءِ ٣-٥٠ رپيا

اشتهار في صفحو ١٠٠ رپيا

Printed and Published by the Secretary, Sindhi Adabi Board, at the Board's Printing Press, Tilak Incline, and Book-stall. 3-Cantonment Hyderabad, Sind.

•

ويهان ڪٺن ماٺ ڪري، هيڏو سُور سَهِي!
هيڏي شهر ڀنڀور ۾، ساريان ڪونہ سَهِي!
صبح ڏونگر ڏوريان، ڪٿهن ڀر رات رهي؛
وڃ، پيرن، آءٌ جهنديس تان نہ جَتن ري!

(لطيف رحہ)

واهُڙَ، وَهين مَ شالَ، سُڪي ٻيلاڙيون ڏيين،
پسان ڏنهنجي پيٽ ۾، لاٽا، لُوٽَ، لِيارَ،
جُه ڏسو سڀ جمار، آسائتيون ٻوڙيون!
(لطيف رحہ)

گذارش

ادب ۽ اخلاقيات

موجوده علمي ۽ ادبي دور ۾ 'ادب ۽ اخلاقيات' هڪ اهم موضوع بنجي چڪو آهي. هن دور جي نقادن، پنهنجي پنهنجي مخصوص ۽ ذاتي نقطہ نظر سان اِن بابت گهڻو ڪجهہ لکيو آهي.

اسان جا نقاد ٻن گروهن ۾ تقسيم ٿيل آهن: هڪڙا آهن قدامت پسند ۽ روايت پرست نقاد، ۽ ٻيا آهن مارڪسزم جا ترجمان ۽ داعي. ٻنهي گروهن جي خيالن ۽ نظرين ۾ وڏو فرق آهي. قدامت پسند گروهہ زياده تر پراڻين روايتن ۽ فني قدرن کي ئي ڇهڻيو ٿو اچي، ۽ ادب ۽ سماج جي بدلجندڙ قدرن ۽ فني ارتقا جي جدّت پذير اصول کان ناآشنا آهي. انهن جو ادبي مطمح نظر قديم الايام کان پيدا ٿيل فني ۽ اخلاقي شعور آهي، جو هر هڪ تاريخي پس منظر کان اثر وٺندي، هر سماجي طبقي کان 'توارث' طور هلندو ٿو اچي. ان توارث کي هڪ 'مقدس روايت' جي حيثيت ملي چڪي آهي. ٻيو گروهہ جدت پذير قدرن کان متاثر آهي. اهو سماج جي ارتقائي شعور کي تاريخي جدليات، بلڪ مادّي جدليات جو مظهر ٿو سمجهي، ۽ ادب خواهہ فن ۽ اخلاق جي پراڻن قدرن کي جديد سماجي تقاضائن جي روشنيءَ ۾ پرکڻ ٿو گهري: هو انسان جي جديد قدرن، فڪري ۽ سماجي تقاضائن، تاريخي ۽ مادي جدليات ۽ طبقاتي ڪشمڪش کي مذهبي ۽ اخلاقي، ديني ۽ ذرسي، علمي ۽ فني، قدامت پسندانہ 'مقدس روايتن' تي ترجيح ٿو ڏئي. اهو گروهہ انساني فڪر جي ارتقا لاءِ جديد سائنسي اڪتشافات ۽ ايجادات کي هڪ انقلاب پسند ۽ ارتقاپذير قدم ٿو سمجهي. بهرحال، اسان جي ٻنهي تنقيدي گروهن جا پنهنجا پنهنجا نظريا آهن، ۽ پنهنجا پنهنجا دليل دلائل آهن. انون ٻنهي گروهن جي وچ ۾ محاڪمو ڪرڻ، اسان جي مقصد کان بعيد آهي.

سڀ کان اول 'ادب' جي تعريف، ۽ ان سان گڏ 'اخلاق' جي تعريف متعين ڪرڻ ضروري آهي. افسوس اِهو آهي تہ هن مسئلي ۾ بہ اسان کي ٻنهي طبقن جي خيالات ۽ نظريات سان واسطو پوي ٿو.

'ادب' جي هڪ اها تعريف آهي، جا جاگيردارانہ دور جي پيداوار آهي، جنهن ۾ ادب امير ۽ حاڪم طبقي جي ذهني تعيّش لاءِ آلڪار ٿي ڪم آيو آهي، ۽ زياده تر بادشاهن جي درٻارن ۾ پيدا ٿيو، ۽ ارتقا ڪري، هڪ مقدس روايت، ۽ مخصوص فن، مخصوص اسلوبِ بيان ۽ مخصوص لغوي تعبير تائين پهتو. ان دور جي شاعري ۽ افسانہ طرازي اڄ بہ موجود آهي.

اهو ادبي دور هڪ مخصوص زاويہ نگاه جي ماتحت تخليق ٿيو، وڌيو، ۽ همہ گير ٿي، ان دور جي سماجي تقاضائن تي ڇانئجي ويو. اهو دور عشق و محبت ۽ هجرو وصال جي رنگين داستانن جو ترجمان آهي. جڏهن تہ عشق و محبت جا سڀ قدر ۽ معيار اميرن ۽ وزيرن سان وابستہ هئا، تنهنڪري مذهبي طور يا اخلاقي طور انهن تي ڪابہ گرفت نہ ٿي سگهي. عوام ويچارا پنهنجين حسرتن ۽ تقاضائن کي آميرن ۽ وزيرن جي تخليق ڪيل فن جي زبان ۾ ڳائيندا وڄائيندا رهيا ــ حالانڪ ان دور جي شاعري ۽ سموري فني ۽ ادبي ميراث نڪا اخلاق جي حدن اندر هئي، ۽ نڪا مذهبي ۽ ديني گرفت کان بچي سگهي ها.

ان طرح درباري فن ۽ درباري شاعري، وڌندي وڌندي، هڪ عظيم فن بڻجي ويئي، جنهن ۾ اشارات ۽ ڪنايات جي عالم ۾ قادرالڪلام شاعرن خوب تنقيدون ڪيون، ۽ پنهنجي ضمير جي ترجماني ڪندي، ان دور جي غلطڪار معاشري ۽ غلط سماجي قدرن، غلط روايتن ۽ خوشامندانہ انداز بيان جا چڱيءَ طرح چوڏا لاٿائون. اهو انقلاب فني نہ هو، پر نظرياتي هو. غزل جي پراڻي فني هيئت کي قائم رکندي، انسان جي فڪري جزالت، تنقيدي شعور ۽ اصلاح پسند خيالات جي ترجماني ڪرڻ هڪ تاريخي خدمت آهي، جنهن کان انڪار نٿو ڪري سگهجي.

ان طرح 'اخلاقيات' بہ پنهنجيءَ جاءِ تي هڪ مستقل موضوع آهي. اخلاقيات جي تاريخ هر انساني سماج ۾، هر مذهبي دور ۾ ۽ هر طبقاتي گروهبنديءَ ۾، جدا جدا اصول پئي قائم ڪيا آهن. اڄ 'مشرقي قدر' ۽ 'مغربي قدر' اخلاقيات جي دنيا ۾ هڪ حقيقت بڻجي چڪا آهن. ان طرح، چند عمومي اخلاقي اصولن ۽ قدرن کان سواءِ، گهڻو ڪري سڀني مذهبن جا اخلاقي قدر بہ جداگانہ اصولن تي مبني آهن. مجوسيت، مسيحيت، يهوديت، هندومت، ٻڌمت، جين، سک، ۽ اهل اسلام جا اخلاقي قدر علحده علحده آهن. هر مذهب پنهنجي صداقت جو مدعي آهي، ۽ هر مذهب پنهنجن اخلاقي قدرن کي عالم انسانيت لاءِ مناسب ۽ ارتقاپذير ثابت ڪرڻ لاءِ پنهنجا دليل ٿو پيش ڪري.

اخلاقيات جو سارو بحث علمي ۽ فني طور مطالع جي قابل آهي. هرهڪ اخلاقي بحث پنهنجي پنهنجي تاريخي، مادي، سماجي ۽ مذهبي دورجي پيداوار آهي. اسين ان بحث کي طول نٿا ڏيون: فقط اهو عرض ڪنداسون تہ اخلاقيات جي ڇاڻ کي همہ گير اصول متعين ڪيا آهن، جن کي پوريءَ انسانذات لاءِ مفيد ۽ تعميري قرار ڏنو ويو آهي. انهن جي روشنيءَ ۾ هن دور جي تقاضائن آهر اخلاقي نظام پيدا ڪرڻو آهي، سا هڪ همہ گير ۽ اجتماعي تقاضا آهي، جنهن متعلق هن دور جا عالم ۽ مذهبي پيشوا، سائنسدان ۽ فلسفي حيران ۽ سرگردان آهن.

اهڙن اخلاقي مسئلن جي موجودگيءَ ۾، ادب ۽ اخلاقيات متعلق ڪوبہ فيصلو ڪرڻ نهايت جلدبازيءَ وارو قدم ٿيندو.

ادب جي سلسلي ۾ اهو سوال ٿو پيدا ٿئي تہ آيا ادب ۽ فن جي ڪنهن بہ صنف ۾ اگر ڪو ناشائستہ لفظ اچي تہ اهو آڻڻ جائز آهي يا نہ؟ پيو تہ ادب کي معروف ۽ مسلم، سماجي ۽ مذهبي اخلاقيات جي حدن اندرئي محدود رهڻ گهرجي ڇا؟

ان متعلق اسان جي مذهبي گروهه جو چوڻ آهي ته ادب کي مذهبي اخلاقيات جي حدن اندر رهڻ گهرجي. پر ٻين جو چوڻ آهي ته ادب پنهنجي جامعيت جي لحاظ سان وسيع الاطراف آهي: ادب جي جامع تعريف ۾ خود مذهبي ۽ اخلاقي اصول، هڪ جزءِ فرع جي حيثيت سان، شامل آهن، ۽ ادب کي جامعيت ۽ ڪُليت جي حيثيت حاصل آهي: ٻيا سڀ اختلافات، علمي ۽ اخلاقي مباحث، فروعات ۾ شامل آهن، ۽ پنهنجي پنهنجي مخصوص ۽ محدود، تاريخي ۽ مذهبي روايات، طبقات ۽ سماجي اثرات جي پيداوار آهن، پر ادب هڪ آفاقي ۽ عالمي، همه گير ۽ عالمگير تنقيدي زاويه نگاهه آهي، جو هر دور جي تقاضائن آهر ارتقاپذير به آهي ۽ تغيّرپذير به: ان جي مقابلي ۾، ٻيا سڀ فروعي قدر جامد محض آهن: ادب نه آهي، جو عالمي ۽ آفاقي حيثيت سان زندگيءَ جي صحتمند ۽ ارتقاپذير قدرن سان همآهنگ به رهي ٿو، ۽ تغيّرپذير به، ۽ ان سان گڏ حرڪت پذير به ثابت ٿئي ٿو.

جڏهن ته انساني فڪر ۽ شعور خود ان سان گڏ جامد نه آهن، علوم و فنون جي اڪتشافات ۽ ايجادات جي ڪري نئين سج نيون نگاهون ۽ ڪسوٽيون پيدا ٿينديون رهن ٿيون، تڏهن انهن جو ادب به هردور ۾ نئون رهي ٿو — نوان تجربا، نوان نظريا، نوان انداز ۽ نوان معيار، بلڪ موضوعات به نوان ٿا پيدا ٿين، ۽ مسائل ۽ مباحث به نوان.

ان ايتري بحث جي روشنيءَ ۾ اهو صاف نظر ايندو ته ادب خود اخلاقيات تي غالب ۽ حاوي آهي: ادب محض اخلاقيات جي مقدس سماجي رسمن ۽ قدرن جو نڪو غلام آهي، نڪو محتاج.

اهوئي سبب آهي جو هڪ هندو اديب: رڳو هندوازم جي تبليغ ڪري، 'هندو اديب' بنجي نٿو سگهي: نڪو هڪ مسيحي اديب، مسيحيت جي تبليغ ڪري، 'مسيحي اديب' ٿو سڏائي سگهي: ۽ نڪو هڪ مسلم اديب، اسلامي تبليغ ڪري، 'مسلم اديب' سڏائي ٿو سگهي. اديب اول به اديب آهي ۽ آخر به اديب — فقط سندس 'اديب' هجڻ جي حيثيت ئي خصوصي ۽ حقيقي حيثيت رهندي، جا عالمي به آهي ۽ آفاقي به.

ممڪن آهي ته منهنجي مذڪورةالصّدر بحث سان ڪا غلط فهمي پيدا ٿئي. لهذا ان تعريف جي تائيد ۾ هن دور جي وڏي عالم ۽ مفڪر، مولانا سيد ابوالاعليٰ مودودي جي تصريحات کي پيش ڪرڻ مناسب ٿو سمجهان. مودودي صاحب ان مسئلي متعلق گفتگو ڪندي فرمائي ٿو:

"هيءَ ڳالهه ته ادب کي اسلام ۽ غير اسلام جي تفريق کان بلند هئڻ گهرجي، هڪ لحاظ کان درست آهي: ان لاءِ، جو ادب جو ڪوبه مذهب نٿو ٿئي، بلڪ اديب جو مذهب ٿيندو آهي."

ان کي مودودي صاحب اڳتي هلي هن طرح مثال ڏيئي بيان ڪيو آهي:

"ان کي هن طرح به سمجهي سگهجي ٿو. پهلوانيءَ جو فن يا سپهگري وغيره بذات خود نڪو اسلامي آهن، نڪو غيراسلامي. هي آهي فن آهن، جن جو پنهنجو ڪوبه

مذهب نٿو ٿئي؛ البتہ پهلوان يا سپاهيءَ جو ڪو نہ ڪو مسلڪ ضرور ٿئي ٿو. ان مان ڪو پهلوان محض پيشہ ور ٿئي ٿو، ۽ ان جو مقصد صرف پنهنجي فن جي نمائش ٿئي ٿو؛ ان مقصد لاءِ هو دنگل ۾ وڃي ٿو يا آکاڙو ناهي ٿو. ان طرح، هڪ پهلوان پنهنجيءَ قوت کي محض 'غنڊہ گرديءَ' لاءِ استعمال ڪري ٿو، تہ ان کي اسين غنڊو پهلوان چئي سگهون ٿا. ان جي برعڪس هڪ پهلوان اهڙو بہ ٿئي ٿو، جو پنهنجيءَ قوت ۽ توانائيءَ کي معاشري جي غنڊن کان حفاظت لاءِ صرف ڪري ٿو. بهرحال، اهي سڀ مسلڪ 'پهلوانيءَ' جا نہ آهن، پر 'پهلوانن' جا آهن."

("چراغ راه": سپٽمبر-آڪٽوبر، ١٩٥٨ع)

مولانا مودودي، آدب لاءِ مذهب جو شرط ختم ڪري، اديب لاءِ ڪنهن مذهب ۽ مسلڪ جو هجڻ تسليم ڪري ٿو.

ان بحث کان پوءِ اهو سوال ٿو پيدا ٿئي تہ اگر ادب لاءِ مذهب جو لزوم شرط نہ آهي، تہ پوءِ ادب جو تخليقي عمل ڇا آهي؟ ان جا انسانذات سان ربط ۽ ضبط جا ڪهڙا اصول قائم ڪري سگهجن ٿا، ۽ ادب کي مذهب کان ايترو آزاد ڇو سمجهيو وڃي؟ آيا مذهب، ان جي اخلاقي تعليم ۽ روحاني تلقين ممدحيات نہ آهن ڇا؟ آيا اديب اگر پنهنجي ادب ۾ انهن جي ترجماني ڪري تہ پوءِ اهو اديب نہ چئبو ڇا؟

انهن سڀني مسئلن جو جواب اهو آهي تہ واقعي همہ گير انسانيت جا قدر ۽ معيار اهڙا آهن، جي سڀني مذهبن جو مغز ۽ جوهر آهن. 'اديب'، پنهنجي آفاقي ۽ جامع حيثيت سان، انهن 'جامع قدرن' متعلق سوچي ٿو ۽ لکي ٿو: ان طرح هو گويا پنهنجي 'ذاتي مذهب' تي قائم بہ رهي ٿو، ۽ ان سان گڏ هو عالم انسانيت لاءِ مذهب جي محدود حدود اربع کان لڪري، 'آفاقي ۽ عالمي حيثيت' سان بہ سوچي ٿو. ان طرح اديب جو مذهب سان واسطو ۽ ناتو بہ قائم رهي ٿو، ۽ عالمي فڪر سان واسطو بہ قائم رهي ٿو. اهوئي سبب آهي جو جڏهن اديب آفاقي ۽ عالمي ٿو ٿئي، تڏهن لامحدود بہ بنجي ٿو ۽ عالمگير ۽ همہ گير بہ: سندس قوت ۽ توانائي محض ذوقي ۽ ذاتي، انفرادي ۽ شخصي نٿي رهي، پر اها انسانيت عام لاءِ وقف ٿي ٿي.

ادب ۽ مذهب جي باهمي ربط متعلق چند ڇاڻ کان پوءِ، اديب جي تخليق متعلق مولانا مودودي لکي ٿو:

"در حقيقت اديب جو تخليقي عمل بلڪل ان طرح ٿئي ٿو، جيئن ماءُ جي پيٽ مان ٻار ڄمي ٿو. اديب جي فڪر جي ڪيفيت حمل وانگر ٿئي ٿي، جنهن مان بلڪل فطري ولادت ٿئي ٿي. اديب جو ڪجهہ تخليق ڪري ٿو، اها سندس 'فطرت' جي تقاضائن موجب ٿئي ٿي. اديب هڪ انسان آهي، ۽ هر انسان ۾ مختلف ميلانات ٿين ٿا. ظاهر آهي تہ اگر هڪ اديب جي اندر گمراهيءَ جا ميلانات موجود آهن تہ پوءِ هو دنيا ۾ فتنہ و فساد برپا ڪرڻ گهري ٿو. انهن ڪرڻ سان منجهس بري

نيت ۽ برو اراد و حمل وٺي ٿو، ان جي نتيجي ۾ لازمي طور اها ئي چيز پيدا ٿيندي، جا انهن سڀني مضر چيزن تي مشتمل هوندي." ("چراغ راه")

مودودي صاحب جو چوڻ آهي ته اديب پنهنجيءَ فطرت جي تقاضائن موجب ادب جي تخليق ڪري ٿو. اهو به ظاهر آهي ته انسان ۾ صالح فطرت به ٿئي ٿي ۽ غير صالح به. پر اهو ڪونه صاف ڪيو ويو آهي ته جيڪڏهن ڪو اديب "غير صالح فطرت" جو آهي ۽ تخليقي طور فساد ٿو پيدا ڪري ته پوءِ ان جو جوابده ۽ تلاهي ڪير؟ صالح ۽ غير صالح فطرت جي پيدائش ڪيئن ٿي؟ هڪ 'صالح فطرت' سان چاڙو ۽ ٻيو 'غير صالح' فطرت سان، اهو فرق ڇو؟

دراصل اهو مسئلو علم الحيات سان وابسطہ آهي. آبا و اجداد کان ورثي ۾ مليل متوارث اثرات ۽ ماحول جي تربيت سان ئي انسان ۾ نيڪيءَ ۽ بديءَ جو روح پيدا ٿئي ٿو، ورنه هرهڪ انسان 'صالح فطرت' تي پيدا ٿئي ٿو: پوءِ اڳتي هلي منجهس آبا و اجداد کان ورثي ۾ مليل 'متوارث اخلاقي جوهر' به ڪُٺلن ٿا، ۽ سندس ماحول جي تربيت ۽ زنده عزيزن ۽ دوستن جي صحبت مان به ڪيس ڪجهه حصو ملي ٿو. گويا، هڪ غيرصالح فرد جي 'غيرصالح فطرت' لاءِ آبا و اجداد جو 'متوارث' ورثو، ۽ سندس زنده عزيزن ۽ دوستن جي صحبت ئي جوابدار آهن. ان طرح، نفسياتي ۽ جنسياتي اثرات به انئين منتقل ٿيندا رهن ٿا.

اهڙن متوارث اثرن کان اديب به بچي نٿو سگهي. اهو هڪ قسم جو 'جبر' آهي، جو انساني فطرت ۾ سرايت ڪري ٿو وڃي، ۽ جبلي طور هڪ انسان غير صالح عناصر ۽ اثرات کٽي ٿو وڃي، ۽ پوءِ غليظ ۽ گمراه معاشري ۾ رهي، اڃا به زياده غير صالح ۽ گمراه ٿو بنجي ـــ البته صالح معاشري ۾ سندس غيرصالح فطرت ۾ اصلاح ٿي سگهي ٿي.

اهو ئي سبب آهي جو هن معاشري کي صالح ڪرڻ لاءِ جا به ڪوشش ڪئي ٿي وڃي، سا دراصل آئنده نسلن جي "اصلاح ۽ صالحيت" لاءِ پيش بيني ئي سمجهڻ گهرجي.

ان کان پوءِ اديب جي فني خوش اسلوبيءَ جو سوال پيدا ٿئي ٿو. فني اسلوب نه فطرتِ صالح جي پيداوار آهي، ۽ نه مذهبي تعليم مان پيدا ٿئي ٿي. هڪ گمراه يا غلطڪار ماڻهو به فني حيثيت سان بهترين اسلوب پيدا ڪري سگهي ٿو، ۽ پنهنجي خوش رنگ ۽ پرجوش تحريرن سان فساد پيدا ڪري، پنهنجي دور جو وڏو شاعر ۽ اديب به ليکجي ٿو.

اسان کي اهو ڏسڻ گهرجي ته ڪهڙي اديب جي قلم سان پاڪيزه جذبات پيدا ٿين ٿا، ۽ فڪري شعور جي بلنديءَ ۽ ارتقا جو سامان ڪهڙي اديب جي تحريرن سان پيدا ٿئي ٿو. اهو ظاهر آهي ته 'صالح فطرت' جي ترجمانيءَ سان فڪر و نظر ۾ وسعت ۽ صالحيت پيدا ٿيندي، ۽ غير صالح جي قلم مان فساد انگيز تحريرون جنم وٺنديون. پوءِ ڀلي ته غير صالح ماڻهو هندو هجي يا مسلمان، يهودي هجي يا مسيحي؛ ۽ ان جي مقابلي ۾، صالح فطرت وارو ڀلي ته غيرمسلم ئي هجي، ڪافر هجي، يا دهريو ۽ ملحد هجي، پر ان جي فطري ۽ جبلي صلاحيت

جيڪو فن تخليق ڪندي، اهو عام انسانيت لاءِ مفيد بہ هوندو ۽ صحتمند بہ هوندو، پر پيو مضر ۽ مهلڪ ثابت ٿيندو. اهو تسليم ٿيل آمر آهي تہ هر مذهب نيڪيءَ جا 'جامع قدر' پيش ڪري ٿو، ۽ اسلام خود هڪ روشن ۽ تابناڪ، تعميري ۽ ترقي پذير فڪر جو حامل آهي، پر "غير صالح فطرت" وارا ماڻهو ان مان اهڙو ئي فائدو وٺن ٿا، جهڙو نانگ کير مان وٺي ٿو — يعني کير جي پيئڻ سان نانگ ۾ زهر ئي پيدا ٿئي ٿو، کير بهرحال کير آهي.

اسان وٽ اهڙا مثال موجود آهن، جن ۾ 'فن' ۽ 'اخلاص' جي مدح ڪيل آهي. ان ئي نقطءِ نظر سان علامہ اقبال نتشي ۽ ڪارل مارڪس لاءِ مدح ۽ تحسين جا ڪلمات آندا آهن، حالانڪ هو غير مسلم ٿي هئا. نتشي لاءِ فرمائي ٿو:

آن ڪہ بر طرحِ حرم بتخانہ ساخت،
قلبِ او مومن، دماغش ڪافرست.

اتي نتشي کي قلبي طور مومن سڏي، سندس مدح ڪئي ويئي آهي، ۽ سندس اختلاف ۽ اضطراب کي دماغي ڪفر سڏيو ويو آهي.

ان طرح، ڪارل مارڪس لاءِ چوي ٿو:

وہ ڪليمِ بي تجلّي، وہ مسيحِ بي صليب،
نيست پيغمبر وليڪن در بغل دارد ڪتاب.

ڪارل مارڪس پنهنجي انقلابي نظريات جي بنا تي گويا 'صاحبِ ڪتاب' آهي. سندس ڪتاب "سرمايو" جي حيثيت جڻ تہ عالمي ۽ پيغمبرانہ آهي، پر پنهنجي مادہ پسندانہ ۽ زوليدہ ۽ پيچيدہ، مغلق ۽ مبهم خيالات جي ڪري، 'ڪليم' آهي پر بي تجلي، ۽ 'مسيح' آهي پر بي صليب.

تاهم، نتشي کي 'قلب مومن' سان ياد ڪرڻ، ۽ ڪارل مارڪس کي 'صاحب ڪتاب' سڏڻ، انهن جي عالمي حيثيت جي ڪري آهي — حالانڪ عملاً ۽ اعتقاداً هو مسلم نہ آهن. اها مدح، سندن 'فني صلاحيت' ۽ 'فڪري صالحيت' جي ڪئي ويئي آهي.

بلڪل ان طرح، ايام جاهليت جي شاعر اميہ بن ابي‌الصلت جي ڪلام پڙهڻ کان پوءِ حضور ڪريم صلى‌الله عليہ وسلم جن تنقيدي طور ارشاد فرمايو:

"آمَنَ لسانہ و ڪَفَرَ قلبہ."

يعني، "سندس 'زبان' ايمان آڻي چڪي آهي، پر سندس 'قلب' ۾ ڪفر موجود آهي."

هڪ دفعي پاڻ اميي جا هڪ سو شعر حضرت شريد رضي الله عنہ کان پڙهائون، ۽ فرمايائون:

"ڪاد ان يسلم فـي شعرہ."

("قريب هو تہ هو شعر ۾ مسلمان ٿي وڃي ها!")

حضور جن جو شاعر جي فن ۽ مواد تي داد ڏيڻ بہ ان نقطہ نظر کان خالي نہ سمجهڻ گهرجي تہ اهل ڪفر وٽ بہ اهڙيون چيزون ٿين ٿيون، جي انساني ذهن ۽ فڪر لاءِ ڪارآمد

ثابت ٿين ٿيون. اهي ادب ۾ تہ شمار ٿين ٿيون، پر ڪنهن مذهب ۾ انهن جو جائز قرار ڏيڻ ناممڪن آهي.

اهو ئي سبب آهي جو شاعر ۽ اديب جي فن ڪي عالمي فن، ۽ 'انسانيت عامہ' جو 'مشترڪ ورثو' چيو ويو آهي، ۽ انهن جي افادي حيثيت جي ڪري ڪين مقام مدح تي بيان ڪيو ويو آهي.

جڏهن تہ تمام انسانذات جو علمي، ادبي، فڪري ۽ ديني ورثو ڳويا اسان جي لاء گڏيل سرمايي جي حيثيت رکي ٿو، ۽ اها مشترڪ ميراث ڳويا 'انسانذات' جي فڪري دولت آهي، تڏهن اهو سوال ٿو پيدا ٿئي تہ هڪ اديب ايتري عظيم سرمايي کي استعمال ڪيئن ڪري ۽ مختلف مڪاتبِ فڪر ۽ مختلف مذهبي نظرين مان ڪيئن عظيم فن پيدا ڪري؟ ان جو جواب هي آهي تہ هڪ صحيح الخيال اديب، 'ماکيء جي مک' وانگر، مختلف گلن مان خوش ذائقہ رس چوسي، 'ماکي' ٺاهي. اديب ڪٿي مسلم هجي يا غير مسلم، ان کي پنهنجو 'فني نصب العين' ماکيء جي مک کان سکڻو پوندو- جتي بہ خوشرنگ ۽ خوش ذائقہ گل هجي، ان مان رس چوسي وٺي. بقول مولانا مودودي صاحب:

"ڪفار جي ادب ۾ بہ تمام سهڻيون ڳالهيون ملنديون: مغربي ملڪن جي ادب ۾ بہ گهڻيون ڪم جون چيزون ملنديون: عربي ۽ فارسي ادب ۾ بہ گهڻو ڪجهہ نظر ايندو: اصل چيز اِها آهي تہ 'اسلام جي فطرت' ۽ مزاج جو صحيح ادراڪ هجي، پوء فطرت ۽ مزاج جي مطابق جا چيز ملي اها اخذ ڪري سگهجي ٿي." ("چراغ راه")

'اسلام جي فطرت' مان مفهوم اها ئي 'فطرتِ صالح' آهي، جنهن ڏانهن حضور ڪريم صلا الله عليہ وسلم جن ارشاد فرمايو آهي تہ "هرڪو نوسولود فطرت تي جمي ٿو، پوء سندس ابا ۽ عزيز ڪيس يهودي، مسيحي ۽ مجوسي ڪن ٿا." (حديث جو حاصل مطلب اهو آهي.)

آخر ۾ گذارش آهي تہ تعميري ۽ صحتمند، حيات بخش ۽ ترقي يافتہ فن ڪي افادي حيثيت سان وڏي اهميت حاصل آهي. رڳو لفظن جي انتخاب ۽ ترڪيبن جي حسين بندش، بديع و معاني جي مراعات، عروض ۽ بلاغت جي اصولن، ۽ محض وعظ ڳوئيء کي ڪا خاص حيثيت حاصل نہ آهي. ان خيال کان، حضور ڪريم عليہ الصلواة والسلام جن عرب جي عظيم شاعر ۽ فنڪار امراء القيس جي فن متعلق فرمايو آهي:

"اشعر الشعراء قاعد هم الي النار."

(يعني، 'فن' جي لحاظ سان هو 'شاعرن جو بادشاه' آهي، پر 'افاديت' جي لحاظ سان 'جهنمين جو سردار' آهي.)

ان هڪ تنقيد مان ئي ادب ۽ اخلاقيات تي ڪافي روشني پوي ٿي.

امراء القيس جو ڪلام، لغوي ۽ لساني حيثيت سان بلند مقام تي فائز آهي، پر سندس معنوي حيثيت 'ابتذال ۽ اشتعال' تي مبني آهي، ۽ منجهس انساني فڪر جي تطهير ۽ تشڪيل لاء ڪوبہ سامان نظر نٿو اچي. انسان ۾ عملي حرڪت پيدا ڪرڻ لاء منجهس ڪوبہ پيغام ڪونہ

آهي. سندس ڪلام ۾ محض 'هوس پرستي ۽ جنسي جذبات' جي ترجماني موجود آهي، لهذا سندس 'افادي ۽ معنوي' حيثيت مردود قرار ڏني ويئي. ان ڪي ئي اخلاقي حيثيت سمجهڻ گهرجي.

ان نقطہ نظر سان دنياءِ ادب جو ڪافي شاعرانہ ذخيرو (مسلم يا غيرمسلم جو) اهڙو آهي، جو عمل ۽ حرڪت، پيغام ۽ اصلاح ڪان پالهو آهي — ان ۾ مذهبي خشڪ وعظ بہ اچي وڃي ٿو، ۽ فني مبالغہ آرائي بہ اچي وڃي ٿي. چنانچہ اهو سارو علمي ۽ ادبي ذخيرو عملي ۽ اخلاقي قدرن ڪان گهڻو هيٺ ڪريل آهي. باقي ذوق جماليات ڪي تعمير ڪندڙ فن ان مٿين اصول ڪان مستثنيٰ آهي. شرط اهو آهي تہ جماليات جي تشڪيل بہ اعتدال ۽ احتياط سان ڪئي وڃي. عريانيت ۽ جماليات جي وچ ۾ امتياز پيدا ڪرڻ بذات خود هڪ بحث آهي، جنهن تي انشاءالله آئينده لکنداسون.

مواد جو تعارف

اسان، پنهنجي حال آهر، 'مهراڻ' جي هن پرچي جي ترتيب جي سلسلي ۾ پوري ۽ مخلصانہ ڪاوش صرف ڪري، ناظرين لاءِ معياري، معلومات افزا ۽ ڪارآمد مواد پيش ڪيو آهي.

حصہ نظم ۾ حسب دستور بيت، دوها، ڪافيون، وايون، گيت، نظم، آزاد نظم، سانيٽ، غزل، نظم معريٰ، قطعا ۽ رباعيون آيل آهن. حصہ نظم جا فنڪار سنڌي ادب جا مشهور معروف شاعر آهن، ۽ اهو سنڌي ادب جي قديم ۽ جديد اصناف سخن تي مشتمل آهي.

افسانن ۾ 'مهربان خوني' از م.ع. ڏيپلائي، 'ڪنهن کي دلڙي ڏيڻ ڪنهن ڪان ڏار ٿيڻ' از قمر شهباز، 'ٿرڊ ڪلاس' از ذوالفقار راشدي، 'عورت' از امر جليل، 'ڪارو سچ' از ڪرشن چندر، مترجم اقبال آگرو، 'زندگيءَ جي آغوش ۾' از وڪٽر هيوگو، مترجم غلام نبي ميمڻ، 'هيءَ ڪهاڻي ڪهڙي!' از ايوان ڪينڪر، مترجم شمشيرالحيدري، نهايت معياري ۽ فني آيل آهن.

ناٽڪ جي سلسلي ۾ ايترو عرض ڪرڻ مناسب آهي تہ سنڌي ادب ۾ هن صنف تي تمام گهٽ توجهہ ڏنو ويو آهي، تاهم اسين 'مهراڻ' ۾ ڪو نہ ڪو ناٽڪ شايع ڪندا اچون ٿا. هن پرچي ۾ 'هندستان ڇڏي وڃو'، موهن ڪلپنا جو لکيل ناٽڪ پيش ڪيل آهي. اميد تہ صاحبِ فن احباب تمام گهڻو پسند ڪندا.

مقالن جي سلسلي ۾ مسٽر ڪريم بخش چنہ جو مضمون، 'سنڌ جو سماجي جائزو انگريزن جي دور حڪومت ۾'، نهايت معياري چيز آهي. هن مضمون ۾ سنڌ جي تهذيب ۽ ثقافت، معاشرت ۽ معاشي حيثيت متعلق ڪافي معلومات پيش ڪيل آهي. ٻيو مضمون عبدالڪريم لغاريءَ جو، 'جرمن عالم ۽ جت قوم' آهي. مضمون نگار، ڊاڪٽر زيگرڊ ويسٽ فال ۽ ڊاڪٽر هائينز ويسٽ فال، ٻن جرمن عالمن سان جت قوم جي تحقيق متعلق اسسٽنٽ ٿي ڪم ڪري چڪو آهي. هن مضمون ۾ علم الاقوام جي شائقن لاءِ ڪافي معلومات موجود آهي. ان کان پوءِ مسٽر محبوب علي چنہ جو 'سيوهڻ شريف' آهي. چنہ صاحب حضرت قلندر لعل شهباز جي ٧٠٨- سالہ

ورسيءَ تي هيءَ تقرير پيش ڪئي هئي، جنهن ۾ سيوهڻ جي تاريخي، تمدني، ثقافتي، ۽ علمي حيثيت تي مورخانہ ۽ محققانہ انداز ۾ سير حاصل بحث ڪري، بعض تاريخي غلطفهمين جو ازالو به ڪيل آهي.

آڳاٽي ادب جي سلسلي ۾ 'نالهء مجروح'، مرحوم مولوي عبدالڪريم 'مجروح' جو، پيش ڪيل آهي اها علمي چيز اڄ ڪان ٦٠ سال ڪن اڳ جي آهي، جنهن جو مسودو شيخ محمد اسماعيل (شعبهء سنڌي لغت جي اسسٽنٽ) جي ڪوشش سان ملي سگهيو آهي. 'نالهء مجروح' عشقيہ ۽ حزنيہ شاهڪار جي حيثيت سان قابل قدر چيز آهي.

ان ڪان پوءِ 'ٽالپرن جي عهد حڪومت ۾ آداب نويسي'، شائق قيصريءَ جو مضمون پيش ڪيل آهي. ان ۾ ٻڌايل آهي تہ ٽالپر مختلف خاندانن، ارڪان ۽ عمال حڪومت ڏانهن ڪيئن خط پٽ لکندا هئا. ان ڪان پوءِ 'شعر جو شرف ۽ شان'، مرحوم شمش العلماء مرزا قليچ بيگ جي هڪ علمي تقرير تي مشتمل آهي. اها تقرير پاڻ لاڙڪاڻي جي ادبي ڪانفرنس ۾، ١٩٢٢ع ۾ پيش ڪئي هئائون؛ نهايت لذيذ ۽ معلوماتي چيز آهي. آخر ۾ ادب متعلق رابيندرناٿ ٽيگور جو ترجمو، مسٽر جهامنداس ڀاٽيا جو پيش ڪيل آهي، جو هڪ علمي شاهڪار آهي.

'مهراڻ جا موتي' جي عنوان هيٺ حڪيمانہ قول، دستور موجب پيش ڪيا ويا آهن.

"آديسي آٿي ويا" جي عنوان هيٺ، جناب عثمان علي انصاري مرحوم ۽ سنڌ جي نوجوان شاعر مرحوم عزيزالله 'مجروح' جي فن ۽ زندگيءَ متعلق معلومات پيش ڪيل آهي.

حضرت لعل شهباز قلندر (سلسلہ طريقت).

سيوهڻ شريف جي تاريخي ۽ تهذيبي پس منظر، ۽ حضرت لعل شهباز مخدوم سيد عثمان مرندي رحمة الله عليہ جي حالات و سيرت ڪي محترمي چند صاحب نهايت جامعيت سان بيان ڪيو آهي. اها تقرير هن پرچي ۾ شايع ڪئي ويئي آهي. هت، اضافي طور، حضرت قلندر جي سلسلہ طريقت متعلق چند گذارشون ڪجن ٿيون.

قادري طريقو. ڪيترن محققن حضرت قلندر جي نسبت 'قادريہ' بيان ڪئي آهي. "تذڪرة الفقراء" جي صاحب داراشڪوه جو شجرو، حضرت لعل شهباز جي واسطي سان، حضرت غوث اعظم شيخ عبدالقادر جيلانيءَ تائين هن طرح بيان ڪيو آهي: "داراشڪوه مريد ملا شاهہ بدخشي، مريد ميان مير سنڌي (لاهوري)، مريد خضر سيوستاني، مريد شاهہ اسڪندر، مريد خواجہ حاني، مريد سيد علي قادري، مريد حضرت مخدوم سيد عثمان مرندي لعل شهباز، مريد شاهہ جمال مجرد، مريد شيخ ابو اسحاق ابراهيم، مريد مرتضي سبحاني، مريد حضرت احمد بن مبارڪ، مريد حضرت غوث اعظم شيخ عبدالقادر جيلاني رحہ".

سهروردیہ. ڪن عالمن حضرت لعل شهباز جيي نسبت 'سهروردیہ' بيان ڪئي آهي.

"تذڪرة الفقراء" جو صاحب لکي ٿو:

"سهروردیہ طريقي جي مختلف شاخن ۾ 'لعل شهبازیہ' گروهہ بہ شامل آهي. ان شاخ جو آغاز حضرت لعل شهباز رحہ کان ٿيو آهي". فرمائي ٿو: "نیز بچند واسطہ درمیان بذریعہ شیخ عثمان لعل شهباز بخانوادہ سهروردیہ منتهي مي شود."

ان طرح حضرت شيخ الشيوخ شهاب الدين سهروردي رحہ تائين هن طرح پڻ نسبت بيان ڪئي ويئي آهي:

"شيخ عثمان مرندي لعل شهباز، مريد شيخ بهاءالدين زڪريا ملتاني رحہ، مريد شيخ شهاب الدين سهروردي."

هن نسبت متعلق مورخن ۽ محققن ڪابہ علمي ۽ تحقيقي سنَد بيان نہ ڪئي آهي تہ آيا حضرت لعل شهباز رحہ، حضرت بهاءالدين زڪريا رحہ جا مريد هئا يا نہ؟ البتہ صحبت ڪئي اٿن، جنهن کي "معاصرانہ صحبت" چئي سگهجي ٿو.

ڪن بزرگن حضرت لعل شهباز رحہ کي حضرت شاهہ جمال مجرد جو مريد لکيو آهي، ۽ اهو بزرگ شاهہ ابراهيم جو مريد پڻ لکيو ويو آهي؛ پر ڪي محقق لکن ٿا تہ حضرت لعل شهباز بابا ابراهيم ڪربلائيءَ جو مريد هو. "تذڪره مشائخ سنده" جي صاحب ان تحقيق کي ترجيح ڏني آهي؛ پر "خزينة الاولياء" جي صاحب، حضرت لعل شهباز کي شيخ جمال مجرد جو مريد بيان ڪيو آهي. والله اعلم باالصواب. ان متعلق عالمن کي صفائي ڪرڻ گهرجي.

منشيات و مسڪرات. "خزينة لاولياء"، "معارج الولاية" جي حوالي سان آندو آهي تہ

"چون جذب و مستي بغايت داشت، پابند احکام شرع نہ بود، وطريقہ ملامتيہ پيش نظر داشت، و در نظر مردان بشرب اکل مسڪرات و مڪيفات مصروف ماندي و آب گياه خمر (ڀنگ) بسيار بنوشيدي."

"يعني پاڻ سپتيءَ جي جذب ۾ فنا هئا ۽ شرع جا پابند نہ هئا، ۽ سندن طريقو ملامتي هو، ۽ پاڻ نشہ آور چيزون، ڀنگ وغيره گهڻي استعمال ڪندا هئا."

ان جي اصل روايت کي ڪنهن بہ محقق ۽ علامہ تسليم نہ ڪيو آهي. ان روايت کي خزينة الاوليا، معارج الولاية، تذڪرة الانساب، رياض الاولياء، تذڪرة الفقراء، برڪات الاولياء، اخبار الاولياء ۽ تاريخ الاولياء ۾ بہ ڪنهن محققانہ سَنَد سان نہ آندو ويو آهي.

ان طرح، سنڌ جي محقق مرزا قليچ بيگ بہ "حالات اولياء" ۾ اها ساڳي روايت آندي آهي، ۽ اردوءَ جي مشهور اديب نوراحمد فريديءَ بہ بهاءالدين زڪريا رحہ جي سوانح عمريءَ ۾ مٿين روايت آندي آهي؛ حالانڪ حضرت لعل شهباز رحہ شرع جو پابند هو، ۽ قادري ۽ سهروردي نسبتن جو جامع، عالم دين ۽ شيخ طريقت هو. تڏهن تہ چيو ويو آهي:

اهـل دل، عارف معارف حق، صاحب وجد، تارڪ مطلق،
صاحب حال، ڪامل ابدال، محرم خلوت، حريص وصال،
بحر عرفان، ڪنوز دانائي، سهر ايقان، چراغ بينائي.

ملامتيه. معلوم ٿئي ٿو ته سندن 'ملامتيه' طريقي کي ڏسي، سيني کي مغالطو ٿيو آهي: حالانڪ حضرت سيد علي هجويري، لاهوري، پنهنجي شهره آفاق تاليف "ڪشف المحجوب" ۾ صوفياي ڪرام جي طبقات کي بيان ڪندي، 'ملامتيه' مشرب متعلق صاف صاف لکيو آهي ته "ان مشرب وارا پابند شرع، پرهيزگار ۽ متقي بزرگان دين ٿين ٿا؛ البته اهي پنهنجي 'باطني مقام ۽ حال' کي ظاهربين نظرن کان اخفاء ۽ حجاب ۾ رکڻ لاءِ، ظاهري طور شهرت ۽ نمائش کان احتراز ڪندا آهن. باقي شرع جي خلاف هلڻ ته 'زندقه ۽ الحاد' آهي، ان کان صحيح الحال صوفياي ڪرام محفوظ آهن."

ان حيثيت سان، حضرت لعل شهباز رحه سرخ لباس پهريندا هئا، جنهن نسبت سان کين سندن مرشد 'لعل شهباز' لقب عطا ڪيو: اهو لباس ئي سندن 'ملامتيه' هو. ان جو ثبوت سيني محققن ۽ سوانح نگارن وٽ موجود آهي:

"و لباس سرخ داشتي، و خطاب 'شهباز' از پيشگاه پير روشن ضمير بوے عطا شده بود، و در خلق بسبب 'طريق ملامتيه' وے به حضرت 'شهباز' قلندر اشتهار يافت."
("تذڪرة الانساب"، ص ١٠١)

اميد ته حضرت لعل شهباز قلندر رحه جي ملامتيه مشرب متعلق غلط فهمي دور ٿي ويندي. نڪو پاڻ شرع جي خلاف هئا، نڪو منشيات ۽ مسڪرات جو استعمال ڪندا هئا. پاڻ "قادريه" ۽ "سهرورديه" نسبتن جا جامع هئا، ۽ هڪ "قلندريه شهبازيه" طريقي جا باني هئا. بقول سعدي رحه:

مپندار سعدي ڪه راه صفا،
توان يافت جز درپئے مصطفیٰ.

تصوف ۽ ان جي حقائق ۽ معارف کان بيخبريءَ ۽ لاعلميءَ جي ڪري، اهڙيون لغو ۽ غلط روايتون بزرگان دين ڏانهن منسوب ڪيون ويون آهن، ورنه ڪو به اهل طريقت خلاف شرع نه رهيو آهي، ۽ نڪو پنگ نوش ۽ شرابخور ماڻهو اهل تقوىٰ عارفن ۾ شمار ڪري سگهجي ٿو. ان متعلق فتوح الغيب، امام رباني جي مڪتوبات، ڪشف المحجوب، عوارف المعارف، حجة الله البالغه ۽ احياءالعلوم کي مطالع ڪري، تصوف ۽ ان جي مقامات متعلق صحيح معلومات حاصل ڪرڻ گهرجي.

آه، عثمان علي انصاري!

هيءَ خبر سنڌي ادب لاءِ وحشت اثر ثابت ٿيندي ته سنڌي ادب جو هڪ اديب، عالم، مخلص ۽ محقق، جناب عثمان علي انصاري، ٢-سيپٽمبر ١٩٦٢ع تي، ڪراچيءَ ۾، داعيءَ اجل کي لبيڪ چئي، هن دار فانيءَ کان موڪلائي، عالم جاودانيءَ ڏانهن راهي ٿيو. انا لله و انا اليه راجعون.

مرحوم انصاري صاحب هڪ شگفته مزاج، هر دلعزيز، رلڻو ملڻو شخص هو. سندس شخصيت علم و فن، تهذيب و ثقافت جي جامع هئي. هو سنڌي تهذيب ۽ 'لطيف' جو عاشق هو. ان موضوع تي سندس مقالا نهايت پُرمغز، معلومات افزا ۽ محققانه حيثيت رکن ٿا. 'شاهه' جي رسالي جي ترتيب ۽ ڪلام جي تنقيد ۽ تحقيق متعلق انصاري صاحب جي جستجو عالمانه آهي. افساني، ادب لطيف ۽ ناول سان پڻ سندس تعلق رهيو آهي. ان حيثيت سان به سندس ناول ۽ افسانا، زبان توڙي مواد ۽ فن جي حيثيت سان قابل قدر آهن. مرحوم انصاري صاحب ساري زندگي تعليم جي خدمت ڪئي ۽ سنڌ جي محڪمه تعليم جي ڊائريڪٽر جي حيثيت سان رٽائر ڪيائين. آخري دور ۾ "سنڌي ادبي بورڊ" جو اعزازي سيڪريٽري به سال کن ٿائين رهيو. اهو به ياد رهي ته انصاري صاحب مرحوم "مهراڻ" جي ابتدائي دور ۾ ان جو مئنيجنگ ايڊيٽر به تي رهيو هو. انصاري صاحب جي علمي ۽ ادبي خدمتن جو سلسلو وسيع آهي. سندس وفات سنڌي زبان لاءِ ناقابل تلافي نقصان آهي. رب ڪريم شال مرحوم کي مرهي ۽ جنت ۾ جاءِ ڏئي! (آمين)

محترم سيد شاهه محمد شاهه جي واپسي.

محترم سيد شاهه محمد شاهه، سيڪريٽري سنڌي ادبي بورڊ، جو تعليم کاتي مان آيل هو، تنهن صاحب کي، تعليم کاتي جي طلب تي، سنڌي ادبي بورڊ جي خدمت کان سبڪدوش ڪيو ويو آهي. شاهه صاحب بورڊ جو هڪ سال سيڪريٽري تي ڪرڪري چڪو آهي. سندس ڪيل خدمتن متعلق، 'بورڊ' پنهنجي هڪ ريزوليشن ۾ شڪريي جو اظهار ڪيو آهي. اسان جي دعا آهي ته هو صاحب جتي هجي، اتي پنهنجي ديس ۽ زبان ۽ ثقافت جو سچو خدمتگذار ثابت ٿئي.

جناب سيد ميران محمد شاهه جي مقرري.

سيد شاهه محمد شاهه صاحب جي استعفا تي، بورڊ جي ياران، سنڌ جي مشهور اديب، شاعر، عالم ۽ بزرگ هستي، جناب سائين ميران محمد شاهه صاحب، 'بورڊ' جون واڳون سنڀاليون آهن، ۽ اعزازي سيڪريٽريءَ جي حيثيت سان ڪم ڪرڻ شروع ڪيو آهي. جناب شاهه صاحب جن برصغير پاڪ و هند جي چوٽيءَ جي سياستدانن ۽ برک قومي ليڊرن ۾ شمار ٿين ٿا. تحريڪ آزادي کان وٺي، مختلف سرڪاري ۽ قومي منصبن تي فائز رهندا آيا آهن. پاڻ سنڌ اسيمبليءَ جا مسلسل ڏهه سال اسپيڪر رهيا، ۽ سنڌ جا وزير به رهيا. سنڌي ادب ۽ ثقافت جي خدمت جي سلسلي ۾، سنڌي ادبي بورڊ جي اوائلي تشڪيل ۽ تعمير سندن مرهون منت آهي. ان کان سواءِ

پتشاهه جي ثقافتي اجتماع جا باني ميانيءَ به پاڻ اهن. هن وقت لطيف يادگار ڪميٽيءَ جا چيئرمن آهن. پاڻ پاڪستان پاران اسپين ۾ سفير به رهي چڪا آهن. اسپين کان واپس اچڻ کان پوءِ ڪراچي امپروميںٽ ٽرسٽ جا چيئرمن مقرر ٿيا، ۽ ان کان پوءِ ائگريڪلچرل بئنڪ آف پاڪستان جا چيئرمن ٿيا.

شاهه صاحب جي علمي ۽ ثقافتي زندگيءَ لاءِ شاهه لطيف جا ساليانا ميلا، لطيف يادگار ڪائونسل، لطيف ثقافتي مرڪز، سنڌ مسلم ادبي سوسائٽي، مدرسة البنات، حيدرآباد، سنڌي مرڪزي بورڊ (جو اڄ سنڌي ادبي بورڊ آهي)، هڪ تاريخي يادگار جي حيثيت رکن ٿا.

پنهنجي ادب ۽ ثقافت جي خدمت جي سلسلي ۾ ادبي بورڊ جي خدمت لاءِ اعزازي سيڪريٽري ٿي اچڻ، سندن مخلصانه ايثار جو ثبوت آهي. دعا آهي ته شال سندن وسيع تجربي مان نه فقط بورڊ مستفيد ٿئي، پر سنڌي ادب ۽ ثقافت کي به زندگي بخش رونق نصيب ٿئي.

سنڌي زبان جا مسئلا

سنڌي زبان پنهنجي علمي، ادبي ۽ لغوي سرمايي ۽ معيار جي حيثيت سان مغربي پاڪستان جي سيني زبانن کان ممتاز ۽ منفرد آهي. سنڌيءَ جي مقابلي ۾ پنجابي، ملتاني، سرائڪي، پشتو، بلوچي ۽ گجراتي زبانون نڪي علمي آهن، نڪي فني. سنڌي زبان جا ڪيئي ادبي شاهڪار بين الاقوامي حيثيت حاصل ڪري چڪا آهن. ان سان گڏ، سنڌي زبان هڪ سؤ سالن کان سنڌي قوم لاءِ ذريعه تعليم رهندي آئي آهي.

علائقائي زبانن جي اشاعت ۽ ارتقا جي سلسلي ۾ گورنمينٽ جي پاليسي هميشه معتدل ۽ متوسط رهندي آئي آهي. گورنمينٽ ڪڏهن به غيرقانوني طور زبانن جي علائقائي ترقيءَ جي راهه ۾ سد باب نه ٿي آهي. گورنمينٽ، پنهنجي هڙئون وڙئون، مختلف ادارن کي گرانٽ به ڏيندي آئي آهي. ان مان ثابت آهي ته گورنمينٽ جو مطمح نظر تعميري آهي. مگر افسوس اهو آهي ته تعليمي ڪميشن جي رپورٽ، جا هڪ خاص مقصد کي مدنظر رکي بنائي ويئي هئي، ان جي مرتب ڪرڻ وارن، حقائق ۽ حالات، بين الاقوامي لساني مسائل ۽ تعليمي قدرن جي خلاف قدم کڻي، پوري پاڪستان ۾ هڪ ذهني اشتعال ۽ فڪري بغاوت پيدا ڪري ڇڏي آهي. باالخصوص، سنڌي زبان جي مسائل کان بيرخيءَ ۽ تجاهل جي جيتري به مذمت ڪجي، اها ٿوري آهي.

مارشل لا هٽڻ کان پوءِ، ان سلسلي ۾ احتجاج بلند ڪندي، اخبارن ايڊيٽوريل لکيا آهن، عالمن ۽ اديبن اپيلون شايع ڪيون آهن، ملڪ جي محب وطن مهندارن تشويش جو اظهار ڪيو آهي، مختلف هنڌن تي، انفرادي ۽ اجتماعي طور، علمي ۽ ادبي اجتماعن ۾ اهڙا ريزوليشن پاس ڪيا ويا آهن، مگر افسوس اهو آهي ته اهڙين متفق ۽ همه گير گذارشن تي ڪوبه توجهه نه ڏنو ويو آهي.

ممڪن آهي ته سنڌ جي لساني ۽ تعليمي مسئلن کي خواهه مخواهه سياسي رنگ ڏنو وڃي. اسان جي پرزور گذارش آهي ته لسانيات جو تعلق فڪري ارتقا، ذهني پرورش ۽ علمي شعور سان آهي، ۽ اهو هڪ بين الاقوامي تعليمي مسئلو آهي. دنيا جي تعليمي ماهرن جو متفقه طور فيصلو اهو آهي ته ذريعه تعليم فقط مادري زبان ئي هجڻ گهرجي. ان سلسلي ۾ 'يونيسڪو' جي رپورٽ کي وڏي اهميت حاصل آهي، جنهن ۾ اهو ظاهر ڪيل آهي ته 'مادري زبان' کي ئي ذريعه تعليم قرار ڏيڻ گهرجي.

'سنڌ' جي جغرافيائي حدود کي اگر انتظامي امور جي ماتحت نظرانداز ڪيو ويو آهي، ته پوءِ اهو مسئلو به پنهنجيءَ جاءِ تي نهايت اهم ۽ توجهه طلب آهي؛ جو ته ائين ڪري، بين الاقوامي قومي نظريات جي تشڪيل ۽ تعمير جي اصولن کي نظرانداز ڪيو ويو آهي.

اڄڪلهه قومن ۽ صوبن جي تشڪيل تهذيبي، لساني ۽ ادبي قدرن تي ٿي رهي آهي. 'قوم' جو مفهوم ملڪ جي مخصوص جغرافيائي حدود سان وابسته بيان ڪيو وڃي ٿو. لساني ۽ تعليمي مسئلن کي نظرانداز ڪرڻ جو ته ڪوبه جواز پيدا ٿي نٿو سگهي، ۽ انتظامي امور جي آڙ ۾ آئينده نسلن جي ذهني ۽ فڪري ارتقا کي پنهنجي مادري زبان جي وسيلن ۽ رابطن کان محروم ڪرڻ سراسر غيرعلمي ۽ غيرعملي فيصلو آهي، جنهن کي دنيا جو اجتماعي شعور ڪڏهن به برداشت نٿو ڪري سگهي — ۽ نڪو پاڪستان جي جمهوري قدرن ۾ ان جو جواز موجود آهي.

ملڪ جي تعمير ۽ ترقيءَ جي سلسلي ۾ نهايت اهم قدم اهو آهي ته 'مادري زبان' کي ئي 'ذريعه تعليم' قرار ڏنو وڃي، ۽ پاڪستان جي سڀني زبانن کي پنهنجي پنهنجي تهذيبي ۽ تمدني، ثقافتي ۽ علمي حدود اندر فروغ ۽ نشو و نما جا ذريعا مهيا ڪري ڏيڻ گهرجن.

پاڪستان مختلف تهذيبي ۽ تمدني، تاريخي ۽ ثقافتي قدرن جو اجتماعي آماجگاهه آهي. ان ۾ بنگالي، سنڌي، پنجابي، بلوچي ۽ پشتو تهذيبون موجود آهن. انهن جي زبان، ادب ۽ ثقافت جا جداگانه قدر ۽ معيار آهن. انهن سڀني کي پنهنجي مخصوص ماحول ۾، مخصوص روايات ۽ تهذيبي روابط جي ماتحت نشو و نما حاصل ڪرڻي آهي. اها بالڪل غلط ڳالهه آهي ته سڀني تهذيبن کي ٽوڙي ۽ مروڙي، ڪا هڪ "وحداني تهذيب" بنائي سگهجي ٿي، يا سڀني زبانن کي ختم ڪري ڪا "واحد زبان" پيدا ڪري سگهجي ٿي. تهذيبون ۽ زبانون، ڪڏهن به ڪميشن جي رپورٽن ۽ سفارشن تي وجود پذير نٿيون ٿين: ان کي علم الاقوام جا ماهر ۽ لسانيت جا عالم چڱيءَ طرح سمجهي سگهن ٿا. انسان جي صدين جي ارتقا ۽ تمدني جهد کان پوءِ وڃي ڪا زبان ٿي پنجي. افسوس اهو آهي ته تعليمي ڪميشن جي مؤلفن حقائق کان عمداً ۽ ارادتاً بيتوجهي ڪئي آهي، ۽ بين الاقوامي لساني ۽ تعليمي قدرن کي اورانگهيو آهي، ۽ انسان جي تاريخي ارتقا کي يڪسر نظرانداز ڪيو آهي.

ان سلسلي ۾، سنڌي زبان جي عالمن ۽ اديبن، تعليمي ماهرن ۽ دانشورن، ڪميشن جي رپورٽ تي سخت تشويش جوا ظهار ڪيو آهي، ۽ پنهنجي متفق طور پيش ڪيل احتجاج ۾ ڄاڻايو آهي ته

— ڇهين درجي کان سنڌي زبان کي ذريعه تعليم قرار نه ڏيڻ سان سنڌي زبان جو مستقبل خطري کان هرگز خالي نه آهي.

— ٽيئن درجي کان لازمي طور اردو کي ذريعه تعليم قرار ڏيڻ، تعليمي اصول جي خلاف آهي. انهيءَ عمر ۽ تعليم واري شاگرد کي اڃا پنهنجي مادري زبان ۾ به لکڻ پڙهڻ نٿو اچي.

— تيرهن هزار سنڌي پرائمري ماسترن کي اردو ماسترن ۾ تبديل ڪري سگهڻ ناممڪن آهي.

— ڇهين ڪلاس کان سنڌي ذريعه تعليم کي ختم ڪرڻ ۽ اردوءَ کي لازمي قرار ڏيڻ سان سنڌي شاگرد اردودان شاگردن کان، مقابلتاً، تعليمي لحاظ سان پست ٿي ويندا، ۽ ملڪ جو ذهني ۽ تعليمي توازن بگڙي پوندو.

— سنڌي زبان کي تعليمي درسگاهن کان خارج ڪرڻ سان، زبان ادبي معيار کان لازمي طور ڪري پوندي، ۽ فقط ڳالهائڻ ٻولائڻ تائين محدود رهجي ويندي. ان سلسلي ۾ موجوده سرڪاري امداد سان هلندڙ ادبي ادارن، جهڙوڪ سنڌي ادبي بورڊ يا ٻين اهڙن ادارن کي سنڌي ٻوليءَ کي وڌائڻ ۽ ويجهائڻ جي ضمانت ڏيڻ مضحڪ خيز آهي، ۽ اهي فقط ڳالهيون آهن.

— تعليمي ڪميشن جون سفارشون تعليمي نفسيات جي خلاف آهن، ۽ محض سياسي اختلافن کي ترجيح ڏيئي، زبان جي بنيادي مسئلن کان اغماض ڪيو ويو آهي.

— تعليمي ڪميشن جون سفارشون انگريزن جي سؤ سالہ تعليمي دور ۽ ان کان به اڳ رائج ٿيل تعليمي نظام جي بلڪل ابتڙ آهن.

— تعليمي ڪميشن جون سفارشون، اولهہ پاڪستان جي ٻين زبانن جي مقابلي ۾، سنڌيءَ جي علائقائي حيثيت جي خلاف آهن.

انهن اهم نڪتن ۽ نتيجن جي روشنيءَ ۾، اسان جو پرزور رايو آهي ته ڪميشن جي سفارشن جو دوباره جائزو ورتو وڃي، ۽ سنڌي زبان جي ادب ۽ تعليم کي فروغ ڏيڻ جي سلسلي ۾، حقائق کي مدنظر رکي، ايندڙ نسل جي ذهني ۽ فڪري تشڪيل لاءِ تعميري قدم کنيو وڃي: اردوءَ کي ڇهين درجي کان اعلیٰ ثانوي سطح تائين، تاريخ ۽ جاگرافيءَ وانگر، ٻلي هڪ لازمي مضمون مقرر ڪيو وڃي. اميد ته موجوده حڪومت ان متعلق ڪو حقيقت پسندانہ قدم کڻندي. — غ. م. گ.

• ڏُونگر نہ ڏوري، سِڪڻ جون سَڏون ڪري،
ويٺِي گَھرِ گھوري، مٿان پرينءَ جِندڙو!

• سُوريٽيون نہ مِڙن، ٿان ٿان پَنڌ نہ ٿئي،
پيون هُونئَن ڏي هٿ هڻن، روئنديون روئڻ واريون!

• پِٽيندي سائِي، جنهن ڪي سُورَ ٻَڌايم سَندرو،
ٻـــي هر ڪائي، هٿندي هَٿَ مَيارَ جـــا!

(لطيف رحہ)

ا

بيت

ارجن ’سڪايل‘، قمر شهباز، اسدالله ’بيخود‘، نياز علي شاهه ’محسن‘، سليم ڳاڙهوي.
دوها: قمر شهباز.

ڪافيون

خواجه غلام فريد، ا. ح. جتسنگهاڻي ’سام‘، رشيد لاشاري، ميرمحمد ’ميرل‘ جويو، شاهنواز ’عارف المولا‘، عبدالله ’خواب‘، حافظ محمد احسن، حسين بخش ’خادم‘، عبدالجبار ’شام‘. **وائي:** احمد خان ’آصف‘.

گيت

نياز همايوني، گوورڌن محبوباڻي، ڪمل ’پياسي‘، بشير موريائي، قيوم ’طراز‘.

نظم

شيخ اياز، ا. ح. جتسنگهاڻي ’سام‘، عبدالڪريم ’گدائي‘، نياز همايوني، محمدخان ’غني‘، ڪمل ’پياسي‘، نيازعلي شاهه ’محسن‘، عبدالله ’خواب‘، شعبان ’بخت‘.

آزاد نظم

امداد حسيني، قمر شهباز.

نيون طرزون

’مجبور‘ واسوائي، نعيم دريشائي.

غزل

حيدربخش جتوئي، ڪيشلداس ’فاني‘، امداد حسيني، ’محبوب‘ سروري، نيازعلي شاهه ’محسن‘، علي محمد ’مجروح‘، نارائڻ ’شيام‘، سليم ڳاڙهوي، احسن الهاشمي، جان محمد ’فدا‘، رشيد ’ارشد‘، آنچل، ذوالفقار راشدي.

قطعا

احسن الهاشمي، امداد حسيني، سليم ڳاڙهوي، نيازعلي شاهه ’محسن‘، ’محبوب‘ سروري، ’سوز‘ ٽڪڙائي، ’ماعر‘ نوآبادي.

رباعيون

امداد حسيني، نيازعلي شاهه ’محسن‘.

”تاريخ جا واقعا اهڙن ڪردارن سان ڀريا پيا آهن، جن پنهنجي لاءِ عظيم الشان ڪارناما پيدا ڪري، انهن تي ڪيڏي، انهن کي ادا ڪيو آهي. ساڳئي وقت، تاريخ ۾ اهڙا ڪجهه ڪيئي ڪارناما نظر اچن ٿا، جن کي ادا ڪرڻ لاءِ ڪوبه ڪردار نه ملي سگهيو آهي. خبر ناهي ڇو، منهنجي تخيل ۾ هميشه اها ڳالهه رهي آهي ته زمين جي جنهن حصي ۾ اسين گذاري رهيا آهيون، اُتي اهڙا ئي ڪارناما بي مقصد ڀٽڪي رهيا آهن، ۽ ڪردار جي تلاش ۾ سرگردان آهن. اهي ڪارناما، زمين جي هن وسيع ٽڪري ۾، جو اسان جي چوگرد پکڙيل آهي، گهٽي ڀٽڪڻ کان پوءِ، هڪ هنڌ اچي ويهي رهيا آهن. اهي صحرانورد ڪارناما، خراب ۽ خسته حالت ۾، اسان جي سرحد تي ويهڻ کان پوءِ، اسان کي اشارو ڪري رهيا آهن ته ’تيار ٿي آهو ڪم سرانجام ڪريو، جنهن کي پوري ڪرڻ لاءِ پيو ڪوبه ڪونه آهي‘ !“

[”فلسفه انقلاب“: جمال عبدالناصر]

ٻيت

ارجن ڏيئارام، 'سڪايل'

سنڌڙيءَ جي سار

آڏري منهنجي ملڪ تان، ڪانگلَ! آئين ڪَرَ،
منهنجي جانبَ جُوءِ جي، آئين ڪاش خبر،
صدقي تنهنجي نانءَ تان، هيڪر ۽ ٻيهر،
ٻارلَ تنهنجا پَرَ، سون برابر توريان.

پکي آيا پار کان، پنهنجو ديس ڇڏي،
پخنا رهندا ڪينڪي، آکيرو تہ آڏي،
ويندا نيٺ لڏي، ملڪي پنهجي ملڪ تي.

هرهر آيم خواب، سدائين سانيهہ جو،
ڪانگ آڏايم ڪيترا، مليم ڪين جواب،
آزي آهہ الله کي، ٿئي حق حساب،
ڪُسي ٿيس ڪباب، ڌاران پسڻ ديس جي.

ڏيسين ڪنا ڌار، جيڪي گهاريم ڏينهن،
منٽُ برابر ماهہ جي، سال برابر ڏينهن،
اوٺهين نہ تہ ٻہ ويهن، ويندس دلبر ديس ڏي.

مٽي منهنجي ملڪ جي سورت آئيي من،
پهچان پنهنجي پار ڏي، اهڙا ڏينهن اچن،
هجر جي آڙاهہ ۾، گهايس گهاوَ گهڻن،
تات تنهين جي تن، جن سان ڳجهيون ڳالهڙيون.

پرديسي کهڙا ٻرين، سلان ملڪين سانڻ،
راتيان ڏينهان تات سا، تن ۾ آهي تانڻ،
سوگهي رکيم ساهہ ۾، سڪ سدائين سانڻ،
ڪريان روح رهاڻ، رازق راضي جي ٿئي.

ڌاريا ڌاريا ٿي رهيا، وينا وجهن ڌڪ،
پنهنجا پنهنجا ٿي ٿيا، سڌن منجهان سڪ،
مجنون آهيان ملڪ جو، ڇا جيي ڪريان لڪ،
سِيڪ ۾ آهي ڇيڪ، ڏاهن ڏَسيو ڏيهہ کي.

صوفي پنهنجي سنڌ جا، وري ٻہ آيم ياد،
ڏاتر رکندو ڏيهہ جا، اوتارا آباد،
سٽي شاهہ لطيف کي، دلڙي ٿيندي شاد،
فلڪ کي فرياد، ڪندس درد فراق جو.

ڇڏي دلبر ديس کي، روئن ڏينهان رات،
سنڌي سارِن سنڌ کي، لنوَنِ اِهائي لات،
لائي ٻاهہ بدن کي، برهہ سندي ٻات،
لعاؤن لعل لطيف جي، وائي اٿن وات،
تن ۾ اٿن تات، تہ موٽون هيڪر ماڳ تي.

اڄ ٻڻ ٻيئي اوچتو، پنهنجي سنڌ جي سار،
تري آيم دل تي، آهيان جن کان ڌار،
ڳوڙها ڳاڙيم ڪيترا، ياد ڪندي کي يار،
در ديواريون ديس جون، وڻن سندا ڏار،
وڃي تند تنوار، ٻيئي تينِ جي تنَ ۾.

صبر آيم ڪينڪي، ڇيت جا ڇڪن چاڪَ،
ڌارين سندي ديس ۾، گهاريون ڪيئن بيباڪَ،
منهنجي دلبر ديس جي، هنڌين ماڳين هاڪَ،
ڌارين سندي ڌاڪَ، من مڃيندو ڪينڪي.

ڪنڌي تنهن درياهہ جي، 'سندو' جنهن جو نانءُ،
'سِڌُوجَنَ' جي ڳوٺ ۾، تيم نڪاتو ٺانءُ،
پرزو ايندم پار ڪان، لنوي ويٺو ڪاڻءُ،
ڏاها، ڏسيو ڏانءُ، ڏسان پنهنجي ڏيهہ کي.

وچوڙي وٽاڻ جي، ڇڏيا وجائي طاق،
اکين اڳيان ٿي ڦيري، اباڻي اوطاق،
مولا، منجهہ فراق، گهاوَ گهڻيرا ٿي پيا.

جڻي سڀئي ماينڙي، ڀالي ڌرتي ماءُ،
پنهي منجهان ٿو ملي، ساڳيو ساڳيو ساءُ،
ڀُومي ڀُلجون ڪينڪي، ڀَلي تہ ڀُلجون پاءُ،
گهرو ٿيندو گهاءُ، جلاوطن جي جيءَ ۾.

آس نہ لاهيان آسرو، الله ئي آهي،
ڪچيون پنيون ڪوٺ جون، ڇڏيندو ڍاهي،
آڳي الڪ جي اڳيان، ديرپلا چاهي،
لحظي ۾ لاهي، ڇڏي درد فراق جا!

قمر شبهاز

ڪانگو جا او ڪارڙا! مٿان ٿين ملول،
محنت تنهنجو ماڳ آ، محبت رکج مٺول،
اُلفت جنهن اُصول، سو مَريو ئي اَمر رهي.

رڳي ڇڏيئہ رت سان، ڪوٽ ڪڙا ۽ ڪيرَ،
ظلمت جا زنجير، روڪيندا ڇا روح کي!

قيدي آهي ڪوٽ ۾، آزل ڪان انسان،
اُلفت ۽ اِيمان، ڏکيو ليي ڏيهہ ۾.

اسدالله شاهہ 'بيخود' حسيني

ڪاملَ، ڪرين ٿو ڪيئن، هيٺيءَ سان هيڏيون،
سِنا، هن مسڪين کي، جڏهن ڪنديون جيڏيون،
خبر اٿئي ڪاٺين جي، تہ ڪنديون هو ڪيڏيون،
ڪي طعنن سان تُنِيديون، ڪي هٺنديون پري پيڏيون،
مون رهي وچايون رانديون، تو ڪنيون جي ڪيڏيون،
جيڏو جانب تون آهين، اٿم اسيدون ايڏيون،
هجن ڪاوڙيون ڪيڏيون، تہ بہ ڪجي بخش
'بيخود' کي.

ڏُکي ڏينهن آياريم، روئي ڪيم رات،
تنهنجي وِرهہ وِهائيو، سور ڏني سڪرات،
سِنا، هن مهجور کي، محبت ڪيو مات،
'بيخود' تنهنجي بات، ڪندو ويو قرب سان.

سِنا، هن مهجور سان، مٿان سَتين منهن،
توکي تنهنجو سُنهن، رهي ڪر رهائيون.

سِنا، هن مهجور سان، مٿان منهن سَتين،
ربجهي رات رُليءَ سان، ڪاملَ ڪا ڪَتين،
لاڳاپو لَتين، مٿان اي منهنجا پرين!

مٿان اي منهنجا پرين، ڪرين ڏوٺ ڏمر،
ساجنَ تنهنجيءَ سڪ جو، سانڍي ڪنيم سمر،
اکين مان اداس ۾، جام وهي ٿو جر،
آهين تون ازل ڪان، 'بيخود' سندو پر،
وَرَ تون سگهو ور، نہ تہ مري ويندس مفت ۾.

نئون ناهيان نينهن ۾، آهي پراڻو پازي،
ڪن عاشق چيو 'اسد' کي، ڪن ڪانيارو 'قاضي'،
ڪي ٿا چون، ڪٽي ويو 'بيخود' سڀ بازي،
پر منهنجي آهہ اصل ڪان، اڳيان تو آزي،
هاڻ ترت ڪر تازي، ڪا عنايت عليل تي.

عنايت عليل تي، تو ري ڪير ڪري،
غيرن ڪان غريب کي، رکج پيرَ پري،
پوءِ جيئي جي سري، تہ بہ 'بيخود' ٻيلي تنهنجي.

'بيخود' بلي تنهنجي، ازل کان آهي،
محبَ متان مسڪين تان، ڇڏبن هٿ لاهي،
متان مون کي سيکو، پوءِ سڱن سان ساهي،
جاني! جهڙو ئي آهي، تهڙو ئي توکي پرتو.

'بيخود' ملي تنهنجي، پي واهر اڪو وس،
لڪ ته لوڏي ڪيو، تون نه ڪجئين ڪا بس،
ڦوڙائي ڦتي وڏو، گوندر نيو گس،
يا هٿ رکي هيٺيءَ تي، ڪر ڪا رهاڻ رس،
نه ته ڪو پيو ڏس، تو جهڙو جهان ۾.

تو جهڙو جهان ۾، هجي ته پڌائيج،
توکي قسم تنهنجو، لالڻَ نه لڪائيج،
نه ته نئي نيائيج، ناتو هن نذر سان.

تو جهڙو جهان ۾، ڪڏهن ڪو ٿيندو!
جو ڳولڻ لئه ويندو، سو موٽي ايندو ساڳ تي.

تو جهڙو جهان ۾، جڏهن جاني! ناهي،
ڇڏي ڪيڏانهن ڪاهي، 'بيخود' تنهنجي پرڪي.
توکان توکي تو گهران، ڪونه گهرجن مال،
'بيخود' جا برهه ۾، ههڙا ٿيا حال،
جهوري جيءُ جڏو ڪيو، جهوريءَ ۽ جنجال،
سڄڻ تو سوال، ڪڏهن موٽايو ڪوه ڪو.

توکان توکي تو گهران، شاهه! نه گهرجي شان،
تنهنجي نالي سڏجان، مون لئه اِهو مان،
تو ريءَ ائين ٿو رهان، جئن جسم هجي بيجان،
يا ڪراچي جو اعلان، يا سوکل ڏي ته مري وڃان.

توکان توکي تو گهران، نازَ پريا نوري!
جڳائي نه جدئيءَ سان، داتا! هيءَ دوري،
يا پرت رکج پوري، يا سوکل ڏي ته مري وڃان.

توکان توکي تو گهران، منهنجا پرين پيارا،
ڪهڙي ڏوهه ڪئنل سان، ڪيئه ڪنارا،
توکان سوا تنهنجن جا، چڪيا سڀ چارا،
يا ڪرورڻ جا وارا، يا سوکل ڏي ته مري وڃان.

نيازعلي شاهه 'محسن'

جانبَ تو نه جڳاءِ، جيئن ٿو نت جاڙون ڪرين،
محبت ڪي منهنجا پرين، لالڻَ ڪين لڄاءِ،
عشاقن جي آهَ کان، پنهنجو پاڻ بچاءِ،
سِڙو ٿي ڳالهاءِ، 'محسن' هن مسڪين سان.

مون ۾ آئيي 'مون'، ته 'مون' ئي مون کي ماريو،
مون جو 'مون' کي ماريو، ته 'مون' مان ٿي
پئين 'تون'،
تون ئي آهين تون، 'محسن' ناهي ڪو پيو.

سليم ڳاڙهوي

پرين تو سان پيار، آهي روز ازل کان،
منهنجي من جي ملڪ جو، سائين تون سردار،
وڻ وڻ سان ويني ڪريان، تنهنجي پرت پچار،
دلبر توکان ڌار، ڏاڍا ڏينهن ڏکيا ڏٺم.

دوها

قمر شهباز

سانجهي آئي، مانجهي ايندا، لهندا دل جا بار،
هوري هوري من تي ڇانئي، ساجنَ تنهنجي سار.

لهر لهر ۾ نغمو جاڳي، ڇولين ۾ ڇنَ ڇنَ،
سندر تارا سيج سجائن، چنڊ بنيو دلهن.

من کي مان ٻريايان ڪيسين، ڪيسين لڙڪ لڪايان،
ڄاڻان ٿو تون سنهنجي ناهين، دل کي ڪيئن سمجهايان؟
تو ئي چيو هو، ’پريم امر آ، پريت ۾ ڪوڙو پاڻ‘،
ڇا لئه پاڻ لڪائي ويٺين، ٻڌين، هلائي ٻاڻ؟

ڪوئل ڪوڪي تو لئه، سائين، سرنهه جهليو آ ٻُور،
موت، ميٺا، هڪ وار ته مرڪي دل زخمن کان چُور!

ڪاريون ڪڪريون منڊلائينديون آيون هوري هوري،
دل تي ڇهڪ ته ڏي، او ڇارڻ، چنگ کي چوري چوري.

تارَ ٽٽا سنَ وِڻا جا، مان ڪيئن جيئان، هَيَ، ڪيئن جيئان؟
پيار بنا وِهه جيونَ ـ امرت، ڪيئن پيئان، هَيَ، ڪيئن پيئان؟

سِرَ جو سِرُ مان سنگ رهيو، نا گُلَ ۾ خوشبوءِ باقي،
رلد بنا ميخانو سوڳو، سڏ کي ويٺو ساقي.

ڪاڏي مومل، ڪاڏي راڻو، ڪاڏي وڃي سا ڪاڪ،
پيارَ پڄاڻا ديپ اُجهاڻا، آڏري ٻيئي خاڪ.

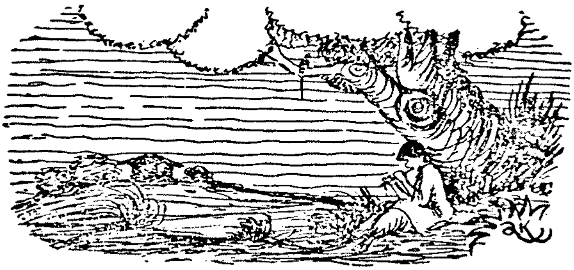

ڪافيون

خواجہ غلام فريد رحہ (مٹن ڪوٹ)

*

لڄ لوئي ڪين اتاريندس۔ تنهنجا بخمل باهہ ۾ ٻاريندس:

تنهنجا زور زلل ۽ مڪر و دغا، تنهنجي ظلم جون ڳالهيون، عمر ادا،
وڃي ويڙهيچن سان ڳهاريندس.

ٿر ڀنهوارن جو ديس وطن، ٿر آهي اسان جو ملڪ وطن،
خوش سانگين ساڻ گذاريندس.

هن قيد ۾ کهڙو ڪم ڪريان، شال مارن واري واهڻ وڃان،
جاڻي وار اوڳار ڀهاريندس.

هجي هردم ڏيهہ اباڻي مينهن، آهي سڪ سائيهہ جي راتو ڏينهن،
ويئي دانهون ڪنديس، هنجون هاريندس.

بت ماڙيون ۽ محلات جا گهر، آهي مرڪ 'فريد' جو ماروئڙ،
ڏڌ سانگيئڙن جا چاريندس.

ا. ح. جئسنگهاڻي، 'سام'

*

يار ڪيتهي مين جهنگ جبل ڦولان۔ وچ ڏکان دي مين دل دا سڪ ڳولان.

شهر ڳولان ڳلي ڳلي ڪر مين، راز دل دا ڪوئي مين در کولان...
سڪ نہ هين، يار دي ڏکان دي ست، تولهي ول ول پئي ڏوهين تولان...
دل دي پڙ وچ مين سڀ سمائيسان، سر پي سودي اهين ڪيتهي ٻولان...
يار دي هي تلاش هر ساعت، فڪر دي ڊولڊي وچ پئي ڏولان...
هجر دا بحر جو هي وچ موجان، نت غمان نال مين پئي چولان...
ملڪ ويکان مين، 'سام'، ساجن دا، خاڪ آهندي تون خُلد پي ڳهولان...

رشيد لاشاري

*

سُک نهين سنيهران، ڏک نهين هتندا،
ڪران زاري لڪ واري، دارون ڏيو ين ڦت دا.

هت سلدي، جند جلدي، هنڌ ٻيي نسي ڳلڙي،
جلي جيرا، چاوان پيرا، ڏس نهين ميلڙي،
سارا لوڪ ڪري ٽوڪ، سڏ چريا ڪيلڙي:
سُنهن سوڙڻ، سِڪ چوڙڻ، ڪم احمق جٽ دا.

رت رووان، هٿ ڌووان، موت سِر تي جهلدي،
لڳي جنگ، دل هي تنگ، قضا نهين ٽلدي،
ڪران ڪيوين، وڃان ڪيڏي، حُجت نهين هلدي:
نازڪ نينهن، پڻ ڪر شينهن، ساري بازي ڪتدا.

تيکون ڳولان، تيکون ڦولان، تيڏي پولان پولي،
ٿيوان گولي، پاوان چولي، ڪيڏان غم دي هولي،
لاوين ديدان، ٿيون عيدان، ڏيکان تيڏي ٽولي:
تيڏا درد، ٻنکي سرد، دل دي دري پٽندا.

مين 'لاشاري'، ڪران زاري، سڻ تون دانهان، دلبر،
ڏيکان راهان، ڪران ڪاهان، لوڏان پانهان، دلبر،
ٻلديان باهن، جلديان جاهين، ڪيدان آهان، دلبر:
شاهي شوق، زابر ذوق، سِر هي سولي ستدا.

مير محمد 'ميرل' جويو

*

عشق ڪيو احسان اسان تي، ڪامل آيو قربؤن ڪهي.

آڏيو عشق اندر آکيرو، دوست دمايو دل ۾ ديرو،
راڻل روح ۾ پيڙو رهيي،— عشق ڪيو احسان اسان تي.

جيءَ ۾ جانب جايون جوڙيون، محبت جون ڪي ميخون ڪوڙيون،
مُغان سندي محلات ٺهي،— عشق ڪيو احسان اسان تي.

"كُلُّ شيءٍ هُوَ اللّٰه"، رندن جي آ اِهيا راهہ،
پٽنو اسان سو ڇڏيو پڙهيي، — عشق ڪيو احسان اسان تي.

ديد واريون جيئن دريون ڪُلي ويون، 'ميرل' محبت واريون سلي ويون،
ڪثرت جا پيا ڪوٽ ڊهي، — عشق ڪيو احسان اسان تي.

شاهنواز 'عارف المولا'

*

برهہ تنهنجي جي بهار، عاشقن وٽ يارَ آئي

حسن تنهنجي هُل مچايو، هرطرف ههڪار هار، ڪن غريبن جيان غلامي ڪئين تونگر تاجدار:
سالڪن سڪڙي پرائي.

زلف زنگي، ڪيس ڪارا، ور وجهن سؤ وار وار، دام سان دليون وڪوڙن، بند ڪن ٿا بيشمار:
مون بہ تن ڪان دل ڪسائي.

تير نيڻن جا تکا، ڪن ڪوڏ سان ڪوڙين شڪار، پئي پون پهڳڻ پکين، دولهہ دسي ڪن دل فگار:
مت مٿين جي تن منجهائي.

آسمان بارِ امانت ڪان ڊڄي ٿيو بيقرار، سُور سلکن سُنهن نہ لاتي عشق جي آفت اپار:
سا اسان چشمن سان چائي.

پس اچي هيءُ حال هيٺا، اچ، پرين، پڳدار يار، خستہ دل 'عارف' سندي، سهٺا، اچي لهہ ڪا سنيار:
ڪر نہ جانب تون جدائي.

عبدالله 'خواب'

*

برهہ ڪيون بيحال، پيون پچائن پار پرين جو.

سورن سبق پڙهي ٿيون سٽيون، سريون سڪن جون تن ڪي پٽيون،
لذي سورن جن جي سنيال.

پير اگهاڙا، ريتيون تتيون، لانگن جا ڏنگ ڪائي ڪتيون،
نينهن ڪيون سي نهال.

پسي پنهل ويون جن جون متيون، اڏني اهي رنگ ۾ رتيون،
ڏسي جلوو جوت جمال.

وندر واسا ووڙيندي وتيون، تارا تڪيندي، ڪيچ جون ڪتيون،
سڪندي تيڙن سال.

ليڙون لتا تيا، آڏوڙيون چتيون، ڪٿيون نصيب جون جن جي جهتيون،
پرت ڪيو پامال.

متن جي متي ساري سوهه ۾ متيون، جيئن جون پيون مٿن ۾ گتيون،
'خواب' ڏسي خوشحال.

حافظ محمد 'احسن'

*

نام الله جي، دلبر، واڳ اگهڻ آءُ واري،
سال لنگهي ويا سڪ ۾، ساهه توکي ٿو ساري.

خانَ خطائون منهنجون، معاف سڀنا ڪر مون کي،
رنج رسامو ڇڏ تون، گهوٽ گهڙي وچ گهاري.

راتيان ڏينهان تنهنجي تار اندر ۾ آهي،
ننڊ نيڻن کي ناهي، آڳ الدر وڌن باري.

ڪر ڪا ورڻ جي وائي، سُندڙي ملڻ جي آئي،
قول ڪيئہ جي مون سان، سي تون پرين اچ پاري.

'احسن' سان ڇڏ ماڻا، محب اچي مل جيئري،
بانڊ ڳچيءَ ڳل پائي، پلپل ٿو پوڪاري.

حسين بخش 'خادم'

*

سُتي لوڪ، سڄڻ، توکي سڏڙا ڪيم،
چو تيس چري، سا ڪَلَ ڪانہ پيم.

تولاءِ پانهون پڌي آءٌ بيهي رهيس،
سيئي تو تي رکيم، تنهنجي يارَ تيس،
ڪڏهن لکيو جهاتيون پايم پٺي،
توکي دلبرَ دل ۾ سمايم پٺي،
من سنڙي وٽ مٺا محبَ اچين،
مون وٽ رات رهي ڪي رهائيون ڪرين،
'خادم' آسُر ٿيو، اِجها پرهہ ڦٽي،
ڪر ماٺ، نہ ڏي ڪنهن کي جاڻ جٽي،

پوءِ تہ پيارا پرين، پنهنجي وس ڪان ويس،
رڳي تات طلب تنهنجي هوتَ هيم.
تنهنجون واتون اچڻ جون واجهايم پٺي،
سر نياز ۾ هو، اکئين لڙڪ لڙيم.
هن دلڙي دکويل کي ڏڍ ڪو ڏين،
تنهنجي ڏسڻ جي آس اميد اٿم.
ساري رات اکئين ويئي ويئي ڪٽي،
ڪو پڇي بہ ڪٿي تہ چڻ خواب ڏٺم.

عبدالجبار 'شام'

*

منهنجا محب مٺا، اي بيپرواه،
توکي حسن ڏنو آهي هادي الله.

منهنجي اکين جو تون تارو، سڄڻ،
مون کي سڀ شي کان تون پيارو، سڄڻ،
توکي صاحب ڪيو سوڀارو، سڄڻ،
تنهنجي هرهنڌ ٿي ويئي وه وه واه.

جڏهن نيڻ ڪئين تو خمار منجهان،
ڏسين هر شي کي تو پيار منجهان،
تنهنجي بوءِ اچي ٿي بهار منجهان،
اڄ اگلا سيئي ٿيا آگاه.

اچي 'عبدالجبار' سان پال ڪيئہ،
وري خانَ خوديءَ جا خيال ڪيئہ،
برهہ وارا بيحال ڪيئہ،
تنهنجا ناز، مٺا، سبحان الله!

منهنجا محب مٺا، اي بيپرواه!

وائي

احمد خان 'آصف'

*

دل دوست ڦُري ويو ڏڪ ۾، آلا،
ڏڪ ۾ الا، مارڪ ۾ آلا!

نينهن نماز پڙهايم ڀُوري،
عشق امام ٿيو اڪ ۾، الا...

پرور پيدا ڪونه ڪيو آ،
جانب جو مَٽ جڳ ۾، الا...

ساجن سوکهو ساهه ڪيو اٿم،
رمز لڳي رڳ رڳ ۾، الا...

'آصف'، هار سينگار وساريم،
چيڙهه پيو چڳ چڳ ۾، الا...

گيت

نياز همايوني

سُونجهه

اوسيئڙا ڏا آس اورانگهين، تالگهه ڏي پويان پيرَ کٽي:
آءٌ ڏي گهاريان چنڊ ڳڻي.

واڳان پنهنجي وس ۾ ناهن، هيٺي کهڙي هار هٽي:
سانول، جيڪا توکي وڻي.

نيرڙ ڏي هٿڙا رکندي، تنهنجي وات تڪيندي ورهيه ٿيا،
هانوَ کي آٿت ڏيندي، ڏڏڙا ساهه پرينديي ورهيه ٿيا،
آڏ ما ڏا کهرار سچائن، آٿڻ پيئي تند تٽي:
آءٌ ڏي گهاريان چنڊ ڳڻي.

ياد آيا جئن ڀُور ڀرايا، ٿيڙم سُور سوايا، هوءِ،
من ڏي آئي سُونجهه اِئين، جڻ سج تي بادل ڇايا، هوءِ،
اکڙيون لُڙڪ ائين ٿيون لاڙن، انبن جو جئن ڀُور ڇٽي:
آءٌ ڏي گهاريان چنڊ ڳڻي.

آڌيءِ رات ڇِتايم چنڊ کي، سون جئن آن جو حال هُيو،
پيلو پيلو، جڻ نه وٽا جو ماريل ڪو ڪنگال هُيو،
هاءِ، حياتي بيراڳين ٻن، شال نه ڪنهن کي ماءُ ڇٽي:
آءٌ ڏي گهاريان چنڊ ڳڻي.

وڻجارا، او وڻجارا، ٻيلي، گهايم تنهنجي گهاوَ گهٽي:
آءٌ ڏي گهاريان چنڊ ڳڻي.

الهه ڏو ڄاڻي، منهنجي ڏو ٻين ڪانه ٿي ڪائي ڳالهه ٻٽي:
سانولَ، جيڪا توکي وڻي!

او ساٿي!

او ساٿي! او ساٿي!

هيءَ ڪا زندگي؟ هيءَ ڪا حياتي؟
دوزخ جهڙيون گهٽيون، مڪان،
تن ۾ ڪيئن پلجبا انسان؟
او ساٿي، او ساٿي!
ڇا هيءَ جيوَن، جيوَن آهي؟
او ساٿي، او ساٿي!
هيءُ جهڙو پنڌ مڙندڙ جڳ ڏاهي،
اڄ تہ ٺاهيون نئون جهان،
آهہ عذابن ۾ انسان!
او ساٿي! او ساٿي!
دنيا ڄڻ بازار بڻي آ، هر شي جو ٿئي ٿو واپار،
هاءِ، وڪامي ٿو پئسي لءِ شان، مان، جوڀن ۽ پيار!
هن دنيا جو عجب رواج،
هر شي تي پئسي جو راڄ،
او ساٿي، او ساٿي!
پئسي لئہ انسان وڪامي،
او ساٿي، او ساٿي!
ڌرم، دين، ايمان وڪامي!
اڄ تہ ٺاهيون نئون جهان،
آهہ عذابن ۾ انسان،
اوساٿي، او ساٿي!

قسمت؟ قسمت ڇا ٿيندي آ؟ ڇا ٿيندي آهي تقدير؟
اڄ تہ عمل سان ٽوڙيون، ساٿي، ياري پيرن جي زنجير!
وهمن جي غفلت سان جاڳ،
او ساٿي، او ساٿي!
دنيا ۾ ڪجهہ مشڪل ناهي،
او ساٿي، او ساٿي!
ڇڏ محنت سان قسمت ناهي:
اڄ تہ بڻايون نئون جهان،
آهہ عذابن ۾ انسان!
او ساٿي، او ساٿي!

کمل 'پياسي'

او ڳائڪ!

گيت انوکو ڳاءِ، او ڳائڪ، گيت انوکو ڳاءِ!
ارمانن جي ناءُ بڻائي،
سپنن جي سڙهہ سان سجائي،
تون مانجهي ٿي، وِيچارن جو
ويهي ونجهہ هلاءِ!
— او ڳائڪ، گيت انوکو ڳاءِ.

ديوَ ديوتا ساز وڄائن،
پرِيون اڇي سُرتال ملائن:
سڀ دلين ۾ هلچل آئي،
جذبن کي جاڳاءِ!
— او ڳائڪ، گيت انوکو ڳاءِ.

چنڊ چوٽ جو، چٽڪ هندورو،
ڪِرڻن جو آ روپو ڏورو:
ننڊ پريون اکڙيون تارن جون،
تون ڪا لولي ڳاءِ!
— او ڳائڪ، گيت انوکو ڳاءِ!

ساگر جهڙون هي چنچل ڇوليون،
دولهه لال جهڙن ڳاٽن لوليون:
پنهنجو سُر تن ساڻ ملائي،
جهوم، جهوم، جهوماءِ!
— او گائڪ، گيت انوکو ڳاءِ.

جهولن ٽيون مدمست گهٽائون،
ڳائن ٽيون اڄ پينل هوائون،
ڇم-ڇم ناچ نچي ٿي بجلي،
تون چپ ڇا جي لاءِ!
— او گائڪ، گيت انوکو ڳاءِ.

ڪيڏ نيڻن مان ننڊ آکوڙي،
ڳاءِ ڳاءِ، خاموشي توڙي!
ڪو آتساهي گيت مٺائي،
دنيا کي جاڳائي!
— او گائڪ، گيت انوکو ڳاءِ.

بشير موريائي

گيت پريت جا ڳايان

من - مندر ۾ ديپ جلايان، گيت پريت جا ڳايان،
نيراشا ۾ نير وهايان، آشا ۾ مُسڪايان.
ٻرکا رُت ۾ دنيا جهومي، ۽ چاتر پي ڳائي،
اهڙي سمي ۾ منهنجو سپرين عرض نه ڪوئي آگهائي:
غمگين غمگين پلڪن تي مان نيرَ ڦڙا ڇهڪايان...
ماڻهو ۾ هرڪوئي پنهنجي دل کي ٿو سمجهائي،
من - مندر ۾ هرڪوئي آشا جا ديپ جلائي:
ليڪن تو بن آءٌ، پرين، ڳوڙهن جو سينهن وسايان...
نيل گگن تي چندرما ٿو مُرڪڙو پنهنجو پسائي،
هنڌ هنڌ تي، روح روح ۾، چانڊوڪي ڦهلائي:
رات رات جو آءٌ پيا بن گيت درد جا ڳايان...
— من مندر ۾...

قيوم 'طراز'

نيڻ ويچارا

وڇڙي هليا ساٿي سارا،
اين ويچارا،
ڏاڍا وس تا ڪن:

ڇم-ڇم برسن بادل وانگي،
سُرت جي سانگي،
ڏاڍا وس تا ڪن —
نيڻ ويچارا، ڏاڍا وس تا ڪن!

اندر اسان جي غم جون آنڌيون؛
ٻڏي جوالا، سنهنجا جاني،
هاء جواني:
ڏاڍا وس تا ڪن،
نيڻ ويچارا، ڏاڍا وس تا ڪن!

وڪ وڪ تي اڄ گهاءِ پراڻا، زخم اڀوڻا،
آڪلي آڪلي خون تا ڳاڙن،
تن ڪي ساڙن:
ڏاڍا وس تا ڪن،
نيڻ ويچارا، ڏاڍا وس تا ڪن!

ياد اوهان جي سُڌ ٻُڌ ڪوئي، ڪونهي ڪوئي،
پيسُر تي ويا ساز سمورا،
گيت اڌورا:
ڏاڍا وس تا ڪن،
نيڻ ويچارا، ڏاڍا وس تا ڪن!

سات وڃائي جان اڪيلي، من ڪِهيلو،
پرت سندا پڙلاءَ ڪري،
سوداءَ ڪري:
ڏاڍا وس تا ڪن،
نيڻ ويچارا، ڏاڍا وس تا ڪن!

نظم

شيخ 'اياز'

جَرَ آ سنهنجي جانِ!

هيءَ ميرانجهي سانجهي آ، يا ڏوڙ-ڏئي جي جهول،
چانڊ ستارا ان مان نڪتا، جرڪي سونَ سمان:
تيسين پنهنجي مشعل ٻ جا آهي لاٽ اڏول،
تنهن تي واٽ سجائي ويندا واٽهڙو انسان.

ڏينهن ٿيا، ڪنهن شينهن اسان ٻ ناهه ڪئي گجگوڙ،
هي ٻہ غنيمت آهہ ڪئي ڪو اونائي ٿو ڪوڪ:
نيٺ تہ بادل وسندا، پوندا مينهن ٻہ ماڻهوءَ پوڙ،
نيٺ تہ وڄندي، گجندي، اٿندي آنڌيءَ جيئن مخلوق.

اڳتي جان نہ جڪڙي رهندي، پختا ڪر پنجوڙ،
ڪنهن جي ڇاتي آتي آهي، تڪا ڪري رڪ تير:
ڍهنديون د وڪي جون ديوارون، پاتي جي ڪنهن ٻ وڙ،
هيٺا هٿ وڌيا جي، هوندءِ ڌريون زنجير.

ڳوڙها ڳاڙيندا ها جي، سي اٿندا ڪَرتي ڏند،
آيو ڇرَ ڪي ڇوهہ تہ ڏسندين آونهي جو انداز:
وک وک ٻ ڪا وِڄلي هوندي، ڍهندا ويندا بند،
تون پوڙو آن، آءٌ ٻڌان ٿو قدمن جو آواز.

تون انڌو آن، آءٌ ڏسان ٿو ڪنوٽين جا سپ ڪيل،
تون اوندهہ جي آڪيري ٻ وينو آن انجانْ:
نيٺ تہ ٿيندا رڻ ٻ رَتَ تي تنهنجا منهنجا ميل،
منهنجا گهوڙا گهائي وجهندا توکي سُنبن سانْ.

مان ڇاڻان ٿو، مان ڇاڻان ٿو، ڇـَـرَ آ منهنجي ڇاڻ،
ڀڙڪي ڀڙڪي ڀنيٽ ٿيندي، جلندو هـيءُ جهان:
آخـر منهنجي سوپ سنواريـا، آخـر تنهنجي آڻ،
تون رَڪَ هوندين،ڇيپون ڇٽينديون ڪوئي نئون انسان!

شيخ اياز

مان ئي متي، مان ئي جام

آءٌ پـَـل هان!
آءٌ پـَـل هان!

مان ئي مـَـي هان، مان ئي متي، مان ئي جام،
مـان ئـي تـنـهـنـجي تـشـنـگـيءَ جـو انتقام:
منهنجي هـسـتـيءَ، منهنجي مـسـتـيءَ ڪـي سڃاڻ،
مـان ئـي تنهنجيءَ ميڪشيءَ جـو هـان دوام.
آءٌ پـَـل هان!
آءٌ پـَـل هان!

تنهنجي خـوشبو ڪـي ڪـٿـي شـبـنـم مثال،
مـان آڏامـان ٿـو، ٿـيـان ٿـو لا زوال:
نـيـٿ ويـنـديـن مـثـل گـل ڪومـائـجي،
مان ئـي ٿـو سـانـدي سگهان تنهنجو جـمـال.
آءٌ پـَـل هان!
آءٌ پـَـل هان!

مـان ئـي تنهنجي ذات هـان، مـان ئي صفات،
مـان ئـي تنهنجي بـي ثـبـاتـيءَ جـي ثـبـات:
تـون وسـاريـن ٿـو تـه غـافـل! پـل وسار،
ورنـه مـان ئـي مـوت هـان، مان ئـي حيات.

جي سڃاڻين، موت ناهيان،
آءٌ تنهنجي زنـدگي هان!
آءٌ پـَـل هان!
آءٌ پـَـل هان!

ا. ح. جتسنگھاڻي، ’سام‘

سِڪ جو سُرندو

سَنَ سڙهيءَ ۾ دائما تون جوت اُلفت جي جڳاءِ،
صاف سينگاري، پريتءَ لئه ناهه پنهنجي جيءَ ۾ جاءِ،
آت آسنگي چاهه جو اوّل ٻهارو ڪو ڪهاءِ،
پياس جي پوڙدن ۾ پيرَ لئه آس جو آسن وڇاءِ،
زندگيءَ جي ٿال ۾ پوءِ آرتي سِڪ جي سجاءِ،
جي گهڙيون توکي ملن، سي ياد پيرَ جي ۾ لڳاءِ.

جو ڪرين ڪم، ڪر ڀلي، پر اُن ۾ رک هڪ هي خيال:
سِڪ وَڏي ساجن جي، توڙي ٿئي نه گڏ ڪجهه زر ۽ مال،
حرصَ ۾ ٻئي ڪنهن لاءِ دل ۾ جئن ڇڏيون ڪوئي نه خال،
لوڀَ لالچ سان ٻڌايون ڪين جيوَت کي وبال:
اهڙي رٿ سان تون ڀلي هٿ پاڻ ڪنهن ڪم ۾ رڇاءِ،
جي گهڙيون توکي ملن، سي ياد پيرَ جي ۾ لڳاءِ.

باغ هن ۾ سنسار جي پڻ منع توکي ناهه ڪا،
ڪُنڊ جا توکي وڻي، بيشڪ جڳهه آت ناهه ڪا،
وڻ مزو ڪو پَل گهڙي خوشبو چڱي جت آهه ڪا،
پر نه جهيڙي يا عداوت جي تون پارج ياهه ڪا:
پنهنجو ۽ ٻئي ڪنهن جو تَن هرگز نه جُٺ ڦِٽ سان تپاءِ،
جي گهڙيون توکي ملن، سي ياد پيرَ جي ۾ لڳاءِ.

ڪيت هن مان ميڙ، جو ڪجهه شوق سان ميڙي سگهين،
ڪيڙ سا ڪيتي چڱي، جا دل سان تون ڪيڙي سگهين،
ڪيڏ پٿر، ڪانا، ڀتر، ۽ جي ٿڏا ٿيڙي سگهين،
نارُ جيوَت جو سچائيءَ سان جي تون ڪيڙي سگهين،
گُلَ ۽ ڦلَ پڻ خوب شيوا جا ڀلي ٻيا ڪي آپاءِ،
جي گهڙيون توکي ملن، سي ياد پيرَ جي ۾ لڳاءِ.

هت گهڻا توڪان اڳي انسان ڪي آيا هئا،
جن کي طاقت، زر ۽ زينت جا به سرمايا هئا،
لشڪرن، باروت سان ڪن ڪوٽ اُهرايا هئا،
نيڪناميءَ لئه چڱا ڪم تن به ڪولايا هئا:
ڪال ويو ڪائي سيئي، ماضيءَ اندر جهاتي ته پاءِ!
جي گهڙيون توکي سلن، سي ياد پرَ جي ۾ لڳاءِ.

حرص جو ڪوڙو دلاسو مثل رڻ پٽ رُڃ آهه،
جنهن جي پڪ ناهي، انهيءَ منزل ڏي هرگز ڪين ڪاهه،
تنهن ڪان بهتر، 'سام' سان گڏ ويهي سُرندو سڪ جو ساهه:
راڳ دل من جي وندر جا پاڻ ۽ ٻين ڪاڻ ناهه،
موجَ الفت جي هتي جيتر رهين تيتر مچاءِ،
جي گهڙيون توکي سلن، سي ياد پرَ جي ۾ لڳاءِ.

عبدالڪريم 'گدائي'

سمي تي سيارو، سمي تي بهاري

وري خير سان آئي فصلِ بهاري،
فضائن ۾ موسم جو آ ڪيف طاري.
سياري جي سرديءَ ستايو هو جن کي،
لتي تن جي اوچڻ سندي انتظاري.

سُڪل ٿوٽ شاخن تي انگور آيا،
ڏسو ست موسم سندي سازگاري!
خزان ديده باغن جي تختن تي قدرت،
گلن جي رنگارنگ چادر پٿاري.

نئين زندگيءَ سان ڳيندو تو جهومي،
لڏي موج مستيءَ ۾ ٽانگر جي ٽاري.
صبح جو سيرِ ٻهڪَنِ تي چپها ٽا ڇهڪن،
لڳي لات تن جي پياري پياري.

اڻون ساهہ ڦوڪيو آ قدرت سڪن ۾.
وري زندگيءَ جو ٽيو فيض جاري.
امنگون، اميدون وڌي چيٽ آيو،
خوشيءَ ۾ نہ ماٿن ٽا هاري ۽ ناري.

چڻن، ڪڻڪ، جانبي جو جوين ٿو ڦاٽي،
وري لاب لائي جي آهي تياري.
سڄو ديس آرس پچي آهہ جاڳيو،
جتي ڏس، اتي آهہ ڪم ڪار جاري.

جتي ڏس تہ محنت، مشقت، ترقي،
جتي ڏس، اتي آهہ اصلاح جاري.
کليون اسپتالون، نهرون روڊ رستا،
ٽيا واهڻن ۾ بہ اسڪول جاري.

مدد پاڻ پنهنجيءَ جو جذبو آ جاڳيو،
سِين آهہ ڪوڏر ڪهاڙي سنياري.
اِهو آهہ دستور روزِ ازل کان،
عناصرُ سان آدم جي آ جنگ جاري.

ثبات آهہ ڪنهن کي نہ ڌرتيءَ تي دائم،
نہ گهبراءِ، همدم، ڏمي رات ڪاري.
هتي آهہ هرچيز اچڻي ۽ وڃڻي،
سمي تي سيارو، سمي تي بهاري.

بهاريءَ جي آخر خزان آهہ، همدم،
خزان بعد ايندي يقيناً بهاري.
انڌيري پٺيان روشني آ يقيني،
نہ آ خوف ڪو جي هجي رات ڪاري.

حوادث جا طوفان وِسائي نہ سگهندا،
اسان جيڪا جيوَن سندي جوت ٻاري!
چڻي چا ٻڌايان، ٻهر طور گذري،
ڪٽن زندگي جا ’گدائيءَ‘ گذاري.

’نياز‘ همايوني

چڪتاڻ

ابتدا ۽ انتها جي ڳالهه جنهن تي دنگ آهه،
پاڻ سان سر ناحق آهي، پنهنجي حالت تنگ آهه.

آي دکي دل، تنهنجي غم کان گهائجي ويو آهيان،
شام جي گل وانگيان ڪومائجي ويو آهيان،
بس ڪر، اي دل، هاڻ مان گهٻرائجي ويو آهيان.

زندگي منهنجي تو هيجن کان ڇني ڇوري ڪئي،
وهيءَ ۾ ويچارڙيءَ جي ڳالهڙي ڳوري ڪئي،
جا خطا ٿي، تو هتان ٿي، سان خطا ٿوري ڪئي،
پوءِ ٻي مون کي ٿي رولين، ڪهڙي مان چوري ڪئي!

صبح جي ٽڙڪي تي ڪوهيڙي جو انڌوڪار آهه،
شام جي ٻاجهي تي اونداهي جو ڪارونيار آهه،
ظاهر ۽ باطن تي پکڙيل ٻيڪسيءَ جو چار آهه.

ذهن مندر جي آجڙ کنڊر جان ’ويران‘ ٿو رهي،
جسم تابوتن جي آهچائن جان ’بيجان‘ ٿو رهي،
روح پڻ ڪافور جي بوءِ جان ’پريشان‘ ٿو رهي.

سانوڻ آيو، سور ويا، تہ بہ پنهنجي ههڙي حالت آهه،
هيڪلائي هانوَ تي ڪائي، ولر کان وحشت آهه.

...

ڪين ٿو گهرجي اسان کي هيءَ نڌورن جو جيئڻ،
ڇڻ تہ بيوهہ جي حياتي، ڇڻ تہ ڇورن جو جيئڻ،
پاڻ کي گهرجي ٿو سوجن ساڻ مورن جو جيئڻ.

هيءَ نِدا آئي ڪٿان، روڪي ڪوني آواز کي،
جنهن اچي ٽيڙيو انهن ڇني ذهن جي انداز کي:
هيئن پروڙڻ آهہ مشڪل زندگيءَ جي راز کي.

زندگي اهڙي به ڇا، جنهن ۾ نه ڪا هلچل هجي،
موت جو سايو، آلا، جنهن جي مٿان پلپل هجي،
ياس ڪان ٿين نيڻ آلا، غم ڪان دل بيڪل هجي،
آس ٻڌجي لاش، آدمن جي مٿس گهل گهل هجي.

اڄ ته ڪاهيون ڪاڪ تي، اي ميندارا، منزل ڏٿي!
ڏيل ڏاريون، موملون ساٿيون، ٿيون محفل ڏٿي!
ٿوڙ بند ۽ لاهه قندا، هل ته ٿيون دلگل ڏٿي!

هل ته ٿيون دنگل دٿي، دنيا سان پنهنجي جنگ آهه،
جا وسيع آهه ٿورڙن لئه، ۽ گهڻن تي تنگ آهه!

محمد خان 'غني'

شاعر

همنشين، پوري ڪريان ٿو پنهنجي من جي مدعا،
اڄ ته شاعر جيي، ٻڌايان توکي، هستي آهه ڇا.

ڇا ٿيو جي زندگيءَ ۾ هي رهيو گمنام ٿي،
صفحهءِ دنيا ۾ هن جي نام کي حاصل بقا.

ڪو سچائي يا نه، ہر سڀ کي سچائي هي سکهي،
رند، زاهد، شيخ، يا توڙي هجي ڪو پارسا.

هي آهو، جنهن زندگيءَ ۾ جي نه ڪيو ڪارِ ثواب،
نيڪ جنت جا رهن ٿا در انهيءَ جي لاءِ وا.

نار جهنم جي وسامي، سردتر دوزخ ٿئي،
لفظ توبهه جو زبان سان ٿو ڪري جنهن دم ادا.

هيت پيڻ جي ٻرِ سگڻ لئه روز مئخاني وڃي،
جو سرِ ڪوثر مٿان ٿئي هوش کيي هن جو خطا.

دُور ٿيو هن جي تصوّر کان نہ جلوهٔ ڪائنات،
راز کولي ٿو ڇڏي قدرت سندي اسرار جا.

حسنِ فطرت جو مصوّر، نقشِ قدرت جو امين،
ٿو قلم جي اوڪ سان نقشا چٽي تن جا چٽا.

هن زمين جو ذڪر ڇڏ، جو هيءَ تہ پيرن هيٺ آهہ،
عرش کان پي دور پهچي ٿو سندس فڪرِ عُليٰ.

آهہ قدرت ڪي بہ ٿي منظور هن جي خاطري،
ماه و انجم، شمس ٿيا سڀ بخش جُو نُور و ضيا.

هن جي ڪشتي دائما ٿي بحر ۽ طوفان ۾،
ڪشتيءَ دنيا جو ليڪن هُو برابر ناخدا.

ٺوڪرن سان ٿو اڏائي گنج ڪي قارون جي،
هَتِّ هريڙون، گوڏ ۾ ڪجهہ ناهہ ٺڪرين جي سوا.

خونِ دل، خونِ جگر ٿيا هن جي محفل جو شراب،
پاڻ ساقي، پاڻ ٿي ميخوار، ٿو ماڻي مزا.

ٿو توڪّل تي رکي هو پنهنجو بارِ زندگي،
پر ڇڏي ٿو هٿ منجهان هو ڪينڪي شيوه سخا.

بتڪدن ۾ هي برهمن، شيخ ڪعبي ۾ ٿيو،
صلح ڪُل جا سڀ سبق هن کان سکن ٿا صوفيا.

دين ڇا، ايمان ڇا، ڪهڙي حقيقت ڪفر جي،
رازِ سربستہ ڪي کولي ٿو ڪري بلڪل صفا.

ڪفر ڪي ايمان، يا ايمان ڪي چئي ڪفر هُو،
حقّ آهي، هر طرح هو ٿو ڪري حق کي ادا.

ٿو ڪڏهين منبر تي پهچي، وعظ واعظ جيئن ڪري،
باده‌خواري جي ڪري ٿو، تہ بہ ڪري ٿو برملا.

هي ڪڏهن ناهي ويو ڪنهن جنگ جي ميدان تي،
پر وطن جي لاءِ پيدا هن سپاهي لک ڪيا.

مرده روحن کي تو بخشي ڪير ٿئين سر زندگي،
باليقين پيغام هن جو آهي مژدهٔ جانفزا.

جي ٿئي محمل نشين، ته به آهي هن کي اختيار،
ٿي ڪٿي مجنون، ڪري جي جان ليلا تان فدا.

نازنينانِ جهان آهن هتي منت پذير،
مشتهر تن جو ڪري ها ڪير نه ته ناز و ادا؟

گلستان توڙي گلن کي آهي هن جو اعتراف،
شان ۾ بلبل رهي هن جي سدا مدحت سرا.

هي خزان جو دور بدلي تو سگهي، آڻي بهار،
ذڪر گل جو جي ڪري، معطر ٿئي آن در هوا.

هن زمين جا زيورَ جي ٿو ڏسين نقش و نگار،
هيچ آهن هن اڳيان، هن جو تخيل آهه چا!

دشت دريا، ڪوهه صحرا، يا بيابان، باغ گل،
بيزبانن کي ڪري تو تابِ گويائي عطا.

آسمان ٿيو آهه هن جي آهَ هڪڙيءَ جو غبار،
هن جي لڙڪن سان پريل هي بحر دنيا جا ٿيا.

هن جي پاسي ۾ پيل جو آهه بوسيده ڪتاب،
آهه سو لاريب دنيا لاءِ نسخهءِ ڪيميا.

نام ظاهر ۾ هزارين، درحقيقت آهه هڪ،
جي 'غني' آهي ڪٿي، تان هو ڪٿي آهه گدا.

کمل 'پياسي'

سخنور جي سچ پچ عجب زندگي آ

ڪڏهن عرش تي سهڻا محلات ڏاهي،
ڪڏهن فرش تي چنڊ تارن کي لاهي؛
ڪڏهن ڪير ساگر کي ڪچڪول اندر،
خبر ناهه ڪيئن ٿو سگهي هو لڪائي:
ندي، جيئن نہ هن جي ڪڏهن پابندي آ.
سخنوَر جي سچ پچ عجب زندگي آ.

خيالن جي ڪشتي ۽ آشا جو ساگر،
ڪري راس لهرن تي البيلو شاعر؛
سرڳ پنهنجي خواهش جو ڏاهي سگهي ٿو،
۽ پٿر کي ناهي سگهي ٿو جواهر:
سندس آرزو ۾ عجب تازگي آ،
سخنوَر جي سچ پچ عجب زندگي آ.

هو ڪيلي هوائن سان هردم ٿو، ساٿي،
مندن مڙيرين ۾ وٺي دم ٿو، ساٿي؛
پرينءَ جي دنيا ۾ رهي پل پہ چاهي،
رهي هن دنيا جو تي آدم ٿو، ساٿي:
سندس ڪلپنا ڇڻ سندس بندگي آ،
سخنور جي سچ پچ عجب زندگي آ.

وڻن جي پتن جي تي حرڪت پڙائي،
گلن ۾ سڳنڌ جي تي عادت پڙائي،
پڙائي ٿو غنچو ۽ مالهي اصل کان،
ڪويتا سندس دل جي چاهت پڙائي:
جهانن پنهي لاءِ سندس سرڪشي آ،
سخنور جي سچ پچ عجب زندگي آ.

نيازعلي شاھ ’محسن‘

جتي گناھ ٿو پلجي

شباب تيرِ ھَوَس جو نشان بڻجي ٿو،
شباب دستِ گنھ کان ڪڏھن بچي نہ سگھي؛
شباب، ھاءِ، ھيءَ رنگين‘ شباب جو چرچو،
شبابِ عصمتِ آدم جو پوش ٿي نہ سگھي!

جتي گناھ لئہ آھن ھي وقف سڀ راتيون،
جتي گناھ معاشي ضرورتن جو سبب؛
گناھگار جو عمدو ٿئي ٿو استقبال،
گناھ پيءُ ۽ گنھگار پيءُ رکي ٿو رب!

جتي گناھ ٿو پلجي، وڏي درخت ٿئي،
جواني شرط آ، پاپن جي پالنا خاطر؛
جتي گناھ جو چرچو رھي ٿو صبح و شام،
خوش آمديد، اڙي بوالھوس، ھوس پرور!

تڏھن بہ رحمتِ حق جي تمنا دل ۾ آھ،
ھي امتحان آ بخشش جو، ھاءِ ڙي بندہ!
تون پنھنجي ’محسنِ‘ اعظم کان ڇا طلب ٿو ڪرين،
اِنھيءَ طلب تي ڪڏھن ٿين نٿو ڇا شرمندہ؟

عبدالله ’خواب‘ حيدرآبادي

آزمائش

تو ڏسان بزمِ جھان ۾ ٿي چمن بندي نئين،
باغبان انداز بدلايو، روش پڻ ٿي نئين.
شام پنھنجي زلف کي مصحف کان ڪيو آھي پري،
وقت جو نُوري نظارو پنھنجيون جھوليون پيو ڀري.
قافلن جي گوش ۾ تو ھوشوَر آواز ڏي،
وقت جي سُر ساز جو ماحول ٿو انداز ڏي.

قوتون برقِ توانائي جون ڇا هن تو اڳيان،
جنبشِ ابرو سان تارن جا هلن ٿا ڪاروان.
بشريت معراج جي عرشِ رسا تان ٿي عيان،
هڪڙي پل ۾ لامڪان تان سوٽي آيو ڪاروان.
عزم، همت جي اڳيان عرشِ برين هڪ گام آهه،
مرد مومن لاءِ ڇا معراج جو پيغام آهه.
منهنجي لب تي آهه ملت جي ترانې جي صدا،
تنهنجي السماڙين ۾ آهي بند تفسيرِ هُدا.
جوت تارن جي سدا واٽون ٽڪيندي ٿي رهي،
سربلندي پست ذهنن کي سڏيندي ٿي رهي.
پنهنجي گلشن جو عجب انداز تو اڄڪلهه ڏسان،
ماڪ جا موتي به غنچن کان ڏسان ٿو بدگمان.
جي ڪَليون مرڪيون نه آهن، سي لتاڙيون ٿيون وڃن،
باغِ عالم غمڪده ٿيو، ٿا ڪِلن اهلِ چمن.
پاتو بلبل آهه ڪَليُن جي لهو سان پيرهن،
اهڙي منظر کي ڏسي لوح و قلم ٿا رت روئن.
سو ڏيئو گل ٿي ويو، جو رونقِ ڪاشانه هو،
محفلن مان نور ويو، پروانو ٿي بيگانه ويو.
دل وفا نا آشنا ٿي، ۽ وفا وسري وئي،
اشڪِ غم پيئندو رهيس، هر مدعا وسري وئي.
شمعِ محفل تو سڏايان، سوزوَر ناهي ضيا،
منهنجا پروانا به مون کان ٿي رهيا آهن خفا.
طور جي شعلن ۾ پيدا نور جون لاٽون ڪجن،
مردگي ۾ زندگيءَ واري ڪجي پيدا لگن.
نبضِ دوران ۾ حوادث کان ٿيو رد و بدل،
وقت اهڙي ۾ به ڳائيندو رهيو شاعر غزل.
ڪئين صديون گذري ويون پر ماڳ تي پهتو نه ڪو،
هر قدم تي مون کي منزل جو گمان وڌندو رهيو.
بيخودي جي شوق ۾ اهڃاڻ ڪو لکجي وڃي،
ڇا عجب جو شوق جي دنيا سا ڳائيندي رهي.

خون پيي جان و جگر جو نظم جا موتي پٽسو،
دل جي دريا جا ٿي توبہ، فڪر جا گوهر لهو.
'خواب' وانگر، درد جي دولت ورهائي پيا وڃون،
زندگيءَ جي پيار کي اڄ آزمائي پيا وڃون.

شعبان 'بخت'

تنهنجي ياد

دل ۾ ڏڪي ٿي ياد تنهنجي سان،
۽ زبان تي ٿو تنهنجو نام رهي؛
تنهنجي الفت جي آرزو خاموش،
منهنجي دم سان ٿي همڪلام رهي:
تنهنجي هر ياد سان تو پيار ڪريان،
تو جڏهن توکي ياد يارَ ڪريان.

توئي توکي پريان ئي چاهيو مون،
تنهنجي قربت نہ ٿي نصيب مون کي؛
تنهنجي خالي ملڻ جي خواهش سان،
هڪ سڪون ٿي مليو عجيب مون کي:
عشق کي ئي تو اشڪبار ڪريان،
تو جڏهن توکي ياد يارَ ڪريان.

اڄ بہ تنهنجو مون کي خيال آيو،
منهنجي ہرنو اکين پريا سڏکا؛
دل ۾ بي آس حسرتون تڙپيون،
۽ زبان تي اچي ڏکيا وعدا:
بيڪسيءَ کي تو بيقرار ڪريان،
تو جڏهن توکي ياد يارَ ڪريان.

چا، ڪڏهن تو بہ آهہ ياد ڪيو،
منهنجو غربت زده دُکي رومان؟
منهنجي مجبور زندگيءَ وانگر،
منهنجو مجبور اندريون انسان!
زندگيءَ کي تو شرمسار ڪريان،
تو جڏهن توکي ياد يارَ ڪريان.

آزاد نظم

امداد حسيني

غافل

رات ڪي روئند و ڏسي گل ڪان ٿي ڪل نڪري وئي،
۽ خزان، اهڙي مٺي مرڪڻ مٿان،
گلستان ۾ پير پاتا موهجي—
گل ويو ڪوسائجي!
ختم ٿيو رنگن جو رقص،
هاء، خوشبو جي الهڙ دوشيزگي لُٽجي وئي،
بلبلن جا گيت آهُن ۾ ويا تبديل ٿي:
۽ پريان،
انسان، هر انجام ڪان
بي نياز و بيخبر،
عيش و عشرت جي گلابن سان سجايل سيج تي،
جرم جي چانڊوڪين جي هنج ۾،
ڪنهن حسينہ جي گلن جهڙي بدن سان چهٽيل،
ڪنهن جي وڏين، ڪارين اکڙين جي مستين
۾ ٻُڏل،
ريشمي وارن جي ٿڌڙيءَ ڇانوَ هيٺان هو سُتل!

رحمان رضواني [پنجابي]

سنڌيڪار: امداد حسيني

هاء، هي لوهي دروازا!

هاء، هي لوهي دروازا—
جن جي پٺيان
تڙپن، ڦٿڪن، سڏڪن دلين جون ڪومل آسون!
هاء، هي لوهي دروازا—
جن جي پٺيان
ڪيتريون هيرون، ڪيترا رانجها،
پنهنجي من جي چيتا تي جلندا رهجي ويندا:
۽ هي بيدردي دروازا،
ڇاتي ڪڍيو، ڦونڊ ۾ پرجيو،
ڪجهہ نہ ڏسن ۽ ڪجهہ بہ نہ سمجهن!

رسم رواج ۽ ذات پات جا،
هاء، هي لوهي دروازا!
– پنهنجي جڳهہ تان هٽن ڪٿي ٿا؟
– وقت جي رَوِ ۾ وهن ڪٿي ٿا؟
ڪيتريون معصوم اميدون،
تن سان پنهنجو سر ٽڪرائي،
موت جي هنج ۾ سڏڪي سُتيون!

قمر شهباز

زندگي

او زندگي!
سُرڪ تنهنجي ابتدا،
۽ لُڙڪ تنهنجي انتها.
ڪا گهڙي تنهنجي سلوڻي ساز ڪي ٻڌندو رهيس،
ڪا گهڙي ويران دل، آليون اکيون اُگهندو رهيس—
ڪير آهي، جنهن جي اکڙين ۾ نيراشا ناهہ، چئہ،
ڪير آهي؟
هر مسافر جي اَڃايل ۽ سَتايل سيني ۾ ڇا تنهنجو
ٽي نيشان ناهہ؟

تون ماءُ پي آن، موت پي،
تنهنجي اونداهي، انڌاري روح ۾
ٽِمٽِمائي ٿي ڪا جهيڻي جوت پي:
هڪ هٿيليءَ تي رکي امرت نچين —
ڇَنَنَ ڇَن ڇَن، ڇَنَنَ ڇَن ڇَن؛
مرڪ سان پر زهر ڦهلايو ڇڏين —
خاموشيون... خاموشيون... خاموشيون!

هر قبول ۾ توکي ڏٺم؛
هر ڪُراڙي، بي-سهاري جي ٻُڪايل گهُور ۾ توکي ڏٺم؛
هر پُڄاريءَ جي پراڻي پاپ ۾،
هر ڀِکاريءَ جي وڇايل جهول ۾ توکي ڏٺم؛

ساز ۽ آواز ۾،
آلاپ ۽ ورلاپ ۾ توکي ڏٺم:
او زندگي،
سچ ٿو چوان، توکي ڏٺم!

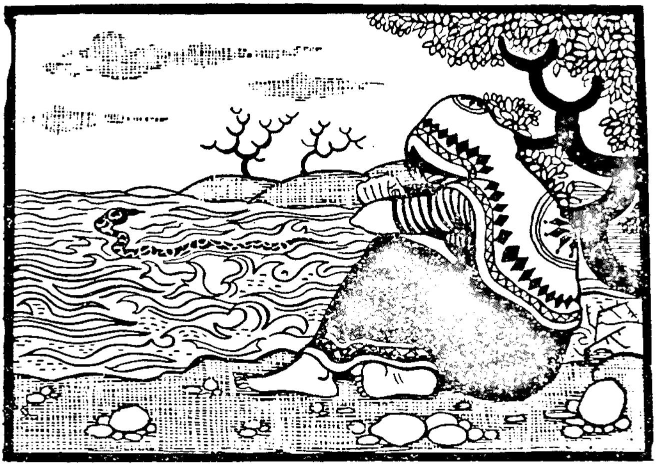

نيون طرزون

مجبور واسواڻي

[سانيٽ]

پڇتاءُ

ڏينهن ڇا، هت ورهيه ٿا گذري وڃن،
زندگي آهت بنا ڪنهن تي هلي:
ديپ تو خاموش روز و شب جلي،
پر اکين جا پلڪ ٿا ورلي ڪُلن.

اف، حياتيءَ جو نه ڪيتڙو قدر مون،
بس، هٿوراڙيون هنيم نابين جيان،
يا رنس، راڙو ڪيم مسڪين جيان،
عارفن جيان ڪو گذر ڪيتڙو نه مون.

ڇا ٿي ويندس ختم مثل اُن لهر جي،
بحر جي سيني مٿان جا ٿي اٿي،
عرش ڇهڻ جون رٿون ڪيڏيون رٿي،
پر وري آغوش ۾ ٿئي بحر جي:

ڪنهن ٻڌي، نا ڪنهن ڏٺي هستي سندس،
ڪير ڄاڻي، ٿي ڪٿي بستي سندس!

نعيم دريشاڻي

[نظم معري]

هڪ بنگالي دوشيزه ڏانهن

اءِ، تنهجي ڇپن مان ڇوسيان آءٌ
ڪجهه ڪُنواريون ۽ شوخ خوشبويون:
تنهنجي اکڙين جي ڊنيد ۾ ٻوليان،
ڪي پُراسرار، سيبتيون مُرڪون.

آءُ، تنهنجين رڳن جا چيڙي ساز،
نرم وائن ۾، ٻوٻري نينگر،
مان ٻڌيو يان آهي طلسمي راڳ،
جيڪي سالن کان تنهنجي هردي ۾
پيا تا تڙپن، مگر بنهہ خاموش.

زندگيءَ جي سدا روان نئن ۾،
پاڻ آهيون ٻہ ناتوان ڪَکڙا؛
هيءُ سيلاب آ رڳيون ڪي گهڙيون،
پوءِ ڪنهن کي خبر، ڪٿي هجون تون مان!
آءُ اوري، الا، نہ ايئن ترساءِ.

منهنجي سپنن کي آد کان هڪڙي
اجنبي جسم جي ميٺيءَ خوشبوءِ
پئي سدائين ئي آهہ مهڪايو؛
مون ازل کان وئي ڪا اڻاتل
روشني پئي ڪئي آ، هوءِ، تلاش.

اڄ مليائون جو اتفاق سان پاڻ،
اوچتو مون کي ايئن ڀاسيو آ،
منهنجي رنگين، مد ڀرن سپنن
تنهنجي هستيءَ جو روپ ڌاريو آ:
تنهنجي نيڻن مان ڦات ڪائي ٿي،
سا ئي مون کان سدا گُريزان جوت!

آءُ اوري، الا، نہ ايئن ترساءِ:
هيءُ سيلاب آ رڳيون ڪي گهڙيون،
پوءِ ڪنهن کي خبر، ڪٿي هجون تون مان!

غزل

حيدر بخش جتوئي، 'حيدر'

●

ٿو مرد مرد ٿئي، ڪجھ تفنگ تير سهي،
سهي ڪي سُور، ڪري راز ٿو سرير سهي.
جتي ڪٿي به آ، آزاد آهه مرد آزاد،
ڪڙين ۾ قابو سهي، قيد ۾ اسير سهي.
اڏي ويا خاڪ ٿي زنجير، زور ۽ زندان،
ڪٿي سگهي ٿو پلا تاب ِ حق شرير سهي!
هزارين حيلا ڪيائون، مگر مري نه سگهيا،
جي دل دماغ جا آزاد هئا، فقير سهي.
ڪري جو پئي ڪي غلام، آهه بس غلام غلام،
حضور صدر سهي، زار سهي، مير سهي.
غلامي ۾ به آ زنده ته آهه مذهب ڇا؟
ڪو مجتهد سهي، علامه سهي، پير سهي.
اچي ويو نيٺ هتي 'انقلاب زنده باد'،
عوام نيچ سهي، ۽ سپاه امير سهي.
هي دور ِ اوج خوشا، زنده باد پاڪستان!
زبانون بند سهي، زخميل ضمير سهي.
سدا بهار رهين، خالق، آسمانِ اندر،
زمين ۾ ظلم سهي، راڙ ڦاڙ چير سهي.
زمين جي حصي ۾ آنده خرابي، خونخواري،
جهان جي ظاهري تصوير دلپذير سهي.
اهي دعائون ٿي لکيون غريب انسان کان،
بشر حقير سهي ۽ خدا قدير سهي.
گذار مات ۾، 'حيدر'، هي شاعري ڇا هي،
خيال ۽ جذبو سنده گرچه بينظير سهي.

ڪيشلداس ’فاني‘

●

ڏسي در تي رولاڪ ۽ رولَ، ساقي،
ڪُليا تنهنجي اخلاق جا پولَ، ساقي!
لَڏين تون ٿو، بنياد لَڏندو ڏسين ڪين؟
ڪلاري ڪري ڪين نہ ڪرڳولَ، ساقي! (ڪلاري=شرابخانو)
سوين عيب توکي نظر نيٺ ايندا،
وجهين جي گريبان ۾ ڦولَ، ساقي!
خوشيءَ ۾ خوشي ڪٿ، جا غم ۾ خوشي هئي،
وڏي ويا خوشيءَ ۾ ڇا دلهولَ، ساقي!
پَريو باغ جن، خون ڏيئي، گُلن سان،
ڏسج تن جي ڪنڌن پري جهولَ، ساقي!
ڀياڪن جو ’فاني‘ نہ دل ۾ ڪجي، ۽
اشارا اِهي ڇا اٿمولَ، ساقي!

’امداد‘ حسيني

●

مسڪرايو! هُو اِجهو آيو ڪي آيو، دوستو!
حسرتن جي ڪنوار کي مينڌي لڳايو، دوستو!
ٻُورڙو پنهنجي وفائن کي پڙايو، دوستو!
منهنجي اکين سان ذرا اکيون ملايو، دوستو!
چنڊ کي ترسايو، هو آيو ڪي آيو، دوستو!
رات کي، وارو ڪريو، ٿورو وڌايو، دوستو!
هڪڙو پيرو هن جي نيڻن جو هلي جاد و ڏسو،
سون تي ناحق تهمتون ڇو ٿا لڳايو، دوستو!
چنڊ جي مشعل وسائي، ختم ٿي تارن جي راند،
ڇو اڃا وارو اچا تائين نہ آيو، دوستو!
زخم سب جاڳي پيا، لڙڪن وري ڦٽڪي ڏنو،
هاءِ، ڪنهن جو مسڪرائڻ ياد آيو، دوستو!
ميڪدي جي رسم جو هر حال ۾ رکجو ڀرم،
زهر جا ساغر پيو ۽ مسڪرايو، دوستو!
ڪنهن زماني کان اِهو ٻڌندا اچون، هُو ٿو اچي،
راهہ ۾ ويٺا آهيون اکيون وڇايو، دوستو!
دل کي سمجهايان پيو، لڙڪن کي پرچايان پيو،
اوچتو ئي اوچتو ڇا ياد آيو، دوستو!

منهنجي حالِ زار تي، ڪنهن بيوفا جي پيار تي،
مسڪرائي رو، ۽ روئي مسڪرايو، دوستو!
هُن پريل ساغر رکي منهنجي اڳيان اکڙيون کنيون،
پوءِ ميخاني تي ڇا گذريو، ٻڌايو، دوستو!
دل پريشان، زندگي ويران، تمنائون اداس،
هاءِ گهوڙا، وچڙيل گهڙيون ورايو، دوستو!
هي اتو 'امداد' جي گهايل وفا، بسمل خلوص،
وار ڪريو، دوستيءَ جو حق نڀايو، دوستو!

'محبوب' سروري

●

باغبان کان نـه گل پـني وڃي،
گلِ مقصود خود چـني وڃي.

ٻهرين ٻهرين کـا شي گهـُري وڃي،
پو اڙائي لڙي، لڙي وڃي.

موت کي ماري زندگي وڃي،
درد و غم کان کسي خوشي وڃي.

صلح سازيءَ مان جي ٻلو نـه ٿئي،
چنڊ کـان زوري چانـدني وڃي.

سچ جـي ٻـُل تـي هڪ ڇـمات هٺي،
پنهنجـي حصـي جـي روشني وڃي!

نياز علي شاهه 'محسن'

●

هيءَ خزان، هي بهار، ڇا معني؟
دوستو، گل ۽ خار، ڇا معني؟
بزدليءَ جو نـتـا ڏيون طعنو،
زندگـيءَ کـان فـرار، ڇا معني؟

ياد ان کي ڪجي، جو وسري وڃي،
ذڪر و اذڪار يار، ڇا معني؟
خودغرض تون نہ، ماڻ بہ سيکوئي،
هي محبت، هي پيار، ڇا معني؟
ڪنهن پـي امـز و ثبوت لـاهـ ڏنو،
’توتان صدقي، نثار‘، ڇا معني؟
جيڪو ايندو، سو خودبخود ايندو،
انتظار، انتظار، ڇا معني؟
ڇا خوشي تہ طلب ڪرين، ’محسن‘،
تنهنجو غم سان پيار، ڇا معني؟

علي محمد ’مجروح‘

●

تنهنجي لب و رخسار کي عنوان بنائي،
ويٺو غمِ دنيا جو ڪو افسانو ٻڌائي.

ساقي، تنهنجي مخمور نگاهن جو تبسم،
مون کي تہ زماني کان تہ بيگانو بنائي.

اڪين تي اهي عشق ۾ ناڪاميون، ليڪن
هو منهنجي نگاهن سان نگاهون تہ ملائي!

هي دور تہ دنيا جا اچن ٿا ۽ وڃن ٿا،
ساقيءَ کي چئو، دور تہ ساغر جو هلائي.

آخر بہ ڪندا لوڪ وهي راز هي پڌرو،
ڪو تنهنجي تمنا کي پلا ڪيڏو لڪائي...

روڪي ٿو صبا کي، نہ اچي ڪنجِ قفس ڏي،
ڪيڏو نہ اسيرن کي ٿو صياد ستائي!

جو بزمِ سخن ۾ هي آداسي پئي ڏسجي،
’مجروح‘ کي آڻيو تہ ڪو محفل کي مچائي.

نارائڻ 'شام'

●

وڻهائُو ٽَڪيان، ٻاڪ ڏي يا نهاريان:
آجل کي سڏيان، زندگيءَ کي پڪاريان؟
نہ نغمو، نہ ساغر، نہ گل ٿي ميسر،
حياتي گذاريان تہ ڀان ڪيئن گذاريان.
نہ ميناج مستي، نہ ڪا سونهن سنيران،
ڪُجس زندگي موت تان چو نہ واريان.
ٻڌڻ ئي نصيبن ۾ آهي لکيل جي،
تہ 'طوفان' طوفان' چا لئہ پڪاريان.
بنا ڀاڳ جي جيڪڏهن ڪجھ نہ آهي،
خدا جي هٿڻ ۾ ڀلا شڪ آثاريان؟

'سليم' ڳاڙهوي

●

نزاڪت آفرين تنهنجي نظر ناهي تہ ڀيو ڇاهي،
بهار، اي يار، توکان بهره ور ناهي تہ ڀيو ڇاهي!
چمن ۾ چوطرف خونِ جگر ناهي تہ ڀيو ڇاهي،
اِهو تنهنجي نگاهن جو اثر ناهي تہ ڀيو ڇاهي!
هزارين چشم جا موتي ڇپايا جي مون دامن ۾،
مسافر واسطي زادِسفر ناهي تہ ڀيو ڇاهي!
نزاڪت شاخ جي، مرڪڻ ڪليءَ جو، ناز نرگس جو،
ادا تنهنجيءَ تي ناقص نقل اگر ناهي تہ ڀيو ڇاهي!
غمِ فردا، غمِ امروز جو چڪر ڏسو، يارو،
جهان اهڙيءَ طرح ئي درگذر ناهي تہ ڀيو ڇاهي!
محبت جي عوض نفرت، وفائن جو جفا بدلو،
انهيءَ جو نام ئي دنيا اگر ناهي تہ ڀيو ڇاهي!
بهشتي حرص زاهد کي، شرابي شوق رندن کي،
زمانو خود غرض ۽ خودنظر ناهي تہ ڀيو ڇاهي!
وري هُن دوست پنهنجي رُوي زيبا تان کنيو پردو،
'سليم'، اميد جو آيريو قمر ناهي تہ ڀيو ڇاهي!

احسن الهاشمي

●

مون کي حاصل ٿي خزان مان دولتِ صبر و قرار،
ڇيڙ، اي بلبل، نہ منهنجي زيست جي خاموش تار.

مون وري وحشت ۾ ويهي ذرا ذرا کيا رفو،
جو ڪمالِ هوش ۾ ٿي ويو گريبان تارتار.

هُت ٿيو خوابِ گران ۽ ختم هيت خوابِ حيات،
مرحبا هُو وعدهٔ شب، مرحبا هي انتظار.

منزلون سڀ نزع جون آسان يڪسر ٿي وڃن،
تون خدا جي واسطي مون ڏي رکو مشڪي نهار.

ڇو نہ ٿئي منهنجي خزان ۾ موسمِ گل جو مزو،
منهنجي آهُن جون هوائون، منهنجي اشڪن جي بهار.

مدعا محشر جي شايد هيئن اچي ٻرروي ڪار،
هُو ڪري جي اعترافِ لغزشِ پاي وقار.

ڏينهن ڏون آهي حياتي، پوء ملڻ ٿئي يانصيب،
اڄ تہ ڪو دم ڀاڻ ۾ گڏجي ڪريون ڪي چار چار.

ڪير پيو هن 'احسنِ' آشفتہ ري، مهروا ڪندو،
تنهنجي ابرو جي اشاري تان تصدق وار وار.

جان محمد عباسي، 'فدا' (مرحوم)

●

چَٽِنا تيرِ اجل، تيرِ نظر گڏ،
نڪهہ هڪ مان ويا دل ۽ جگر گڏ.

پري مون ڪان نہ ٿي، اي ماهہ پارا،
تون مون مان ويهہ ٿي، اي سيمبر، گڏ.

ٻچا جو تو ڪرين وحشيءَ سنده جي،
پيو آهہ خاڪ و خون سان بيخبر گڏ.

نہ ڪر آھون، ڪري در دوست ڏي مُنھن،
انھيءَ ۾ ٿا رھن شعلا شرر ڳڏ.

تماشو ھي اچي، اي خوبرو، ڏس،
اکين مان ٿا وھن لعل و گُھر ڳڏ.

سِڪن ديدار تنھنجي کي ٿا دائم،
دلِ آزرده ۽ سي چشم تر ڳڏ.

ٿيا بيشڪ ڏسڻ سان دلربا جي،
شڪي ڏاڍا، 'فدا'، شمس و قمر ڳڏ.

رشيد 'ارشد'

●

اِھا پي بُرائي، اَھا پي بُرائي،
فقط ذڪرِ دنيا، فقط پارسائي.

نہ ڏر گُمرھيءَ جو، نہ رھزن جو خطرو،
مبارڪ، اٿم عشق جي رھنمائي!

آي صيّاد، وسري ويم آشيانو،
نہ رک مون کان انديشہء بيوفائي.

تون گم خانقاھي معارف ۾ زاھد،
مبارڪ ھجيئي سندءِ پارسائي.

اُنھيءَ باغ کي ڪيئن چوان باغ پنھنجو،
ٿي جنھن باغ جي آھي ھر شي پرائي!

سندءِ شعر اِلھام آھن، اي 'ارشد'،
سدائين ڪندو رھہ ڏٺيءَ جي وڏائي.

تاج بلوچ

●

ھو ڪيليو، مان پي ڪيلي روئي پيس،
طرز دلبر جي ڏسي روئي پيس.

ھاءِ، ھيءَ چاندوڪي ۽ دورِ فراق، دل ۾ تاريڪي پَسي روئي پيس.

بي ثباتي باغِ عالم جي ڏسي، ڪا جڏھن مکڙي ٽڙي، روئي پيس.

خونِ بلبل جو سبب ٿينديون ڪَليون، عالمِ شبنم ڏسي روئي پيس.

فرش تي بار گران منهنجو وجود، دوست، تنهنجي بيرخي، روئي پيو.
صبر جو دامن گھٹو سوگھو جھليو، شمع، گريان ڪسي ڏسي روئي پيو.
ياد ڪوئي تو پوي جان، بهار، ڪوڪ ڪوئل جي ٻڌي روئي پيو.
ابر باران ۾ هيو هُو چشم تر،
'تاج' ڪي رئندو ڏسي روئي پيو.

آنچل

●

ڏکوئيل دل ڪسي ڏي ڏيئي اِئين ئريائبو آهي،
ڏيئي لب لول جو جيئن پار ڪي پرچائبو آهي.

جُڙي جڳ ۾ رهي، راٺا، سدائين ڪاڪ موسل جي،
نظر جو هڪ فريب آهي، جو دل سان ڪائبو آهي.

ڪرين پچتاءُ چو تي جستجوي يار ۾، اي دل،
وڃائي عيش تن جو، سيت من جو پائبو آهي.

شب غم واقعا ڪڏهن ۽ وڇڙڻ جا سنياريندي،
ڪڏهن پيو روئبو آهي، ڪڏهن پيو ڳائبو آهي.

ادا شوخيءَ پري ۽ چال پنهنجي هائي مستاني،
اسان جي هر خطا تي پاڻ پيو شرمائبو آهي!

محبت جي حقيقت درحقيقت ايتري آهي،
نظر جو هڪ فريب آهي، جو دل سان ڪائبو آهي.

'ذوالفقار' راشدي

●

مون اوجاڳن جي آوهه ۾ خيالن جي خدائي ماڻي آ،
تون ڏينهن به ڏيٺو تہ خوابن جا، جي سورن-رات وهائي آ.

ڏس، پرهه تائين مان يادن جي دونهين ۾ جهاتيون پايان پيو،
مون پيار جا ماڻڪ چوندڻ لئہ ماضيءَ جي خاڪ بہ ڇائي آ.

هي سُور سُٺا ۽ ڀُور ميٺا، جي ٻخشن ٿا آلاپ، الا،
مون سور سوا ۽ ڀور ٻنا ڪا تند نه هرگز ٽاٽي آ.

هي ڦٽ ڏکن جا، ڏولاون جا چير اندر ڪي اوجارن،
هي منهنجي ڪلا، هي بيت ٻلا، هيءَ ذات ٻه ڏکڙن-هاٽي آ.

او ٿهڪ ڏيو، او ٽهڪ ڏيو، اڄ مينهن وسائي وٺس مان،
او ماڻهو! تنهنجو ساٿ ڇڏيو، ٿي پيار جي ليٺ ڀڄائي آ.

تَن روڳي آ، مَن موڳو آ، اڄ مونجهه آ، موڙهٺ هيڪاندو،
ڪنهن پيارَ پريءَ جي ياد ۾ دلڙي دردَ ٻري ويڳاڻي آ.

آئي آ خزان، بلبل ٻه وٺي، پونئرا ٻه ويا، ڀوپٺ ٻه مٺا،
هوءَ خاڪ جي هيٺان خاڪ ٿيل جا آهي، گلن جي راڻي آ.

هيءَ سيج سڄي ۽ پينگ آ بستي، دنيا ماتم خانو آ،
سڀ رنگ ڏٺا ۽ راز ڇٽا، هرڪنهن جي اکين ۾ پاڻي آ.

ڪو وقت هيو، مون بيراڳيءَ ڪا باهه برهه جي ٻاري هئي،
ڪا چڻنگ جا خاڪ ۾ ٽلڪي پئي، سا هاڻي هاڻي وسائي آ.

او چنڊ، ستارؤ، پنهنجا ڏيا هيڪر ته وسايو، ڀردو ٿئي،
ڪنهن پرده نشين جي روح سان پنهنجي خيال جي ٿي ڳڏجاڻي آ.

او منهنجا فن، او منهنجا من، او منهنجا غزل، او منهنجا ازل،
سيني ڪان اجازت چاهيان ٿو، سيني سان وات-ٽڪاڻي آ.

قطعا

احسن الهاشمي

جذبهءِ دل مثال ٿي نه پوي،   آهُ ڪٿ لازوال ٿي نه پوي،
عشق ورتو جي شعر جو دامن،   حسن توتي وبال ٿي نه پوي!

امداد حسيني

(۱)

سڪي سڪي سٽيون اکيون، ڏسي ڏسي راهون،
ڀري ڀري نه ڏيا چڻ ويا وسامي، دوست:
هلي هلي نه مسافر مري پيا راهن تي،
ڪلي ڪلي نه نگاهن جا گل ويا ڪامي، دوست!

(۲)

خدا جي واسطي ڏاها ٿيو، سياڻا ٿيو،
نه دير، ڪعبي، ڪليسا جي راه ڪان گذرو:
جي پهچڻو ٿي اتو جلد پنهنجي منزل تي،
ته ڪنهن حسين جي قاتل نگاه ڪان گذرو.

(۳)

ايتري بيرخي ڪئي ڇڏ، ساقي،
ڪجه ته مستن جي منهن ڪي سرڪائي:
جام ڏي، پوءِ زهر جو ئي سهي،
پنهنجي در تان آجيو نه موٽائي!

(۴)

وڃي وڃي وري موٽي ٿو فڪرِ تنهائي،
اچي اچي ٿي سندءِ ياد غم کي جاڳائي:
دکي دکي ٿا ڀرن هجر ۽ فراق جا زخم،
وري وري ٿي نظر زندگي کان شرمائي!

'سليم' ٻاڙهوي

(١)

اڪ اڙيي توسان، نظرباز ٿيس،
ورنہ مون جهڙو حيادار نہ هو؛
مون ڪيو تنهنجي محبت جو گناهہ،
مون جيان ڪوبہ گنهگار نہ هو.

(٢)

جي وڇڻ ٿو تہ پيار ڏيندو وڃ،
حسرتن کي خمار ڏيندو وڃ؛
واعدو ڪر دوا جو، پوءِ پلي،
دردَ دل کي هزار ڏيندو وڃ.

نياز علي شاهہ 'محسن'

(١)

نظر اُداس ۽ چهري تي رقصِ مايوسي،
اِها تہ منهنجي جوانيءَ جي ابتدا آهي؛
ڪُٿڙ جي ناهہ، ڪُٿڙ ماڻ خود ٿئي ٿي فزون؟
هي آرزو تہ نہ آهي، الاجي ڇا آهي!

(٢)

جگر ۾ درد ۽ ظاهر ۾ شادان؟
اِهائي زندگي آهي اسان جي؛
لڪايون زخمِ دل کي ٿا ورني يارو،
خوشي پنهنجي، خوشي ناهي اسان جي.

(٣)

تجربو مون کي دوستيءَ جو آهہ،
دوستي، مُنهن دشمنيءَ جو آهہ؛
موت جو غم تہ خير، ڪجهہ ناهي،
غم اگر آ، تہ زندگيءَ جو آهہ.

'محبوب' سروري

(١)

ايتري بيرخي چڱي ناهي،
هيئن ڪناره ڪشي چڱي ناهي؛
منهنجي غم جي بہ ڪجهہ ملاوت ڪر،
توکي خالص خوشي چڱي ناهي.

(٢)

تون اگر آهين حسن جو مالڪ،
مان بہ اُن جو ئي مدح خوان آهيان؛
جهڙو تون شوخ، تهڙو مان خوددار،
تون جي 'تون' آهين، مان بہ 'مان' آهيان.

(٣)

روئي روئي، ڪلي ڪلي ڏسجي،
زندگيءَ جو مزو وئي ڏسجي؛
منهنجي دل کي فقط تون ڏوهہ نہ ڏي،
پنهنجي دل تي بہ هٿ رکي ڏسجي.

'سوز' تکڙائي

(١)

اڄ رقيبن جا منهن لٿل آهن،
مون رٺل يار آهي پرچايو؛
هر خطا درگذر ڪري منهنجي،
يار مون ساڻ مرڪي ڳالهايو.

(٢)

دلربا، توسان رسم و راهہ ڪندس،
زندگي پنهنجي خود تباهہ ڪندس؛
تنهنجي نازڪ ڳلن، چپن جو قسم،
توسان هر حال ۾ نباهہ ڪندس.

(٣)

تنهنجي در تي اٿين پيل آهيان،
نڪي جيئرو، نڪي مُئل آهيان؛
يا تہ خيراتِ حسن ڏي، جاني،
يا ڪٺي چئو تہ مان ڪُٺل آهيان!

'ماعر' نوآبادي

پنهنجو ساغر ۽ پنهنجو پيمانو

(١)

دل گهري ٿي تہ بادہ خوار ٿيان،
دخترِ رز سان همڪنار ٿيان؛
زاهد ۽ محتسب جي اکين لئہ،
دائما خار نوڪدار ٿيان.

(٢)

ساقيا، ميڪشن کي جام ڏيو،
جام هر صبح عام جام ڏيو؛
خويش و بيگانہ کي پياريو خوب،
ميڪشيءَ جو صلاي عام ڏيو.

(٣)

ساقيا، جلد کول ميخانو،
پرت جو کو پيار پيمانو؛
شمعِ الفت کي آڻ محفل ۾،
تہ ڪري ان تي رقص پروانو.

(٤)

اسين سڀ ميڪش و ميخوار آهيون،
اسين 'بنت العنب' جا يار آهيون؛
چڱا آهيون خدا وٽ، پر آلا چوءِ،
نگاهِ محتسب ۾ خار آهيون!

(٥)

ساقيا، تنهنجي مَي خراب آهي،
اهڙي مَي آفت و عذاب آهي؛
ميڪشن کي ائين نہ کريو راڄ،
انڪساريءَ سان هي خطاب آهي.

(٦)

ساقيا، مَي جو رنگ روپ سڌار،
بادہ خوارن کي پوءِ جام پيار؛
جيڪڏهن مَي ۾ نَي ۽ لَي ناهي،
چئہ تہ پوءِ رند ٿيندا ڪيئن سرشار.

(٧)

ساقيا، آڻ بادهٔ گلرنگ،
تشنہ ڪاميءَ ڪان آهي آهيان تنگ؛
مئي پيئو ۽ پياريو، ۽ ڪيو
قلب مان خوفِ قاضي و سرهنگ؛
جلد ڏي جام، جو تہ اڄ مون کي،
محتسب ساڻ آهي ڪرڻي جنگ؛
گوش منهنجي کي آهي شوقِ سماع،
آڻ ميدان ۾ رباب ۽ چنگ؛
مدحِ مئي ڪانہ ٿيندي 'ساغر' ڪان،
پير منهنجي قلم جو آهي لنگ.

(٨)

ساقيا، شل وسيئي ميخانو،
محتسب جو خراب ٿئي خانو!
حڪم تنهنجو مڃي ٿو عالم ۾،
هر قدح خوار، رند، مستانو؛
آهي تنهنجي قدح نوازيءَ جو،
عالمِ ميڪشان ۾ افسانو؛
جو اوهان جو نہ ٿو مڃي فرمان،
سو حقيقت ۾ ناهي ديوانو؛
آهي موجود هر گهڙي مون وٽ،
پنهنجو ساغر ۽ پنهنجو پيمانو.

(٩)

ساقيا، آڻ بادهٔ گلفام،
ڪير ٿو چئي تہ آهي باده حرام!
جو چوي ٿو قدح کي بد، سوئي
آهي عالم ۾ بدتر ۽ بدنام.
ميڪشن جو چڱو آهي آغاز،
نيز ٿيندو سٺو سندن انجام.
زاهد و محتسب کي ناهي بقا،
ساقي و جام لاءِ آهي دوام.
مفت جي مئي اسان کي ڪانہ کپي،
مفت جي مئي آ موت جو پيغام.
آهي 'ساغر' ۽ رهندو تا آخر،
ساغر و ساقي و سبو جو غلام.

(١٠)

ميڪشن لاءِ حور و غلمان آهي،
مون سان ساقيءَ جو اهڙو پيمان آهي.
روز اول ڪان باده خوارن تي،
ساقيءَ مهربان جو احسان آهي.
خوب کائو، پيو، پياريو پڻ،
اهڙو صادر ازل ڪان فرمان آهي.
خود پيئڻ ۽ ٻين کي اڄ مارڻ،
هي وڏو جرم آهي، عصيان آهي.
جو نٿو خم ڪري سرِ تسليم،
سو تہ نمرود، نامسلمان آهي.
'ساغرا'، خوب معرڪوئي ڪر،
تنهنجي اڳيان وسيع ميدان آهي.

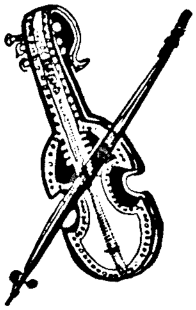

رباعيون

امداد حسيني

(۱)

هر رات ستارن جي لهڻ تائين رنھ،
شبنم جي روئڻ، گل جي کلڻ تائين رنھ؛
اکين ۾ رهي ساوڻي دريا جي اٿل،
هن سڄ جي اجهامڻ ۽ ٻرڻ تائين رنھ.

(۲)

لڙڪن کي لڪايوسين، ڪٿي ڇا ٿيو،
ڪيڏياسين کيلايوسين، ڪٿي ڇا ٿيو؛
هر آهَ کي نغمي جو ڍڪايوسين لباس،
تو ساڻ نڀايوسين، ڪٿي ڇا ٿيو!

(۳)

مرڪي پيو گل گل ۾ بهارن جو سحر،
ميڪش وٺي ويٺا اچي ميخاني جو در:
هٿ هٿ تي رکي هاڻ ويهڻ ٺيڪ نه آهه،
اي ساقيء نوخيز، اٿي، ساغر ڀر!

(۴)

[شاعر]

هي ڪير ٿيو حسن جا نغما ڳائي؟
بلبل کان ٿي نکريو وڃي هائي هائي!
هرسُو ٿا ٻرن رنگ ۽ خوشبو جا ڏيا،
جڻ ڪنوار هٿن تي ٿي ميندي لائي!

نياز علي شاهہ 'محسن'

(۱)

ناڪار، گنهگار، خدا يا، آهيان،
بدڪار، سيہ ڪار، خدا يا، آهيان،
حقدار يقيناً مان نہ آهيان، ليڪن
بخشش جو طلبگار، خدا يا، آهيان.

(۲)

ڪاٿي تہ ڏين، مون کي مسرت ڏيندا؟
حقدار کي حق حسبِ ضرورت ڏيندا؟
ڪجھ وقت خوشيءَ ساڻ گذاريان مان پڻ،
احباب ڀلا مون کي اجازت ڏيندا؟

(۳)

اي دوست، اوهان کي تہ خبر ئي ناهي،
ڪنهن جي بہ حقيقت سان اوهان جو چاهي:
'محسن' کي ڏسي خوب چيو ڪنهن عاشق،
مرحوم تمنا جو جنازو آهي!

(۴)

تنهنجي بہ عنايات جو لائق ناهيان،
افسوس، ٻئي کي بہ نٿو مان چاهيان:
هن ساري زماني ۾، خدا ٿو ڄاڻي،
محسوس ڪريان ٿو تہ اڪيلو آهيان.

(۵)

انسان کي انسان جي عزت ڪاٿي،
اک آهہ، مگر آن ۾ بصيرت ڪاٿي:
بيسود محبت جي ڪرين ٿو ڳولا،
هن دور ۾ بيلوث محبت ڪاٿي!

سڪَ تنهنجي سُپرين، جئن تران تئن تارِ،
تون ئي رهين روح ۾، تون ئي اکيان ٻارِ،
پرين، تنهنجي پارِ، مون واجهائيندي ورهيه ٿيا.

سِڪَ تنهنجي، سُپرين، ڪَپي ۽ ڪوري،
سَگهان نه چوري، ڏاڍو نيَرُ نينهن جو.

سِڪَ تنهنجي، سُپرين، اندر ئي آجهَلَ،
پَڙ ڪيو ٻاهر نڪري، ڪوري ڪانئي ڪَلَ،
ري سيراهيءَ سَلَ، مون کي ڏنا سڄئين.

ڏٺي ٿيڙم ڏينهَن، ڪُهُه چاڻان کهڙا ٻرين،
نيڻ پَرجي نينهَن، پَلٽيا پاريون ڪري.

ڏٺي ڏينهن ٿيام، ڪُهُه چاڻان کهڙا ٻرين،
سهسين سِجَ آلهي، واجهائيندي وِيام،
تنهين سالَ ٿيام، جنهين ساعتَ نه سَهان.

نڪو سَنڌو سُور جو، نڪو سنڌو سِڪَ،
عددُ ناهي عشقَ، پُڇائي پاڻَ لهي.

جي قيام ميڙن، ته ڪَرَ اوڏا سُپرين،
تِهان پَري سُڄن، واڌايون وصال جُون.
ـ شاهه لطيف رحه.

٢

افسانا

۰١ مهربان خوني — م۰ع۰ ڏيپلائي

۰٢ "ڪنهن کي دلڙي ڏيئي، ڪنهن کان ڏار ٿيئي." — قمر شهباز

۰٣ ٿرڊ ڪلاس — ذوالفقار راشدي

۰۴ عورت — آمَر جليل

۰۵ ڪارو سچ — ڪرشن چندر
سنڌيڪار: اقبال احمد آگرو

۰٦ زندگيءَ جي آغوش ۾ — وڪٽر هيوگو
سنڌيڪار: غلام نبي ميمڻ

۰٧ هيءَ ڪهاڻي ڪهڙي! — ايوان ڪينڪر
سنڌيڪار: شمشيرالحيدري

ناٽڪ

"هندستان ڇڏي وڃو!" — موهن ڪلپنا

سرءَ جي وڻندڙ برسات پئجي رهي هئي. باغ ۾ پيلا پَنَ، مينهن پوڻ ڪري چمڪي رهيا هئا. ڊاک جي لڙڪندڙ ڇڳن جا داڻا ڳرا ٿي پيا هئا، ۽ انهن جي ڪٽلڻ ڦاٽڻ شروع ڪيو هو. وڻ ويڙهيءَ پنهنجن ڳلن کي پَنن ۾ لڪل هڪ پڪل مَٽ مٿان نمائي ڇڏيو هو.

ننڍڙو ابابيل، مَٽ جي تري ۾، بري حال ۾ سرديءَ وچان ٿڙڪي رهيو هو. سندس ڀاءُ ڀينرون ڏکڻ طرف اڏامي ويون هيون، ۽ ماڻس ڪنهن گرم ملڪ جو رخ ڪري، سندس نظر کان غائب ٿي ويئي هئي. هاڻيءَ سرد رات ۾ ڀلا ڪير کيس گرم رکندو؟ هو سڀيئي کيس مَٽ جي تري ۾ اڪيلو ڇڏي هليا ويا هئا، ڇاڪاڻ ته هو پينگلو هو ۽ اڏامي نٿي سگهيو. گذريل سياري جي مند ۾ اُن گهر کي باهه لڳي هئي، جنهن جي ڇت اندر سندس ماءُ پنهنجو آکيرو ٺاهيو هو. ان کان اڳ جو پوڙهي ابابيل پنهنجي ٻچي کي باهه کان بچائي ٻي ڪٿي وڃي، هڪ چڻنگ آکيري ۾ اچي ڪري هئي. ننڍڙي ابابيل جو ساڄو پَرُ سڙي ويو هو، ۽ ويچارو ان سور ۾ بيسُرت ٿي ويو هو. جڏهن هوش آيس، ته پاڻ کي نئين آکيري ۾ پيل ڏٺائين، ۽ ماءُ مٿس ڪنڌ نمائي ويٺي هئي.

هڪ صبح جو، پوڙهي ابابيل پنهنجي پينگلي ٻچي کي باغ ۾ ٻاهر وٺي آئي، ۽ چيائينس: "منڙا، اڄ اسين ڏکڻ طرف ڪُوچ ڪنداسين. تون اڏامي نٿو سگهين، سو توکي هت ئي ترسڻو پوندو. مون ڪجهه نرم ڪنب تو لاءِ مَٽ ۾ وڌا آهن، انهن ۾ ليٽي پئجانءِ. جڏهن بک لڳيئي، تڏهن ٻاهر نڪري، چوڳو ڪري ڪجهه کائجانءِ. سڄو باغ ميون سان ڀريل آهي. ڏس، مَٽ جي چوڌاري ڪهڙي نه وڻندڙ وڻ ويڙهي لڙڪي رهي آهي! اسين بهار ۾ موٽي اينداسين." پوءِ هو سڀ اڏامي ويا.

ملهار جي وڻندڙ مند آئي، ۽ مينهن پوڻ شروع ٿيو. وڻ ويڙهي، برسات ۾ بلڪل آلي، مَٽ مٿان نمي بيٺي هئي. برسات جو ڦڙو وڻ ويڙهيءَ جي هيٺين پَنَ تي ڳڙي آيو — ۽ ذري گهٽ ڪِرڻ تي هو.

"اُف، ڪيڏو نه ٿڪل آهيان!" مينهن جي ڦڙي شوڪارو ڀريو.

"ڪٿان آيو آهين؟" ننڍڙي ابابيل عجب سان پڇيو.

"اهو نه پڇ! تمام پري کان آيو آهيان — پئسفڪ سمنڊ کان. مان اُتي ئي ڄائو هوس پر مان مينهن جو ڦڙو نه آهيان — مان لڙڪ آهيان!"

"لڙڪ؟ ڪهڙو لڙڪ؟"

"ماءُ جو لڙڪ! اٺ ڏينهن اڳ، هڪڙي ٿڪل ۽ ڳوڙهن ڀريل اکين واري ابابيل هڪ وڏي جهاز جي ڪوهي تي ويٺي هئي. مان اُن غمگين پکيءَ جي ساڄيءَ اک ۾ هوس. سمنڊ ٻوڏ ۾ ٿي ماپيو، ۽ ٻوسيءَ جي ڀريل آواز ۾ ابابيل هوا کي چيو: 'ادي هوا، تون ساريءَ زمين تي گهمندي ٿي. جڏهن بلڪير يا ملڪ مٿان لنگهين، تڏهن منهنجي پکيڙي کي ڏسڻ لاءِ پيهجانءِ. کيس چئج ته ڪاريءَ ٻليءَ کان خبردار رهي! جڏهن هيڏانهن ٿي آيس، تڏهن مون پنهنجي ٻچڙي کي اهو ٻڌائڻ وساري ڇڏيو هو'. 'تنهنجو اهو سپڪڙو ابابيل ڪٿي آهي؟' هوا پڇيو. 'مون کيس هڪ پڪل مَٽ ۾ ڇڏيو هو، باغ جي ڪنڊ ۾، جنهن جي مٿان وڻ ويڙهي نميل هئي.' پوڙهيءَ ابابيل اڃا اهي لفظ مس ڪڇيا ته مان سندس اک مان ڳڙي پيس. هوا مون کي جهٽي ورتو، ۽ زمين مٿان کنيو آئي. مان اٺ ڏينهن سانده اڏرندو رهيس، ۽ هاڻ هن پَنَ تي اچي پيو آهيان. ڏاڍو ٿڪل آهيان، دل ٿي ٿئي ته جيڪر پَنَ تان هيٺ لهي اچان، ۽ سمهي پوان!"

ننڍڙي، پينگلي ابابيل جي دل ڌڙڪڻ لڳي. هو جلدي اٿيو، ۽ پنهنجي چهنب کولي، وڇڙيل ماءُ جو لڙڪ ورتائين. پوءِ هو مَٽ جي تري ۾ پيل ڪنبن ۾ ليٽي پيو. لڙڪ جي گرميءَ ڪري سُتت ئي ننڊ اچي ويس — اهڙين، جيئن پنهنجيءَ ماءُ جي پرن ۾ بيفڪر ٿي سمهندو هو.

[ماءُ جو لڙڪ: اينگل ڪارابچوف]

م ۰ ع ۰ ڏيپلائي

مهربان خوني

هن کي آيل ڏسي، آءٌ بسترو ڇنڊڻ لڳس ته متس ويهي ڪا رهاڻ ڪريون. پيو پلا جيل ۾ ڪا ڪرسي، ڪوڪتولو يا سنجي ڪٿان آئي.

”هون هون، ويچارڙيءَ کي مار ته نه!“ هن رڙ ڪئي. منهنجو هٿ رڪجي ويو، ۽ حيرت مان ڏانهنس نهارڻ لڳس. منهنجي اکين اڳيان اهو شخص بيٺو هو، جنهن نهايت بيدرديءَ سان ڪيترا ئي خون ڪيا هئا. اج ڪيس ماڪوڙيءَ تي ڪهل اچي رهي هئي، ۽ آهستگيءَ سان ڪيس بستري تان ڪٽي، پريان اڇلائي ڇڏيائين.

هو بستري تي اچي ويٺو ته مون مرڪي چيو، ”هي جي هيترا سارا خون ڪيئه هيترن انسانن جو رت وهايئه، تڏهن ته ڪا ڪهل ڪانه آيئه، ۽ هينئر ماڪوڙيءَ تي به ٿو مهر ڪرين؟“

سنجيدو ٿي، هن منهنجي منهن ۾ نهاري چيو، ”مون جيڪي خون ڪيا آهن، تن مان ڪو هڪڙو به اهڙو ٻڌائيندين جو ’ناحق‘ ڪيو هجيم؟“

مون هن جي گفتي تان چرڪ پريو ۽ سوچ ۾ پئجي ويس. هن وري چيو،”پلي ويچار ڪري ڏس. منهنجي گهڻن ئي خونن جي توکي پوري پوري خبر آهي. چڱيءَ طرح ويچار ڪري، مون کي هڪڙو به اهڙو خون ٻڌاءِ، جنهن ۾ مون ڪنهن کي بيگناهه ماريو هجي.“

هو ويهي رهيو، ۽ آءٌ ويچار ڪرڻ لڳس.

*　*　*

”ادا خانو، اهو تنهنجو وڏ ناهي جو غريبن جي ٻارن ۾ اکيون وجهين.“ هن نمائو ٿي، نوجوان وڏيري کي چيو.

”وڏو آيو آهي ٻارن ٻچن وارو! بس، اسين هارياڻين ڏانهن نهاريون به نه، ته جيئن وٽين تيئن پيون ڪن؟“

”رئيس! اوهان کي پنهنجي ملڪيت سنڀالڻ جو پورو اختيار آهي، پر هيئن راهون جهلي بيهڻ ۽ ڪنگهڪارون ڪرڻ، اهو اشرافن لاءِ مناسب ناهي ــــ“

”هل ڙي، هل اشراف جا پٽ! وڏو معتبر بڻجي آيو آهي نصيحتون ڪرڻ.“

”ڏس، سائين، اسين اوهان جا ٻچا آهيون، پورهيو ڪريون ٿا، جنهن مان اوهين به کائو ٿا ــــ“

”هاها! اسان کي هي ويچارا ٿا ڪارائين! منهن ته ڏسوس، هيءُ آيو آهي اسان کي رزق ڏيڻ! داتا اسين ڏيون، ڪپڙا اسين ڏيون، پيو به روز روز سوال، ۽ وري ٺيڳر ته ڏسو!“

”ٽڪابي ٿا ڏيو، ڪا خيرات ڪانه ٿا ڏيو: فصل تي ڏيڍوٽا پيٽا ڪري ٿا وصول ڪريو: ان تي ته اسين ڪجهون به ڪونه، پر انهيءَ ۾ عزتون ڏيڻ لاءِ ته پڌل ڪين آهيون.“

”هاڻي بڪ بڪ ڦتي ڪر، نه ته لاهيانءِ نه لاڪ!“

وڏيري جو پارو چڙهي ويو هو، ۽ هن سائس وڌيڪ بحث ڪرڻ مناسب ڪونه سمجهيو: خاموشيءَ سان وڃي ڪم تي چڙهيو. ۽ صبح جو وڏيري صاحب کي رپورٽ ملي ته هن جي جهوپڙي خالي پيئي آهي.

... ...

”چو ڙي! پڇڻ وقت قرض به لاهي ڪونه ويو آهين؟“

”مون وٽ ڪهڙي ملڪيت هئي، جنهن مان قرض لاهيان؟ ڪنڪ جو نمبر پڪو پيئو آهي، وٽن جا ٻه نمبر پهلا اپريل آهن، انهن مان ٻه تنهنجو قرض ڪونه لهندو!“

”سو ڪي پڇندڙن جون ٻه ونڊيون ٿينديون آهن ڇا؟ يا اشراف ٿي هلي واپس وبهه، يا اهو جيڪو نئون رئيس ’هٽ ڪيو‘ اٿيئي، ان ڪان پئسا ڪٽي ڏي.“

”وڏيرا صاحب، لفظ ڪجهه ڏيان سان ڳالهاءِ. اسان کي تو وٽ به پورهيو ڪرڻو، هُتي به پورهيو ڪرڻو — ۽ سڀ ڪان اول آهي عزت!“

”بلي بلي، ٿئي ٿو وڏيرن جو هاري، ۽ ڳولي ٿو عزتون! پئسا پهچائي وڃ، نه ته چڱائي ڪانه ٿيندءِ.“

۽ پوءِ، هو روز روز گهوڙي تي چڙهي هن جي گهر اچڻ لڳو.

”جانو، اڙي او جانو، نڪر ٻاهر، پئسا ڇڏاءِ.“

”ادا، پاڻهين ته ٻنيءَ تي ويو آهي.“ مائيءَ نماڻائيءَ سان جواب ڏنو.

”ادا ٻڌا مان آءٌ ڪونه ڇاڻان. مڙسهين کي چئجانءِ ته پئسا پهچائي وڃي، نه ته انهيءَ پٿوري ۽ انهيءَ ڏونئريءَ جو ڪير پيا ڏٿي پيئندا!“

هن جي اها روزاني ڪيتي، ۽ زال جون روزاني مڙس وٽ دانهون: چي، ’ماريو گهر ته اچي پر پراين ٻنين مان به گهوڙو ڊوڙائيندو اچيو رسي! چي، ”مات ڪري، ماٺا ڇڏي، اچي واپس اسان وٽ ويهو، نه ته اها مينهن، اها ڍڳي ۽ اهي ڍڳا، سڀ قرض ۾ هٽائي ويندو سانوڻ“!‘

... ...

”وڏيرا صاحب! بيهه اِتي، اڄ مون سان ٻه اکر ضرور صفا ڪري وڃ.“ جانوءَ وڏيري صاحب جي گهوڙي جي واڳ مان جهلي ڇڏيو.

اڄ وڏيري سان گڏ ڪو ڪمدار ڪارائو ڪونه هو. جانوءَ به سندس گهوڙو اهڙي هنڌ روڪيو هو، جتي ويجهيءَ ۾ ماڻهو ڇيٽو ڪونه هو. وڏيري لاءِ هينئر ٻه رستا هئا: يا ته ڪنهن

نموني مٿو ڳالهائي جند ڇڏائي، يا ته وري دهمان ۽ دڙڪا ڏيئي، اَڪو شاڪڙ ڏيکاري، ۽ اهڙو گوڙ شور ڪري جو انهن آوازن تي ٻيا هاري ٻنيءَ مان نڪري اچن. ۽ هن مالَ مست پوءِ اهو رستو پسند ڪيو. جواني ديواني، بت ۾ طاقت، گهر ۾ دولت، وڏي هلندي، هڪڙي ٽڪي جي هاريءَ اڳيان نماڻو ٿيڻ ته هن سکيو ئي ڪونه هو. سو، وڏي رعب سان ڪڙڪو ڪري چيائين، ”هٽي پري ٿيءُ! ڳالهائڻو اٿيئي ته اوطاق تي اچي ڳالهاءِ.“

۽ هن گهوڙي کي وڌڻ لاءِ واڳ کي ڇڇي ڏني. پر گهوڙو ڪيئن وڌي: جانوءَ هن جي ٻي واڳ به مضبوط پڪڙي ورتي ۽ چيائين، ”وڏيرا صاحب، اڄ وڃڻ ڪونه ڏيندوسانءِ! تو منهنجي زال جي حياتي ڌڪ ڪري ڏني آهي، تو کي قرض ونڻو آهي ته مون کان وٺ، پر تون آخر منهنجن ٻارن کي ڇو ٿو ستائين؟“

وڏيري گهوڙي کي زوردار اڙي هنئي، ۽ واڳ کي به اهڙي زور سان ڇڇي ڏني جو آها ته جانوءَ جي هٿن مان نڪري ويئي، پر گهوڙي جو وات به رتورت ٿي پيو. گهوڙو بيتاب ٿي جانوءَ مٿي چڙهي ويو، پر جانوءَ پاڻ بچائي وڏيري جي پير ۾ اهڙو ته مضبوط هٿ وڌو، جو گهوڙو ته نڪري ويو ۽ وڏيري اچي زمين تي ٺهڪو ڪيو. هن جو منهن لال ٿي ويو. سندس هٿ بياختيار پستول ڏانهن وڌيو. هيءُ ڏسي، جانوءَ به ڪهاڙيءَ کي سندس هٿ ڏانهن سڌو ڪيو. هن جو ارادو انهيءَ هٿ تي وار ڪرڻ جو هو، جو پستول ڏانهن وڌيو هو؛ پر وڏيري به تيزيءَ سان پيو هٿ ڪڍي ڪهاڙيءَ ۾ وڌو ۽ ان کي مضبوط پڪڙي، جهٽ ڏيئي پستول ڪڍي ورتائين. هاڻي جانوءَ کي سوچڻ لاءِ ڪو وقت ئي ڪونه رهيو هو: ڪهاڙيءَ کي پوري زور سان سندس هٿ مان ڇڏائي، وئي جو ڪٿي زپ ڪرايائين ته هوڏانهن وڏيري جي گولي ڳسي ويئي، ۽ هيڏانهن پاڻ وڃي زمين تي ٺهڪو ڪيائين. پوءِ هُن ٻي گولي هلائي، ۽ هين پيو وار ڪيو —

’ڇا هن اهو خون ناحق ڪيو هو؟‘

* * *

اَڄ وري ٻي ماجرا سوچڻ لڳس.

جوانيءَ جي موٽ، جسم صحتمند، مال دولت اڪيچار؛ پٽ ڪوبه نه، مٿان وري زال به، ٻه جوان ڏيئون ڇڏي پرلوڪ راهي ٿي ويئي؛ زمين پنهنجي، ڳوٺ پنهنجو، هلندي پنهنجي، ۽ مٿان وري دادي ليکراج وارو شوق، ته اوڙو پاڙو ڪيئن سهي سگهي؟ جتي روز موج پرين مجلسن ۾ جهمريون پائيندي اهي آلاپ اٿن —

آهيان پاڻ اللهُ، عشقين ٿو عابد سڏايان،
بهشت دلاسو، دوزخ ڏڙڪو،
ڪيڏڻ ڏي دن چار، ڪيڏ ڪيڏاڙا تون عشق جي بازي،

اتي يلا چنثي طرفن کان جوان ۽ جوانڙيون اچي ڪنا نہ ٿيندا تہ پيو ڇا ٿيندو. هن روحاني چڪلي کي بند ڪرڻ جون ڪوششون گھڻيئي ٿيون، پر سڀ بيسود. ڇگن مڙسن، آفيسرن توڙي پوليس ہوتو ڪواہ پاريو. نيٺ ڪڪ ٿي، آسپاس جا ڏهہ-پندرهن غيرتمند، سرن تان آسرا لاهي، ائين اوچتو اچي ڪڙڪيا جو ڪنهن کي پڇڻ جي واهہ بہ ڪانہ ملي. سڄي اڏي کي باهہ ڏني ويئي. پوءِ کي وڏِجي مٺا ۽ کي جلي مئا. پوليس وارن جڏهين اهو اچي ڏٺو تہ سير سون جا ڳري ويا آهن، لکن جا نوٽ جلي ويا آهن، تڏهين آڏي آبتي جاچ پوري ڪري هليا ويا.

'يلا اهي بہ ناحقي خون هئا؟'

* * *

منهنجي اکين اڳيان ٻيون نقشو ڦرڻ لڳو.

ٽپيدار، ڦيري زميندار ٿيو، ۽ ڏسندي ڏسندي اهڙو تہ زور وٺي ويو جو ويجهيءَ ڇڪ جي سڀ زمين قبضي ۾ ڪري ويو— ڪا قيمت سان، تہ ڪا مقاطعن سان. هاڻي تہ اهڙيءَ منزل تي بہ اچي رسيو جو هڪ غريب جا ڏهہ نمبر سندس اسٽيٽ جي وچ ۾ اچي ويا، تہ آهي تہ ماڳهين زوريءَ قبائي ويو— نہ قيمت، نہ مقاطعو. هن غريب هرڪنهن کي ستايو، هرڪنهن کي منٿون ڪيون، راڄن وٽ فرياد ڪيا، ڪامورن وٽ ڪوڪون ڪيون، پر سندس ڪنهن بہ ڪانہ ٻڌي. هاڻي تہ الٽو اهي حڪم بہ مليس تہ جنهن نمبر ۾ تو گھر ٺهرايو آهي، سو سرڪاري لاقبولي آهي: ٻچا وٺي، اباڻا ڪک ڇڏي ٻيجي وڃ، نہ تہ جڻ ٻچو مارائي ڇڏيندو سانءِ. جڏهين سڀ طرف کان مايوس ٿيو، تڏهين هن اسم الله جو وجهي اچي جانوءَ جو در جهليو. "گھوريس الله جي نالي تان" چئي، هو يڪي سر، ڪهاڙيءَ کي چمي ڏيئي، اٿي هن سان گڏ نڪتو. ۽ جڏهين هن جي ڳوٺ پهتا، تڏهين اهوئي ڏٺائون تہ نئون وڏيرو عرف ٽپيدارصاحب پستول ٻڌيو، ڳجهيءَ بندوق وارو لڪڻ هٿ ۾ کڻيو، ماڻهن هٿان نهايت بيدرديءَ سان هن جو گھر پيو خالي ڪرائي. چي، "ڏاهيو پيٺسان جو گھر، پڇوس ٺکر نوٻرا! حرامي، سرڪاري زمين ۾ دخل ڪريو وينو آهي!" ۽ هن جي زال پٺي منٿون ڪيون: "سائين، رڳو منهنجي مڙس کي اچڻ ڏي!"

نئين وڏيري صاحب مائيءَ کي زوردار لت هڻي چيو، "پري ٿي، لولڊي!..."

بس، جانو هاڻي سهي نہ سگھيو، ۽ رومڙ ڪري، وٺي جو واڇٽ ڪرايائينس تہ پڙ تي پورو. يلا، "هجي ڪنهن کي جوءِ رن ڪرائڻي ۽ ٻچا يتيم ڪرائڻا، تہ اچي جانوءَ جي ڪهاڙيءَ کي ساهون!" هو للڪارڻ لڳو. جانوءَ جي ڪهاڙيءَ کي هرڪو سڃاڻندو هو. سڀ ڪمدار ڪاراوا کسڪڻ لڳا. جانوءَ ست پائي، ڪمدار کي ڪٺي ڏاڙهيءَ مان جهليو، ۽ گھلي اچي سندس نئين وڏيري جي لاش تي ڪيرايائينس. خود ڪمدار جي ڪهاڙي رت سان لٿڙي، ڪيس ڪٺي ٻڌائين، ۽ اعلان ڪيائين تہ "جنهن بہ هن کي ڇڏائڻ جي ڪوشش ڪئي ۽ مون کي ٻڌائڻ لاءِ شاهدي ڏني، تہ ان جو جڻ ٻچو ڪُهائيندس."

ماڻهو اڪيئي هن ھوڏائي زميندار ۽ سندس نيڳر واري ڪمدار کان بيزار هئا، تن مان ڪنهن به جانوءَ خلاف شاهدي ڪانه ڏني، ۽ ڪمدار ٽيپ ڪائي ويو.

— ڇا، اهو خون به ناحق هو؟

* * *

”ڪيئن، اڃيئي ٽي ڪا ڳالهه ڪيال ٻ؟ اڙي، جانوءَ جو هڪڙو ڏک به ناحق جو لهي نه سگهندين! جانوءَ جا توکي ته اجا ٽورا خون معلوم آهن، گهڻيئي ڪيا اٿم، ۽ انشاءالله ڪندو رهندس؛ پر رب جي درٻار ۾ انهن تي به سَرڪندو ويندس. اهي سڀ هيٺا منهنجا همراهه هوندا، جن تي سدائين پٺي ڪهل ڪئي اٿم!“ هن منهنجي ڪلهي تي هٿ هڻي، سرڪندي چيو. ۽ اَءٌ هن وڏي خونيءَ، منڊڪائيندڙ ماڪوڙيءَ ۽ پرسان پيل ناول ”چٽرليڪا“ ڏانهن نهاري رهيو هوس.

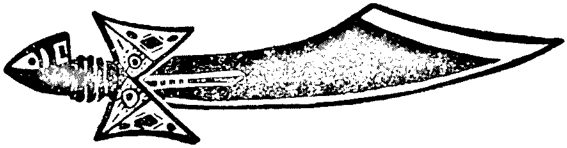

قمر شهباز

”کنهن کي دلڙي ڏيڻ، کنهن کان ڌار ٿيڻ“

جهاز عدن کي ويجهو پوندو ٿو وڃي.

بس، اڃو ڪيءَ رات جو سفر باقي آهي. صبح ٿيندي ئي وڏن وڏن منارن، خوبصورت عبادتگاهن ۽ چهل پهل سان چلڪندڙ بازارن وارو عدن اسان جي سامهون هوندو.

۽ جهاز عدن کي ويجهو پوندو ٿو وڃي.

فقط هڪ رات جي ئي ته ڳالهه آهي — ۽ اها رات هميشه جيان لهرن ۾ لڙهندي ئي گذري ويندي — موسيقيءَ جي ٽيڪ ۾ ترندي ئي گذري ويندي — آڪاش جي اک پوريندي ئي گذري ويندي.

هينئر جڏهن سج دور دور تائين ڦهليل اٿاهه سمنڊ جي ٻرينءَ پر، هيٺ، ڪنهن اڻڄاتل گهرائيءَ ۾ گم ٿيندو ٿو وڃي، ۽ اولهه طرف چڙ ڪنهن آڪاش جي ريشمي پردن ۾ آگ دکائي ڇڏي آهي، تڏهن مان ”سرڪيشيا“ جي سڀ کان مٿاهين طبقي تي ويهي، لائيف-بوٽ سان مٿو ٽيڪي، هي سٽون لکي رهيو آهيان.

منهنجي چوگرد نيرو نيرو، گهرو گهرو، بي انت سمنڊ ڦهليل آهي، ۽ منجهس آهن بيچين روحن جيان تڙپندڙ، ڦڙڪندڙ لهرون. نيڪ اهڙيون ئي لهرون مون ٻئي نمبر ڪئبن واريءَ ”مارلن“ جي نيرين نيرين، گهرين گهرين اکڙين ۾ ڏٺيون آهن — ان وقت به، جڏهن ”سرڪيشيا“ بمبئي جي ڪناري کان جدا ٿي رهيو هو، ۽ گذريل رات به، جڏهن بال روم ۾ رقص ڪندي سندس ليڙن مان نير اٿلي پيو هو.

هوءَ ويهن ورهين جي نوجوان برطانوي ڇوڪري آهي. سونهري وارن، گلابي ڳٽن ۽ حورن جهڙي تقدس جي مالڪ ”مارلن“ کي مون سڀ کان اول بمبئي جي بندر تي ڏٺو. ان وقت شام-پري پنهنجا پر ڦهلائي رهي هئي، ۽ ڪناري تي ماڻهن جو هجوم مسافرن کي الوداع چوڻ لاءِ اچي ڪٺو ٿيو هو. هو زور زور سان هٿ لوڏي ”خدا حافظ“ چئي رهيا هئا؛ ۽ جهاز جي ٽنهي طبقن تي بيٺل، رنگبرنگي ڪپڙن ۾ ملبوس مسافر ڪلي ڪلي کين جواب ڏيئي رهيا هئا. هڪ مسلمان نوجوان پنهنجي پيءُ ماءُ کي الوداع چوندي، ڪيسي مان رومال ڪڍي ڪيس اڇلي ڏنو؛ ۽ هن اهو ڪٽي پنهنجين وهندڙ اکين تي رکيو. مون ڏٺو، نوجوان ڪوٽ جي ٻانهن سان اکيون اگهي ڇڏيون.

ڪنڊ ۾ هڪ ڪاليجي، ريلنگ تي ٽنڙي، هيٺ بيٺل دوستن کي چرچا پڌائي رهيو هو.
منهنجي پرسان بيٺل هڪ سک، دوربين سان هڪ خوبصورت جوانڙيءَ کي جاچيندي، مون کي آهستي ٺونٺ هڻندي چيو، ”ونڊرفل شيپ! بيوٽيفل لائيننگس! اِزنٽ اِٽ؟“
مون ڏانهنس نهاري مرڪي ڏنو.
ڪجهه پريرو هڪ آمريڪي جوڙو، ڳلن جا هارڳچيءَ ۾ پائي، ڳل ڳل سان ملائي، هيٺ بيٺل ڪنهن دوست لاءِ ’پوز‘ ڪري رهيو هو. ڪئميرا سان روشنيءَ جو هڪ شعاع نڪتو.
”ٿئنڪس —“
”ٿئنڪس اي لاٽ.“
ايتري ۾ ٻه ننڍڙا ٻارڙا، ريڊ انڊين جهڙا ڪپڙا پايو، مٿي تي ڪنهن جو ڇٽ، هٿ ۾ ڪوڙا پستول، وات سان ”بينگ-بينگ“ ڪندا، ٽپندا ڪڏندا، ڊوڙ پائي، ڪن ۾ ميڙاڪي اندر گم ٿي ويا. ۽ ڄڻ ٽهڪن جو درياءُ اٿلي پيو.
تڏهن اوچتو منهنجي نظر مارلن تي پئجي وئي. هوءَ ريلنگ جي سهاري خاموش بيٺي، ماڻهن جي انبوهه ۾ ڪنهن کي تلاش ڪري رهي هئي. وار وکريل، ۽ اکڙين ۾ نراشا. ڪيس الوداع چوڻ وارو ڪير به نه هو. ٽهڪن جي هن بيپناهه طوفان ۾، هوءَ ئي اڪيلي مايوس دل پئي ڏٺي — اڪيلي، اداس، خاموش.
۽ پوءِ جڏهن جهاز چُرڻ لڳو، تڏهن شَپ ڪري هڪ ناريل اڇي پائيءَ ۾ ڪِريو. منهن ورائي ڏٺم، سامهون هڪ هندو عورت، گهونگهٽ ڪيو، هٿ جوڙي، پراٿنا ڪري رهي هئي. ڪناري وارن آخري وار هٿ لوڏي، ٽهڪ ڏيئي، وڇڙندڙ سائين کي الوداع چئي. پر هوءَ ائين ئي بيٺي، چپ چاپ، ڪنهن لاءِ واجهائيندي رهي.
ڪناري وارا اکين کان اوجهل ٿيندا ويا. سنڌن آواز لهرن جي گوڙ ۾ گم ٿيندو ويو. مسافر پنهنجي ڪئبن ۾ هليا ويا — ۽ جهاز هڪ سرڪش روح جيان بي انت سمنڊ ۾ ڪاهي پيو. لهرن جي پهاڙن سان ٽڪرائيندو، جهومندو، جهاڳيندو، اڳتي وڌندو ويو.
۽ پوءِ، تڏهن ڪنهن جي سڏڪن جو آواز ڪَن پيم. منهن ورائي ڏٺم، منهنجي پر ۾ مارلن روئي رهي هئي.
خوبصورت هٿن ۾ خوبصورت منهن لڪائي، سُڏڪي سُڏڪي روئي رهي هئي — ڄڻ سمنڊ ۾ طوفان اچي ويو هجي — ڄڻ ڌڪندڙ جبل مان ”لائو“ وهي نڪتو هجي — ڄڻ دل جا زخم اٿلي پيا هجنس.
هوءَ روئي رهي هئي. ۽ مان بت بڻيو کيس ڏسي رهيو هوس.
اوچتو اسپيڪرن ۾ موسيقي مچلڻ لڳي. بال روم جي رنگين ڪاون پنيان پاڇا ٿڙڪڻ لڳا. پر هي سڏڪا وڌندا ئي ويا.

تڏهن مان اڳتي وڌي ونس هليو آيس. روسال سان سندس لڙڪ اگهي ڇڏيم ــ پر سندس دل جا زخم ڇيئي نه سگهيس. هوءَ منهنجي سيني ۾ منهن لڪائي روئڻ لڳي، جهڙيءَ طرح ڏکويل ٻار ماءُ جي گود ۾ سڏڪندو آهي. ٺيڪ اهڙيءَ طرح، جهڙيءَ ريت شيلا سڏڪندي چيو هو، "مون کي وساري ڇڏجانءِ."

شيلا!

شيلا، جنهن کي مذهب جي ديوار مون کان ڌار ڪري ڇڏيو هو، ۽ جنهن کي وسارڻ لاءِ مان ڪانٽس دور وڃي رهيو هوس ــ ۽ جا شايد هينئر ڪنهن ٻئي جي پلنگ ۾ پڌجي چڪي هوندي، يا شايد سائس گڏ باهه جي چوڌاري ڦيرا پائي رهي هوندي؛ يا وري شايد گلن جي سيج تي گهنڊ ۾ ٻنجي، سهيل سهيل نگاهن سان سندس انتظار ڪري رهي هوندي؛ يا شايد دل جي ڪنهن اجڙيل ڪنڊ ۾ ڇپيل، پنهنجي "ڪموءَ" کي ياد ڪري رهي هوندي ــ شايد ــ شايد ــ

۽ مارلن منهنجي سيني ۾ منهن لڪائي روئي رهي هئي. سندس گرم گرم ساهه تڪو ڪجي رهيو هو.

مون سوچيو، 'هيءَ به ته شيلا آهي ــ ڌارئي مذهب جي ڇوڪري ــ شيلا!'

تڏهن مون سندس وار سنواريندي، هوريان چيو:

"شيلا،"

هوءَ چپ رهي.

"مان توکي وساري نه سگهيس ــ"

هن جا سڏڪا بند ٿي ويا؛ ۽ منهنجو آواز پرجي آيو.

"مان توکي وساري نه سگهيس ــ مان توکي وساري نه سگهيس، شيلا!"

"پر ــ مان ته مارلن آهيان!" هن هٻڪندي چيو.

"نه، تون شيلا آهين. تون شيلا آهين، منهنجي وڇڙيل شيلا!"

۽ پوءِ اسين گهڻي دير هڪٻئي کي تڪيندا رهياسين، ڳوليندا رهياسين.

هوءَ برمنگهم جي رهاڪو هئي. ماءُ-پيءُ جي اڪيلي ڌيءَ. پنس ڪيس "جان" سڏيندو هو، ڇو ته ڪيس ڪوبه 'جان' ڪونه هو. برمنگهم ۾ ئي هوءَ پڙهي ۽ اتي ئي وڏي ٿي ــ ۽ اتي ئي سندس ملاقات راج سان ٿي.

راج هندستاني هو. تعليم سانگي انگلنڊ آيل هو، پر ملي مس مارلن. پيئي مليا ته ائين ڄاتائون، ڄڻ جنمن کان هڪٻئي جا ڳولائو هئا. ڪارين اکين، وڪريل وارن ۽ ڪشادي سيني وارو راج، مارلن جي لونءِ لونءِ ۾ سمائجي ويو ــ ائين، جيئن ويڻا ۾ راڳ سمايل هوندو آهي، جيئن چنڊ ۾ چانڊوڪي ۽ گل ۾ خوشبوءِ.

رات جو جڏهن هٽ هٽ ۾ ڏيئي، ٻيئي گڏجي جهومندا نڪرندا هئا، تڏهن آڪاش سندن راهه ۾ هر طرف چانڊوڪيءَ جي چادر ڦهلائي ڇڏيندو هو، ۽ زمين جا ننڍڙا ننڍڙا، نازڪ نازڪ، خوشبودار ڦُلَ سندن آجيان لاءِ آسري ايندا هئا.

اهڙين ئي ليائيندڙ راتين ۾ هنن هميشه هميشه لاءِ هڪٻئي جو ٿي رهڻ جو قسم کنيو هو — ۽ چنڊ ۽ تارن کي پنهنجي پاڪ وعدي جو شاهد بنايو هو.

سائي سائي گاهه ۽ ڏکڻ ڏکڻ وڻن جي وچ ۾ وکوڙيل ڍنڍ ۾ ٻوٽنگ ڪندي، هڪ ڏينهن هن چيو هو:

”مان دور دراز جو رهاڪو آهيان، مارلن! منهنجو ديس آهي هندستان، جتي تاج محل آهي، ۽ جتي موهن جو دڙو آهي. منهنجا مارو سادا، سپاجها ۽ اهوجهه اٿئي. منهنجي ديس ۾ توکي هتان جهڙيون رنگينيون نظر نه اينديون. دل بهلائڻ جا هيترا سانباڻ به اتي ڪونهن. اتي ته رڳو ڏٻرا ۽ ڏتڙيل جسم آهن — ۽ منجهن آهن تمڪندڙ، آسائتيون اکيون. ويچارا پورهيت، ڏينهن رات ڪِيي جي ڳولا ۾ مگن ڏسندينءَ. ’آئيون ۽ چاڙهيون، ڏت ڏهاڙي سومرا‘ وارو لقاءُ اٿئي. پر ترس، سڻي، اتي هڪ ڳالهه ٻي به آهي، جا هتي الئي پيئي پائنجي: ها، اتي آسر، پريم لهندينءَ! ڏکيا آهيون، بکيا آهيون، جيوت جنجال اٿئون، پر الفت جا سو آکٽ پنڊار اٿئون. هاٿي چئه، چئه، مارلن، ته ايترو ڪجهه ٻڌڻ کان پوءِ به مون سان هلندينءَ؟“

جواب ۾ صرف مارلن جي خوبصورت چپڙن تي هڪ هلڪي مرڪ ڪڏي آئي — مرڪ، جنهن ۾ سوين افسانا هئا، وفا هئي، آتت هو، قرب هو.

۽ پوءِ هڪ ڏينهن ان مرڪ جي ئي سهاري، کيس ساڻ ڪري، راج هندستان هليو آيو. ۽ مارلن، جيون-سائيءَ سان توڙ نباهڻ لاءِ پنهنجو سڀڪجهه تياڳي، نئين زندگيءَ جي خوبصورت خوابن ۾ گم، هڪ بلڪل ئي نئينءَ دنيا ۾ هلي آئي.

پر راج سندس ساٿ ڏيئي نه سگهيو. موت جي مضبوط چنبي کيس وفا جي وعدي پوري ڪرڻ جي مهلت نه ڏني. هو هليو ويو —

دور، گهڻو ئي دور، پنهنجي ابدي ديس.

مارلن سندس چيتا کي جلندو ڏٺو. پر اها چيتا ته سندس جيءَ ۾ به جلي چڪي هئي. شام جي هلڪيءَ اونداهيءَ ۾ جڏهن چيتا جي آگ اُجهامي ويئي ۽ هلڪي رک هوا ۾ اڏامڻ لڳي، تڏهن کيس محسوس ٿيو ته هيڏيءَ ساريءَ دنيا ۾ هاڻ سندس ڪير به ڪونه هو. هوءَ اڪيلي هئي، بلڪل اڪيلي،

تنها. ۽ پوءِ، تڏهن، هن جي اکڙين ۾ ڳوڙها تري آيا. هوءَ سڏڪي سڏڪي روئڻ لڳي.

— ۽ هوءَ اڃا به سڏڪي رهي هئي. مون ڳوڙهن لڪائڻ کان منهن ڦيري ڇڏيو. تڏهن، اوچتو ڪنان پري کان پنهنجو ئي لرزندڙ آواز ٻڌم، جو چئي رهيو هو، ”تون ديوي آهين! مارلن، تون ديوي آهين، ديوي آهين، ديوي!“

۽ ان رات مان گھڻيءَ دير تائين پاسا ورائيندو رهيس. پوءِ جڏهن نااميد ٿي ڊيڪ تي هليو آيس، تڏهن سمنڊ ۾ طوفان اچي چڪو هو.

وڏيون وڏيون خوفائتيون لهرون زور زور سان جهاز سان ٽڪرائجي رهيون هيون، ۽ جهاز ڪاغذ جي ٻيڙيءَ جيان ٽڦيڙا کائيندو، لڏندو لمندو، اڳتي وڌي رهيو هو.

تڏهن، اوچتو، ڊيڪ جي ٻئي ڇيڙي تي مون ڪنهن عورت جو ڪارو پاڇو ڏٺو. هوءَ اونداهيءَ رات ۾، سمنڊ اندر آيل طوفان کي گهوري رهي هئي. سندس وار ڇُڙيل هئا، ۽ مون کي ائين لڳو، ڄڻ ڪو وڇڙيل روح اونده جي اوڙاهه ۾ روشنيءَ جي ڪنهن هلڪي ڪرڻي لاءِ تڪيندو هجي.

مان ڪنڌ جهڪائي، پيرَ پيرَ ۾ پائي، پنهنجيءَ ڪئبن ۾ موٽي آيس. نه ڄاڻان ڇو، مون ڪان مارلن جو ڏک ڏٺو نٿي ويو. شايد ان ڪري جو هوءَ عورت هئي، ۽ سندس اکين ۾ آنسو هئا؛ يا وري شايد ان ڪري، جو هوءَ هر گهڙيءَ مون کي شيلا جي ياد ڏياري رهي هئي.

پر هاڻ ته شيلا به پرائي ٿي چڪي هوندي! سندس هٿن ۾ ميندي رچي هوندي، سينڌ ۾ سهاڳ جو سندور پريو ويو هوندو، ۽ هوءَ سجايل سيج تي ويڙهي سيڙهي، ڪنهن جو انتظار ڪري رهي هوندي.

’هونهه —‘ مون منهن ڦيري ڇڏيو. ’هوءَ مون کي وساري ڇڏيندي، وساري ڇڏيندي — هميشه هميشه جي لاءِ وساري ڇڏيندي.‘ مون پاسو بدلائي ڇڏيو. ’مان به ڪيس وساري ڇڏيندس، وساري ڇڏيندس!‘

۽ شايد اهو ئي سوچيندي، مارلن جاڳندي رات گذاري هئي. صبح جو وراندي مان لنگهندي، اوچتو هوءَ اچي سامهون بيٺي. سندس اکين جي لالاڻ ٻڌائي رهي هئي ته سندس آرام ڦُرجي چڪو هو.

”مارلن —“ مون آهستي چيو.

هن ڪنڌ جهڪائي ڇڏيو. اکڙين جون پرنڊڙ به ڏيائيون ڪن پل لاءِ ڄڻ اجهامي ويون.

”مارلن!“

هوءَ خاموش رهي.

”ڪيسين ائين خاموشيءَ سان سهندي رهندينءَ، ڇري! ڪيسين ماضيءَ جي اڻپورن خوابن سان توڙ نباهيندي رهندينءَ؟ ڪيسين پنهنجي خوبصورت جسم ۽ پاڪ روح تي جبر ڪندي رهندينءَ؟ ڪيسين، ٻڌاءِ، ڪيسين؟“

”جيسين يادون زنده رهنديون.“ ڦڙڪندڙ چپن ورائيو.

”يادون —؟ يادون ته ڀلائڻ لاءِ هونديون آهن، گهيلي!“

”پر جي وس ڪئي به نه وسرن؟“

”اهو تنهنجو سوداءُ آهي.“

”ڪاش، اهو صرف سوداءُ ئي هجي!“

منهنجي دل ۾ درد جي هڪ لاٽ آيري، ۽ اکيون پرجي آيم. خوشبودار گلن جي سيج تي ليٽيل شيلا، هڪ دفعو وري منهنجي ذهن ۾ چمڪي اٿي هئي.

”ڪنهن کي وسارڻ ڪيترو نه ڏکيو آهي!“

مون منهن ڍڪي ڇڏيو؛ پر ٽڙڪندڙ ڇپن کي روڪي نه سگهيس. سوچيم، ’ڪاش، اهو صرف سوداءُ ئي هجي!‘

”ڇا ٿا سوچيو؟“ هن پڇيو.

”سوچيان ٿو، حياتي ٿوهر جو وڻ آهي.“

”ڪن، جي لاءِ.“

”ها مارلن، ڪن جي لاءِ، ۽ شايد اسين ئي اهي ’ڪي‘ آهيون. اسين، جي صرف وعدن نڀائڻ لاءِ ئي زنده رهون ٿا؛ مرڪون ٿا، لڙڪن کي لڪائڻ لاءِ؛ ۽ جيئون ٿا زندگيءَ جي زهر پيئڻ لاءِ. اسان جا دامن نراشا جي ڦولن سان پريا ويا آهن، ۽ اسين انهن تي ئي راضي آهيون؛ ڇو ته اهي قسمت جا تحفا جو آهن!“

هوءَ يڪٽڪ مون کي ڏسندي رهي.

”ڪڏهن سوچيو اٿيئي، مارلن، ته —“

”ڇا؟“

”ته —“ مان هن جي اچا ٻه ويجهو اچي ويس. ڏڪندڙ هٿن سان سندس جهڪيل منهن کي مٿي ڪيئي، سندس اکين ۾ گهوري ڏٺم، جي اداس هيون؛ سندس چپ، جي ڪنبي رهيا هئا؛ ۽ سندس وار، جي اٿيا هئا.

تڏهن، اوچتو، دل جي ڪنهن اونداهيءَ ڪند مان انهن چپن کي چمڻ جي خواهش اڀري آيم — ۽ منهنجا چپ چڻ جلڻ لڳا. هوريان هوريان، مان انهن خوبصورت چپڙن کي ويجهو پوندو ويس — ويجهو اچا ٻه ويجهو: هن جو گرم ساهه؛ هن جي بدن جي خوشبوءِ، هن جا ڏڪندڙ چپ —

تڏهن مون هن جي اکين مان وهندڙ لڙڪ ڏسي ورتا. منهنجي دل ۾ چڻ ڪجهه ڀڄي پيو. هٿن جي گرفت ڍري ٿي ويئي. ۽ هوءَ هلي ويئي؛ ۽ مان ڏاڪڻ ۾ منهن لڪائي سڏڪڻ لڳس.

منهنجي دل روئي رهي هئي. مون ڪيس چوڻ چاهيو هو ته ’جڏهن ٻه ستايل روح ملندا آهن، تڏهن هڪ نئين محبت جنم وٺندي آهي؛ نوان وعدا، نوان قول ۽ اقرار ٿيندا آهن. ماضيءَ کي وساري ڇڏڻ ئي سڀ کان وڏي دانشمندي آهي: زندگيءَ جو هر نئون لمحو پاڻ سان نئين زندگي ۽ نئين خوبصورتي آڻيندو آهي.‘ پر مان ڪيس ڪجهه به چئي نه سگهيس، ۽ هوءَ هلي ويئي.

ٻئي ڏينهن جهاز کي خوب سينگاريو ويو. ننڍڙن ننڍڙن رنگبرنگي بلبن جون جهالرون لڳايون ويون، سونهري ڪاغذ جا گل لڳايا ويا، ۽ بال روم ۾ خاص ”بال“ جا سانباها ٿيڻ لڳا؛ ڇو ته هڪ مسافر جوڙي، عدن ۾ لهڻ شرط ئي شاديءَ جو اعلان ڪيو هو.

هنن جي ملاقات جهاز ۾ ئي ٿي چڪي هئي، ۽ ان ننڍڙيءَ گڏجاڻيءَ ۾ هنن هڪٻئي کي جيون-ساٿي چونڊي ورتو هو.

پوءِ، جڏهن رات جي روشنيءَ ۾ موسيقيءَ جو درياءُ اٿلي پيو، تڏهن اهو خوش نصيب جوڙو، ڪلندو ڪڏندو، هڪٻئي جي ڳلي ۾ ٻانهون وجهي، جهومندو، فلور تي نچڻ لڳو. هو ٻئي خوبصورت هئا، نوجوان هئا، خوش هئا— جڻ بادلن جي ديس جا ٻه رهواسي— جڻ آزاد پکيئڙن جو ڪو جوڙو.

۽ مائڪ تي ڪوئي ڳائي رهيو هو:

"Put your head on my shoulder,
And, darling, say that you are mine!"

ان وقت مون پنهنجي پرسان ويٺل مارلن ڏانهن نهاريو.

هوءَ خاموش، خالي خالي نگاهن سان ڪنوار ڪي تڪي رهي هئي. هن جا وڪريل وار سندس اکڙين تي وري آيا هئا، ۽ سندس اداس چپ مرڪ ڀُلائي، نينهن نيائي رهيا هئا—

"Put your head on my shoulder—"

مون ڏٺو ته هن جون اکيون ڀرجي آيون، ۽ ٻه ننڍڙا ننڍڙا چمڪندڙ لڙڪ سندس نيڻن مان وهي نڪتا.

ساز ۽ آواز جون لهرون مانيٽي سمنڊ جي مٿاڇري تي ٿهلجنديون رهيون— ٿهلجنديون رهيون— ۽ مارلن جا چپ ٿڙڪندا رهيا، نيڻ ٽمندا رهيا.

"And, darling, say that you are mine!"
"And, darling, say that you are mine!"
"And, darling, say that you are mine!"
"—— darling —— you are mine! —— your
head, —— darling, —— mine —— mine —— mine ——"

تڏهن، اوچتو مون هٿ وڌائي ڪيس پاڻ ڏانهن ڇڪي ورتو. هوءَ ڇرڪي اٿي. مان ڪيس ٻانهن کان گهليندو، فلور تي وٺي آيس. ساڄي ٻانهن مضبوطيءَ سان سندس چيلهه جي چوڌاري ورائي، کاٻو هٿ سندس هٿ ۾ ڏيئي، مان سازن جي تال تي پير کڻندو رهيس.

هوءَ ڪجهه دير مون ڪي تڪيندي رهي. پر پوءِ سندس پير به چُرڻ لڳا. ٿڙندي ٿاٻڙندي، هوءَ به تال تي پير کڻڻ لڳي. سندس لڙڪ خشڪ ٿي چڪا هئا.

"مون کي معاف ڪج، مارلن!" مون پٽڪندي چيو، "مون کان تنهنجو غم سٺو نٿو ٿئي، ڇو ته تون به گهائل آهين ۽ مان به گهائل— تون قسمت جي، ۽ مان زماني جو. اسان ٻنهي جو دکڙو ساڳيو ئي ته آهي!"

هوءَ منهنجي سيني ۾ منهن ڇپائي، ٻڏندي رهي.

"اسان ٻنهي جي چپن تان مرڪ ڦري ويئي آهي! زندگيءَ زهر کان سواءِ ڏنو ئي ڇا هي اسان کي؟"

هوءَ اڃا تائين مون کي تڪي رهي هئي.

موسيقي گونجندي رهي، پاچا ٺڙڪندا رهيا ـــ ٺڙڪندا رهيا، ... ۽ پوءِ خبر ناهي ڇا ٿيو. ماڻهو اسان کي مبارڪون ڏيڻ لڳا. اسان ٻنهي جي ڳلي ۾ گلن جا هار وڌا ويا هڪ ڄڻي اٿي اسان جي صحت جو جام پيش ڪيو، ۽ ٻين سڀني گلاس ٽڪرائي زور سان پڪاريو:

"چيئرز!"

"چيئرز!"

۽ پوءِ، عورتن ۽ مردن جو انبوهه اسان جي چوگرد اٿي نچڻ لڳو.

مون مارلن کي هٿ کان جهلي ورتو ـــ جڻ هيڏي ساري انبوهه ۾ سندس گم ٿي وڃڻ جو ڊپ هجيم.

هن زور سان منهنجين ٻانهن ۾ منهن لڪائي ڇڏيو، ۽ سڏڪي سڏڪي روئڻ لڳي ـــ شايد راڄ جي ياد دل جي ڪنهن گهرائيءَ مان اڀامي آئي هيس.

تڏهن مون کي شيلا ياد اچي ويئي.

پر نه ـــ شيلا نه منهنجين ٻانهن ۾ هئي!

۽ اها رات اسين ٻئي ڪيتري تائين ريلنگ جي سهاري بيٺا رهياسين. ٻنهي جي اکين ۾ آنسو هئا، ۽ دل ۾ جلن. عدن پهچڻ شرط ئي اسين زندگيءَ جي سڀ کان مضبوط رشتي ۾ ٻڌجي، هڪ ٿي ويندا سين.

ـــ ۽ اسان جو جهاز عدن کي ويجهو پوندو ٿو وڃي. بس، اڄوڪي رات جو سفر باقي آهي. صبح ٿيندي ئي وڏن وڏن منارن، خوبصورت عبادتگاهن ۽ چهل پهل سان چاڪندڙ بازارين وارو عدن، اسان جي سامهون هوندو.

فقط هڪ رات جي ئي ته ڳالهه آهي ـــ ۽ اها رات هميشه جيان لهرن ۾ لڙهندي ئي گذري ويندي، موسيقيءَ جي درياءَ ۾ وهندي ئي گذري ويندي!

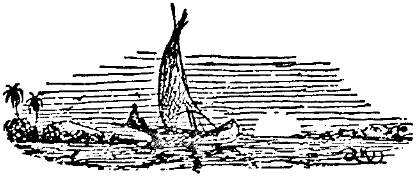

ذوالفقار راشدي

ٿرڊ ڪلاس

هڪ رواجي ڪم پنيان ساري ڏينهن جو سيڙاپو منهنجي عادت بڻجي چڪو هو: ۽ مون کي رکي رکي پاڻ تي چڙ لڳندي هئي. نيٺ پيا به ماڻهو آهن، جيڪي هڪ ڏينهن ۾ ڏهن ڪمن کي منهن ڏيو پيا اچن: پر آءٌ ئي هڪ آهيان، نڪارو ۽ سست، جنهن کان هڪ ڏينهن رڳو هڪ ئي ڪم اُڪلي ٿو. تنهنڪري اڄ پڪو پهه ڪيم ته اڳوڻو جو شهر وڃان ته اتان آفيس جو ڪم پورو ڪري، شهر سان ڏوهيءَ ۽ پريس وٽان ٿيندو، واڊي کي چيتائيندو، پوءِ سڌو هليو وڃان ريلوي اسٽيشن تي. هڪ وڳي گاڏي ٿي اچي، ۽ منهنجي بس ڪلاڪ ڪلاڪ ته ڏهين وڳي شهر پهچندي. سڄا سارا ٽي ڪلاڪ هنن پن ٽن هاڪن سلڪن ڪمن لاءِ ڪوڙ آهن. هڪ واريءَ گاڏيءَ ۾ سڌو وڃي باڊهه لهندس، اتان اڌ ڪلاڪ اندر بس وڃي نصيرآباد پهچائيندي؛ اڳوڻو اتان جو ڪم به سُتڙ ڪري، چئين وڳين شام جو وڃي گهر ٿانيڪو ٿيندس. پلا اها به ڪا ٽڪ چئبي جو ٽڪي جي ڪم پنيان ورهيه جيڏو ڏينهن لاڙي ڇڏجي. بس، اڄ رڳو ڪم سان ڪم رکبو، وڏيڪ ڏانڊل سان ضرور ئي ڪونهي. ڏهاڙي سنگت ساٿ سان ٽڙا ماشا نه ٿيا ته ڪهڙي اربع خطا ٿي پيئي. ’اڄ‘ کي سياٽي تي نه ٽاربو ته پوءِ سيان، پئي ڏينهن، ٽئين ڏينهن، گهر ويهي آرام ڪبو. هي ڏهاڙي ڏهاڙي گهوڙي گاڏين ۽ لارين جو سفر هٽيو هڃ ڪريو وڃهي. پلا اها به ڪا حياتي چئبي — رڳو راڙو ئي راڙو — هُنهه!

اسان جي لاري منهنجي ڪثيل وقت، ڏهين وڳين کان به پندرهن منٽ اڳي پهتي. انهيءَ ئي مهل هڪ پلي گهوڙي گاڏي پاڙي ڪري، ڪم سان لڳي پيس. پنهنجيءَ رٿ موجب، هڪ گهڙي به نڪمي ڪانه وڃايم. ڪنهن قربن پرئي گهڙيءَ کان جهلڻ جي ڪوشش ڪئي، ته ڪو بهانو ٻڌائي نڪري ويس. ڪم ته الله جي آسري هڙئي اُڪلي ويا، پر ايتري ۾ هڪ بجي وڃي ويو، پڪ هئي ته گاڏي ٽيشن تي پهچي چڪي هوندي. ڪوچوان گهوڙي کي ٻه-چار تلهڙ ورايا. ٽيشن تي پهچڻ سين ته گاڏيءَ به سيٽي وڄائي. ڀڄندي ڊوڙندي، اچي ”آچي درجي واري ٽڪيٽ گهر“ وٽ پهس ته آتي وري ڪا سراسٽ مڙي پئي هلي، سو پيچ-ڏاهه لڳي پيئي هئي. ايتري مهل ڪانه هئي، جو ’آچي درجي واري‘ ٽئين دري کولجي. منهنجي نوڪر مڙسي ڪري دري جي اڳيان وڌي، ٿرڊڪلاس جون ٻه ٽڪيٽون وڃي ورتيون. ٽڙٽڪڙ ۾

ڊوڙندي، ٽيشن جي پل صراط جهڙي پل پار ڪري، پليٽفارم تي پير رکيوسين ته گاڏي ڪوڪ ڪري رڙهڻ لڳي. مان سامهون واري ٿرڊ ڪلاس جي دري کي ڏڪو ڏيئي اندر ڪاهي پيس، ۽ منهنجي پٺيان منهنجو نوڪر.

* * *

ٽن ڪلاڪن جي ڍڪيءَ وٽ ـ پڇان ڪان پوءِ وري هن پونئَ ڊوڙ ڍڳهرائي وڌو. ويتر جو گاڏيءَ ۾ چڙهياسين ته هيڪاندي ٻيهه ڏسي، هانءُ ٻوساٽجي ويو. پر ٻريان ڪنهن اشراف سڏي چيو:

"سائين، بيٺا ڇو آهيو، هيڏانهن ٽي ويهو."

اتي ساهه سامت ۾ آيو. ته هن پلي ماڻهوءَ پنهنجي ٻارهن ـ ٻارهن ورهين جي ڇوڪري کي اٿاري، پاڻ به ٿورو سري، مون کي جاءِ ڏني. نوڪر به زنجير جهلي، ٽپ ڏيئي وڃي مٿي ويٺو. چوڌاري اک وڌائي ڏٺم ته هن ننڍڙي ٿرڊ ڪلاس جي مڙيئي مکينن جي اک مون ۾ هئي. منهنجي ساڄي پاسي هڪ باريش مولوي صاحب آيي پير ويٺل هو، ۽ سامهون واريءَ سيٽ تي، پنجابي ويس ۾، هڪ جوان زال جهوليءَ ۾ پنهنجو سال کن جو ٻالڪ جهليو ويٺي هئي. زال ٻُڪل هنيو، ڪنڌ نوڙايو ويٺي هئي. وقتي، گهاٽا ڇپر مٿي کڻي، هيڏي هوڏي نهاري، وري ڪنڌ ڍرڪائي هيٺ ڇڏيائين، ۽ گود ۾ ليٽيل گول مول ٻالڪ جي ڳاڙهڙن ڳلن تي هوريان هوريان هٿڙن ڦيرڻ ۾ مگن ٿي پئي ويئي.

مون پلڪ منجهه پرکي ورتو ته هنن ٿرڊ ڪلاس واسين جي اکين ۾ مون لاءِ ڪيڏي نه عزت آهي. پنهنجن وڏ ـ سُلهائتن ڪپڙن ۽ هٿن ۾ اڌ درجن رسالن ۽ ڪتابن جي هٿڻ سبب، مان هن وايومنڊل تي ڇانئجي چڪو هوس. اهو ڄاڻي، منهنجي اندر ۾ خوشيءَ ۽ آڪڙ جي اُٿل اچي ويئي. ماڻهو سچ به وڃي ۽ ويهي اهڙي هنڌ، جتي هرڪنهن جون اکيون ڏانهس واجهائين. اهڙيءَ جاءِ تي وڃڻ مان ڇا هڙ حاصل، جتي هرڪو 'مان' ۾ محو هجي. مون کي پلڪ ۾ پرو پنجي ويو ته گانڌي ڇو ٿرڊ ڪلاس ۾ سفر ڪندو هو. دل پئي گهريو ته اڄ ته ڪو گنهرو يار رَلجي وڃي ته جيڪر سمجهائي ڇڏيانس ته ٿرڊ ڪلاس جي سفر ۾ وڏا سهنج ۽ سک آهن!' اول ته چڱي ماڻهوءَ کي درلنگهندي ئي ٿرڊ ڪلاسين جون اکيون آجيان ڇون، پيو ته ماڻهو سڄي وايو منڊل تي ڇانئجيو وڃي، ٽيون پئسي جي بچت. پيا به انيڪ فائدا، جيئن ته ـــ

"صاحب، سنڀال!"

سامهون ويٺل زال جي خاوند ٺيٺ پنجابيءَ ۾ رڙ ڪئي. مون ڇرڪي پاڻ سنڀاليو. سامهون ويٺل زال جي پوري ٻگي ننڍڙي پيشاب ڪري ڇڏيو هو، ۽ وهڪرو اچي منهنجن پيرن پرسان پڳو هو. مون جهٽ پٽ پير پري ڪري ڇڏيا. هن زال جي موچاري منهن

تي اچ پري لالي اچي ويئي، ۽ چپن کي هڪ مٺڙي ۽ من-موهڻ مرڪ چمڻ لڳي. اها مرڪ، جيڪا چنبيليءَ جي مُکڙي، ٽڙڻ مهل مرڪندي آهي، جيڪا وهي چڙهندڙ نينگريءَ جي ڪنوارن چپن تي ڇُرندي آهي، جيڪا سج اڀرڻ سان ماڪ جي ڦڙن سان جهاتيون وجهندي آهي، جيڪا چوڏهينءَ جي رات کير جي پيالن ۾ جرڪندي آهي: اهڙي ئي پياري پياري ۽ ساهه ۾ سانيڻ جهڙي مرڪ هئي هن جي. هن مون ڏانهن ڏسي، ٻارڙيءَ کي هلڪڙي پيار پري لپاٽڙي هڻندي، پنجابڪيءَ ۾ چيو:

”پرائي صاحب جا ڪپڙا وڃائين ها، شودا!“

هاڻي هڪ سُريلي ٽهڪڙي سان گڏ هن جا ڪچ ڪوڏين جهڙا ڏند چمڪڻ لڳا.

مان ڳالهه نٽائڻ لاءِ ڪنهن ڪتاب جا پنا اٿلائڻ لڳس، ۽ گاڏي هلي رهي هئي. ڪنهن مهل ڪنڌ مٿي ڪيم ته هوءَ مون ڏانهن تڪي رهي هئي. ڇو؟ ڇالاءِ؟ مان ان نهار جو ڀيد پائي ڪونه سگهيس. ڪجهه سوچڻ لاءِ سگريٽ دکايم، ۽ گهڙيءَ ۾ دونهي جو دود ٿي ويو. مون ڏٺو ته هن پنجابي جوڙي پاڻ ۾ ڪجهه سرٻاٽيو. منهن مان ئي پرکي ورتم ته هن زال کي سگريٽ جي ٻانس ڪانه ٿي وڻي، پر مون کي جهلي پلي به نٿا سگهن. جهٽ سگريٽ هيٺ اڇلي، ان کي بوٽ سان چيڀاٽيندي، اڙدوءَ ۾ چيم:

”مون کي معاف ڪجو!“

هو ٻئي ٻهرين واڻڙا ٿيا ۽ پوءِ شرمائجي ويا. هاڻي هوءَ زال اهڙين ٻاجهارين ۽ پيار ڀرين نظرن سان نهاري رهي هئي، ڄڻ مون هن تي هيڪاندا ٿورا ڪيا هئا. هن جا نماڻا نيڻ منهنجو پاڻ اها پرولي سلي رهيا هئا. هن جي اکين ۾ ٻاجهه آهي، شڪر بو آهي، سڪ آهي، يا ڪو سنيهو آهي؟ مگر نه، هوءَ ته ماءُ آهي — هڪ پياري، گلن جهڙي ٻچڙي جي ماءُ — هڪ مڙس جي نڪاح ٻڌي زال.

گاڏي، جهٽڪو کائي، ڏوڪريءَ ۾ بيهي رهي.

اسان جي گاڏيءَ ۽ پئسينجر جي ڪراسنگ سبب گاڏي گهڻو وقت بيهڻي هئي. سو، جيئن ئي پليٽفارم تي پهتي، تيئن گهورڙيا گاڏيءَ ۾ گهڙي آيا.

”گرما گرم نيزا.“

”پڪُل مگيرا، ٻي آني پاءُ.“

مان ونڊر لاءِ هيٺ لهي، پليٽفارم تي پسار ڪرڻ لڳس.

’ـــ ته هوڙيءَ نهار جي معنيٰ ڪهڙي؟ الائجي ڇا! مان ڇو هن لاءِ هيتري ڇڪ پايان ٿو پنهنجي اندر؟ هوءَ ڇو پڪو مون ڏي پيئي نهاري؟‘ پر مون وٽ ڪا دلجاءِ جهڙي پڄڻي ڪانه هئي هن ڳجهارت جي! سوالن پنهنجيان سوالن ڪنن جو ڪڙ وڪوڪائڻ لڳا. ڇا ائين وات ويندي

الڏنِ سان اکيون اٽڪنديون آهن؛ بنا ڄاڻ ٻڇاڻ هيئن ته ڪڙي دل لڳندي آهي! او ’هير‘ جي ڏيهه جي نوجوان ناري، مون کي هي سمجهاءِ، ڇا توکي پنهنجو وَر دل تي ناهي؟ ڇا توکي اُتي ڏيڻ لاءِ ڪنهن اوپري رانجهي جي گهرج آهي؟ جنهن توکي هي پُورو بگو، وسن جهڙو ٻچڙو ڏنو، تون ان جي پاٿاريءَ سان ڪوڙي آهين! مگر مان ــــ مان توسان پريت جو ناتو نه ڳنڍيندس. منهنجي سنڌڙيءَ ۾ ’ڪانڊ ڪميٽي‘ ڏُريان ئي ڌڪاريل ليکبي آهي. هتي زال تڏهن ئي زال آهي، جڏهن هن جو نينهن، هن جي نهار ۽ هن جي پيار پري مرڪ رڳو هن جي وڪالت هجي. پوءِ هوءَ مارئي آهي، پوءِ هوءَ ديوي آهي، نه ته ڌڪار، ڦٽڪار وَر وٽ ۽ ملامت جي حقدار.

مگر مان ڇو هي ’مارئيءَ‘ ۽ ’هير‘ جي ڀيٽ ڪرڻ لڳو آهيان! هن ويچاريءَ الائجي ڇو کٽي مرڪيو ته مان هن کي بي‌ماني سمجهي، هن کي ڌڪارڻ به لڳس! مون پاڻ‌کان پڇيو:

’ڪيئن، ميان، پاڻ کي وڏو آزاد خيال چوائيندو آهين نه؟‘ بس، هڪ عورت جي مرڪ سهي نٿو سگهين! اها ٿورڙي خوشيءَ پري مرڪ به توکي مونجهارن، وسوسن ۽ ڇڪ ۾ وجهيو ڇڏي. تڏهن مرضي ڇا اٿئي، ڇا تون گهرين ٿو ته تنهنجي ڏيهه جي مارئي سدائين ڪوٺن ۾ قابو رهي ۽ رت جا ڳوڙها پيئي ٻاڙي، ۽ ڪيس ڪل خوشي ورلي به نصيب نه ٿئي؟ ۽ تون ان کي اُچي تهذيب سڏيندين نه! اوهين ڪنهن ناريءَ جي مرڪ يا ٽهڪ کي بيحيائيءَ سان ڇو ٿا ڀيٽيو، ان جا بڇڙا تعبير ڇو ٿا ڪيو؟ ڇا زال ذات جي ڀاڳي ۾ رڳو روئڻ رينگڻ ئي رکڻ ٿا گهرو؟‘

”اڙي يار، اڄ ڇو اڪيلو ڦيريون پيو پائين؟“

ڪنهن دل-پرتي دوست، ٻک وجهي، مون کي ويچارن جي ڪنڊ سان ڪيڏي ورتو.

”او سڄڻ، ائين ئي.“ مون هن جي جيون پرئي ٽهڪ سان پنهنجو هتراڙ و ٽهڪ ملائيندي چيو.

”ڪٿان پيو اچين ۽ ڪيڏانهن پيو وڃين؟“

”هيڏانهن ويو هوس، سنڌ جي تهذيب ڏسڻ، سوئن جي دڙي تي، ۽ هاڻي ڳوٺ پيو وڃان.“

هيڪر دل ۾ آيو ته جيڪر ٻڌائانس: ’اي دوست، اتي هيبتناڪ دڙن هيٺ دٻيل ڪنهن مارئيءَ جي دانهن ته ڪانه ٻڌءِ، ڪنهن پڪل پُرپيل محل جسي لڪيل ڇپيل تهخاني مان ڪو سُڏڪو ته ڪن ڪونه پيئه، ڪنهن زنجيرــــ‘ پر مان پاڻ جهلي ورتم، متان هو مون کي چريو سمجهي!

”تون ڪٿان پيو اچين؟“ هن پڇيو.

۽ مان ان ويل انهيءَ ويچار ۾ هوس ته ڪي ڏينهن ٿيا آهن جو ايڊيٽر جو خط آيو آهي، ”مهراڻ“ لاءِ ڪجهه موڪلڻ واسطي، پر منهنجي ڪلا سانت ۾ سُتل هئي ۽ مون وٽ ڪجهه ڪونه هو. ياديم پئي، جيڪر اڄ ڪنهن آڪاٽيءَ جو اوڳر ملي پوي، سو جهٽ ورائيومانس:

”آڪاٽي پيو ڳوليان.“

”آڪاٽي؟... اڙي ها، تنهنجي اها ’آڪاٽي!‘“ هن وني ٽهڪ ڏنو.

اسين ٻئي ڪلندا هڪ گهوڙڙئي جي مٿان اچي بيناسين، ۽ مون ’بي. پي.‘ ڪئمنڙن جو پئڪيٽ خريد يو.

”ڪٽي وينو آهين، هوڏي هلي مون سان ويهه.“

”ها، پر ٻه منٽ ترسجانءِ.“ مان ٿرڊ ڪلاس ۾ چڙهي ويس. ماڻهوگهڻا هتي لهي ويا هئا، ۽ هاڻي هت ٻه فرحت لڳي پيئي هئي. منهنجو نوڪر ٻه سيٽ تي پير ڊگهاريو، بي‌اونو ٿيو وينو هو. مون وچڻ سان ڪئمنڙن جو رنگارنگي پئڪيٽ، ماءُ جي هنج ۾ ڪلڪاريون ڪندڙ ٻارڙي جي پٽڪڙن هٿن ۾ ڏنو.

”هي چا، بابوجي!“

”هيءُ هن جي انهيءَ مرڪ جو انعام، جيڪا هن جي منهن تي پرهه جي آچاڻ پيئي هاري.“

ان مان هن الائجي ڪهڙي معنيٰ ڪيئي، ۽ لڄائجي، شرمائجي، لالڙي ٿي وئي. مون ڪتاب هٿ ۾ ڪنندي، نوڪر کي چيو، ”مان هلان ٿو سيڪنڊ ڪلاس ۾، تون بادهه ۾ لهي پئجانءِ.“

ٻارڙو رنگارنگي پئڪيٽ سان، هونگون ڏيئي، ڳالهڙيون ڪري رهيو هو. ماءُ جو منهن هيڄي ويو، ۽ اکيون نمائيون ٿي ويس — ڄڻڪ چونديون هجن: ’بابوجي، سوڙهه سنگهيڙ ۾ ٻه هت وينو رهين، هاڻي توکي سيڪنڊ ڪلاس ڪيئن ياد پيو. هونهه، ڪڻ پنهنجا ڪئمنڙا، اسين ڪو توکان بيک ٿا پنون چا!‘

۽ مان تڙتڪڙ ۾ هيٺ لهي آيس. منهنجي دوست ٽوڪيندي پڇيو:

”تو هت ٻئي آڪاٽي ڳولي؟“

”هائو، آڪاٽي ملي ٻه وئيم.“

هونهه، پڪ T.C. آڪاٽي هوندي.“

”چا معنيٰ؟“

”معنيٰ، ٿرڊ ڪلاس آڪاٽي!“

”اڙي تو ڏنو ڪين، يار، هتي هير جي وطن جي، وارث شاهه جي ملڪ جي، جيئري جاڳندي، ڪلندڙ مرڪندڙ تهذيب وبني هئي: مان ان جي جيابي پريءَ مرڪ مان آڪاٽي چئيندس.“

”اونهه، بڪواس — هڪ T. R. عورت.“

”چا مطلب؟“

”مطلب، هڪ ٿرڊ ريٽ (third rate) مال!“

— ۽ مارئيءَ جي تهذيب روئي ڏنو.

آسَر جليل

عورت

ٿڪل قدمن سان هو ڪاليج جي ڪمپائونڊ مان ٿيندو، ڪلاسن جي سامهون واري ورانڊي ۾ پهتو. سندس دل بيحد آداس هئي. خواهہ مخواهہ نگاهن تي آنسن جي جهالر لڏي رهي هيس، ڄڻ تہ سندس سيني ۾ ڪجهہ پڄي پيو هو.

هن در جي وٽ مان اندر ڪلاس ۾ نهاريو. شاگرد غور سان پروفيسر ولسن جو ليڪچر ٻڌي رهيا هئا. هن شاگردن جي هڪ هڪ قطار ۽ هڪ هڪ بينچ کي غور سان ڏٺو، پر ڪيس ڪملا نظر نہ آئي. هن جو درد وڌي ويو. کيس پنهنجن سنڌن ۾ سور جو احساس ٿيو. ۽ وري سندس نگاهن تي لڙڪن جي جهالر پئجي ويئي.

هو ٻڏل دل ۽ رونئدڙ روح سان ڪاليج جي گارڊن ۾ آيو. سڀ شاگرد ڪلاسن ۾ هئا. هو پاڻ کي اڪيلو محسوس ڪرڻ لڳو، ڄڻ هن وسيع دنيا ۾ سندس ڪوبہ نہ هو. تنهائيءَ هن جون مايوسيون سمنڊ جي گهراين ڪان بہ وڌيڪ اونهيون ڪري ڇڏيون. هو پپر جي ڇانوَ ۾، ٻانهون ڪنڌ هيٺان ڏيئي، سائيءَ ڇپر تي ليٽي پيو. دل ڪانئس پڇيو تہ آخر ڪملا کيس ڇو ستائي رهي آهي — هوءَ هڪ هفتي کان غيرحاضر آهي! ۽ پوءِ هن پاڻ سان ڳالهايو: 'ها، ڪملا هڪ هفتي کان غيرحاضر آهي. آخر هوءَ سمجهي ڇو نٿي تہ مان کيس دل جي گهراين سان چاهيان ٿو. منهنجي محبت پوڄا آهي. مان کيس پوڄيان ٿو. ها، پوڄيان ٿو. هوءَ منهنجي من-مندر جي ديوي آهي. پر ديويون ستائينديون تہ ناهن...تہ پوءِ ڪملا هڪ هفتو منهنجي نظر کان اوجهل رهي، مون کي ڇو ستائي رهي آهي!'

هن ڪنڌ ورائي، سامهون واريءَ بينچ کي مسرت سان ڏٺو. هڪ دفعو اڳ، ڪملا ان بينچ تي ويٺي هئي ۽ هو سندس قدمن ۾ ويٺو هو.

"تون ديوانو آهين، ستيش!" ڪملا چيو هو.

۽ جواب ۾ هن ڪنڌ جهڪائي، ڪملا جا پير چمي ورتا هئا. ڪملا حيرت مان اٿي بيهي رهي، ۽ پوءِ ستيش جي اکين ۾ ڏٺائين. ستيش جون نگاهون ڄڻ تہ ڳالهائي رهيون هيون، 'ڪملا، منهنجي دنيا تون آهين. منهنجي بهار تون آهين. منهنجي شفق تون آهين. منهنجو پيار تون آهين. منهنجي پوڄا تون آهين، ڪملا!'

۽ اڄ هو ان ڪملا لاءِ تڙپي رهيو هو، جنهن جي هن پوڄا ڪئي هئي. انتظار ڪندي ڪندي، هن محسوس ڪيو ته هو ڪملا کان سواءِ زندگيءَ جي خاڪ ۾ ملي ويندو.

پوءِ، اوچتو، ڪملا گارڊن جي در وٽ اچي بيٺي. ستيش کان سڀ شڪوا ۽ شڪايتون وسري ويون، ۽ سندس چپن طرف مسرت جون مُرڪيون ڪاهڻ لڳيون.

”اوهه، ڪمو!“ هن ٻانهون کوليندي چيو، ”منهنجي ڪمو، منهنجي ڪملا!“

ڪملا در وٽ ئي بيٺي رهي؛ ۽ پوءِ هن پنهنجا هٿ اڳتي وڌايا.

آسمان مان رت جا ڦڙا ٽمڻ لڳا.

ڪملا جي هٿن تي مينديءَ جي روپ ۾ ستيش جي حسرتن جو خون هاريل هو.

پوءِ هوءَ، ٻنهي هٿن ۾ منهن لڪائي، هميشه لاءِ هن کان جدا ٿي ويئي.

ڪملا عورت هئي — هن جي محبوبه!

* * *

پوءِ سڄيءَ دنيا جون محروميون، مايوسيون ۽ اداسيون هڪ دُکي انسان جي حصي ۾ هليون آيون — ڄڻ ته سڄيءَ دنيا جي اونده فقط ستيش لاءِ هئي، ڄڻ ته سڄيءَ دنيا جا ڪنڊا فقط ستيش لاءِ هئا، ڄڻ ته سڄيءَ دنيا جي ناڪامين جو زهر فقط ستيش لاءِ هو.

۽ زهر ستيش جي رڳن ۾ ڊوڙڻ لڳو. هن جون حسرتون لٽجي ويون، ارمان لٽجي ويا، ۽ سندس آرزوئن سان ڀريل دل ڀڄي پيئي: هڪ عورت جي پيار ۾ کيس روئندڙ اکيون، ويران ذهن، جلندڙ جذبات، ۽ پنهنجي ئي دل جا ٽڪرا مليا!

آخر هو ڪيستائين سهي سگهيو ٿي! هن جو سڄو جسم هڪ عورت جي بيوفائيءَ ۾ سڙي رهيو هو. صبر جو دامن هن جي هٿن مان ڇڏائجي ويو، ۽ هن کي پاڻ تي رحم اچڻ لڳو. رحم جي جذبي هن کي شراب جي بوتلن ۾ ٻوڙي ڇڏيو، جيئن ڪجهه دير لاءِ هو پاڻ کي ۽ پنهنجي لُٽيل، اجڙيل ۽ ويران دنيا کي وساري سگهي — ۽ وساري ڇڏي ته هڪ عورت کيس پيار ۾ دوکو ڏنو، ۽ پنهنجي مجبوريءَ جو سهارو وٺندي کيس فريب ڏنو!

هڪ رات هن خوب پيتو. شراب هن جي جسم ۾ داخل ٿي رهيو هو، ۽ سندس ذهن درد جي احساس کان آجو ٿي رهيو هو. هو آخري پئگ پيي، بار مان ٻاهر نڪتو. هن جي ذهن ۾ آرام ۽ سڪون هو. هو ويران سڙڪن ۽ ٽيوب-لائيٽ ۾ چلڪندڙ رستن تي بيسُڌ هلندو رهيو. ۽ پوءِ جڏهن هاسٽل جي ٻاهرئين در وٽ پهتو ته در بند ٿي چڪو هو، ۽ هاسٽل جا ٻئي چوڪيدار سامهون واراندي ۾ ستل هئا. هن پيت ٽپڻ مناسب نه سمجهي.

پوءِ هن جا ٿڙندڙ قدم هڪ بلڊنگ ڏانهن هلڻ لڳا. ان بلڊنگ جي هڪ فليٽ ۾ هڪ عورت رهندي هئي، جنهن سان هن ننڍي هوندي راند ڪئي هئي، ۽ جنهن سان هو هڪ ئي گهر ۾ نپيو ۽ پليو هو. ان عورت جي جنهن ڏينهن شادي ٿي رهي هئي، تنهن ڏينهن ستيش بيحد اداس ۽ مايوس، مهمانن جي وچ ۾ گهمي رهيو هو؛ ۽ پوءِ جڏهن ڦيرن جي رسم

۽ پوري ٿي ويئي ۽ سنڌپ جي ٻانهن ۾ سرد ٿي ويئي، تڏهن هن جون اکيون وسي پيون. هو معصوم ٻارن وانگر، ڪيوڙي جي ساڻي ٿڙ سان لڳي، سڏڪا ڀرڻ لڳو ۽ چڻ ته ڪيوڙو به سندس آهن ۾ سڏڪڻ لڳو. پوءِ آها عورت سندس آلو چهرو پنهنجي سيني ۾ لڪائي، هن جي وارن تي پنهنجا چپ ۽ گُل ڦيرڻ لڳي. هن عورت جي سيني تان منهن هٽائي، ڪيس پرنم نگاهن سان ڏٺو، ۽ عورت سندس آلين اکين تي پنهنجا چپ رکي ڇڏيا.

”هن گهر ۾ توکان سواءِ منهنجي دل نه لڳندي، چندرا.“ هن سڏڪن ۾ چيو.

”مان هميشه تنهنجي رهندس، ستيش.“ عورت جو سندور ستيش جي چپن کي لڳي پيو. ”منهنجو نئون گهر به تنهنجو ئي آهي.“

۽ هينئر هو انهيءَ عورت ڏانهن وڃي رهيو هو. بلڊنگ جي ڏاڪڻ ۾ ٿاٻڙندو، هو فليٽ جي در وٽ بيهي رهيو. هن بيل تي آڱر رکي، ۽ اندر گهنٽي وڳي. هو انتظار ڪندو رهيو، ۽ پوءِ هن وري بيل تي زور ڏيئي گهنٽي وڄائي. ڪجهه دير کان پوءِ ان عورت در کوليو. ستيش جي وات ۽ ڪپڙن سان نڪرندڙ شراب جي بوءِ، عورت کي سخت ناگوار لڳي. هوءَ هڪ قدم پوئتي هٽي ويئي. ستيش اندر داخل ٿيڻ لاءِ قدم وڌايو، پر عورت هن جي سامهون اچي ويئي.

”نه، ستيش،“ هن چيو، ”منهنجو گهر تو جهڙن اوباشن لاءِ ناهي!“

”چندرا!“

”پنهنجي زندگي ته تباهه ڪري چڪو آهين، هينئر مون کي برباد نه ڪر، نڪري وڃ. هليو وڃ، ستيش، ۽ وري منهنجي چائنٺ تي قدم نه رکجانءِ!“ عورت ڪيس حقارت سان ڏسندي چيو، ۽ پوءِ در بند ڪري اندر هلي ويئي.

ستيش جو درد جاڳي اٿيو، هن جا زخم گهرا ٿي ويا، ۽ هو ڪنڌ جهڪائي ڏاڪڻ لهي آيو. چندرا عورت هئي — هن جي پيڻ!

* * *

جڏهن هڪ انسان جون حسرتون خاڪ ۾ ملي وينديون آهن، جڏهن قدم قدم تي انسان کي ٺوڪرون ملنديون آهن؛ جڏهن منزل نظرن کان اوجهل ٿي ويندي آهي، ۽ جڏهن انسان رات جي تاريڪين ۾ ۽ ڏينهن جي روشنين ۾ پاڻ کي اڪيلو محسوس ڪندو آهي، تڏهن هو سهارا تلاش ڪندو آهي.

ستيش کي به سهاري جي ضرورت هئي. ڪيس هڪ بهاني جي ضرورت هئي، جنهن جي سهاري هو جيئي سگهي. ورنه هن جون ته سڀ آسون ۽ اميدون ختم ٿي چڪيون هيون — هن کي قدم قدم تي دوکا مليا، ڪيس موڙ موڙ تي فريب مليو، ۽ پوءِ تمنائن جا ديپ وسامي ويا. هينئر زندگيءَ جي تاريڪ راتين لاءِ ڪيس فقط جگنوءَ جي ضرورت هئي، جيئن هو جيئي سگهي. هو قدرت جي قانون موجب زنده هو، پر سندس دل مري چڪي هئي.

هڪ ڏينهن، ستيش کي ياد آيو ته زهر جو علاج زهر آهي: پوءِ هو پنهنجي ذهن جي تلخيءَ ۽ زندگيءَ جي ڪوڙاڻ مٽائڻ لاءِ، زهر کي امرت جي پيالي ۾ وجهي پيئڻ آيو.

"تنهنجو نالو؟" هن زهر کان پڇيو.

"مان شانتي آهيان." زهر جواب ڏنو.

"۽ مان ستيش آهيان." هو زهر جي پاسي ۾ ويهي رهيو، ۽ پوءِ شانتيءَ هن کي سهارو ڏنو: ڪيس درد ۾ ريا گيت ٻڌائي، سندس زخمن تي پهو رکيو. ڪيس پيار ڏيئي، هوءَ ڪانئس سندس ماضيءَ جون چوٽون ڪسيندي رهي؛ ۽ هو زندگيءَ جي محور تي موتي آيو. شانتيءَ هن کي جيئڻ جو ڍنگ سيکاريو، ڪيس زندگيءَ جي قدرن جي اهميت سمجهائي، ۽ وري هن جي ڪومايل چپن تي مرڪ موٽي آئي. شانتيءَ جي محبت ستيش کي جهڪائي ڇڏيو، ۽ هن سوچيو ته شانتي سندس درد جي دوا آهي: شانتي عورت جو مڪمل روپ آهي، شانتيءَ جي گيتن ۾ گنگا ۽ جمنا جي وهڪري جي رواني آهي — ۽ هن شانتيءَ کي محبت جي عيوض سڀڪجهه ڏيئي ڇڏيو. هن کي سڪون جي تلاش هئي، آرام جي جستجو هئي، ته پوءِ هو ڇو نه شانتيءَ کي سڀڪجهه ڏيئي، سندس پيار ۽ سندس الفت خريد ڪري وٺي ها!

پوءِ، هڪ ڏينهن، اوچتو ئي اوچتو، شانتيءَ هن کان منهن موڙي ڇڏيو. شانتيءَ جي توجهه ٻئي ڪنهن طرف ٿي ويئي. سندس گيت ۽ سندس دلفريب ادائون انهن لاءِ رهجي ويون، جن وٽ ڏيڻ لاءِ ڪجهه هو. پر ستيش ته سڀڪجهه ڏيئي چڪو هو. ۽ هڪ ڏينهن ڪنگال ستيش کي شانتيءَ پنهنجي ڪوٺيءَ مان ڌڪاري ڇڏيو. اها چوٽ عظيم هئي، اها ضرب ڪاري هئي، ۽ ان فريب ۾ اذيتناڪ تڪليف هئي. هڪ عورت، هڪ دفعو، وري ڪيس پگهل شيشن تي اڇلائي ڇڏيو.

شانتي عورت هئي — هڪ ونشا!

* * *

مسلسل ظلم هن جي سيني ۾ داغ وجهي ڇڏيا. زماني خوب دل کولي ڪيس ستايو. بدتر حالتن ڪانئس سڀڪجهه ڦري ورتو. قدرت هن جو مذاق اڏايو ۽ دنيا هن جي مجروح دل تي ٺهڪ ڏنا، ۽ هو پنهنجي غم ڀلائڻ لاءِ شرابخانن ۽ سينگاريل ڪمرن ۾ ڀٽڪڻ لڳو. هو پنهنجي دلجوئيءَ لاءِ انهن ڪمزور سهارن کي چنبڙي رهيو هو، جن کان دنيا کي نفرت آهي. پوءِ، آهستي آهستي، سڀ ڪانئس دور ٿيندا ويا، پري ٿيندا ويا، پر هو لاپرواهه رهيو.

هاڻي ستيش جو سينو ڇلجي پيو ۽ کنگهه ۾ ڪيس رت اچڻ لڳو. وچڙندڙ مرض هن کي اڇوت ڪري ڇڏيو. هڪ ڏينهن هن وڏن شهرن کان منهن موڙڻ جو فيصلو ڪيو. هن پوسٽ آفيس مان هڪ عورت کي تار ڪئي؛ ۽ ڪجهه دير کان پوءِ، هو هڪ گاڏيءَ جي دريءَ وٽ، ڪوٽ جو ڪالر مٿي ڪري ويٺو هو، ۽ ريل ڪيس منزل ڏانهن نيئي رهي هئي. اسٽيشنون اينديون رهيون، مسافر لهندا ۽ چڙهندا رهيا. ڪن جون منزلون آيون، ۽ ڪي منزلن لاءِ سوار

ٿيا. دريءَ سان ايندڙ سرد هوا سندس ڪمزور جسم ۾ خنجر وانگر چڀي رهي هئي. سندس سيني ۾ درد وڌي رهيو هو، جڻ ته سرد هوائون سلهه لاءِ موزون هيون. ڪيس ڪنگهه جو دورو پيو، ۽ هن ڪوٽ جي کيسي مان رومال ڪڍي، هڪ هٿ سان وات تي رکيو ۽ ٻئي هٿ سان سيني کي زور ڏيئي، دريءَ تي ليٽي پيو. گاڏيءَ جا مسافر جڻ ته سڀڪجهه سمجهي ويا. سيني جي اکين ۾ حقارت پرجي ويئي، ۽ سندن نڪ نفرت جي اظهار ۾ شهنائين وانگر ويڪرا ٿي، سُسي ويا.

ستيش سيني کي لظرانداز ڪري ڇڏيو. هن دريءَ جي چانٺ تي ٻانهه رکي، منهن ويتيءَ ۽ ڏوري جي وچ تي رکي ڇڏيو. سندس ٻيو هٿ دريءَ کان ٻاهر لٽڪي رهيو هو. هزارين خيال تيزيءَ سان سندس دماغ ۾ ابري ۽ ٻڏي رهيا هئا. ڪملا، چندرا ۽ شانتيءَ جون تصويرون سندس تصور ۾ آجاگر ٿيون.

ڪملا سندس ديوي هئي، جنهن کي هن محبت جي نالي ۾ پوڄيو؛ چندرا سندس ڀيڻ هئي، جنهن کيس اوباش ۽ آوارهه سمجهي ڌڪاريو؛ ۽ شانتي ونشا هئي، جنهن کيس ڪوڙو پيار ۽ مصنوعي محبت ڏيئي، ڪانئس سڀڪجهه ڦري ورتو.

ڪملا، چندرا ۽ شانتي، عورت جا مختلف روپ هئا: ۽ عورت هر روپ ۾ هن تي ظلم ڪيا، کيس زخم ڏنا، کيس پائمال ڪيو، ستايو، لٽيو، ۽ آخر ۾ کيس زندگيءَ جي اذيتناڪ مايوسين، محرومين ۽ تاريڪين ۾ ڌڪي ڇڏيو.

۽ هينئر هو وري هڪ عورت ڏانهن وڃي رهيو هو. کيس خيال آيو ته موٽي وڃي. هن عورت جو چوٿون روپ ڏسڻ نٿي چاهيو. کيس ڊپ هو ته جيڪڏهن عورت کيس چوٿين روپ ۾ به پيار بدران نفرت ڏني، يا ڪانئس منهن موڙي ڇڏيو، ته پوءِ هو هڪ لمحو به زنده رهي نه سگهندو، ۽ سندس روح موت ۽ زندگيءَ جي وچ ۾ لٽڪندو رهندو. هن موٽي وڃڻ جو خيال ڪيو.

پر اڳين استيشن سندس منزل هئي. هو دريءَ وٽ ويٺو ئي رهيو: هن فيصلو ڪيو ته عورت جو چوٿون روپ ڏسڻ کان اڳ، هو ريل سان گڏ اڳتي هليو وڃي، پل ته سڀڪجهه پوئتي رهجي وڃي. هن ڪمزور اکين جي سرد نگاهن سان هڪ دفعو پنهنجي منزل جي استيشن ڏسي، اکيون بند ڪري ڇڏيون.

يڪايڪ سندس ڪن تي لرزندڙ ۽ ڪنبندڙ آواز پيو، ”ستيش! منهنجا لال!“

هن ٽڪل پنبڻيون مٿي ڪيون. عورت سندس سامهون پليٽفارم تي بيٺي هئي. هو ڪجهه دير عورت کي ڏسندو رهيو. عورت هن جون سڪل آڱريون، زرد چهرو ۽ اداس اکيون ڏسي ورتيون. هن ٻانهون کولي، کيس وري سڏ ڪيو، ”منهنجا لال، منهنجا ستيش! لهي آ، منهنجا لال!“

گاڏي سرڻ لڳي هئي. ستيش عورت جي اکين ۾ سمنڊ جون لهرون ڏسي ورتيون؛ پيار جو ساگر ڏسي ورتو؛ ۽ پوءِ هن هلندڙ گاڏيءَ مان پليٽفارم تي ٽپو ڏنو. سندس رهيل کهيل رت منهن ۾ تري آيو، ۽ ساهه جي وچ ۾ پردا پئجي ويس. وري ساڳيءَ ڪنگهه ڪيس بيحال ڪري ڇڏيو. عورت سندس پاسي ۾ فرش تي ويهي رهي، ۽ ڪيس معصوم ٻار وانگر پنهنجيءَ هنج ۾ ليٽائي ڇڏيائين. هو ڪنگهي رهيو هو. سندس سيني ۾ ٻڙڇيون ڇپي رهيون هيون. پوءِ ڪيس خون جي آلٽي آئي. عورت سڄي آلٽي پنهنجن ڪمزور ۽ ڪنبندڙ هٿن ۾ ڪٺي ورتي. پيار جو ساگر اٿلي پيو: "تو ڇا ڪيو، منهنجا لال، منهنجا لال، منهنجي جوت!"

عورت هن جو رت ۾ ٿڦيل چهرو چمي ورتو. ۽ هن آهستي چيو:

"ڪجهه به ناهي... مان هينئر جلد ٺيڪ ٿي ويندس، جلد ٺيڪ ٿي ويندس!"

پوءِ ٻنهي جي چپن تي مرڪ ڦهلجي ويئي؛ ٻنهي جي اکين ۾ محبت جون ڪوٺيون چمڪڻ لڳيون، ۽ ٻنهي ڳڙاٽڙي پائي، هڪٻئي جي سيني ۾ چاهت جا نغما ٻڌي ورتا.

— اها عورت هن جي ماءُ هئي.

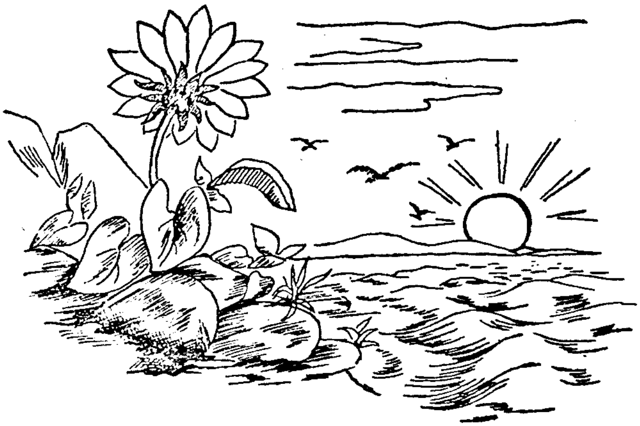

كرشن چندر

سنڌيڪار: اقبال احمد آگرو

ڪارو سچ

ميدانن کان اڳتي، گهڻو پنڌ پري، چوڌاري اوچن جبلن سان گهيريل هڪ ماڙي هئي. انهيءَ ماڙيءَ ۾ هڪڙي ننڍڙي ۽ وڻندڙ ڍنڍ هئي. هڪڙي سنهڙي ۽ ساڻي ندي، اڀرندي پاسي وارن جبلن مان نڪري، اچي تي ان ڍنڍ ۾ پيئي، ۽ وري ان جي ٻئي ڪناري کان ڦٽي، جبلن جي الهنديءَ قطار ڏانهن هلي ٿي ويئي.

ٻاهر کان انهيءَ ماڙ تائين پهچڻ جو رستو ڏاڍو ڏکيو هو. چئني طرفن کان شاهي جبلن جون قطارون هيس، جن جون چوٽيون گرميءَ جي منڌ ۾ به برف سان پوشيل رهنديون هيون. اتر، اوڀر ۽ ڏکڻ وارن ٽنهي پاسن کان ماڙيءَ ۾ داخل ٿيڻ جو ڪو ڪس ئي ڪونه هو. رڳو اولهه طرف وارن جبلن جي قطار ۾، جتان نديءَ جو لنگهه هو، هڪڙو سوڙهو لڪُ هو. اهو به سال جي اٺن مهينن تائين بند يل رهندو هو، ڇو ته اهو سمورو وقت اتي تمام گهڻي برف پيئي ڪرندي هئي. باقي چئن مهينن ۾ به انهيءَ لڪَ اندر ايترو ڏنُڌ ۽ ڪوهيڙو هوندو هو، ايتري ڪَپَ ۽ ترڪڻ هوندي هئي، ۽ ايتريون ته ڪڏون ۽ ڪاهيون انهيءَ لڪَ ۾ هيون، جو ڪو شيردل مسافر به اڪيلو انهيءَ ماڙيءَ ۾ اچڻ يا ٻاهر وڃڻ جو مشڪل سان سَتُ ساري سگهندو هو. ڪڏهن ڪڏهن پري کان، خچرن ۽ گهوڙن تي سامان لڏي، ڪو اڪڙ ٻڪڙ قافلو ايندو هو، ۽ تمام تڪليفن سان ماڙيءَ ۾ آهو سامان پهچائي، وري آتي جون پيدا ٿيندڙ شيون پاڻ سان کڻي ويندو هو. ايترو واپار به گرميءَ وارن ٻن-ٽن مهينن اندر ممڪن هو، جڏهن لڪَ جي برف ڳري ويندي هئي ۽ موتمار برفيلين هوائن ڪي قدر مانيون ٿينديون هيون — نه ته سال جا آٺ-نوَ مهينا ته هن ماڙ جا ماڻهو ٻاهرينءَ دنيا کان اصل الڳ پيا پنهنجو وقت گذاريندا هئا.

هن ماڙيءَ جي ماڻهن جيئن ته ٻاهرين دنيا تمام گهٽ ڏٺي هئي، تنهنڪري هو پنهنجيءَ انهيءَ ماڙيءَ کي ئي دنيا جي سڀ کان سهڻي بستي ڪري ڀائيندا هئا. ۽ ان ۾ ڪو به شڪ ناهي ته سندن اها بستي هئي ڏاڍي سهڻي. برف سان پوشيل چوٽين کان هيٺرو، جبلن جي لاهن تي، ڇيل ۽ ديال جي وڻن جا ٻيلا هئا. وڻن تي جهنگلي انگورن جون وليون ڳاهٽ

ٻڌي ٽيون. اگر جي سگهند پريل جهڳٽن سان سارو جهنگ واسيل هو. صاف سٿري رنگ وارا طوطا، موج مزي ۾ چهڪندا، هڪڙيءَ لام کان ٻيءَ لام تي ڦرندا وتندا هئا. خوبصورت بلبلون ۽ پيا پانت پانت جا پکيڙا، مٺڙيون لاتيون لَوندا، بنفشي جي گلن تي ٻلهار پيا ٿيندا هئا. چمڪندڙ اکين وارا هرڻ، اڇيءَ پشم وارا رڇ، ۽ شهزادن جهڙيءَ لوڏ سان هلندڙ لومڙيون انهن ٻيلن جي زينت هيون. ٻيلن کان هيٺ وري چوڏاري ڏڪڻي ۽ گهاٽي گاهه جون ڄڻ چادرون وڇايل هيون، جيڪي اونهاري ۾ اهڙو سونهري رنگ وٺي بيهنديون هيون جو ائين پيو ڀانئبو هو، ڄڻ زمين مان سچ جا ڪرڻا ڦُٽي نڪتا آهن. انهيءَ گاهه تي اهي رڍون ۽ ٻڪريون پَلبيون هيون، جن جي گهاٽي ۽ ملائم اُنَ انگورا جي اُنَ کي به جيڪر شهه ڏيئي ڇڏي.

ماتريءَ جي هارين، تَڪڙَ ڪاٽي، صدين جي محنت سان، اناج اُپائڻ لاءِ پٽيون تيار ڪيون هيون، جن ۾ مڪائيءَ جي پوک ٿيندي هئي. ٻَنن مٿان سورجمکيءَ جا گل جهولندا ڏسبا هئا، يا ته وري وڏن وڏن ٻنن واريون، غذا جي قيمتي خزانن سان ڀريل وليون• هرهنڌ پکڙيل هيون.

هيٺ، ماتريءَ ۾، نديءَ جي ڪنارن تي ميويدار وڻن جا جهڳٽا هئا، ۽ بيد جي وڻن جون گهاٽيون قطارون هيون، جن جون ڏکيون ۽ مخروطي ٽاريون ڳچ تائين پاڻيءَ اندر جهُڪيل هيون. پري کان ڏسڻ سان ائين ڀانئبو هو، ڄڻ نديءَ جي ڪناري تي ڪئين ڳوٺاڻيون ڪنواريون نينگريون، مٽا نيوائي، وار کولي، پنهنجين مينديءَ رتين آڱرين سان پاڻيءَ سان راند رهي رهيون آهن.

ڍنڍ جي چئني پاسن رنگارنگي گلن جون جهالرون هيون، ۽ انهن جي وچان وري ٿڌي مٺي پاڻيءَ جون لارون پئي وهيون. پاڻيءَ جون اهي لارون، گلن ڦلن جي جهالرن وچان وهنديون، وڃي ٿي ٻنين ۾ پيون. جڏهن چانڊوڪي چمڪندي هئي، جڏهن ڏنار ٻنسريون وڄائيندا هئا، ۽ جڏهن ٻنن مان پوک جي سرسراهٽ جا سُريلا پڙلاڪا پيا پڌبا هئا، تڏهن ائين لڳندو هو، ڄڻ ڌرتيءَ جي روحَ روحَ ۾ محبت جي ڪا اڻڄاتي سُرهاڻ رچي ويئي آهي: ڌرتي ڪَرَ موڙي جاڳي رهي آهي، ۽ پنهنجا اڌ-ٻوٽيل نيڻ کولي، هوريان هوريان، سڪ ۽ پيارَ جا مٺا مٺا، ٿڌا ٿڌا ساهه کڻي رهي آهي.

ڍنڍ جي وچ ۾ هڪڙي ننڍڙي، خوبصورت ٻيٽاري هئي، جنهن تي ڳوٺ جي سردار جي ٻماڙ جاءِ اڏيل هئي. ٻيٽاريءَ جي چوطرف ننڍيون ننڍيون ٻيڙيون ٻڌل رهنديون هيون. انهن ٻيڙين تي چڙهي، ڳوٺ جا مهاڻا مڇيون ماريندا هئا ـــ ياقوتي اکين واريون مڇيون، رنگارنگي پُڇن واريون مڇيون ـــ اهڙيون مڇيون، جن ۾ رڳو هڪڙو ڪنڊو هوندو هو؛ اهڙيون مڇيون، جن جا سونهري ڇلر ڪِرندڙ تاري جيان تجلا پيا ڪندا هئا.

انهيءَ ماتريءَ جا ماڻهو مڪائيءَ ۽ چانورن جي پوک ڪندا هئا. ٻيلن مان ماکي، بنفشو ۽ ڪستوري گڏ ڪندا هئا. رڍن جي اُنَ ۽ لومڙين جون کلون وڪڻندا هئا. ڳائيندا هئا،

نچندا هئا، شاديون سُراديون ڪندا هئا، ٻارن سان دل وندرائيندا هئا، سياري ۾ ڇپيل جي ڪائين سان ٻاهه ٻاري، ۽ اونهاري ۾ وڻن جي ٿڌڪار هيٺ ويهي ڪچهريون ڪندا هئا — ۽ ڏاڍا خوش گذاريندا هئا. ماڙيءَ جا سمورا ماڻهو ڪم ڪندا هئا، ۽ تمام خوش هئا. ڳوٺ جي سردار وٽ سڀڪجهه هو، پر هو خوش ڪونه هو. هن وٽ سڀني کان گهڻي زمين هئي. سندس جاءِ سڀني کان مٿانهين هئي. سندس زال سڀني کان سهڻي هئي. سندس ٻارن وٽ بهترين ڏول هئا. وٽس سڀني کان گهڻي مايا هئي. پر پوءِ به هو خوش نه هو! هن ڪڏهن به ڪو پورهيو ڪونه ڪيو هو — سندس پيءُ به ڪڏهن پورهيو ڪونه ڪيو هو — پوءِ به هو خوش ڪونه هو. سڀڪجهه هوندي به، ڪيس معلوم نه هو ته پاڻ ڇو خوش نه هو.

سردار کي پنهنجي ماڙيءَ سان ڏاڍي محبت هئي. هو انهيءَ ماڙيءَ کي اڃا وڌيڪ خوبصورت بنائڻ لاءِ نوان نوان طريقا پيو سوچيندو هو. هڪڙي ڏينهن هن سوچيو ته هيءَ ماڙي ڏينهن جو ته ڏاڍي خوبصورت ٿي ڏسجي، پر رات جو جڏهن اونده ٿيو وڃي، تڏهن هي ٻنيون، هي باغيچا، هي سمورو ڇهڇٽو ائين گم ٿيو وڃي، ڄڻ ته هتي اونده بنا ڪجهه هوئي ڪونه! رات جو هيءَ ماڙي ڪيڏي نه ڀوائتي ٿيو پوي! ٻيلن منجهان وحشي جانورن جا آواز ڊيڄاريو ڇڏين؛ ۽ تيز برفيليون هوائون، راڪاس جيان خوفناڪ رڙاٽ ڪنديون، ماڙيءَ جي هڪڙي سري کان ٻئي سري تائين ائين ڏوڪينديون وينديون آهن، ڄڻ ته هتي راڄ ئي سندن آهي، سردار جو راڄ آهي ئي ڪونه!

سردار پڙهيل-لکيل ۽ عقلمند به هو، ۽ ماڙيءَ ۾ سڀني کان وڌيڪ امير به هو. سو، گهڻي سوچ ويچار ڪرڻ کان پوءِ، ماڙيءَ کان ٻاهران هڪڙي بجلي پيدا ڪرڻ جي مشين گهرايائين، ۽ گهڻيءَ تڪليف سان آها پنهنجي ڀيتاريءَ جي هڪڙي پاسي آئي هٿايائين. ٿورن ئي ڏينهن اندر ماڙيءَ جي گهر گهر ۾ بجليءَ جي روشني پهچي ويئي. ننڍن ننڍن پيچرن تي به بجليءَ جا باب لڳي ويا. نديءَ جي ڪناري سان لڳولڳ هڪڙي عمدي سڙڪ ٺاهي ويئي، ۽ ان کي به بجليءَ سان سينگاريو ويو. سردار جو پنهنجو گهر ته بجليءَ جي روشنيءَ سان ٻنهه چنڊ جيان چمڪڻ لڳو. گهر جي ٻاهران لڳل رنگارنگي بلب، پري کان گلن جي تارين جيان چمڪندا ٿي ڏنا؛ ۽ ماڙيءَ جا ماڻهو خوشيءَ وچان هڪٻئي کي اوڏانهن اشارا ڪري چوڻ لڳا: ”هو ڏسو، هُن ٽڪري تي اسان جي سردار جو گهر آهي!“

ماڙيءَ جا ماڻهو سردار جي عقلمنديءَ تي ڏاڍا خوش ٿيا. ۽ جڏهن سردار اها وٿا ڪئي ته هرڪو شخص پنهنجي گهر ۾ بجلي هڻائڻ ۽ رستن ۽ گهٽين تي روشني ڪرائڻ لاءِ ٽئڪس ادا ڪري، ته هرڪنهن اها ڳالهه خوشيءَ سان قبول ڪئي. انهيءَ ٽئڪس سان سردار کي ايتري آپت ٿيڻ لڳي جو ڳوٺ وارن تي ٿيندڙ بجليءَ جو خرچ ڪڍي، ۽ سندس ٽڪري تي ٿيندڙ روشنائيءَ جو سمورو خرچ ڪاٽي، پوءِ به هر مهيني ڪيس چڱي خاصي رقم بچندي هئي. ايتري آپت ڪيس گذريل ڏهن سالن ۾ به ڪانه ٿي هئي، جيتري هاڻي رڳو هڪڙي مهيني ۾ ٿيڻ لڳي هيس.

ٽئڪس هن البت وڌيڪ لڳايو هو، پر ماڙيءَ جي ماڻهن ان جي پرواهه ڪانه ڪئي. سندن گهرن ۾ بجلي آئي هئي، ۽ ان جي روشني ڪانئن جي باهه کان ۽ تيل جي ڏيئن ۽ ٻتين کان هزار درجا بهتر هئي، سو هنن وڌيڪ ٽئڪس ڀريندي به آن کي ڀُرو نه سمجهيو.

ان کان پوءِ سردار جي ذهن ۾ هڪڙي ٻي ترڪيب سُجهي آئي. هن سوچيو ته ماڙيءَ جا سادا سودا هاري، ڳوٺاڻا ۽ ڳنوار، ڏاڍن ڏاکڻن سان الهندي لَڪَ کي پار ڪري سگهن ٿا: ڪڏهن ڏَنڊ آهي ته ڪڏهن ترڪڻ: ڪڏهن هو ويچارا اونهين کاهين ۾ ڪِريو مريو وڃن، ته ڪڏهن نديءَ جي چاڙهه اندر لُڙهيو وڃن: چو نه آتي هڪڙي پُل ٻڌرائي ڇڏجي! هڪڙي مضبوط پڪي پل هوندي، ته ٻارهن ئي مهينا آمدرفت ڪري سگهبي، ۽ وري ماڙيءَ کان ٻاهر وارن سان به سچوئي سال ميل جول قائم رکي سگهبو.

ماڙيءَ جي ماڻهن کي سردار جي اِها رٿ به پسند آئي. سڀني انهيءَ جهاد ۾ جوش خروش سان حصو ورتو، ۽ سڀني جي گڏيل محنت سان پُل ٽن مهينن ۾ جُڙي راس ٿي ويئي. پوءِ سردار انهيءَ پُل تي چوڪيدار ويهاريا، جيڪي رات-ڏينهن ان جي حفاظت ڪندا هئا. پوءِ سردار پُل تي تيل خرچ ڪرڻ لاءِ ۽ پُل جي حفاظت وغيره لاءِ هڪڙو ٽئڪس لڳايو، جيڪو هرڪنهن پُل تان لنگهندڙ ۽ ماڙيءَ جي اندر ۽ آن کان ٻاهر ويندڙ هرهڪ ماڻهوءَ کي ڀرڻو پوندو هو. ٽئڪس البت زياده هو، پر ڪنهن به ان کي ڀُرو نه سمجهيو، چو ته پُل ماڙيءَ جي رهاڪن جي هڪڙي وڏيءَ ضرورت جي پورائي ڪري رهي هئي. هاڻي هو ٻارهوئي ٻاهرينءَ دنيا سان لاڳاپو رکي سگهيا ٿي، ۽ پنهنجي ماڙيءَ ۾ پيدا ٿيندڙ ان، ڪلون، پشم، ماکي، ڪستوري، ۽ ٻيون ڪيتريون ئي قيمتي چيزون ماڙيءَ کان ٻاهرين هنڌن تي وڃي وڪڻي سگهيا ٿي. مهانگيون يا سستيون، پر اهي جنسون وڪجي ضرور سگهيون ٿي. انهيءَ ڪري ڪنهن به چون چرا ڪانه ڪئي، ۽ بجليءَ جي ٽئڪس سان گڏ پُل جو ٽئڪس به ڏيڻ لڳا.

هاڻي سردار کي بجليءَ جي ٽئڪس سان گڏ وري پُل جي ٽئڪس مان به آمدني ٿيڻ لڳي. هن پنهنجيءَ ٻماڙ جاءِ مٿان هڪڙي ٻي ماڙي آڏائي، ۽ پنهنجي تهخاني ۾ سونن سڪن جا انبار گڏ ڪرڻ شروع ڪيائين. اڳي هن وٽ ڪوبه ڪم ڪار ڪونه هوندو هو، پر هاڻي ڪيترو ئي ڪم نڪري پيو. هو ڏينهن جو گهڻو وقت پنهنجي تهخاني ۾ گذاريندو هو — ويٺو سونن سڪن کي ڳڻيندو هو، ۽ انهن جا دل کي فرحت ڏيندڙ ڇڻڪاٽ ٻڌي پيو خوش ٿيندو هو.

پوءِ عقلمند سردار وري هڪڙي ٻي ترڪيب سوچي. هن خيال ڪيو ته 'هي ويچارا جاهل ماڻهو هِن ماڙيءَ اندر پيدا ٿيندڙ قيمتي جنسن کي جدا جدا ڪٺي ٿا وڃي وڪڻن، تنهن مان گهٽو ڪري ساڻن ٺڳي ٿئي ٿي. ڪڏهن لومڙيءَ جي هڪڙي قيمتي کَل ويهين روپئين وڪجي ٿي، ته ڪڏهن آها ئي کَل ڏهين ۾ به ڏيو اچن. اِن طرح، ماڙيءَ جي دولت تمام سستن اگهن ۾ لُٽجيو وڃي.' سردار سوچيو ته چو نه انهيءَ ڪم کي هڪڙي مرڪز تان هلائجي:

ڏئين کي مقرر ڪيل رقم به هر سال ملي ويندي، ۽ هو قيمتن جي گهٽجڻ وڌڻ جو خطرو به ڇڏي ڏيندا؛ پوندا: خود ڪيس به انهيءَ ڪم عيوض مڙئي ڪجهه منافعو ٿيندو رهندو ــ ٿورڙو، معمولي منافعو.

پر جڏهن هن پنهنجي اها تجويز ماڙيءَ جي ماڻهن اڳيان رکي، ته گهڻن ئي ماڻهن اها نه مڃي؛ ڇو ته سردار هرهڪ شيءِ تي جيڪي اگهه ٻڌي رهيو هو سي هڪجهڙا هئا، پر گهڻن کي ٻاهر وڃي ان کان وڌيڪ قيمتون ملي ويندي هيون. ائين برابر هو ته ڪن ماڻهن کي گهٽ قيمت به ملندي هئي، پر هو پنهنجون شيون انهيءَ اميد تي ڏيئي ايندا هئا ته ايندي سال شايد وڌيڪ اگهه ملندا. اهي ڳالهيون ڪئي، ماڻهن سردار جي نئينءَ تجويز جي مخالفت ڪئي. ڪن ماڻهن هائوڪار ڪئي، پر گهڻا ماڻهو سردار جي سمجهائڻ کان پوءِ به مخالف رهيا. لاچار، سردار وٽ ان کان سواءِ ٻيو ڪو چارو ڪونه رهيو ته هو الهندي لڪ واريءَ پُل تي توبون رکرائي، ماڙيءَ جي ماڻهن جو ٻاهر اچڻ-وڃڻ صفا بند ڪري ڇڏي. ماڻهن انهيءَ تجويز کي آخر تائين نه مڃيو، ڇو ته ان جي ڪري سڄيءَ ماڙيءَ جو واپار هڪڙي ئي ماڻهوءَ جي هٿ ۾ اچي ٿي ويو. پر جڏهن پُل تي توبون چڙهي ويون، وڌيڪ چوڪيدار مقرر ٿي ويا ۽ پهرو تمام سخت ٿي ويو، ۽ ماڻهن ڏٺو ته هاڻي هو ڪنهن به طرح ٻاهرينءَ دنيا سان پنهنجي تجارت قائم رکي نه سگهندا، تڏهن سيئي ماڻهو سردار وٽ مجبور ٿي آيا. ڪين سردار جي مقرر ڪيل قيمتن کي منظور ڪرڻو پيو، ۽ هو پنهنجون سموريون جنسون ــ اَنُ، ڪَلون، ماکي، ميوا، اناج، ڪستوري ــ وٽس وڪڻي ويا.

هاڻي جو سردار ماڙيءَ جي سموري گڏ ڪيل پيداوار ٿورڙو اگهه وڌائي ٻاهر نيڪال ڪئي، ته ان مان ڪيس ايتري ته زور آمدني ٿي جو هاڻي سندس تهخاني ۾ سونين اشرفين رکڻ جي ڪا جاءِ ڪانه رهي. هن هڪدم ٻيو تهخانو ٺهرايو، ۽ حفاظت لاءِ پنهنجي ٻيتاريءَ جي چوگرد فوج جو پهرو لڳائي ڇڏيائين. هاڻي هو ماڻهن سان تمام گهٽ ملندو هو. ٽيڪسن جي وصوليءَ جو ڪم سندس ڪارندا ڪندا هئا، ۽ پاڻ گهڻو سارو وقت پنهنجن تهخانن ۾ سون جي اشرفين سان کيڏڻ ۾ گذاريندو هو.

جيئن جيئن تهخانن ۾ سون جا انبار وڌندا ويا، تيئن تيئن سردار جي لالچ به وڌندي وڌندي. هاڻي هن چاهيو ٿي ته هو رڳو هن ماڙيءَ جو نه، بلڪ سڄيءَ دنيا جو پهريون نمبر شاهوڪار ماڻهو ڪونجي. ڪيس ڏينهن-رات اهائي ڳڻتي رهندي هئي ته ڪا اهڙي ترڪيب ڪيجي، جنهن سان هاڻوڪي آمدني ٻيڻي ٿي پوي. هن حساب ڪري ڏٺو هو ته جيڪڏهن سندس آمدني هينئر کان ٻيڻي ٿي ويندي ته هو دنيا جو سڀ کان امير ماڻهو بنجي ويندو.

پر اهڙي ترڪيب پلا ڪهڙي ٿي سگهي ٿي؟ ماڙيءَ جي سموري دولت وٽس هئي؛ ماڙيءَ جي سموري تجارت وٽس هئي؛ ماڙيءَ جي سموري زمين وٽس گروي ٿيل هئي:

تنکس وڌائي، ۽ هڪ ڪان پوءِ ٻيو تنکس لڳائي، هن ماڙيءَ جي مائهن ۾ ايتري سگهه ڪانه ڇڏي هئي جو هيئنر هو سولائيءَ سان ڪنهن نئين محصول ڏيڻ لاءِ تيار ٿي وڃن. ’تہ پوءِ ڇا ڪجي؟‘ هو ڏينهن-رات سوچيندو رهيو.

ست ڏينهن ۽ ست راتيون — هو پنهنجي تهخاني اندر سونين اشرفين جا آواز ٻڌندو رهيو، ۽ پنهنجي هائوڪي آمدنيءَ کي ٻيڻي بنائڻ لاءِ پٽور پڇائيندو رهيو. جڏهن ستين رات ختم ٿي ۽ اٺين ڏينهن جي سج ڪَني ڪڍي، تہ هو تهخاني ڪان ٻاهر نڪتو. اوچتو ئي، سج جي روشنيءَ سندس اکين کي ٽيرورائي ڇڏيو ۽ اهي خودبخود بند ٿي ويون. عين اُن وقت، کيس خيال آيو تہ جيڪڏهن ڪنهن طرح ڏينهن جو بہ رات جهڙي اوندهہ ٿي وڃي تہ پوءِ... هو ماڙيءَ جي مائهن کي ڏينهن جو بہ بجلي وٺڻ تي مجبور ڪري سگهي ٿو! اها ترڪيب خيال ۾ ايندي ئي، هن زورسان پنهنجيءَ ران تي هٿ هڻي چيو، ”واهہ واهہ!“ ۽ اُنهيءَ جو اُنهيءَ مهل پنهنجن اعتماد جوڳن سپاهين کي پاڻ وٽ سڏائي، کين پنهنجي نئينءَ ترڪيب کان واقف ڪيائين.

اعتماد جوڳن سپاهين بہ جڏهن اها ترڪيب ٻڌي تہ ڪَنن تي ڪٽي هٿ رکيائون، ۽ ’توبهہ! توبهہ!‘ ڪندي، ان تي عمل ڪرڻ ڪان نابري واريائون. پر سردار جو پنهنجيءَ دل ۾ اڳي ئي پنهنجي دولت کي ٻيڻي ڪرڻ جو فيصلو ڪري چڪو هو، تنهن ڪنهن جي بہ ڳالهہ نہ ٻڌي، ۽ جڏهن ڏٺائين تہ سپاهي اصل پڙ ڪڍي بيٺا آهن، تڏهن سڀني انڪار ڪرڻ وارن سپاهين کي انهيءَ دم گوليءَ سان اُڏائي ڇڏيائين. آخر ۾ هڪڙو سپاهي، جنهن جو نالو ”هيرو“ هو، تمام مشڪل سان سردار جي ترڪيب تي عمل ڪرڻ تي راضي ٿيو. سردار ان کي تمام گهڻيون اشرفيون انعام ڏنيون، سندس اڳيون قرض معاف ڪري ڇڏيائين، سندس گروي ٿيل زمين بہ موٽائي ڏنائين، ۽ ڪانئس وعدو ورتائين تہ هو سردار جي ڏسيل ترڪيب تي ضرور عمل ڪندو ۽ سڀاڻي صبح جو ئي ان جي پورائي ڪندو.

پر ٻئي ڏينهن ’صبح‘ ٿيو ئي ڪونہ! ٻئي ڏينهن ماڻهو گهڻيءَ دير تائين سُتا رهيا، پر صبح ڪونہ ٿيو. پوءِ هو جاڳيا، اکيون مَليائون، ’صبح‘ جو ويهي انتظار ڪرڻ لڳا. پر انهن ٻئي معلوم ٿيو تہ اِها رات هاڻي سدائين رهندي، صبح ٿيندو ئي ڪونہ. پوءِ ماڻهن پنهنجن بند گهرن جا در ۽ دريون کولي ڇڏيا، ۽ يڪٽڪ آسمان ۾ اکيون وجهي ويهي رهيا. اوپر طرف وارن جبلن جي چوٽين ڏانهن نهاري نهاري سندن اکيون ٿڪي پيون، جن جي پٺيان اڳي سج نڪرندو هو ۽ صبح ٿيندو هو. پر اڄ نڪو سج نڪتو، نڪو صبح ئي ٿيو. آسمان ۽ زمين تي رڳو ڀاڻ اونداهي ڇانيل هئي. ماڻهو تمام گهڻيءَ دير تائين صبح جو انتظار ڪندا رهيا. ڪنهن مهل، ماڙيءَ جي ماڻهن اوپر طرف وارن جبلن جي پويان هڪڙي ميرانجهڙي ۽ تمام جهَڪي روشنيءَ جي لاٽ ڏٺي — ايتري جهڪي، جيئن اوندهہ ۾ ڪڙڪپيٽي جو چمڪو. ان ڪان پوءِ جيڪو نظارو ماڻهن ڏٺو، تنهن سان ڪيترا تہ غش ٿي ڪري پيا. ٻارڙا پنهنجين مائرن جي هنجن ۾ لڪي

ويا. عورتون دانهون ڪري روئڻ لڳيون. ماٿريءَ جي ماڻهن ڏٺو ته اوڀر وارن جبلن وٽان جيڪو سج اڄ نڪتو آهي، تنهن جو منهن ڪارو آهي!— ڄڻ ته ڪنهن ان جي منهن تي ڪارڻ ملي ڇڏي هئي. اڄ سج مان روشني نٿي آئي. روشني نٿي آئي، ته گرمي به نٿي آئي. هڪڙي ميرانجهڙي روشني سج مان چوڌاري ڪِهري جي نموني نڪري رهي هئي، جنهن سان ماٿريءَ جي هر شيءِ هلڪي ڌنڌ ۾ ليپٽيل هئي، ۽ ماڻهو ڏينهن جي وقت ۾ به ائين محسوس ڪرڻ لڳا، ڄڻ رات اڃا هلي پيئي، ۽ صبح ڪڏهين به ڪونه ٿيندو. گهڻا ماڻهو ته ڇريا ٿي ماٿريءَ ۾ ڊوڙڻ لڳا— 'قيامت اچي ويئي! قيامت اچي ويئي! ڀڄو، ڀڄو، قيامت اچي ويئي! گناهه بخشايو، قيامت اچي ويئي!'

انهيءَ شور غل ۽ دانهن ڪُوڪ ۾ ٻه ڏينهن گذري ويا، ٻه راتيون گذري ويئيون. ٽئي ڏينهن وري سج نڪتو، پر ڪارو. ٽئي ڏينهن به ماڻهن صبح جو انتظار ڪيو، پر صبح ڪونه آيو. ٽئين ڏينهن به انتظار ڪيائون. چوٿين ڏينهن سڀ ماڻهو سردار وٽ ويا، ۽ ڪيس مدد لاءِ التجا ڪيائون. سردار چيو: "هيءُ خدائي قهر آهي! اوهان ڪئين ڀيرا منهنجي حڪم مڃڻ کان انڪار ڪيو آهي، هيءُ ان جو نتيجو آهي— هاڻي ڀل ته اهو لوڙهيو!" ماڻهو ٻاڏائڻ لڳا: "سردار، اسان تي قياس ڪر! اسين غريب، تنهنجا غلام آهيون— تون ڪا نه ڪا صورت ضرور ڪڍ."

سردار مُرڪي چيو، "فقط هڪڙي صورت آهي: اڳي رڳو رات جو بجلي خرچ ٿيندي هئي، هاڻي اوهان کي ڏينهن جو به بجلي استعمال ڪرڻي پوندي— نه صرف گهرن ۾، پر ٻنين ۾ به، ۽ چراگاهن ۽ ٻيلن ۾ به، جتي اوهين مال چاريو ٿا، ڪاٺيون ڪريو ٿا، ماکي ۽ ڪستوري گڏ ڪريو ٿا: هاڻي اوهان کي ڏينهن-رات بجلي واپرائڻي پوندي. ان لاءِ مون کي ٻي مشين به لڳائڻي پوندي ۽ منهنجو خرچ ٻيڻو ٿي ويندو، تنهنڪري اوهان کي پوءِ ٽئڪس به ٻيڻو ڏيڻو پوندو!" ماڻهو ويچارا ڇا ڪن؟ مرندي جهُرندي، ٻيڻو ٽئڪس قبول ڪيائون— انهيءَ اميد تي ته ممڪن آهي ته ڪڏهن نه ڪڏهن هن ڪاري سج بدران آهوئي پراڻو، چمڪندڙ سج نڪري اچي، ته پوءِ هو ٽئڪس ڏيڻ بند ڪري ڇڏيندا.

ماڻهو هر روز صبح جو اٿي انهيءَ سهڻي سج لاءِ آسمان ڏانهن واجهائيندا هئا، پر هر روز کين مايوسي ٿيندي هئي— هر روز ساڳيوئي ڪارو سج اڀرندو هو. اڀرندي طرف وارن جبلن کان نڪري، الهندي طرف وارن جبلن ۾ وڃي گم ٿيندو هو. جهڙو ڏينهن، تهڙي رات— اها ئي ماڻهن جي هاڻي زندگي هئي— هڪڙي مسلسل ڪاري رات. روشني ڇا ٿيندي آهي، ڏينهن ڇا کي چئبو آهي، آس ڪهڙيءَ ريت چمڪندي آهي، گل ڦل ڪيئن مشڪندا آهن، نديءَ جون لهرون ڪيئن روشنيءَ ۽ پاڇولن جي راند رهنديون آهن، اکين مان محبت ڪيئن جهاتيون پائيندي آهي، ڍنڍ ۾ سونن ڇلرن واريون مڇيون ڪيئن ڇلڪنديون ترنديون وينديون آهن،— اهي سڀ ڳالهيون ماٿريءَ جا ماڻهو ڀلجي ويا.

اهڙيءَ ريت ڪجھ ڏينهن گذري ويا ـــ مهينا گذري ويا ـــ سال گذري ويا. ماٿريءَ تي هڪ خوفناڪ اداسي ڇانئجي ويئي. هاڻي ڪوبه شخص ڪـِلندو ڪونه هو. زالون گيت ڪونه ڳائينديون هيون. ٻارڙا رانديون ڪونه رهندا هئا. مرد پوڪن ۾ رُڌا ئي رهندا هئا، پر پيداوار ڏينهون ڏينهن گهٽبي ويئي. پوءِ گاهه رنگ ڇڏي ڏنو. پوءِ ميون ۾ سيناج نه رهيو. پوءِ گاهه جو رنگ ڪارو ٿي ويو، جانورن جو مزو مٽيءَ ۾ ملي ويو. پوءِ ٻار انڌا پيدا ٿيڻ لڳا ـــ ڇو ته جڏهن اکين کي روشني نه ملي ته اکين جي تارن جي ڪهڙي ضرورت ـــ جڏهن اکين جا تارا ڏسي نه سگهن ته محبت ڪرڻ جي ڪهڙي ضرورت ـــ جڏهن ماڻهو محبت نه ڪري سگهي ته ڪنهن جو هٿ جهلي مرڪڻ جي ڪهڙي ضرورت ـــ ۽ جڏهن ماڻهو ڪنهن جو هٿ جهلي مرڪي نه سگهي ته انسان ڇوائڻ جي ڪهڙي ضرورت! ٿورن ئي ڏينهن اندر ماٿريءَ جا ماڻهو، انسان مان وحشي بنجي پيا. چورين، ڦُرن، ڌاڙن، خونن ۽ اغوا جي ڏوهن ۾ اضافو ٿيندو ويو.

هيڏانهن ڏوهن ۾ اضافو ٿي رهيو هو، ۽ هوڏانهن تهخاني جي سونن انبارن ۾ اضافو ٿي رهيو هو. دولت، چئني طرفن کان ميڙجي سهيڙجي، اچي تهخانن ۾ گڏ ٿي رهي هئي. لالچ ۽ حرص سان انڌو سردار، اشرفين جون سُنيون ڀري، نچائي نپائي، انهن کي ڪٽڪ جي ڊِگهين جيان تهخاني ۾ سٽيندو رهندو هو، ۽ انهن جو ڇڻڪاٽ ٻڌي پيو ٽڙندو ۽ ٽپا ڏيندو هو، ٻاڪ خوشيءَ وچان پاڳل بنجي، وحشين جهڙا ٺهڪ پيو ڏيندو هو. ان طرح، ڏينهن پٺيان ڏينهن گذرندا ويا ـ مهينن پٺيان مهينا گذرندا ويا ـــ سالن پٺيان سال گذرندا ويا.

* * *

ٻڍڙو "هيرو" پنهنجي گهر ۾ پوين پساهن ۾ هو. هو ڪوڙهه جي مرض ۾ مري رهيو هو. مرڻينگ حالت ۾، هن پنهنجي سٽن سالن جي پٽ کي سڏي چيو: "هيڏانهن هوڏانهن ڏسي ٻڌاءِ، پنهنجي گهر جي آسپاس ڪو ماڻهو ته ڪونه لڪو بيٺو آهي؟"

سٽن سالن جي نينگر، گهر جي چئني پاسن جو چڪر هڻي، موٽي اچي چيو: "نه، ڪوبه ماڻهو ڇپيو ڪونه آهي."

ٻڍي هيري چيو: "آءٌ مري رهيو آهيان. مون هڪڙو وڏو گناهه ڪيو آهي ـــ"

پٽس چپ چاپ ٻڌي رهيو هو.

"هن ماٿريءَ تي جيڪا مصيبت آئي آهي، سا منهنجي آندل آهي ـــ انهيءَ جو ڪارڻ آءٌ آهيان. آءٌ مري رهيو آهيان؛ پر انهيءَ مصيبت کي هاڻي تون ئي دور ڪري سگهين ٿو."

پٽ چپ چاپ ٻڌي رهيو هو.

ٻڍي هيري کنگهي چيو: "ٻڌ ـــ ڪن لائي ٻڌ. هن ماٿريءَ ۾ جيڪو ڪارو سج نڪرندو آهي، تنهن جو رنگ اڳي ڪارو ڪونه هو!"

ڇوڪر چيو: ”مون تہ سدائين ڪارو ڏٺو آهي. ڇا، سج ڪنهن ٻئي رنگ جو بہ ٿيندو آهي؟“

ٻڍي چيو: ”اڳي آن جو رنگ ڪارو ڪونہ هو. مون هڪڙي ڏينهن صبح جو —“

”صبح‘ ڇا کي چئبو آهي؟“ ننڍڙي نينگر پڇيو.

ٻڍو ڪنگهندي ڪنگهندي رڪجي ويو. سندس اکين ۾ ڳوڙها تري آيا. هن سوچيو، ’آءٌ ڪيڏو نہ ظالم ،آهيان! منهنجي ٻچي صبح نہ ڏٺو آهي! هن رنگبرنگي پرَن وارا پوپٽ نہ ڏٺا آهن، سورجمکيءَ جو گل بہ نہ ڏٺو آهي! آءٌ ڪيڏو نہ ظالم آهيان!‘

”هيءُ جو ڪارو سج تون روز ڏسين ٿو، تنهن جي چهري تي مون هڪڙي ڏينهن ڪاراڻ هڻي ڇڏي هئي. مون، سردار جي چوڻ ۾ اچي، هڪڙي صبح جو، الهندن جبلن جي چوٽين پٺيان، انهيءَ سج کي ٻنهي هٿن سان پڪڙي ورتو — ۽ ان جي منهن تي ڪاراڻ هڻي ڇڏيم. منهنجن هٿن تي هيءُ جو ڪوڙهہ تو ڏسين، سو انهيءَ غلطيءَ جو نتيجو آهي. مون چند سونين اشرفين خاطر سڄيءَ ماتريءَ جي امن امان، خوشيءَ ۽ آسودگيءَ کي تباهہ ڪري ڇڏيو. سج جي منهن کي ڪاراڻ مليندي مليندي، منهنجا ٻئي هٿ سڙي ويا، ۽ منهنجيون ٻئي اکيون بہ انڌيون ٿي ويون. ماتريءَ ۾ جيڪا تباهي آئي آهي، تنهن کي ڏسي مون ڪئين ڀيرا خيال ڪيو آهي تہ وري بہ وڃي سج کي صاف ڪري اچان، ۽ ان جي منهن تان ڪاراڻ لاهي، ان کي وري اڳي جهڙو روشن ۽ چمڪندڙ بڻايان. پر آءٌ انڌو آهيان! هاڻي اهو ڪم توکي ئي ڪرڻو پوندو.“

”مون اڪيلي کي؟“ نينگر پڇيو.

”ها، تو اڪيلي کي. ڏس — منهنجي هنڌ هيٺان تارهين جي تيل جو ڏٻو پيو آهي. اهو مون سنڀالي رکي ڇڏيو آهي. سج جي چهري تي جيڪا ڪاراڻ ستيل آهي، سا هن ئي تيل سان لهندي. تون سڀاڻي صبح جو ئي اڀرندن جبلن جي چوٽيءَ تي هليو وڃج —“

”صبح ڪهڙي وقت ٿيندو آهي؟“ نينگر پڇيو.

”هاڻي تہ مون کي بہ معلوم ناهي!“ ٻڍي اداسائيءَ سان چيو. ”بهتر تہ ائين آهي تہ هينئر ئي هيءُ تيل جو ڏٻو کڻي نڪري پئہ. رات سڄي هلندو رهج. پوءِ جڏهن تون اڀرندن جبلن جي چوٽيءَ تي پهچي وڃين، تڏهن ان جي پويان وڃي، سڀ کان ٿورو هيٺان هنڌ تي بيهي سج جو انتظار ڪج: ۽ جيئن ئي سج نڪري، ان کي ٻنهي هٿن سان پڪڙي، تارهين جي تيل سان وهنجاري ڇڏجانءِ. پوءِ آن جو چهرو صاف ٿي ويندو — پوءِ سڀڪجهہ ٺيڪ ٿي ويندو. اچي، هيءُ ٽوال بہ پاڻ وٽ رک — انهيءَ سان سج جي منهن کي چڱيءَ طرح اگهي صاف ڪجانءِ — متان ڪٿي ڪو داغ نہ رهجي وڃي! سمجهيئہ؟“

”جي ها — آءٌ ائين ئي ڪندس.“

ستن سالن جو ٻالڪ پنهنجي مرڻينگ پيءُ کان موڪلائي نڪتو. تارين جي تيل جو ڏٻو سندس هٿ ۾ هو. جهنگ ۾ رڇ کانئس پڇيو، "تون ڪيڏانهن پيو وڃين؟" ٻالڪ جواب ڏنو، "آءٌ سچ کي وهنجارڻ پيو وڃان!" اهو ٻڌي، رڇ به ساڻس گڏجي هليو. اڳتي ويا ته هڪڙو هرڻ مليو. ان ٻالڪ کان پڇيو ته "تون ڪيڏانهن پيو وڃين؟" ٻالڪ وراڻيو ته "وڃان ٿو سچ کي وهنجارڻ!" تڏهن هرڻ به ان سان گڏجي هليو. اڳيان هڪڙو طوطو گڏين.
هو ٻالڪ جي ڪلهي تي ويهي، 'تيون-تيون' ڪري پڇڻ لڳو ته "ادا، هن ڏيهه ۾ ڪهڙي مٺائي ڪٿي اٿيئي؟" ٻالڪ چيو، "ميان، هيءَ مٺائي نه آهي، تارين جو تيل آهي: آءٌ انهيءَ سان سچ کي وهنجاريندس!" اهو ٻڌي، طوطو به ساڻس گڏجي هليو. ايتري ۾ باندر اچي نڪتو، ۽ پڇڻ لڳو ته "اڙي چوڪر، هيءُ ڪُلهي تي ڪپڙو ڇا لاءِ ڪنيو اٿيئي؟ مون کي نه ڏين!" ٻالڪ وراڻيو ته "توکي ڪيئن ڏيندس، انهيءَ سان ته آءٌ سچ جو منهن اگهندس ـــ ان جي چهري جي ڪاراڻ اگهندس." پوءِ باندر به ساڻس گڏجي هلڻ لڳو. باندر تُوال پنهنجي هٿ ۾ ڪنيو. طوطي پنهنجيءَ چهنب ۾ تارين جو ڏٻو جهليو. رڇ ٻالڪ کي پنهنجيءَ ٻُنيءَ تي سوار ڪيو. رڇ ڏاڍو تکو هو. باندر ۽ هرڻ به وڏا وڏا ڇال هڻندا هليا. طوطو وري هوا ۾ تکڙو اڏامندو هليو. انهيءَ ڪري هي چارئي دوست جلدئي ايرندي وارن جبلن جي چوٽيءَ تي پهچي ويا.
ٻالڪ، پنهنجي پيءُ جي چوڻ مطابق، ايرندن جبلن جي ڀرواري، سڀ کان مٿانهين ٽڪريءَ تي ويهي سچ جو انتظار ڪرڻ لڳو. سندس پاسن کان هرڻ، رڇ، طوطو ۽ باندر چپ چاپ ويٺا هئا.
ٻالڪ طوطي کي چيو ته "تون ٿورو اڳيرو اڏامي وڃي ڏسي اچ ته سچ اچي پيو يا نه."
طوطو اڏامي ويو، ۽ ٿوريءَ دير ۾ موٽي اچي چيائين، "هشيارا اچي پيو ڪارو سچ!"
جيئن ئي سچ پهاڙ پنيان ڪَنِي ڪيڍي، ٻالڪ ان کي ٻنهي هٿن سان پڪڙڻ چاهيو. پر سچ سندس هٿن منجهان ٿيڙ کائي، مٿي چڙهي ويو. ٻالڪ جا هٿ ان تائين پهچي نه سگهيا، پر سندس ننهن ۾ جا رهنڊڙا سچ جي ڪاري چهري تي لڳي ويا هئا ـــ ۽ جتي جتي رهنڊڙا لڳا هئا، اُتان اُتان ڪاراڻ رهڙجي ويئي هئي، ۽ نُور جون ڌارائون آسمان زمين ڏانهن وهڻ لڳيون.
"سچ الدران ڪارو نه آهي!" ٻالڪ خوشيءَ وچان رڙ ڪئي. هن پنهنجون ٻئي ٻانهون سچ ڏانهن وڌايون، پر سچ سندس هٿن جي پهچ کان ٻاهر هو، ۽ اڃا به مٿي ٿي رهيو هو. ليڪن ٻالڪ جي دوستن ڏاڍيءَ سياڻپ کان ڪم ورتو.
ٽڪريءَ تي ڀرين رڇ بيٺو ـــ رڇ جي مٿان هرڻ ـــ هرڻ جي مٿان باندر ـــ ۽ باندر جي مٿان ٻالڪ. باندر سچ جي گهير کي پنهنجي پڇ سان وٺ ڏيئي قابو ڪيو؛ پوءِ طوطي پنهنجيءَ چهنب سان تارين جو ڏٻو کوليو، ۽ ٻالڪ تُوال کڻي، تارين جي تيل سان سچ جي چهري کي اگهڻ شروع ڪيو. جيئن جيئن هو سچ جي چهري کي اگهندو ويو، تيئن تيئن ان تان ڪاراڻ لهندي ويئي ـــ ۽ سچ جي چهري تي مرڪ ڦهلجي ويئي.

پر اها ڪن ورهين جي پُراڻي ڪارڻ هئي، سا تمام مشڪل سان ٽي لٿي. ٻالڪ جا هٿ ٻڌا تمام ننڍڙا، ۽ وري سج کي هو گهڻي وقت تائين روڪي به نٿي سگهيا، سو ٻالڪ طوطي کي چيو ته هو ماٿريءَ ۾ وڃي سندس ساٿين کي خبر ڏئي ته هو سندس مدد لاءِ هڪدم هليا اچن ـــ ”فوراً، هن ڪم ۾ دير اصل نه ٿين کپي!“

طوطو هوا سان ڳالهيون ڪندو، آڏامندو، هيٺ ماٿريءَ ۾ آيو، ۽ وڏي سڏ رڙيون ڪري چوڻ لڳو: ”ٻڌو، ٻڌو! مٿي، ايرندن جبلن جي چوٽيءَ تي، هڪڙو ٻالڪ سج کي وهنجاري رهيو آهي: جنهن کي اچڻو هجي، هڪدم مدد لاءِ اچي! جنهن کي روشني کپي، سو هڪدم مدد لاءِ نڪري اچي!“

”ڊم! ڊم! ڊم!“ طوطي هڪڙو دهل ڪٿي گچيءَ ۾ لڙڪايو، ۽ آهو زور زور سان وڄائيندو، خوشيءَ منجهان رڙيون ڪندو، سيني طرفن آڏامندو رهيو. واقعي، ماڻهن ڏٺو ته ايرندن جبلن وٽان روشني ڦٽي نڪتي آهي! سج اڃا ڪونه نڪتو هو، پر صبح ٿيو هو.

ماٿريءَ جا ماڻهو خوشيءَ وچان رڙيون ڪرڻ لڳا. ننڍڙا ننڍڙا ٻارڙا، سيني کان اڳيان، آيرلدن جبلن ڏانهن ڊوڙڻ لڳا. انهن جي پويان جوان هئا، جوانن جي پويان وڏڙا، ۽ انهن جي پويان عورتون. سيئي ماڻهو ٻالٽيون، ٿوال ۽ صابڻ هٿن ۾ کڻي، نڪري پيا. سيني جي پٺ ۾ هو سردار، جيڪو ٻيوس ٿي دانهون ڪري رهيو هو ـــ ”نه وڃو! آءٌ چوان ٿو، ايڏانهن نه وڃو!“

پر هو بلڪل ٻيوس هو. اڄ ڪنهن به سندس ڳالهه ڪي نٿي ٻڌو ـــ ڪنهن به سندس حڪم جو خيال نٿي ڪيو ـــ ڪنهن کي به سندس ڌمڪين جي پرواهه ڪانه هئي.

ماڻهو ائين ته تيز ۽ تڪڙا پئي ويا، جڻ ڪين پَرين وارا پَرَ لڳي ويا هئا. هو آنهيءَ گهڙيءَ جهنگ لتاڙي، ايرندن جبلن جي چوٽيءَ تي اچي سهڙيا. هڪدم، سيني گڏجي، سج کي وهنجاريو. ان جي ٻت کي چڱيءَ طرح مهٽي صاف ڪيو. ان جي منهن تي ٻانوڊر هنيو. ٻارڙا خوشيءَ منجهان تاڙيون وڄائي، نچڻ ۽ ٽپا ڏيڻ لڳا. عورتون جهومر هٽي، گيت ڳائڻ لڳيون.

جڏهن سج جو چهرو آرسيءَ جيان چمڪڻ لڳو، تڏهن باندر پنهنجي پڇ جو وٽ ڪوليو ۽ ٻالڪ سج کي مٿي هوا ۾ ائين اُڇل ڏني، جيئن ڦوڪڻي کي آڏائبو آهي.

هاڻي جيڪو سج ايرندن جبلن کان نڪتو، سو ڪارو نه هو، بلڪ اڳين کان به خوبصورت ۽ چمڪندڙ ٿي پيو هو.

ـــ هيٺ، ماٿريءَ ۾ نُور ڦهلجي ويو هو.

وڪٽر هيوگو

سنڌيڪار: غلام نبي ميمڻ

زندگيءَ جي آغوش ۾

رات هن جي جهوپڙيءَ ۾ ڏيئو ٽمڪي رهيو هو، ۽ ’جيني‘ جاڳي رهي هئي. هو اڃا واپس نه موٽيو هو. ٻارڙا پنهنجي پيءُ جو انتظار ڪري ڪري سمهي پيا هئا. مگر جينيءَ جي اکين کان ننڊ ڪوهين دور هئي. ٻاهر ڪارو سمنڊ ڪنهن ازدها وانگر ڦوڪون ڏيئي رهيو هو. ان جون لهرون پنهنجو مٿو ڪناري سان ٽڪرائي رهيون هيون. ۽ جينيءَ جو خاوند، پنهنجيءَ پراڻي ٻيڙيءَ ۾، اڃا تائين ٻري، سمنڊ ۾ خوفناڪ طوفاني لهرن جو مقابلو ڪري رهيو هو.

هو مهاڻو هو. موجن پرئي مهراڻ سان مقابلو ڪرڻ هن جو ڌنڌو هو. ٻارڙن جي پيٽ پالڻ خاطر هو هرروز مينهن واچ ۽ طوفان ۾ به پنهنجي ٻيڙي هلائيندو رهندو هو. سندس جيني پنهنجي جهوپڙيءَ ۾ ويٺي ڄار ۽ سڙهه جي مرمت ڪندي هئي، ٻارڙن کي نپائيندي ۽ پرچائيندي هئي، ۽ مڇي پچائيندي هئي. جڏهن پنجئي ٻار سمهي پوندا هئا، تڏهن هوءَ پنهنجا هٿ آسمان طرف کڻندي هئي، ۽ پنهنجي خاوند جي سلامتيءَ خاطر دعا گهرندي هئي. هو به، وڏندڙ طوفاني موجن ۽ ڪڪهه اولڏاهيءَ جي گهيري ۾، پنهنجيءَ جينيءَ کي ياد ڪندو هو.

اڄ رات به هوءَ سندس انتظار ۾ جاڳي رهي هئي. ٻاهر تيز هوا سوساٽ ڪري رهي هئي. پٿرن سان ٽڪرندڙ موجون ڪيس ويتر ڊيڄاري رهيون هيون. هوءَ پنهنجي خيالن ۾ غلطان هئي. ڪيس پنهنجيءَ غربت جو خيال اچي رهيو هو. سندن ٻار سڄو سال ننگا گهمندا هئا. ڪڻڪ جي ماني ته ڪين اڄ ڏينهن تائين نصيب نه ٿي هئي. ٻاهر طوفان اڃا به تيز ٿيندو ٿي ويو. لهرون ڪناري تي مترڪا وسائي رهيون هيون. هوءَ ڏڪي ويئي. هن ڪان ڳوڙها ڳڙي پيا. هو اڃا تائين سمنڊ جي نامهربان گود ۾ هو.

طوفاني رات ۾، هو اڪيلو پُرشور لهرن ۾ ڦٿڪي رهيو هو. اڃا سندس ٻار به بلڪل ننڍا هئا. اهي پنهنجي پيءُ جي ڪم ۾ هٿ ونڊائي نه سگهندا هئا. هن سوچيو ته جيڪڏهن اهي وڏا هجن ها ته اڄ جيڪر پنهنجي پيءُ جي مدد ڪرڻ لاءِ ضرور پهچن ها.

مگر هي ڪيترقدر نه عجيب خيال هو. سيان جيڪڏهن هي ٻار وڏا ٿي پنهنجي پيءُ سان گڏ طوفان ۾ گهيريل هوندا، ته سندن ماءُ اهوئي سوچيندي ته ’ڪهڙو نه چڱو ٿئي ها جو منهنجا ٻچڙا هن وقت اڃا ننڍا ئي هجن ها!‘

جينيءَ چادر ويڙهي، ڏيو ڪٺي، هن جي راهه تڪڻ لاءِ ٻاهر نڪري آئي. ٻاهر سخت برسات وسي رهي هئي، ۽ سمنڊ تي ڀيانڪ تاريڪي ڇانيل هئي. پر واريءَ جهوپڙيءَ ۾ ڪا به روشني وغيره نظر نٿي آئي.

جينيءَ هيڏانهن هوڏانهن نهاريو، ته سندس نظر وڃي هڪڙيءَ ڪِرِ يل جهوپڙيءَ تي پيئي. ان جو دروازو ڀڄي پيو هو، ۽ اندر ٻاهه يا ڪنهن ٻيءَ روشنائيءَ جو نالو نشان به ڪونه هو. جيني سوچڻ لڳي ته هن ويچاريءَ ٻوڙهيءَ جو الاجي ڪهڙو حال ٿيو هوندو!

هوءَ سڌي ان جهوپڙيءَ ڏانهن ويئي. اندر وڃي ڏٺائين ته سڄو فرش پاڻيءَ ۾ ٻڏو پيو هو، ۽ ڪنڊ ۾ ڪا ڊيڄاريندڙ شيءِ اونڌي ٿي پيئي هئي.

اهو ويچاريءَ پوڙهيءَ جو لاش هو. ان جا وار ڇت سان ڪِرِ يل گند ڪچري سان ٻاهر نڪتل هئا، ۽ ان جون بي نور اکيون آسمان طرف کُتل هيون. هيءَ پوڙهي به ڪڏهن صحتمند ۽ مسرور ماءُ هئي؛ مگر هينئر دکي انسانيت جو مجسمو هئي. دنيا سان ايتري ڊگهي عرصي جي جنگ جوٽڻ ڪري، ٿڪ سبب، شڪست کائي سمهي رهي هئي. مثل ماءُ جي پير ۾ هڪڙي پگهل ٿُتل ڪتولي تي ٻه ٻار — هڪ ڇوڪرو ۽ ٻي ڇوڪري — ستا پيا هئا، ۽ ننڊ ۾ مشڪي رهيا هئا. سندن ماءُ پنهنجي چادر به لاهي سندن ٿي مٿان وجهي ڇڏي هئي، ۽ پاڻ ٿڌ وگهي سيءَ ۾ سُڪي دم ڏنو هئائين. ٻاهر زور شور سان مينهن وسي رهيو هو، ۽ آسمان ڏمريل شينهن وانگر گجگوڙ ڪري رهيو هو.

ڇت سان هڪڙو قطرو پوڙهيءَ جي منهن تي اچي ڪِريو، ۽ ڳوڙهن جيان وهي هليو ويو.

جيني پنهنجي چادر ۾ ڪا شيءِ لڪائي اتان ٻاهر نڪتي، ۽ تکڙا تکڙا قدم کڻندي، پنهنجي جهوپڙيءَ ڏانهن هلي آئي. سندس ٽنگون ڏڪي رهيون هيون. هن پردي جي پٺيان پيل کٽ تي اها شيءِ اچي رکي ڇڏي؛ ۽ پاڻ، ٻئي هٿ مٿي کي ڏيئي، هڪڙي صندليءَ تي ويهي رهي. هن جي دل جي پريشاني سندس منهن مان بکي رهي هئي. هوءَ سوچڻ لڳي، 'هو ويچارو ڇا چوندو. هو ته اڳ ۾ ئي مشڪلاتن ۽ تڪليفن ۾ آهي. ڪيس پنجن ٻارن جو پيٽ پالڻو ٿو پوي. هاڻي ته آءٌ مٿس ڳڻو بار وجهي رهي آهيان!' وري هوءَ پنهنجن خيالن ۾ گم ٿي ويئي. ڪيس پنهنجي آسپاس جو به سڌ سماءُ نه رهيو. اوچتو ڪنهن ٻهل دروازو کوليو، سندس ڀڄي ماريندڙ مڙس پنهنجو ٻسيل ڄار کڻي اندر آيو. هو مشڪي رهيو هو. ڪيس ڏسي، جيني ٽپ ڏيئي اٿي کڙي ٿي، ۽ پنهنجا رخسار سندس آلن ڪلهن سان گسائڻ لڳي.

مڪريءَ جي ويجهو ويهندي ملاح چيو، "آءٌ صحيح سلامت اچي ويو آهيان، جيني!" ۽ هن پنهنجو اطمينان بخش چهرو ٻاهه جي ويجهو ڪيو.

”سمنڊ تي سخت طوفان هو: انهيءَ ڪري هڪڙي مڇي به سون کي هٿ نه آئي: بلڪ هڪ دفعي ته آءٌ ٻڏي وڃان ها،“

جيني پريشان نظر اچي رهي هئي.

وري هن يڪدم پڇيو، ”تون چانهه پيئي ڪرين؟“

”مان؟“ جينيءَ مشڪل سان چيو“، سون ته ڪجهه به ڪونه پئي ڪيو. بس، اهوئي سڀڻ ٿاڪڻ. پاڻيءَ جا ڌڌڪا ٻڌي، سون کي ڏاڍو ڊپ پئي ٿيو!“

ملاح چيو، ”ها، اڄڪلهه موسم ڏاڍي خراب آهي. خير—“

وري جينيءَ پنهنجي ڏوهه قبول ڪرڻ واري لهجي ۾ چوڻ شروع ڪيو، ”اسان جي پاڙيسرڻ مري ويئي آهي. ويچاريءَ کي ٻه ننڍڙا پيارا ٻارڙا آهن. ڇوڪرو ته ٻانڊڙا ڏيئي هلي ٿو، پر ڇوڪري ٻاتڙيون ڳالهيون ڪري ٿي. ويچاري پوڙهي ڏاڍي غريب هئي!“

ملاح سوچ ۾ پئجي ويو. هن پنهنجي ٽوپي لاهي ڪٺي گوڏن تي رکي. وري پنهنجو مٿو کنهي چوڻ لڳو، ”پر ڇا ڪجي– اسان کي اڳ ۾ ئي پنج ٻار آهن، پوءِ ته ست ٿي پوندا. هاڻي ته ته ڪيترا ئي ويلا بک تي ويٺو ٿو پوي. اسين پيلا ڇا ڪريون. اهو سڀڪجهه خدا جي طرفان آهي. اهي ڳالهيون تنهنجي منهنجي سوچڻ جون نه آهن. اهڙا پيارا ننڍا ٻارا وڃ، جيني، انهن کي کڻي اچ. جيڪڏهن هو جاڳي پيا ته پنهنجيءَ مئل ماءُ کي ڏسي ڏجي ويندا. اسين انهن کي پالينداسين. اهي اسان جي ٻارن جا پاءُ-ڀيڻ ٿي رهندا. جڏهن خدا ڏسندو ته اسين انهن ٻن ٻارن کي پاليون ٿا ته هو اسان کي وڏيڪ مڇيون ڏيندو! سون کي ڇاهي، مان ته پاڻيءَ ڍڪ ٻي به زنده رهي سگهان ٿو. مان ڀهر بن ڪان پيٽي محنت ڪندس. بس، هاڻي ٿي وڃ ۽ کين کڻي اچ!“

”پر تون وري ڇو سوچ ۾ پئجي وئينءَ؟ ڇا، توکي منهنجي ڳالهه نه وڻي؟ تون ته منهنجي هر ڳالهه مڃيندي آهين، جيني!“

جينيءَ آهستگيءَ سان پردو هٽائي ڇڏيو، ۽ پردي پٺيان پيل کٽ ڏانهن اشارو ڪري چوڻ لڳي:

”هيڏانهن نهاريو!“

ننڍڙا ٻه ٻار، ننڊ ۾ مشڪي رهيا هئا.

ايوان ڪينڪر
سنڌيڪار: شمشيرالحيدري

هيءَ ڪهاڻي ڪهڙي!

سمهڻ کان اڳ، ٻارڙا پاڻ ۾ طرح طرح جون مزيدار ڳالهيون ڪندا رهندا هئا. اِها سندن هر رات جي ڪيتي هئي. چُلهه جي پاسي ۾ ويهي، جيڪي ايندو هون سو پيا چوندا هئا ۽ ٻڌندا هئا؛ ڳالهين ڪندي ٿڪندا نـي ڪين هئا. اچا شام جي لهندڙ روشني پنهنجين ننڍاڪرين اکين سان درين اندر ليئو پائيندي هئي تہ ڪئين خاموش پاڇولا، ٻارڙن لاءِ نـِت نيون ڪهاڻيون ڪٿي، هوريان هوريان، هر ڪنهن پاسي کان نروار ٿيڻ لـڳندا هئا.

ٻارڙن جي ذهـن ۾ جيڪي بہ ڳالهيون ايندڙيون هيون، سي هڪٻئي سان بيان ڪندا ويندا هئا. پر سندن ذهنن ۾ سدائين خوشگوار ڪهاڻين جا خاڪا اُڀرندا هئا. ڪهاڻيون، جن ۾ روشني ۽ حرارت شامل هوندي هئي، جن سان محبت ۽ اميد ٻـَڪندي هئي. ٻارڙن لاءِ مستقبل جو سمورو مطلب هو ـــ ڏکيون ۽ مزيدار موڪلون. ڪرسمس کان پوءِ ۽ اِيسٽر کان اڳ، نہ ڪو روزو هو ۽ نہ فاقي جي تڪليف. تمام پري، ڪنهن هنڌ، گلن ڦلن جي سونهري ٻڙدي جي پويان، سموري زندگي موج مزي ۾ ڇهڪندي رهندي هئي؛ ۽ روشني، اوندهہ جي هڪڙي دائري کان ٻئي دائري اندر گشت ڪندي محسوس ٿيندي هئي. لفظَ سرگوشين جيان ادا ٿيندا هئا، ۽ اڌورا سمجهہ ۾ ايندا هئا. ڪنهن بہ ڪهاڻيءَ جو سُنهن مٿو ڪونہ هوندو هو؛ نہ ڪو اسلوب هوندو هو؛ ۽ نہ اها ڪهاڻي ڪٿي ختم ٿيندي هئي. ڪنهن ڪنهن وقت تـہ چار ٿي ٻارڙا هڪ ئي وقت ڳالهائڻ لـڳندا هئا ـــ پر ڪوبہ ٻئي جي ڳالهہ ۾ خلل ڪونہ وجهندو هو. ٻارڙا هڪڙي سَلَڪـُوتي سوجهري کي پيا گهوريندا هئا. انهيءَ سوجهري جي ٻڙدي تي هرڪو لفظ سادو ۽ سچو هوندو هو. هر ڪهاڻيءَ جـو چهرو تـِڙيل ۽ ڳالهائيندو نظر ايندو هو؛ ۽ هرڪا سادي حڪايت شاندار نتيجي تي ختم ٿيندي هئي.

ٻارن جا مهاندا پاڻ ۾ ايتريقدر مشابهت رکندڙ هئا جو شام جي جهـَڪيءَ روشنيءَ ۾ سڀ کان ننڍي نينگر، 'ٽون ڪڪ'، جي صورت سڀ کان وڏي نينگر، 'لوزيڪا'، کان الـڳ سڃاڻڻ ۾ ڪانہ ايندي هئي. ڇٽني جا منهن ڏٻرا ۽ ٻالا پيلا هئا. اکيون البت وڏيون هين، جيڪي هردم پوريءَ ريت کليل رهنديون هيون.

پوءِ، تنهن ڏينهن شام جو هيئن ٿيو جو هڪڙي اڻجاتل شيءِ هڪڙي نامعلوم هنڌان آئي، ۽ انهيءَ روشنيءَ جي ملڪوتي دائري اندر پيهي آئي. انهيءَ اڻجاتل شيءِ ٻارڙن جي موڪلن وارين بيفڪر گهڙين، ڪهاڻين ۽ حڪايتن، سپني کي نهايت بيدرديءَ سان چڪنا چُور ڪري ڇڏيو. نيپال رستي خبر آئي هئي ته سندن پيءُ اِٽلي ۾ 'مارجي ويو'! ٻارڙن جي نگاهن اندر هڪڙو عجيب نموني جو اونداهو پاڇولو آيريو، جيڪو سندن سمجهه کان مٿي هو. تمام قداور ۽ وڏو ويڪرو پاڇولو اڳيان بيٺو رهيو. نه ان جو ڪو چهرو هو، نه اکيون، نه وات — ڪجهه به ڪونه هو. وري اهو ڪٿان آيو هو، تنهن جو به ڪو پتو ڪونه هو. ديول جي رونق مان، کهٽين جي گوڙ گهمسان مان آيو هو؟ — نه. چُلهه جي پر پاسي، شام جي لهندڙ سج جي حرارت مان به نه. ڪهاڻين مان به نه! دل کي آن مان ڪابه خوشي ڪانه ٿي. نه وري اها ڪا اهڙي شيءِ هئي، جنهن تي ڪو رنج ڪيو وڃي. آهو ته رڳو هڪڙو پاڇولو هو، ۽ بيجان هو. ڪيس ته اکيون به ڪين هيون جو سندن نگاهن مان اِهو پيد ڪُلي سگهي ها ته اهو پاڇولو ڪيڏيءَ مهل ۽ ڪهڙي هنڌان آيري نڪتو هو. نڪو ڪيس وات هو جو ڳالهائي سگهي ها ۽ پنهنجو پيد پاڻ کولي ها. ٻارڙن جو تخيل، انهيءَ ڊپ جهڙي پاڇولي اڳيان ڪنڌ جهڪائي، چپ چاپ ۽ هيسيل، ائين بيٺو هو، ڄڻ ڪنهن پربت جيڏيءَ پيت اڳيان بيٺو هو. معصوم تخيل، هورريان هورريان وڌندي، اچي پيت جي ويجهو پهتو، ۽ حيرت وچان گم سم، انهيءَ کي تڪيندو رهيو.

ننڍڙو 'ٽون ڪڪ'، جو پنهنجن خيالن ۾ گم هو، يڪايڪ پڇڻ لڳو: "پر هو ايندو ڪڏهن؟"

'لوزيڪا' ڪيس ڪاوڙ وچان ٺونٺ هڻي ڪيڊي: "جڏهن هو مارجي ويو ته پوءِ ڀلا واپس ڪيئن ايندو؟"

وري به ماٺ ڇانئجي ويئي. ٻارڙا انهيءَ ڀوائتيءَ پيت اڳيان بيٺا رهيا. ان کان پري هو ڪجهه به ڏسي نٿي سگهيا.

اوچتو 'ميتيڪا'، جنهن جي عمر اٽڪل ست سال هئي، چوڻ لڳو: "آءٌ جنگ ۾ لڙائي ڪرڻ ويندس!" هن اها ڳالهه اهڙي نموني چئي، ڄڻ ته ڪيس ئي اصل ڳالهه جو ستڪ هٿ آيو هو. ظاهر آهي، ان کان وڌيڪ ٻيو ڇا ٿي چئي سگهيو.

چئن ورهين جي 'ٽون ڪڪ'، ٻُڏل آواز ۾، ملائمت سان چيو: "ٽون تمام ننڍو آهين!"

'ملڪا'، جيڪو مڙني ۾ ضعيف هو ۽ پنهنجيءَ ماءُ جي وڏيءَ شال ۾ ويڙهيو، ڪنهن مسافر جي ڳنڙيءَ جيان پئي ڏٺو، سو ڪنهن ڏورانهين هنڌان، پاڇولن جي ٻويان، پنهنجي مُنهڙي ۽ ملائم آواز ۾ چوڻ لڳو: "ڀلا جنگ ڪيئن ٿيندي آهي؟ ميتيڪا، اِهو ته ٻڌاءِ! آءٌ اها ڪهاڻي ضرور ٻڌندس!"

تڏهن ميٽيڪا وضاحت ڪئي: ”اهو هيئن آهي تہ جنگ ائين ٿيندي آهي جو ماڻهو هڪٻئي ڪي ڇُرا هڻندا آهن؛ ۽ تلوار سان هڪٻئي ڪي وڍي، ٽڪرا ٽڪرا ڪري ڇڏيندا آهن؛ ۽ بندوق جون گوليون هڻندا آهن. پوءِ جيترو مارجي، اوترو چڱو. ڪابہ روڪ ٽوڪ ڪانهي. ڪوبہ ڪونہ ڪڇندو آهي. ڇو؟ اِهو هن ڪري جو... بس، ائين ئي ٿيندو آهي. اِها آهي جنگ!“

”پر ماڻهو ڀلا هڪٻئي ڪي ڇُرا ڇو ٿا هڻن؟ ڇو ٿا هڪٻئي ڪي مارين ۽ وڍين؟“ ملڪا جرح شروع ڪئي.

ميٽيڪا جواب ڏنو: ”بادشاهہ جي لاءِ!“

سڀ چپ ٿي ويا. سندن ذهنن پرديءَ اکين اڳيان، ڀري، غبار ۾، هڪڙي عجب شي نمودار ٿي— پوائنتي ۽ چمڪندڙ، جنهن جي چوڌاري ’عظمت‘ جو گهيرو هو. هو گهرسر ۽ ششدر بڻيا ويٺا رهيا— جيئن ديول ۾ دعا گهرڻ وقت ماٺ ڪري ويهندا هئا.

ميٽيڪا پنهنجن پٽڪندڙ خيالن کي وري تيزيءَ سان يڪجا ڪيو. شايد هن خاموشيءَ جو ڳرو بار پنهنجن ڪلهن تان چنڊڻ ٿي چاهيو: ”آءٌ بہ جنگ ڪرڻ ويندس، دشمن سان!“

”دشمن ڇا ٿيندو آهي؟ ڇا، ان جي مٿي تي سنگ ٿيندا آهن؟“ اوچتو ملڪا جو سنهڙو آواز ٻڌڻ ۾ آيو.

”ها، ڇو نہ! نہ تہ آهو دشمن ڪيئن ڇئبو؟“ ٽونڪڪ تمام سنجيدگيءَ سان، بلڪ ڪي قدر چڙ سان، پنهنجي فتوا ڏيئي ڇڏي.

هاڻي تہ ميٽيڪا بہ منجهي پيو تہ اصل ڳالهہ الائي ڇا آهي. سو، هوريان هوريان، هٻڪندي چيائين: ”آءٌ پانيان ٿو تہ... ائين ڪونہ آهي.“

لوزيڪا بيدليءَ سان چيو: ”ڀلا ان جي مٿي تي سنگ ڪيئن هوندا؟ هو بہ اسان وانگر ماڻهو هوندو آهي نہ!“ وري ڪجهہ سوچي چيائين: ”ها، مان ڀانيان ٿو، ان ڪي روح ڪونہ ٿيندو آهي.“

ڪُجهہ دير ماٺ رهڻ کان پوءِ ٽونڪڪ وري پڇيو: ”پر لڙائيءَ ۾ ماڻهو پٽ تي ڪِري پوندو آهي، سو ڪيئن؟... هيئن، پٺيءَ پر؟“ هن اِنهيءَ نُڪتي جي وضاحت لاءِ پٺيءَ پر جهُڪي ڏيکاريو.

ميٽيڪا ڌيرج سان چيو: ”ماڻهو آن ڪي ماري ڇڏيندا آهن— صفا!“

”بابا چيو هو، آءٌ تنهنجي لاءِ بندوق آڻيندس.“

”اڙي، هو تنهنجي لاءِ بندوق ڪيئن آڻيندو، جيڪڏهن هو جنگ ۾ ڪِري پيو هوندو؟“

”۽ ماڻهن ان ڪي ماري ڇڏيو هوندو؟ صفا ماري ڇڏيو هوندو!...“

”صفا ماري ڇڏيو هوندو!...“

هڪڙي عجيب، نامعلوم تڪليف ۽ خاموشي، قاتل معصوم اڪين سان، انڌيري کي گهُوريندي رهي ـــ هڪ اهڙيءَ ڪيفيت کي ڳوليندي رهي، جيڪا دل ۽ دماغ جي سمجهه کان ٻاهر هئي.

آن وقت، گهر اڳيان هڪڙي بينچ تي، ٻارڙن جي ڏاڏي ۽ ڏاڏو ويٺا هئا. ٻُڏندڙ سج جا آخري ڪِرڻا باغيچي جي ڪُنڊ ۾ چمڪي رهيا هئا. شام جي گهري ماٺ چوڌاري ڇانيل هئي. رڳو ڪنهن ڪنهن وقت سڏڪن جو گهٽيل ۽ ڏک ڀريو آواز ٻڌڻ ۾ اچي ٿي سگهيو. سڏڪن جو اِهو آواز يقيناً آن جوان ماءُ جو هو، جيڪا مال کي چاري ڏيڻ لاءِ وٿاڻ ڏانهن ويئي هئي. ٻيئي ڄڻا، ٻُڍو ۽ ٻُڍي، هڪٻئي کي ويجها ويٺا رهيا. هو ڪجهه وڌيڪ جهڪي ويا هئا. هٿ هٿ ۾ جهلي، هو ائين ويٺا هئا، ڄڻ ته اِها ساعت مدتن کان پوءِ آئي هئي. هو چپ چاپ ٻڏندڙ شفق جي ملڪوتي حسن کي گهوريندا رهيا، ۽ سندن اکيون خشڪ هيون.

موهن ڪلپنا

هندستان ڇڏي وڃو!

[هيمون ڪالاڻيءَ جي شهادت تي هڪ فصلو ناٽڪ]

ڇهڇلو پهريون

وقت: شام جا پنج بجا.

مڪان: پراڻي سکر جي هڪ سوڙهيءَ گهٽيءَ ۾ هڪ پراڻي جڳهه جو اونداهو ۽ بند ڪمرو. [ڪوٺيءَ ۾ بلڪل معمولي سامان پيل آهي — کٽ، ننڍو بسترو، ٽيبل ۽ ٻه-ٽي ڪرسيون. ٽيبل تي ڪجهه ڪاغذ ۽ پيو سامان پيو آهي. هڪ ڪنڊ ۾ هڪ سوڙو رکيل آهي، جنهن تي اخبارون ٽڙيل پکڙيل پيل آهن. ڀتين تي ڀڳتسنگهه، تلڪ ۽ گانڌيءَ جون تصويرون ٽنگيل آهن. پردو کُليو تو ته هڪ نوجوان ٽيبل جي ڀرسان ويهي، ڪاغذ اٿلائيندو نظر اچي ٿو. ٻيو نوجوان، دريءَ کان ليئا پائي، ڪنهن جو انتظار پيو ڪري ۽ واچ ۾ وقت پيو ڏسي. اوچتو واڪو واڪاڻ شروع ٿئي ٿي: "پڪڙيو، پڪڙيو! ولوس، ولوس! گهٽيءَ ۾، ڪاٻي پاسي! ولو، ولو!" ڪوٺيءَ ۾ جوان ڇرڪي وڃن ٿا ۽ خبردار ٿي وڃن ٿا: درين جا پردا ڪيرائي ڇڏين ٿا. اوڏيءَ مهل دروازي تي ٺڪ-ٺڪ ٿئي ٿي. هڪڙو جوان تکڙو دروازو کولي ٿو. هيمون اندر داخل ٿئي ٿو.]

هيمون — (جهٽڪي سان دروازو بند ڪري، ان کي ٽيڪ ڏيئي، سهڪندي) خبردار ٿي وڃو! جمدوت پيڇو ڪري رهيا آهن. (ٻاهريان آواز آهستي جهڪا ٿيندا ٿا وڃن.) اف! (اڳتي وڌي، نراڙ تان پسينو اگهي) قسمت زور هيو، نه ته اڄ هنن جي چنبي مان ڇڏائڻ مشڪل هو.

ٽيڪم — توکي ڪيترو چيو اٿئون ته سج لهڻ کان اڳ ۾ ٻاهر نه نڪرندو ڪر.

هيمون — سو ته ٺيڪ آهي؛ پر اڄ ڪن ساٿين سان ڪاريه جي سلسلي ۾ ملڻ بلڪل ضروري هو.

پريتم — پر توکي اهو به خيال رکڻو آهي ته ڪيترو جوکم کڻي رهيو آهين. آزاد ميدان واري واقعي کان پوءِ سي. آءِ. ڊي. نوجوان منڊل جي همراهن پٺيان هٿ ڌوئي لڳي آهي.

ٽيڪم — ۽ جيڪڏهين توکي ڪنهن به وقت ڪجهه ٿيو ته نوجوانن جا آنسنا چوپٽ ٿي ويندا.

هيمون — (ٽيڪم کي هٿ کان جهلي) تون فڪر نه ڪر، (کِلي) تون ذرا دل کي مضبوط ڪر. آءٌ اهڙو ميڻ جو لهيل نه آهيان. (چوڌاري نهاري) ٻر دولت نظر ڪونه ٿو اچي؟

پريتم– هو اجا ڪونه پهتو آهي.

هيمون– پر هو ته توسان گڏ اچڻو هو نه؟

پريتم– ها. پر هو منجهند جو ٻارهين بجي مون کان جدا ٿي ويو. وڏي بازار وٽي ٿي ويندي ته ڪن شڪي ماڻهن کي پنهنجي پٺيان ايندو ڏسي، الڳ ٿي وياسين. آءٌ ته گهٽين جا چڪر ڪائي، گوهي ڏيئي ويس. هو به اچڻ ئي هوندو.

ٽيڪم– پر اسين هت ويهي ڪري به ڇا ٿا سکهون. ٻاهر وڃڻ—

هيمون– (اڏ ئي ڪبي) اهو ته ڪري سکهون ٿا ته پنهنجي دل ۽ دماغ پوريءَ جڳهه تي رکون! (پريتم ڏي منهن ڪري) اڄ تون پريات-ڦيريءَ ۾ شامل ٿئين؟

پريتم– (مشڪي) مون کي اهڙو ڪچو سمجهيو اٿيئي؟ ڪيئن شامل ٿيندس؟ مون پريان ويٺي رنگ ڏٺو. (جذباتي نوع ۾) پوليس جنهن بيرحميءَ سان وديارٿين تي لٺبازي ٿي ڪئي، اها ڏسي، دل ٿي چاهيو ته ڏندو ڪڻي هڪ ٻن سپاهين جو ميڄالو ڇڻي ڇڏيان (هٿ مٺي ڪجي ٿا وڃنس).

هيمون– (ٿورو پنٽي هڻي، ٺهڪ ڏيئي) سنيال، ڪٿي پوليس وارن جي بدران اسان جي مغز کي... پريتم، جذبات ۽ جوش تي ذرا قبضو—

پريتم– (اڏ ئي ڪبي) جيڏيءَ مهل ڏس، تون جذبات ۽ جوش جي ڳالهه پيو ڪرين. ڇا، تنهنجو اهو ويچار آهي ته اسين ٺڏا ٺڪر بڻجي ويهي رهون؟

هيمون– مون کي غلط نه سمجهه، منهنجا دلبر دوست! مون کي ڄاڻ آهي ته جذبي جو مهتو ڪيترو آهي. پر ان جو پورو پورو اپيوگ ڪرڻو هي— وڏي ڪاريه لاءِ. ڇا تون ان ۾ سيائپ ٿو سمجهين؟

پريتم– اهو سڀ تنهنجي ئي ڪري ته آءٌ ٻاڻ کي روڪي ويٺو آهيان، نه ته هن کان گهڻو اڳ— (وري به هٿ مٺي ڪجي ٿا وڃنس ته اوچتو ٻاهران ڪن اوپرن ماڻهن جي گفتگوءَ جو آواز ٿو اچي.)

نوجوان جو آواز– اما، مهرباني ڪري منهنجي جند ڇڏ. آءٌ هٿ ٿو جوڙيانءِ، مون کي وڃڻ ڏي.

مائيءَ جو آواز– ٻڌاءِ، منهنجو پٽڙو هيمون ڪٿي آهي؟ ڪٿي لڪائي رکيو اٿوَ، منهنجي لال کي! مون ڪيس ڪيترن ڏينهن کان ڪونه ڏٺو آهي. ٻڌاءِ، لال! مان توکي پيرين ٿي پوان.

نوجوان جو آواز– آءٌ ڇا ڄاڻان تنهنجي هيمونءَ کي! مون ڪٿي لڪايو اٿس؟

مائيءَ جو آواز– ڀڳوان جي واسطي ايئن نه ڪريو. مون کي پنهنجو پٽڙو ڏيکاريو. منهنجو خون نه سُڪايو. (هيمون گوڙ تي دروازو کولي، ٻنهي کي اندر اچڻ جو اشارو ٿو ڪري، ۽ پوءِ دروازو بند ٿو ڪري. مائي وڃي ٿي هيمونءَ کي چنبڙي، ۽ دولت پاسيرو ٿي بيهي ٿو.)

هيمون– (غصي ۾) هيءُ تو ڇا ڪيو! تون اما کي هت ڇو وٺي آئين؟

دولت– (بيوسيءَ ۾) مان ڇا ڪريان؟ مارڪيٽ مان لنگهندي، مون کي ڏسي ورتائين. مون گهڻوئي ليلايو مانس، پر منهنجي پٺ ئي نه ڇڏيائين. مون کي ته هت وقت اندر ضرور پهچڻو هو.

هيمون– (اجا به ڪاوڙ ۾) تو تمام وڏي غلطي ڪري وڌي. هاڻي ڇا ٿيندو؟ (ٽنهي کي اندر وڃڻ جو اشارو ٿو ڪري)

ماءُ– (ڳوڙها اگهي) پٽ، جڏيءَ ماءُ کي ڇڏي، تون ڏينهن کان ڪيڏانهن گم ٿي ويو هئين؟

هيمون- (ڪِلي ويو وري ڪيڏانهن آهيان، ڏسين نٿي ته هٿ ويٺو آهيان. ڇوڪري آهيان ڇا جو گهر ئي ويندس!

ماءُ- هٿ ويهي ڇا ويٺو ڪرين؟ اسان جو ته ساهه ئي سُڪائي ڇڏيو اٿيئي.

هيمون- (دک ۾) اما، تون هتي ڇو آئينءَ؟ پوليس توکي ڏسي ورتو هوندو ته اسان جو لهيو نڪيو ڪم بگڙي ويندو.

ماءُ- ڪهڙا ويٺو هتي آرڪم ڪرين؟ منهنجي سيائي پٽ کي الائي ڪنهن ڪن ۾ اٻتي ڦُوڪ ڏني آهي. اٿ، لال، مون سان گڏجي گهر هل.

هيمون- اما، تون ڪوبه الڪو نه ڪر، اڄ مون کي تورو ڪم آهي. آءٌ صبح ساڻ گهر پهچي ويندس.

ماءُ- الائي ڪهڙا ڪوڦناڪ (خوفناڪ) ڪم پيو ڪرين. مٺيءَ ماءُ جو به ته ڪيال (خيال) ڪونه ٿو ٿيئي.

هيمون- (ماءُ کي ڳراڙي پائي منهنجي مٺڙي امڙ آهين نه! رڳو اڄوڪي رات مون کي ڇڏ. پوءِ جيئن چوندينءَ، تيئن آءٌ ڪندس. ڏاهي ٿيءُ. تون آهستي نڪري وڃ.

ماءُ- نه نه، آءٌ سور ڪين ويندس. اڄ تو الائي ڪهڙي سِٽي آهي! منهنجي دل ۾ الائي ڪهڙا وسوسا پيا پون!

هيمون- (ڪلي) امڙ، تنهنجي دل ۾ اڃايا پرم آهن. ديس-شيوا ۾ ڪهڙا وسوسا ڪبا. آءٌ ڪو هٿ چوري ياڪات ته ڪونه ويٺو هئان. تون ته هيڪاري مون کي آسيس ڪر ته آءٌ ديس-شيوا ڪري، تنهنجو شان رکان.

ماءُ- ڪُهه پوي اهڙو شان! مون کي پنهنجو ٻچڙو کپي. ديس-شيوا لاهه پيا ڪُتا!

هيمون- اما، تون ڪهڙيون ڳالهيون پيئي ڪرين؟ (جذبات ۾) تون مون کي جنم ڏيئي اُئيڻ ئي چوين؟ انهيءَ ڪان ته هيمونءَ کي جنم ئي نه ڏين ها.

ماءُ- (سڏڪو پري، هيمونءَ جي وات تي هٿ رکي) ائين نه چئه پٽ! گهور وڃان! نياڳي تنهنجي ماءُ شل تنهنجو وار به ڪوسو نه ٿئہ! مٺيءَ ماءُ جي دل آهي!

هيمون- اما، سڀ مائرون ائين موهه وس ٿي، پنهنجي اولاد کي ديش-شيوا ڪان روڪين، ته پوءِ ڀارت ماتا جو سڏ ڪير اونائيندو؟

ماءُ- آءٌ تنهنجي ماءُ نه آهيان؟ آءٌ پل ڇري ٿي پوان، ان جو توکي ڪيال (خيال) ڪونه ٿو ٿئي.

هيمون- (پاسيرو ٿي، ڳوڙها اگهي) منهنجي مٺڙي امڙ ڪين آهين! پنهنجي سنتان کي سُوروير بنجڻ جي همٿ ڏي.

ماءُ- نه، منهنجي دل باسي ئي نٿي. پٽڙا، ڇو جان جوکي ۾ وڌي اٿيئي؟ توکي پنهنجي جان پياري ڪانهي؟

هيمون- (جوش ۾) جان مٺي! ڪنهن ڪان؟ ديش ڪان؟ اما، مون کي اهڙي لولي نه ڏي. (جذبات ۾) اما، هن ديش جون مائرون ته پنهنجن پٽن کي اها ئي لولي ڏينديون آهن: "صدقي ديش تان تن من ڪرڻ. جهڙي نه ٻي خذمت!" تون به مون کي اهڙي سکيا ڏي. منهجي پئي نُپر. (جهُڪي ٿو)

ماءُ- (سڏڪو پري ءِ ڪيس ڇاتيءَ سان لڳائي، تون منهنجي هينئين ۾ ڇو ٿو وَڍَ وجهين! هيترا ڏينهن توکي اکين جو نور ڪري پاليم، ته ڇا توتان آهو پلي ڇڏيان؟ (ڇڇريل آواز ۾) مون

كان ائين نه ٿيندو. منهنجون تو ۾ كيتريون اميدون — (آواز گهٽجي ٿو وڃيس).

هيمون — امڙ، تنهنجون سڀ اميدون برصواب ٿينديون. ديش جي كلياڻ ۾ اسان سڀني جو كلياڻ لكل آهي. منهنجي ڏاهي امڙ آهين نه! هاڻي هتان نكري وڃ، جيئن پوليس كي پتو نه پوي.

ماءُ — نه، هيمون، منهنجا لال! مون كي پاڻ كان اكيلو نه كر. اڄ رات آءٌ هتي ئي ٽكي ٿي پوان.

هيمون — (كاوڙ ۾) اما، تون هيءَ ڇا ٿي كرين! مون كي هرويرو لاچار نه كر. ڀڳوان جي واسطي، اڄ مون كي ڇڏ. منهنجي آڏو نه اچ.

ماءُ — (رڙيون كندي) نه پٽڙا، نه، آءٌ هتان اصل كانه چُرنديس. ٻانهون ٻڌي پيرين ٿي پوانءِ، مون تي ديا كر: مون سان گڏجي گهر هل. (پيرن تي كريس ٿي)

هيمون — اما، تون مون كي بلكل لاچار ٿي كرين. هاڻي مون كي سڀ مريادا ۽ موهه ڇڏي، زور كان كم وٺڻو پوندو.

ماءُ — (ڇنبڙي ۽ اوچنكارون ڏيئي) هيمون، پهرين تون مون كي گولي هڻي پورو كر، پوءِ جيكي وڻيئي سو كر. نه جيئري هونديس، نه سور سهنديس.

هيمون — (واكو كري) امڙ، تو منهنجي لاءِ كوبه رستو نه ڇڏيو آهي. مون كي معاف كج (زور سان) دولت! ٽيكم! (دولت ۽ ٽيكم اندر اچن ٿا.) جلدي كريو، هن كي ٻاهر ڇڏي اچو. (ٻئي ڄڻا ماڻيءَ كي ٻانهن كان جهلي، دروازي ڏانهن ڇكين ٿا. هيمون منهن ٻئي پاسي ڦيرائي ٿو ڇڏي.)

ماءُ — (دانهون كندي) پٽ هيمون، مون تي ديا كر! آءٌ ڇري ٿي پونديس. ڀلائي كر، پٽ، نردئي نه ٿيءُ! (رڙيون كندي) هيمون! هيمون! (دولت ۽ ٽيكم كيس ڇكي ٻاهر ٿا وڃن. آواز جهكو ٿيندو ٿو وڃي. هو واپس موٽي اچي دروازو بند ٿا كن.)

پريتم — (اندر اچي، اكيون آگهي) ماءُ جي ممتا!

هيمون — (پاسيرو پيو گوڙها آگهي ۽ سور پيڻ لاءِ هٿ كي ڇك پائي. سڌو ٿي، ڀريل گلي سان) ڇو، توكي هڻ ماءُ جي يادگيري اچڻ لڳي آهي؟ شايد تنهنجي دل كمزور— (باقي گلي ۾ گهٽجي ٿو وڃيس).

پريتم — (ٿڌو ساهه ڀري) نه، اهڙي كا ڳالهه كانهي. مون جهڙا ماڻهو ظاهري گوڙها ڳاڙيندا آهن، تون گوڙها پيڻ جي كوشش كندو آهين: تفاوت فقط اهو آهي.

هيمون — (وچ ۾ كپي) ڇڱو، هاڻي جلدي كريو. وقت باقي ٿورو آهي، تياري كرڻ گهرجي. دولت، بندوبست كيئن آهي؟

دولت — (ٻانهون ٻڌي، بيپرواهيءَ سان دريءَ وٽ بيهي) بندوبست بلكل ٺيك آهي. سيٺي نياپا پهچائي آيو آهيان باقي اسان جي دير آهي.

هيمون — ٻاهر جو پيو كهڙو احوال آندو اٿيئي.

دولت — (آنان ئي) آزاد ميدان واريءَ ٽوليءَ پوليس چونكيءَ تي هٿرادو بم آڇلايو آهي. پوليس تلاشين ۽ گرفتارين جي ڌم مچائي ڇڏي آهي. هينئر سيٺي ساٿي بسكوٽ فئكٽريءَ جي هڙتال لاءِ كوشش ۾ آهن... (كجهه ياد ايندي) اڙي، مون كان نه ڳالهه ئي وسري ويئي! بمبئيءَ سان هك بليٽن آئي آهي.

هيمون ۽ پريتم — (ٽپ ڏيئي) بليٽن! كٿي آهي؟ جلدي كيد.

دولت — (كيسي مان كڍي) اِجها!

هيمون – (ڪسي) مون کي ڏي. (ڪولي پڙهي ٿو) "بمبئيءَ ۾ ماڻهن ۽ پوليس جي وچ ۾ چڪري — ۵۱ ماڻهو گولين جو شڪار — ۳۰۰ گرفتاريون!"

پريتم – (جوش ۾) گوري فرنگيءَ ماڻهن اڇي ڪتا آهن. پل ظالم جو گهوڙو تيز ڪري. رت جي هڪ هڪ ڦڙي جو حساب چڪائي وٺبو!

هيمون – (گنڀير مشڪ سان) جذباتي نه ٿيءُ، پريتم!

پريتم – (درد سان) تون مون کي جيڪي وڻيئي سو چئه. (جوش ۾) ڇا، بي‌هٿيار ۽ بيگناهن جو هيءُ خون وهندو ڏسي، تنهنجو رت نٿو ڪڙهي؟

هيمون – (ڪلهي تي هٿ رکي) منهنجو رت ضرور ڪڙهي ٿو؛ پر اهو رت ڪڙهندو تڏهن آهي، جڏهن رت وهندو آهي. آزاديءَ کي قرباني گهرجي. هاڻي وڌيڪ احوال ڏسون. (پڙهي ٿو) "ڪلڪتي ۾ ڪرفيو آرڊر رچالو — مدراس ايڪسپريس ٽن ڏينهن کان غائب — ارونا آصف‌علي پوليس جي هٿن مان فرار — مهاتما گانڌيءَ جو اعلان 'ڪَرينگي يا مرينگي!'" (پڙهن ۽ ٽپا پيا ڏين).

دولت – (وچ ۾) بليٽن پوءِ به پڙهي وٺبي، پهرين اڄوڪي ڪم جو ويچار ڪريو.

هيمون – (بليٽن کيسي ۾ وجهي) ٺيڪ آهي. (واچ ۾ نهاري) اها خبر بلڪل پڪي آهي ته فوجي مال گاڏي ستن ۾ ٽيهن منٽن اسٽيشن تي پهچندي، ۽ ويهن منٽن کان پوءِ اسٽيشن ڇڏيندي؟

دولت – شام جو پنجين بجي تائين اها پڪي خبر آهي ريلوي اختياريءَ وارن کي اهڙو اطلاع پهتل آهي جنهن ساٿيءَ اها خبر ڪئي آهي. سو بلڪل ڀروسي جوڳو آهي.

هيمون – اهو پتو لڳو ته اها ڪهڙي مال سان ڀريل آهي؟

دولت – اها ڳالهه بلڪل مخفي آهي. ان جو پتو لڳائڻ بلڪل مشڪل آهي. ريلوي اختياريءَ وارن کي به ڪا خبر ڪانهي.

هيمون – پڪ ٿي پڪ اهو فوجي مال پنجاب جي هلچل کي ڪچلڻ لاءِ وڃي رهيو آهي. جيڪڏهن اسان جو نشان ٺيڪ ويو، ته وڏي سوڀ حاصل ٿيندي.

ٽيڪم – (وچ ۾) ۽ نشان گسي ويو ته ان جي نتيجي جو خيال ڪيو آٿوَ؟

هيمون – انهيءَ کي ڏٺو ويندو. نتيجو عمل کان اڳ نه، پر پوءِ نڪرندو آهي. نتيجو جنهن چيز جي تقاضا ڪندو، تنهن لاءِ اسين تيار آهيون. رکو تون دل کي ذرا مضبوط رک.

ٽيڪم – (نراس ٿي) هيمون، تون مون کي ور ور ائين ڇو ٿو چوين؟ تو مون کي ڪمزور سمجهيو آهي؟ تون سمجهين ٿو ته مون کي شايد جان ڏاڍي پياري آهي.

هيمون – (جذبي سان ٽيڪم کي ڀاڪر پائي) منهنجو اهو مطلب ڪونهي، ٽيڪم! مون کي معلوم آهي ته تنهنجو دوستن ۾ ايترو سوهه آهي، جو ٿورو خطرو ڏسي گهبرائجي ٿو وڃين. پر ٻڌ، دوست، موت صرف هڪ دفعو ايندو آهي: ان جي سامهون للڪار ڪري وڃجي.

ٽيڪم – (بلڪل گهري آواز ۾) اهو ته آءٌ به ڄاڻان ٿو؛ پر الاجي ڇو، تنهنجي باري ۾ منهنجي دل ڪمزور ٿيو وڃي.

هيمون – (مذاقي طرز ۾) ڇوڪرين جي سنگت ۾ شايد گهڻو رهيو آهين! (سيٽي ڪلن ٿا) چڱو، هاڻي جلدي تيار ٿي وٺو. اسان کي سوائين ڇهين بجي نڪري هلڻ گهرجي.

پريتم – پورهائين مان ٿو وڃان. منهنجو پنڌ البت وڏو آهي. پروگرام ۾ ڦيرگير ته ڪانهي؟

هيمون – بلڪل نه. تون ريل وارو پٽو وٺي، سنگل واريءَ موريءَ کان هڪ سؤ قدم تي، ڪنهن وڻ جي ساڀي ۾ لڪي ويهج. جيسين منهنجو اشارو نه ملي، تيسين اتي ئي رهج! سمجهيئه؟

پريتم – بلڪل ٺيڪ آهي. ائين ئي ٿيندو.

هيمون – (ڪلهي تي ڏڪ هڻي) شاباس، شير! اڄوڪو ڪم راس ٿيو ته جڻ سڄي جيوَن جي سوڀ حاصل ٿي.

پريتم – رک مولا تي؛ تون جو ساڻ آهين!

(پريتم دروازو کولي ٻاهر وڃي ٿو ۽ دولت دروازو بند ڪري اچي ٿو.)

هيمون – دولت، هاڻي تون به تيار ٿي وٺ.

دولت – مان ته اڳ ۾ تيار ويٺو آهيان.

هيمون – تون هريجن واريءَ بستيءَ کان مُڙي، ريل جي پٽي جي ٻئي طرف، موريءَ جي بلڪل سامهون ڪٿي ويهج؛ آءٌ به جلد اتي پهچي ويندس. ها پر، اوزارن پهچائڻ جو ڪم ڪنهن تي رکيو اٿيئي؟

دولت – ان جي چنتا نه ڪر. جيوڻ ۽ آنند اهو ڪم پاڻ تي هموار ڪيو آهي. اسان جي پهچڻ کان اڳ ۾ سمورا اوزار موريءَ هيٺان رکي ويندا.

هيمون – شاباس! هاڻي تون هل. پر ذرا خبرداريءَ سان اتي پهچج. منهنجي سيٽي وڄي ته پنڌ تي چڙهي، ڪم کي جنبي وڃجو.

دولت – چڱو آهين.

هيمون – ته پوءِ پيل هل. (دروازو بند ڪري ٿو اچيس) هاڻي مون کي به هلڻ گهرجي. (وڄ ۾ نهاري) جلدي تيار ٿي وٺان.

ٽيڪم – پوريءَ خبرداريءَ سان ٻاهر نڪرج. پنهنجي سلامتيءَ جو پورو بندوبست رکج.

هيمون – (مشڪي) اطمينان رک، دلبر دوست! منهنجو وار به ونگو نه ٿيندو.

ٽيڪم – (اتساهه مان ڀاڪر پائي) تنهنجي وات ۾ موتي!

هيمون – مگر هاڻي تون خبردار ٿي ويهج. ڪا گڙٻڙ ڏسين ته پٺين دروازي کان رفوچڪر ٿي وڃج. (سرڪي) ڊڄين ته ڪونه ٿو؟

ٽيڪم – (ٽهڪ ڏيئي) ڪنهن کان؟ تو کان يا پتين کان؟ (هٿ کان پڪڙي، التجا سان) هيمن، هڪ ڳالهه چوانءِ، مڃيندين؟

هيمون – واهه يار، تنهنجي به نه مڃيندس! (ڪوٽ پائيندي) رڳو مون تي شادي ڪرائڻ جو بار نه وجهج! (کلي ٿو)

ٽيڪم – (ڀريل گلي سان) چرچو نه سمجهه، (وري هٿ پڪڙي) منهنجي دل اڄ توکي ٻاهر ڇڏڻ تي نٿي ٿئي. مان چاهيان ٿو ته—

هيمون – (اڌ ۾ ڪپي، زور ساد) ٽيڪم، تون هي ڪهڙيون ڳالهيون پيو ڪرين؟ مون کي اهڙي ڄاڻ هجي ها ته توکي هٿ هرگز نه آڻيان ها.

ٽيڪم – (ڀاسيرو اکيون اگهي، ڀريل دل سان) تون مون کي غلط سمجهي، مون سان بي‌انصافي ڪري رهيو آهين. منهنجو مطلب آهي ته اڄ مون کي ڇڏ ته آءٌ تنهنجي بدران وڃان. مون کي به وجهه ڏيو. مون کي هت کوهه جي ڏيڏر وانگر بند ڪري ڇو رکيو اٿوَ؟

هيمون – (ڀاڪر پائي) معاف ڪج، ٽيڪم، مون غلط سمجهيو. تنهنجو به وارو ايندو.

"Those also serve, who wait and watch."

هاڻي ٻڌ، جيوڻ ۽ آنند کي سڀ هدايتون ڏج. جيڪڏهن ڪو به اتفاق ٿي پوي ته ٽوليءَ جي ميمبرن کي جيوڻ جي هدايتن مطابق ڪم ڪرڻو آهي.

ٽيڪم- ڀلا، اڄ تون مون کي ٻاهر ڇو نٿو وڃڻ ڏين؟ اڄ منهنجي به ڪٿي ميچ.

هيمون- ٽيڪم، ائين ڪونهي. ڀيا دوست سڀ جو جو ڪم ڪٿن، ۽ اٿو هت ويٺو هجان! مون کي آرام نٿي ڪونه ايندو. اڄ ڇڏ، سڀاڻي ڏسي وٺنداسين.

(هيمون ٽوپي پائي، ضروري چيزون کيسي ۾ وجهي، تيار ٿئي ٿو.)

هيمون- (دروازي وٽ پهچي) چڱو، جاني، وري سڀاڻي گڏ ٿاسين.

ٽيڪم- (ڪلهي تي هٿ رکي) خبرداريءَ سان ڪم ڪجو. "جئه انقلاب!"

هيمون- "جئه ڀارت ماتا!" (دروازو کولي وڃي ٿو. ٽيڪم دروازو بند ڪري ٿو. آهستي، آهستي اونده وڌندي وڃي ٿي.)

[پردو]

ڇهڙو پيو

وقت: شام جا اٽڪل ڇه بجا.

مڪان: جيلخاني جي ڪال-ڪوٺڙي.

(هڪ خالي ۽ اونداهي ڪوٺيءَ ۾، هڪ ڪنڊ ۾، ٻٺر جي ٿلهي تي، جيل جي ڪپڙن ۾، هيمون مٿو ٻانهن تي رکي ويٺو آهي ۽ هيٺين سٽ پيو جهونگاري: "مرنداسين مگر ديش کي آزاد ڪنداسين، آباد ڪنداسين!"

(هڪ سپاهي بتي کڻي ڦيري تي اچي ٿو. بتي دروازي وٽ رکي، آڇ-وڃ ڪري ٿو. ٿورو بيهي، اندر ليئو پائي ٿو ۽ هيمونءَ سان ڳالهائڻ جي ڪوشش ٿو ڪري.)

سپاهي- (ليئو پائي) ڪيئن، ديوان، وزن ڀڄم هٿيو ڇا؟ (جواب ڪونه ٿو مليس) هنن ڪچڙين هڏين کي به سوليءَ تي چاڙهيو ويندو! ڇا خدا جو شان آهي! (هيمون ٽهڪ ڏئي ٿو ۽ سپاهي ڇرڪي وڃي ٿو) شايد ٻاڳل ٿي رهيو آهي. ههڙين حالتن هيٺ ڪو به شخص ٻاڳل بڻجي سگهي ٿو. هن جوان کي ڪيتري نه سختي ڏني ويئي آهي!

هيمون- (اڃا به وڏو ٽهڪ ڏيئي) ٻاڳل ٿين تنهنجا دشمن! ميان، خدا جو شان نه، پر گوري فرنگيءَ جي قيامت آئي آهي.

سپاهي- (عجب ۾) جوان، شاباس آهي تنهنجيءَ همٿ کي! مون هت ڦاسي-گهاٽ ۾ گبرگبر مڙس ڏٺا آهن، جن جا ڦاسيءَ جو حڪم ٻڌي ڍيڍر ئي ڍرا ٿي ويا آهن. عجب آهي، تنهنجي ته ٿورنئي وڌي ويئي آهي! اڃا ته مڇن جي ريهه مس آئي اٿيئي.

هيمون- (ويجهو اچي، مشڪي) آهي مرڻ ايندا آهن؛ پر اُهي هتي موت تي فتح پائڻ آيو آهيان. (اکين ۾ چمڪ اٿس) بس، اهوئي فرق آهي.

سپاهي- (عزت سان سر جهڪائي) بيشڪ شير مڙس آهين. پر، ادا، ڏاڍي سان هٿ اٽڪايا اٿوَ.

هيمون- (کلي) ڏاڍوا گوري کي تون ڏاڍو ٿو سمجهين؟ جو بي هٿيار مانهن کان ائين ٿو ڊڄي، جئن جهرڪي باز کان! پنهنجو گورو صاحب ته ڏس، ڪيئن نه هٿ پستول تي رکي ڪوٺيءَ ۾ اندر گهڙندو آهي.

سپاهي- (کلي) برابر! ٺيڪ ٿو چوين. پر، ديوان، توکي ايڏي سزا ڪيئن جُڙي آهي؟ تو اهڙو ڪهڙو جرم ڪيو آهي؟ چون ٿا ته گاڏي ڪيرائڻ جي سازش ڪئي هئه.

هيمون– (مشڪي) مون 'بهادر' فرنگيءَ جي نڪ ڪپڻ جو جرم ڪيو آهي، ان ڪري هيءَ سزا ڀڳتي اٿن. (کِلي ٿو.)

سپاهي– چوين سچ ٿو. تو جهڙو ڳڀرو، ۽ ڦاسيءَ جي سزا! ناحق آهي، ناحق!

هيمون– اڄ تنهنجو گورو سپرنٽينڊنٽ منهنجي روزاني سواگت تي ڪونه آيو آهي؟

سپاهي– (چوڌاري نهاري) ڇهن وڄڻ ۾ باقي ڪي منٽ آهن. اچڻ ۾ هوندو. (ٿورو ويجهو اچي، آهستي آواز ۾) جوان، اڄ تنهنجي لاءِ ڪو نئون ڦندو لڳايو اٿن. (ڪَن جي ويجهو اچي) شايد ڪن ماڻهن کي جيل اندر آندو اٿن. تنهنجا ماءُ-پيءُ ته ڪين آهن؟ هيءُ گورو سپريڊنٽ ڏاڍو حرفتي آهي.

هيمون– جيسين هن سريءَ ۾ ساهه آهي، تيسين ته ڪجهه ڪين ورندس.

سپاهي– خدا توکي همت ڏئي. اسان جي ته دعا اٿيئي!

(بوٽ جي آهٽ جو آواز اچي ٿو. سپاهي، خبردار ٿي، اچ-وڃ ڪري ٿو. جيل جو گورو سپرنٽينڊنٽ هندستاني جيلر سان داخل ٿئي ٿو. سپاهي سلام ڪري ٿو.)

سپرنٽينڊنٽ– (انگريزي لهجي ۾) دروازا کولو! (سپاهي دروازو کولي، پاسيرو ٿي وڃي ٿو. سپرنٽينڊنٽ ۽ جيلر اندر داخل ٿين ٿا.) هاني (هائي) تنهنجو دماغ جاءِ تي آيو هوندو! (هيمون بيپرواهيءَ سان پاسيرو ويٺو آهي.) انجا (اڃا) به تون ضد تي قائم آهين؟ (هيمون ڪوبه ڌيان نٿو ڏئي).

جيلر– (اڳتي وڌي) هيمون آخرين دفعو ٿو پڇانءِ: ٻڌاءِ، ڪهڙو ويچار ڪيو اٿيئي؟

هيمون– (بيپرواهيءَ سان) مون کي ڪهڙو ويچار ڪرڻو آهي؟

جيلر– اِهو ته تون پنهنجي جوابدارن جا نالا ڏيڻ لاءِ تيار آهين يا نه؟

هيمون– آءٌ بار بار چئي چڪو آهيان ته مون سان ڪوبه ٻيو گڏ ڪونه هو. ان کان وڌيڪ ٻيو اوهان کي ڇا ٻڌايان؟ مون کي خواهه مخواهه پريشان ڪري رهيا آهيو.

جيلر– (چڙ ۾) اهو سراسر غلط آهي ته توسان ٻيو ڪوبه شخص گڏ نه هو. سپاهين ٻن شخصن کي ڀڄندي ڏٺو آهي.

هيمون– انهن منهنجي پاڇي کي ڀڄندو ڏسي غلط انومان ڪيو آهي.

جيلر– (مشڪي) تون اڃا اسان جي اڳيان ٻار آهين. اهڙي قسم جا چرچا تنهنجي دماغ کان مٿي آهن.

هيمون– چڱو، آءٌ ته ٽيس ٻار، پوءِ اوهين مهنجي کان وڏي منهنجي اڳيان هيءُ سردانو کيل چو ڪري رهيا آهيو؟ ڇڏي ڏيو نه هن ٻالڪ کي!

جيلر– هيمون، مون کي تنهنجي جوانيءَ تي رحم ٿو اچي. تون بيسمجهه ٻار وانگر ضد ڪري، پنهنجي بربادي لاءِ ڪڏ ڪوٺي رهيو آهين.

هيمون– (ٽهڪ ڏيئي) بيشڪ! ڀلا اوهان سمجهدارن جي ويچار موجب مون کي ڇا ڪرڻ گهرجي؟

جيلر– تون پنهنجي جوابدارن جا نالا ڏي ته تنهنجي قيمتي جان بچي سگهي ٿي.

هيمون (اُڇل ڏيئي) ۽ انهن ٻن ڄڻن جي جان اوهان جي هٿن ۾ سلامت رهندي- ائين نه! هڪ ڳالهه ٻي به چڱيءَ طرح سمجهي ڇڏيو: فرض ڪريو ته اهي ٻه شخص مون سان گڏ هئا به، ته

ڇا اوهين ائين ٿا سمجهو ته اِهي سندن نالا ڪيئي اوهان کي ڏيندس؟

جيلر- ان ۾ ڪهڙي وڏي ڳالهه آهي، پنهنجي جان بچائڻ لاءِ ڪجهه به ڪرڻ روا آهي.

هيمون- اها ڳالهه اوهان جي دماغ ۾ اچي سگهي ٿي، منهنجي دماغ ۾ نه.

سپرنٽينڊنٽ- (جوش ۾) جي تون (تو) سڌو طرح نالا نه ڊنا (ڏنا) ته ٻيو رستو ڪيو ويندو.

هيمون- (نفرت مان) هينئر اوهان گهڻ رستا آزمايا آهن! ڦٽڪا هڻڻ، برف تي سمهارڻ — ان کان وڌيڪ اوهان وٽ آهي ئي ڇا؟

جيلر- (جوش ۾) لوهه جون تتل سيخون، ڪوڪن جا تختا! پوءِ پاڻيهي معلوم ٿيندءِ.

هيمون- (جوش ۾) آزمائي ڏسو اِهي به پنهنجا شيطاني رستا!

سپرنٽينڊنٽ- خاموش، خاموش! بدُو شيطان لڙڪا! (غصي ۾ اکيون ڦوٽاري ٿو.)

هيمون- بس، گورا صاحب، جلدي چڙي ويا! شيطان هرو ڀرو ته برو نه ٿيندو آهي!

جيلر- (وچ ۾) هيمون، تون خواهه مخواهه پنهنجي تباهيءَ لاءِ تياريون ڪري رهيو آهين، جڏهين اسين تنهنجي ڀلائيءَ لاءِ سوچي رهيا آهيون.

هيمون- (ٿوريءَ خاموشيءَ کان پوءِ) سچ! ته پوءِ اِهي ته سورڪ ڇٽس جو اوهان جي خيرخواهيءَ جو خيال لٿو ڪريان سون کي ته اوهان کي پورن سهڪار ڏيڻ گهرجي.

جيلر- بلڪل! اسين ڪيترن ڏينهن کان اها ئي ته ڳالهه توکي سمجهائڻ جي ڪوشش ڪري رهيا آهيون.

هيمون- ته ولو، منهنجو اوهان سان پورن سهڪار آهي. اِهي اوهان کي سڀڪجهه ٻڌائڻ لاءِ تيار آهيان. چئو، اوهان کي ڇا کپي؟

جيلر- (خوش ٿي) ڇا ٿو چوين؟ تون سڀڪجهه ٻڌائڻ لاءِ تيار آهين؟

سپرنٽينڊنٽ- (بود ۾) شاباش! مُجهي معلوم ٿا، تو بهت اڇا لڙڪا هئه.

هيمون- (گنڀير ٿي) مان سڀڪجهه ٻڌائڻ لاءِ تيار آهيان، پر هڪ شرط تي.

جيلر- (آتاولو ٿي) چئه، چئه. ڪجهه به هجي، چئي ڏي. ڊپ اصل نه ڪر. تنهنجي جان بچائڻ جو واعدو آهي.

هيمون- شرط ته معمولي آهي، پر اوهان لاءِ ذرا —

جيلر- (اڌ ۾ ڪپي) تون ڪوبه فڪر نه ڪر. تنهنجو ڪوبه شرط مڃڻ لاءِ تيار آهيون.

سپرنٽينڊنٽ- بداءِ بداءِ (ٻڌاءِ)، ڊپ نه ڪر.

هيمون- (چهري تي عجيب مشڪ آڻي، منيون ڀيڙي، جوش ۾) ته پل ٻڌو- (بلند آواز) "انگريزو، هندستان ڇڏي وڃو!" (ٻئي سراپجي ٿا وڃن) ڪيئن، منظور آهي شرط! (کلي ٿو)

سپرنٽينڊنٽ- بدُو فضُول! يهه لڙڪا ايسي نيڪ نهين هوگا.

جيلر- (منهن ڀيلو ڪري) صاحب، هيءُ بلڪل باغي ڇوڪرو آهي. هن سان مٿو مارڻ، ديوار سان مٿي ٽڪرائڻ برابر آهي.

سپرنٽينڊنٽ- (باغي اکر تي چرڪي) هيءُ انقلابي آهي يا گانڌيوادي (گانڌيوادي)؟

هيمون- (وچ ۾) اِهي ديس-شيوڪ آهيان.

سپرنٽينڊنٽ- تون گانڌي (گانڌي) کي جانين (جاڻين) ٿو؟

هيمون- گانڌيءَ کي ڪير نٿو ڄاڻي! هو ته پانڊي پارٽ جي جاڳرت آتما آهي.

سپرنٽينڊنٽ— ديش جو ڀلو ائين نا ٿيندو.

هيمون— سپرنٽينڊنٽ صاحب، غلام قوم ديس-شيوا جو سبق حڪمرانن کان ڪانه سکندي آهي. آزاديءَ جا پروانا پاڻيهي ميڙي ايندا آهن.

سپرنٽينڊنٽ— گانڌي غلط ڪم ٿو ڪري؛ آزادي ائين نا ايندو (ايندي).

هيمون— ديش-ڀڳتن لاءِ حڪمران هميشه ائين چوندا آهن. سپرنٽينڊنٽ صاحب، اوهين ڪا نئين ڳالهه ڪريو ها. اتهاس انهيءَ ڳالهه جي فتوىٰ ڏيندو، ۽ نه اوهين.

جيلر— (رعب مان) هن مان صاف ظاهر آهي ته تون پنهنجي ڏوهه جي قبوليت ٿو ڏين، ۽ سزا کائڻ لاءِ تيار آهين.

هيمون— (خاموشيءَ کان پوءِ) ڏوهه! ڏوهه ڇا کي ٿا چئو؟ ظالمن جي ڪتاب ۾ ان جي معنىٰ ڇا آهي، اها اوهين ڄاڻو؛ باقي مون ڪو به اهڙو ڏوهه نه ڪيو آهي، جنهن لاءِ شرمسار ٿيان ۽ قبوليت ڏيان. غلام ديس پنهنجي آزاديءَ لاءِ جيڪي ڪندو آهي، اهو ظالمن جي نظر ۾ ڏوهه هوندو آهي. واشنگٽن جڏهين آزاديءَ جو جهنڊو بلند ڪيو هو، تڏهين اوهان هن کي ڏوهاري سمجهيو هو. مئزنيءَ جڏهن آزاديءَ جي للڪار ڪئي هئي، تڏهين هو به مٿي ڦريو هو. ۽ گانڌي! هو اوهان جي نظر ۾ ديوانو آهي.

جيلر— (خفي ٿي) تون اهي لنبيون تقريرون ڪري، قانون جي نظر ۾ پاڻ کي بيڏوهي ثابت نه ڪري سگهندين. فوجي قانون موجب تو سنگين ڏوهه ڪيو آهي!

هيمون— (ٺوڪزنيءَ سان) قانون! ڪنهن جو قانون؟ حڪمرانن جو؟ جيڪي پنهنجي طاقت کي قائم ڪرڻ لاءِ هيءُ دڪان کيڏي ويٺا آهن؛ ۽ جتي انصاف سندن اشاري تي نچي ٿو! (امنگ ۾) ته پوءِ اهو به ٻڌي ڇڏيو ته هن کان اڳ ڇا، ۽ هن کان پوءِ به آهي سڀ ڏوهه ڪندس، جيڪي منهنجي ديس کي آزاد ٿيڻ ۾ مدد ڪندا!

سپرنٽينڊنٽ— خطرناڪ! بلڪل خطرناڪ!

جيلر— (نرمائيءَ سان) هيمون، تون خيال ته ڪري ڏس ته هن ضد ڪرڻ سان توکي ڪهڙو نتيجو ڀوڳڻو پوندو!

هيمون— توهان جي هن لڳاتار پيڙا کان ته ڪا به سزا ڀوڳڻ لاءِ تيار آهيان. ڦاسيءَ کان وڌيڪ اوهان وٽ رکيوئي ڇا آهي؟

جيلر— (عجب ۾) توکي ڦاسيءَ جو ڊپ نٿو ٿئي؟ ڇا، توکي پنهنجي زندگي پياري ڪانهي!

هيمون— (بيپرواهيءَ سان) ڦاسيءَ جو ڊپ ڪائرن کي ٿيندو آهي، جي پنهنجو ضمير چانديءَ جي چند ٽڪرن تي وڪڻي ڇڏيندا آهن. (امنگ ۾) باقي هيءَ زندگي؟ هن سندر وستوءَ کي ڪير نه پيار ڪندو! زندگي ڪهڙو نه عجيب لفظ آهي... ور ور هن چيز کي حاصل ڪرڻ تي جيڪر دل ٿئي—

جيلر— (آتساهه سان) سچ! تون زندگيءَ کي ايترو پيار ٿو ڪرين؟ زندگي واقعي خوبصورت چيز آهي؟

هيمون—(اڃا به آتساهه سان) ها، بلڪل ڏاڍو پيار ٿو ڪريان. جيلر صاحب، ذرا تون خيال ته ڪري ڏس ته هن زندگيءَ ۾ مون کي ڇا ڇا نه ڪرڻو آهي! مون اڃا زندگيءَ کي ڏنوئي ڇا آهي—

جيلر— تون زندگيءَ ۾ ڇا ٿو ڪرڻ گهرين؟ ڪهڙيون تمنائون سانديل اٿيئي؟

هيمون– (مستيءَ ۾) مان زندگيءَ کي هن مهابگيءَ ۾ گاڏيءَ جو ڦيٿو بڻائڻ ٿو چاهيان، تلوار جو چمڪو ڪرڻ ٿو گهران، يا ڪڪڪ جو سلو هيءَ زندگي طوفان جو جهونڪو، وڄ جو چمڪاٽ ۽ برسات جو وسڪارو آهي! (مستيءَ ۾) هيءَ زندگي هزار دفعا ماڻيان، تہ بہ منهنجو يگيہ پورو نہ ٿئي! زندگيءَ جو هڪ هڪ پل منهنجي لاءِ ––

جيلر– (وڄ ۾ ڪپي) مان توکي اها زندگي ڏيان تہ؟

هيمون– (خوشيءَ ۾ ٽپ ڏيئي) تون مون کي زندگي ڏيندين! (اوچتو روڪجي ۽ ٺڏو ٿي) تون منهنجي بدران ڦاسيءَ تي چڙهڻ وارو تہ ڪونہ آهين، پوءِ تون مون کي هن (ويهي) سندر چيز جو دان ڪيئن ڏيئي سگهندين؟

جيلر– بس، صرف هڪ ٿي ڳالهہ آهي. تون ––

هيمون– (جوش ۾، اڇل کائي) وري ساڳيو رينگٽ! مهرباني ڪري مون کي وڏيڪ ستائڻ جي ڪوشش نہ ڪريو.

جيلر– نہ، هيمون، مون تنهنجي زندگي بچائڻ لاءِ ٻيو رستو ڳولي ڪڍيو آهي؛ رکو تون هـا ڪر، پوءِ دير ڪانہ لڳندي.

هيمون– (نراسائيءَ ۾) مون کي ڪو بہ رستو نظر نٿو اچي.

جيلر–(اتساهہ مان) چڱو، ٻڌ: جي تون پنهنجن ساٿين جا نالا نٿو ڏين، تہ پنهنجو قصور قبول ڪر ۽ انهيءَ لاءِ معافي وٺ ۽ اڳتي لاءِ لکي ڏي تہ تون اهڙو ڪم نہ ڪندين، ۽ سرڪار سان وفادار ٿي رهندين.

هيمون– (غصي ۾ اکيون ڦاڙي، ڏند ڪرٽي) معافي! ڇا، تو پنهنجي وويڪ کي ايترو ڪچلي ڇڏيو آهي جو تون هندستاني ٿي، مون کي اهڙي نيچ صلاح ٿو ڏين! ڪهڙي ڏوهہ لاءِ معافي وٺان؟ ديس-شيوا جي ڏوهہ لاءِ! ۽ ڪنهن کان معافي وٺان؟ هن (سپرنٽينڊنٽ ڏانهن اشارو ڪري) ڌاير جي اولاد کان!

سپرنٽينڊنٽ– (جوش ۾ پستول ڪڍي) شٽ-آپ-يو. بلڊي! موت جي سزا توکي سڌو ڪري ڇڏيندي (ڇڏيندي) تون... (پستول سڌو ٿو ڪري، پر وري هيٺ ڪري ٿو ڇڏي)

هيمون– هلائي، هلائي نہ اهو پنهنجو قومي نيشان! خاموش ڇو ٿي وئين؟ موت جو نالو وٺي مون کي ڊيڄارڻ جي ڪوشش نہ ڪريو. آزاديءَ لاءِ اها قيمت ٿوري آهي.

سپرنٽينڊنٽ– آزادي! ڊسون (ڏسون) ٿا، ڪهڙي ٿو آزادي اچي! موت توکي بہ سانت ڪري ڇڏيندو، ٻيا (ٻيا) بہ سبق سکندا.

هيمون– سبق سکندا ديش-ڀڳتيءَ جو، ۽ نہ ڪائرتا جو. اوهين منهنجي جوت برابر اجهائي سگهو ٿا؛ پر آزاديءَ جي شمع نٿا وسائي سگهو هيمونءَ جو خون ڏيي ۾ تيل جو ڪم ڪندو (امنگ ۾) هڪ بيگناهہ هيمونءَ جو خون، سوين هيمون پيدا ڪندو –– ۽ جوت جلندي ٿي رهندي!

(سپرنٽينڊنٽ ۽ جيلر پاسيرا ٿي سس پس ڪن ٿا. ۽ پوءِ جيلر، وڌي ––)

جيلر– هيمون، جوش کان ڪم نہ وٺ، ڪجهہ سوچ. معلوم اٿيئي تہ تنهنجي ماءُ-پيءُ جو ڪهڙو حال ٿيو آهي! هنن جو بہ ڪو خيال ڪيو اٿيئي؟

هيمون– (پيشانيءَ تي هٿ رکي) منهنجي ماءُ... منهنجو پيءُ –– (اکيون پوري ٿو)

جيلر– تون هنن کي ڏسڻ چاهين ٿو؟

هيمون- (ڪپهرائجي، مٿو ڌوڻي) نه نه، آءٌ هنن کي ڏسڻ نٿو چاهيان. مهرباني ڪري هنن کي هتي نه آڻيو.

سپرنٽينڊنٽ- (هنن کي وٺي، ڪنڌ ڌوڻي) سپاهي! آفيس مان وو لوگ ڪو لائو.

هيمون- (هٿ مٿي ڦهلائي) هنن کي منهنجي سامهون نه آڻيو. مون کي هن حال ۾ رهڻ ڏيو. مون تي— (مٿو ٻانهن تي رکي ٿو ڇڏي)

جيلر- (هيمون، تون پنهنجو ۽ مائٽن جو ڀلو ٿو چاهين ته هوڏ تان لهي وڃ. ٿوري وقت لاءِ سوچي ڏس ته تون پنهنجي جوانيءَ سان—

(سپاهي هيمونءَ جي ماءُ ۽ پيءُ کي اندر وٺي ٿو اچي.)

هيمونءَ ماءُ- (هيمونءَ کي چنبڙي) منهنجا لال! تنهنجي نڀاڳي ماءُ شل مري وڃي، تو ڀاڳ کي ڪٿي اچي ڦاسايو آهي! (سڏڪا ڀري ٿي.)

هيمون- اما! (وڏيڪ گلي ۾ ڳهتجي ٿو وڃيس)

جيلر- توکي پنهنجو خيال نٿو ٿئي ته گهٽ ۾ ماءُ-پيءُ جو ته ويچار ڪر.

ماءُ- پٽ، تون ڏاهو ٿيءُ، جيئن هي چون ٿا، تيئن ڪر. انهيءَ ۾ اسان جي ڀلائي آهي.

هيمون- (درد مان) اما، تون ڇا ٿي چوين! آءٌ پنهنجي جان بچائڻ لاءِ، ٻين مائرن جي لالن کي ڀوهي ۾ وجهان؟

ماءُ- (روئي) نه، پٽ، آءٌ ائين نٿي چوان. رڳو تون مون کي گهرجين. (چنبڙيس ٿي) تون مون جڏيءَ جو سهارو آهين. (روئي ٿي)

هيمون- اما تون من کي ڌيرج ڏي. موهه وس ٿي من کي اشانت ڪرڻ سان دک وڌي ٿو.

ماءُ- پٽ، تون ڇا ٿو چوين! موهه؟ گناهه ۽ ٻهڙي کي آپدا ۾ ڏسي ٿونا هنندي آهي، آءٌ ته نيٺ به انسان آهيان.

هيمون- اما، تنهنجو ٻچو آپدا ۾ ڪونهي. هو هڪ اهڙي آستان تي آهي، جو ڀڳن ٻنيان ڀڳن جو اتهاس روشن ڪندو رهي ٿو. هيءَ اونداهي ڪوٺي نه، پر روشن مينار آهي، جتان پرڪاش ڦهلجندو آهي— ۽ اڃا به ڦهلجندو رهندو، جيسين سِتم جو نالو نشان به قائم هوندو.

ماءُ- تون الائي ڪهڙيون ڳالهيون ويٺو ڪرين، مون کي ته ڪجهه به سمجهه ۾ نٿو اچي. منهنجي دنيا ته اونداهي ٿيندي ٿي وڃي. (سپرنٽينڊنٽ کي) منهنجي ٻچي جو ڪو به قصور ڪونهي. هن کي ڇڏي ڏيو. مون تي ديا ڪريو.

سپرنٽينڊنٽ- (رعب سان) قانون موجب هن کي ڦاسيءَ جي سزا ڏني ويندي!

ماءُ- (رڙ ڪري) ڀڳوان جي نالي، ائين نه چئو. هن جي بدران اوهين مون کي ڦاسيءَ تي چاڙهيو. ايشور لڳ، هن کي ڪجهه نه ڪريو.

جيلر- مائي، اسان ته هن کي ڏاڍو سمجهايو آهي، پر هي باز ئي نٿو اچي. هاڻي اوهين ڪو مٿس زور ڀار آڻيو.

پيءُ- (اکين مان ڳوڙها اگهي، اڳتي وڌي) پٽ هيمون، هن جڏي سرير جو ته ڪو ويچار ڪر. هن عمر ۾ تون ئي منهنجو ڪرنگهو آهين.

هيمون- (پيءُ کي چنبڙي) بابا، اوهين مون کي معاف ڪريو. آءٌ اوهان جو دک ۽ پيڙا سمجهي سگهان ٿو. پر هاڻي مون کي پنهنجو پرڻ پالڻ ڏيو.

جيلر- (پيءُ کي) جيڪڏهين هيءُ پنهنجن ساٿين جا نالا نٿو ڏئي، ته انهن هُنن جا نالا ڏيئي— پنهنجي پٽ جي جان بچائي سگهو ٿا.

ڀيڻ — (هڇڪندي) نالا! ڪهڙا نالا؟ ڪنهن جا نالا؟

جيلر — جيڪي ٻه جوان انهيءَ رات هن سان گڏ هئا ۽ گرفتار ٿي ويا آهن. ٻڌائيندا، ته انهيءَ ۾ اوهان جي پٽ جي ڀلائي آهي.

هيمون — (درد ڀري رڙ ڪري) بابا! پنهنجي هيمونءَ جي نالي ڪارنهن جو داغ نه لڳائجو: موهه وس ٿي، پاپ جو وچن نه ٻولجو!

سپرنٽيڊنٽ — اوهان نالا نه ڏنا (ڏنا) ته اوهان کي به گرفتار ڪيو ويندو.

جيلر — هيمون، تنهنجي ماءُ-ڀيڻ کي به توجهڙيون سختيون ڏنيون وينديون.

هيمون — ائين نه ڪريو. ڪين هٿ نه لايو هن جسم کي ڪٽي ٽڪر ٽڪر ڪريو.

جيلر — اهو صرف هڪ ئي شرط تي ٿيندو، جي تون اسان جي صلاح تي هلندين.

هيمون — (واڪڙن وانگر) ڇا ٿا چئو؟ اوهان جي صلاح! ڪهڙي صلاح؟ ها ها... اوهان جي صلاح... اما!، بابا! — (منهن ڪٽي ٿو هٿن ۾ بند ڪري) نه نه، ائين نه ٿيندو هرگز نه!

پيءُ — هيمون، منهنجا لال، اما لٺ مون ڪان ڪسي نه وڃ. تون پنهنجا نندا ياٿر ۽ پينر ته هلي ڏس! توڪان سواءِ ويڳاڻا آهن.

هيمون — (وچ ۾) بابا، بابا! بس، مون کي وڌيڪ موهه وس نه ڪريو.

ماءُ — (روئندي) هيمون، تون اسان کي پنهنجي موهه ۾ قابو ڪري، ڪيئن ٿو هليو وڃين؟ اسان تي به ته رحم ڪاءُ.

هيمون — (هٿ ٻڌي) اما، مون کي وڌيڪ پيڙا ڏيڻ جي ڪوشش نه ڪريو. منهنجي آتما هينئر بلڪل شانت آهي. جڏهن کان مون هيءُ ظالمن جو حڪم ٻڌو آهي، منهنجي مٿان هڪ امر جيوَن جو خمار طاري ٿي ويو آهي: آءٌ هڪ انوکو آنند محسوس ڪري رهيو آهيان، هڪ مها آنند! (سپيئي هن ڏانهن اکيون ڦاڙي ڏسن ٿا.) هاڻي مون کي پورن سنتوش آهي. ڇا، اوهين منهنجو آنند ڀنگ ڪرڻ ٿا گهرو؟ ڇا، توهين مون کي هن مها يگيه کان هٽائڻ ٿا گهرو؟ ڇا، اوهين منهنجو پرن ٽوڙڻ ٿا گهرو؟ ائين نه ڪريو، ڪجهه پلڪن لاءِ مون کي اهو آنند ماڻڻ ڏيو. هيءُ شهادت جو جام مون کي پيئڻ ڏيو. منهنجيءَ آتما کي امر جيوَن جو رس وٺڻ ڏيو. (هٿ جوڙي) منهنجي ماتا، توکي پرنام! منهنجا پوجنيه پتا، اوهان کي پرنام! منهنجا ساٿيو، اوهان کي به پرنام! منهنجي ماتر ڀومي، تنهنجي ڪٽي ڪٽي کي پرنام! (ڦاسيرو تي وڃي ٿو.)

(سپيئي هڪ عجيب اثر هيٺ بوتن وانگر بيٺا آهن، ۽ ڏسندا رهن ٿا. اونده وڌندي ٿي وڃي. ساڳيو جهونڪار جو آواز — "مرنداسين مگر ديش کي آزاد ڪنداسين، آباد ڪنداسين" پيو اچي، ۽ آهستي جهڪو ٿيندو ٿو وڃي.)

[پردو]

"رُوي زمين کي آباد ڪرڻ اهڙو نه آهي،
جهڙو هڪ دل کي شاد ڪرڻ."
—— عمر خيام

٣

١. سنڌ جو سماجي جائزو، انگريزن جي دور حڪومت ۾ — ڪريم بخش چنا
٢. جرمن عالم ۽ جٽ قوم — عبدالڪريم لغاري
٣. سيوهڻ شريف — محبوب علي چنا
٤. نالو معجروح (آڳاٽو ادب) — شيخ محمد اسماعيل
٥. ٽالپرن جي عهد حڪومت ۾ سنڌ ۾ آداب نويسي — شائق قيصري
٦. شعر جو شرف ۽ شان — مرزا قليچ بيگ (مرحوم)
٧. ادب جو ڪم — ٽئگور
سنڌيڪار: جهامنداس ڀاٽيا
٨. ”مهراڻ“ جا موتي — ادارو
٩. ”آديسي آئي ويا—“ — غ. م. گ، ش. م. شاهه
١٠. تبصرا
١١. سنڌي زبان جا مسئلا

١١

”دنيا ۾ ٻي ڪا به دولت ڪانهي، زندگي ئي دولت آهي: محبت، مسرت ۽ ذوق جي سمورين قوتن سان ڀرپور زندگي! اهو ئي ملڪ حقيقت ۾ سڀ کان زياده شاهوڪار آهي، جنهن ۾ شريف ۽ باسيرت انسانن جو وڏي ۾ وڏو تعداد پرورش پائي ٿو. اهو ئي ماڻهو شاهوڪارن ۾ شاهوڪار آهي، جيڪو پنهنجي زندگيءَ جي ڪارج کي هر ممڪن حد تائين پايہ تڪميل تي پهچائيندي، ذاتي طور توڙي پنهنجن مالي وسيلن ذريعي، ٻين جي زندگين لاءِ همت‌افزائيءَ ۽ حمايت جو باعث ٿئي ٿو.“ [”اقتصادي انصاف“: جان رسڪن]

كريم بخش چنا

سنڌ جو سماجي جائزو انگريزن جي دور حڪومت ۾

تهذيب، قوم جي مجموعي حالت جو نالو آهي. قومي افراد جي هلت چلت، رسم ۽ رواج، سياسي ۽ معاشي طريقن، فني ۽ علمي ڪارنامن کي گڏي "تهذيب" نالو ڏنو ويو آهي. تهذيب ڏينهن ۽ رات، صبح ۽ شام وانگر هڪ تدريجي سلسلو آهي. ڪابه تهذيب، ڪيتري به زر خرچڻ سان اچانڪ وجود ۾ اچي ڪانه ٿي سگهي ۽ نه وري اچانڪ ختم ئي ٿي سگهي ٿي.

انگريزي حڪومت جي اوائل ۾ سنڌ ۾ شهر ٿورا ۽ ڳوٺ گهڻا هئا. هرڪو شهر ۽ ڳوٺ سياسي، معاشي ۽ اقتصادي لحاظ کان هڪ خود ڪفيل دائرو هو، جنهن جون گهڻو ڪري سڀ ضرورتون سندس ئي ذريعن ۽ وسيلن سان پوريون ٿينديون هيون. هر ڪنهن ڳوٺ جو هڪڙو وڏيرو يا رئيس هوندو هو، جو پرڳڻن جي ڪاردار جي معرفت پنهنجي حد اندر امن ۽ امان رکڻ لاءِ ذميوار هو. ڳوٺن جي آبادي هيٺين چئن طبقن ۾ ورهايل هوندي هئي:- (١) وڏيرا يا پٽيل ۽ سندن رشتيدار؛ (٢) مخدوم، سادات ۽ علماءِ؛ (٣) وڻجاري يا واڻيا؛ (٤) ڪاسبي جهڙوڪ: واڍا، لهار، ڪوري، موچي، ڪنڀر، سلاوٽ، مگنهار، چارڻ، چاڪي، ڪڙمي ۽ ننڍا آبادگار وغيره. بلوچي قومن جا ماڻهو جهڙوڪ: چانگ ۽ چانڊيا، لغاري ۽ لشاري، مري ۽ مستوئي، بگٽي ۽ برهماڻي، جمالي ۽ جسڪاڻي، جکراڻي ۽ جلباڻي، جتوئي ۽ مغيري، دشتي ۽ ڏومڪي وغيره. قديم عرب قبيلن وانگر هميشه ڳوٺن ۽ شهرن کان ٻاهر علحده علحده پنهنجون بستيون ٺاهي انهن ۾ رهندا هئا؛ سندن بستين ۾ ڳوٺن وارا پويان ٿيئي طبقا ڪين هوندا هئا. هو پنهنجن معاشي ۽ تعليمي ضرورتن جي پورائي لاءِ پروارن ڳوٺن سان لهه وچڙ رکندا هئا. بلوچن جي هنن قبائلي بستين ۾ عرب جي بدوي قبيلن وانگر مهمانداري، مساوات، عصبيت ۽ عسڪريت ممتاز خصوصيتون هيون. شهرن ۾ ڪاردار ۽ ڳوٺن ۾ وڏيرا گهڻيءَ حد تائين سفيد ۽ سياه جا مالڪ هئا. چورن ۽ ٻين معاشي رهزنن کي ڪاٺ ۾ وڌو ويندو هو يا پيون ڳريون سزائون ڏنيون وينديون هيون. جن شهرن ۾ ساداتن، پيرن يا علماء جو زور هو اتي شرعي حڪمن موافق تعزير ملندا هئا. نماز، روزي ۽ ٻين شرعي امرن کان انحرافيءَ سبب واسطيدار ذرين کي جوڳي سزا ڏني ويندي هئي يا انهن سان قطع تعلقات ڪيو ويندو هو. ٺٽو، نصرپور، چوٽياري، مٽياري، هالا، حيدرآباد، سن، سيوهڻ، پاٽ،

شڪارپور، روهڙي، سکر، ڪُهڙا، دربيلو ۽ هالائي وغيره وغيره شهر اوائلي انگريزي دور جا مشهور شهر ۽ تعليمي مرڪز هئا. هنن وڏن شهرن ۾ مختلف قسمن جون صنعتون قائم هيون، ۽ اتي جي مدرسن ۾ درس نظاميه موافق مفت تعليم ڏني ويندي هئي. هنن مدرسن جو خرچ مسلمان زميندارن ۽ صنعتڪارن جي طرفان مليل زڪوات ۽ صدقات وغيره مان ڪيو ويندو هو.

شهرن ۽ ڳوٺن ۾ هندو سڀ گڏ هڪ محلي ۾ پنچات ڪري رهندا هئا، سندن ڇيڙي نبيري جو ڪم پنچات جي وسيلي ئي ٿيندو هو. البت حڪومت يا مسلمان پاڙيسرين سان سندن معاملا قاعدي موافق فيصل ٿيندا هئا. هندن جو مکيه ڪم وڻج واپار هو، جو ڏيساورن تائين هلندو هو. جيئن ته ليکي چوکي ۾ هندو ماڻهو پڙ هوندا هئا تنهنڪري منجهانئن ڪيترا ڪاردار، منشي ۽ ديوان مقرر ٿيا. ڏرسي تعليم لاءِ هندن ڪي ڪيترن وڏن شهرن ۾ پاٺشالا هئا؛ پر ننڍڙن ڳوٺڙن ۾ هڪ رواجي هندوءَ جي تعليم گرمکي اکرن جي سڃاڻپ ۽ انگن ۽ ليکن جي ڳڻپوت تائين محدود هئي. جيڪي هندو سرڪاري نوڪري ڪرڻ چاهيندا هئا تن کي فارسي زبان ضرور سکڻي پوندي هئي. بلوچي بستين اندر سرائڪي ٻولي هلندي هئي؛ ليڪن عام رعايا جي ٻولي سنڌي هئي.

ملڪ ۾ آمدورفت جا رستا گهٽي قدر محدود هئا ۽ ملڪ جو وڻج واپار سنڌو نديءَ ۽ سندس ڦاٽن جهڙوڪ: ايرندو نارو، الهندو نارو، ڦليلي، ڪلري ۽ حجامڙو وغيره رستي هلندو هو؛ هٿ جا کوٽايل واهه ۽ ڪڙيا ڪي بلڪل ٿورا هئا جيئن ته درياءَ تي پُل يا ڪا بي بندش ڪانه هئي تنهنڪري درياءَ پوريءَ آزاديءَ سان وهندو هو ۽ آب ڪلانيءَ ۾ ملڪان ملڪ ٻوڏ ڪري ملڪ کي سرسبز ۽ شاداب ڪري ڇڏيندو هو. ملڪ ۾ سُڪار گهڻو هو. سستائيءَ جو اهو حال هو جو پيانيءَ ۾ سير مکڻ ۽ آڌيءَ ۾ مڻ ڪڻڪ جو ملندو هو. مٿين سببن جي ڪري اهلڪارن جون پگهارون به بلڪل ٿوريون هيون.

جيئن ته ان وقت جو سنڌي معاشرو قديم آرين وانگر چئن طبقن ۾ وراهيل هو تنهنڪري مختلف طبقن ۾ ماڻهن جي هڪٻئي تي چڙهت ڪرڻ جي ڪابه ضرورت ڪانه هوندي هئي. قاضيءَ جو پٽ قاضي، مُلي جو پٽ مُلو ۽ چاڪيءَ جو پٽ چاڪي ئي ٿي رهندو هو. ملن موراٿن ۽ ڪاسبين کي شهر جي حاڪم ۽ زميندار طبقي کان آهت طوران" ملندو هو، جنهن مان هو پنهنجن گهرن ۾ گنديون پري رکندا هئا ۽ اهو ان" هنن جي سڄي سال جي ضرورتن لاءِ ڪافي هوندو هو. ملڪ جي وڻج واپار ۾ به سڪي جو رواج گهٽ ۽ اناج جو رواج وڌيڪ هوندو هو. ماڻهو ڪفايتي، قناعتي ۽ قربدار هوندا هئا. هرڪو پنهنجي معاشرتي منصب ۽ معيار کان واقف ۽ ان تي هلڻ لاءِ پابند هو. اجايو ريب ۽ ريس، حرص ۽ هوس، لوڀ ۽ لالچ ڪونه هو. عوام ۽ خواص تصوّف جي رنگ ۾ رڱيل ۽ سادگيءَ ڏي مائل هئا. هندن جي پيرن تي مسلمان، ۽ مسلمانن جي سماع تي هندو ايندا هئا. اوليائن جي عرسن ۽ ميڙن ملاڪڙن ۾ هندو خواه مسلمان هڪجهڙو بهرو وٺندا هئا. انگريزن جو قدم جيئن سنڌ ۾ پڪو

۽ پختو ڇمندو ويو تيئن هو ملڪي معاشرت ۾ پنهنجين سياسي مصلحتن جي بناء تي ڦير ڦار ڪرڻ لڳا. ميرن جي زماني ۾ هندن تي جيڪي زمين جي خريدڻ، وياج جي وڏن نرخن وٺڻ ۽ مسلمانن جون زمينون گروي رکڻ تي بندشون پيل هيون سي هنن لاهي ڇڏيون جنهنڪري ڪيترا آبادگار پنهنجي جهالت ۽ فضول خرچيء سبب هندو شاهوڪارن جي وياج تي وياج ۽ ڪٽن جي ڪري پنهنجون زمينون وڃائي ڪنگال ٿي ويا. اڳ جيڪي ملن موراڻن، مُدَرِّسن ۽ معلمن کي ميرن جي دربار مان مددون ملنديون هيون سي هاڻي قطعي بند ٿي ويون ويتر جو انگريزن فارسي ٻوليء کي دفتري زبان جي منصب تان لاهي ڇڏيو تنهن ته هيڪاري مسلمانن جي علم نواز طبقي جا طاق ڪيڏي ڇڏيا. ملڪي اهلڪار جهڙوڪ: قاضي ۽ ڪاردار وغيره، جي فارسي دانيء جي شرطن ڪري عموماً مسلمان طبقي مان هوندا هئا سي هاڻي فارسي زبان جي منزلت ختم ٿيڻ جي ڪري هندن واڱر سُست ٿيڻ لڳا. ايتريقدر جو ملڪ جي سمورين ملازمتن تي هندن جو قبضو ٿي ويو. هندو پنهنجي انگريز آقائن جي مدد سان مسلمانن مان خُوب ڪسرون ڪيڻ لڳا. انگريزن جي ملڪي مصلحتن جي ڪري سنڌ جي صنعتڪارن کي به ڪاپاري ڌڪ لڳي ويو.

انگريز سنڌ ۾ واپاري قوم ٿي آيا هئا ۽ واپاريء جي ئي حيثيت سان هو ملڪ جا مالڪ بنجي پيا هئا. هنن جون ملڪي صنعتون مشينن جي مدد سان نهايت اعلى معيار تي پهچي چڪيون هيون؛ انهن صنعتن کي فروغ ڏيئي پنهنجي ملڪي معيشت کي ترقي ڏيارڻ، سندن ملڪ گيريء واريء پاليسيء جو سنگِ بنياد هو. هنن ديسي صنعتن جي مٿان باري پابنديون عائد ڪري پنهنجي ملڪ جون ٺهيل شيون وڏي انداز ۾ بازار ۾ آڻي ڪيون. نتيجو اهو ٿيو جو ٺٽو، هالا، نصرپور، هالاڻي ۽ درٻيلو وغيره جي اوائلي زماني کان سنڌ ۾ ڪپڙي جي صنعت کان مشهور هئا سي ڦيٽي تباهه ٿي ويا ۽ سڄيء سنڌ ۾ ڪپڙي جي صنعت جو خاتمو ٿي ويو.

اسين مٿي ٻڌائي آيا آهيون ته انگريزن جي اوائلي دور ۾ سنڌ ملڪ جي آمدورفت سنڌو نديء ۽ سندس ڦاٽن ۽ شاخن جي وسيلي ٿيندي هئي. سنه ١٨٨١ع کان سنڌ ۾ ريلوايون پوڻ شروع ٿيون ۽ جلد ئي سڄيء سنڌ ۾ ريلواين جو چار پکوڙجي ويو. هنن ريلن جو نتيجو اهو نڪتو جو لکها ماڻهو، جن جي گذران جو ذريعو ملڪ جي واپار ۽ آمدورفت سان وابسته هو جهڙوڪ: جت، ميربحر وغيره سي روزگار کان محروم ٿي سڃا ٿي پيا. اهو نٿو چوان ته انگريزن هي تبديليون ڪنهن بُري مقصد سان ڪيون هيون. دنيا سڌرندڙ آهي ۽ علمي فني ۽ صنعتي ترقيء جي ڪري مٿين سيني ڳالهين جو وجود ۾ اچڻ ناگريز هو. اڳي يا پوء بهرصورت اهي ڳالهيون ضرور وجود ۾ اچن ها، پر نيڪرٌ جو انگريزن تي پهتو هو، سو مٿن ئي پيو.

مٿين سيني تبديلين جي ڪري — جي دنيا جي وڌندڙ علم ۽ صنعتي سڌارن جي عين

تقاضا موافق هيون تن ڪان ملڪ جي هيئت ۽ سماج ۾ وڏو ڦيرو اچي ويو — جو سنڌ جي مسلم قوم لاءِ وڏي اخلاقي، معاشي ۽ اقتصادي نقصان جو باعث بنيو. ڳوٺن جي معيشت جا اڳي خود ڪفيل هئي ۽ چئن اقتصادي طبقن ۾ وراهيل هئي سا يڪا يڪ بدلجي ويئي — وڏيرن ۽ زميندارن جو زور ٽٽي پيو ۽ ڏينهون ڏينهن ڪجهه پنهنجن افعالن جي ڪري ته ڪجهه زماني جي نامساعد حالتن جي ڪري ترين پر ڪرندا ويا. علم نواز طبقو يعني قاضي، مفتي، مُلا، مخدوم ۽ پير به ديني علوم، شرعي قانون ۽ فارسي زبان جي اهميت ختم ٿيڻ ڪري پوين پساهن تي اچي بيٺا؛ ڪاسبي طبقو ته بنهه پائمال ٿي ويو، صنعتڪار فنا ٿي ويا، آبادگار ڪنگال ٿي ويا. اڳ جو مخدومن، پيرن، مُلن ۽ سيدن جي اثر ڪري عام توڙي خاص ماڻهو اخلاقي ضابطن موافق هلندا هئا سي ضابطا به معاشي قانون ۽ معاشره جي درهم برهم ٿيڻ سبب متجي ويا؛ ۽ ملڪي معاشره، شُتر بي مهار وانگر هاڃي جي حد تائين وڃي رسيو. ملڪ مان اخلاق به، پَرَ ڪري اڏامي ويو، روحاني اقتدار ختم ٿي ويا، ماڻهن مان ديانداري ختم ٿي ويئي. امير ۽ غريب طبقي جي مٿان اوائل ۾ جيڪو ديندار طبقي جو ڌاڪو ۽ اثر هو سو زائل ٿي ويو ۽ ملڪي معاشرو بي سکان ٻيڙيءَ وانگر، جهان جي گرداب ۾ ترائي ٿي ٻڏڻ لڳو. پير ۽ مرشد، آخوند ۽ عالم، جي اصل ڪان دين جا محافظ ۽ اخلاق جا علم بردار هئا سي خود پنهنجي خسته حاليءَ ۾ حيران پريشان ٿي پيا. وڏڙن جي مري وڃڻ ڪان پوءِ سيّدن ۽ پيرن جو نئون نسل آوارهه گرديءَ ۾ ڪاهي پيو. خود ملن ۽ مخدومن ۾ — جي اصل ڪان دين جا ٿنيا هئا تن ۾ رياء ۽ خيانت، لوڀ ۽ لالچ خواهه ڪفرسازي ۽ بخيلپڻيءَ جون خصلتون گهر ڪري ويون. مطلب ته بک ۽ بيروزگاري، جهل افلاس ماڻهن سان هاڃا ڪري ڇڏيا. سچ چوندا آهن ته "بک بڇڙو ٿول داناءَ ديوانا ڪري." هن پاسي مسلمان پنهنجي اخلاقي ابتريءَ ۽ معاشي مصائب ۾ مبتلا هئا ته ٻئي پاسي وري سندن هندو پاڙيسري پنهنجن انگريز آقائن جي سرپرستيءَ ۾ ملڪ تي پنهنجو حڪومتي ۽ اقتصادي اقتدار وڌائڻ ۾ مصروف هئا.

انگريزن جي اچڻ ڪان اڳي اٽڪل هڪ هزار ورهين تائين مسلمان سنڌ جي سفيد ۽ سياه جا مالڪ ٿي رهيا هئا. انگريزن جي طرفداريءَ جي ڪري هندن جي حصول اقتدار جو اهو عالم هو جو هڪ سؤ ورهين جي انگريزي دور ۾ مسلمانن ڪان هڪ هزار ورهين جون ڪسرون ڪڍي وڃڻ ۾ ڪامياب ٿي ويا ۽ ڪين ڪُٽي ڪُٽي مارڻ لڳا، ايتريقدر جو سنڌ جيخالص هندو شهرن جهڙوڪ: شهداد پور، ٽنڊو آدم، سکر، حيدرآباد، شڪارپور وغيره ۾ اڪيلي سر مسلمان جو ته رڳو شهر جي گهٽين مان لنگهڻ به خطري ڪان خالي ڪونه هو. علامه اقبال سچ چيو آهي ته 'هي مرض ِ ضعيفي کي سزا مرگ مفاجات.'

انگريزن جي زماني ۾ مسلمانن جي هن عام اخلاقي انحطاط ۽ زبون حاليءَ جو ذڪر مولانا الطاف حسين صاحب "حاليءَ" پنهنجي شاهڪار "مسدس مد" و جزر اسلام" ۾ ڪيو آهي. مرحوم مولوي الله بخش پنهنجي "مسدس ابوجهو" ۾، ۽ مرحوم غلام احمد "نظامي" پنهنجي

منظوم تاريخ اسلام ۾، انگريزن جي دور ۾ مسلمانن جي مٿي ذڪار ڪيل بدحاليءَ جو ذڪر ڪيو آهي. مرحوم اڪبر الھآبادي هندستان ۾، ۽ مرحوم شمس الدين ”بلبل“ ۽ مرحوم محمد هاشم ”مخلص“ سنڌ ۾، پنهنجي طنزيہ اشعار ۾ مسلمانن جي بدحاليءَ جو ذڪر ڪيو آهي.

مٿين دلگداز حالتن جي باوجود انگريزي دورِ حڪومت، سنڌ جي معيشت لاءِ ڪيترين ڳالهين ۾ بار آور ثابت ٿيو. اسان جي سنڌي ٻولي، جا فارسيءَ جي تغلب ۽ تسلّط جي ڪري پنهنجي ئي ملڪ ۾ دٻيل پيئي هئي سا نئين عربي صورتَ خطيءَ جي ڪري وڌي آب ۽ تاب سان چمڪڻ لڳي ۽ ٻاڪ سنڌس ڇاپخانا سنڌ ۽ هند جون سرحدون ٽپي انگلستان ۽ جرمنيءَ ۾ نمودار ٿيڻ لڳا ـــ. چنانچه پٽائي گهوٽ شاھ عبداللطيف رحہ جو پهريون ڇاپي رسالو ڊاڪٽر ٽرمپ صاحب جرمنيءَ جي ”ليپسيا“ شهر مان شايع ڪيو. سنڌي لغت ۽ گرامر تي پڻ ڪيترا اوائلي ڪتاب لکيا ويا جن کي بعد ۾ ڇاڻي ڇنڊي صاف ڪيو ويو. سنڌي درسي ڪتابن کان سواءِ ٻيا ڪيترائي نثر ۽ نظم جا ڪتاب سنڌي ٻوليءَ ۾ لکجڻ لڳا: رڳو مرحوم شمس العلماء مرزا قليچ بيگ جي قلم مان ئي ٻن سون ڪتابن جي لڳ ڀڳ سنڌي ڪتاب مختلف علمن ۽ فنن تي نڪري ظاهر ٿيا، جن مان ڪي دنيا جي برک ٻولين ۾ لکيل ڪتابن جا ترجما هئا. رسالہ سچل سرمست، ديوانِ گل، ديوان قاسم، ديوان فاضل، ديوان بلبل، ديوان سانگي، ديوان حافظ ۽ ٻيا ڪيترا ديوان ۽ سوين ناول ۽ ناٽڪ سنڌي زبان ۾ لکجي ويا؛ ڪَوڙومل ”ساهتيہ منڊل“ جي طرفان ساميءَ جا سلوڪ ۽ هندن جا ڌرمي پستڪ شايع ٿيڻ لڳا؛ مسلمانن جي سنڌي ادبي سوسائٽيءَ پڻ ڪيترا ديني، اصلاحي، تاريخي ۽ ادبي ڪتاب ڇپائي شايع ڪيا.

اڳي جو فارسي زبان جي اثر ڪري، ملڪ جي تعليم مسلمانن جي هڪ خاص طبقي تائين محدود هئي سا هاڻي سنڌي ٻوليءَ جي اشاعت ۽ پرائمري اسڪولن جي جاءِ بجاءِ کلڻ جي ڪري سڄي ملڪ ۾ عام ٿي ويئي ۽ پرائمري استاد ملڪي معيشت جو اهم جزو ليکجڻ ۾ آيا. هن طرف وري حڪومت ۽ هندن جي ڪوشش سان ڀريائين ڪراچي، حيدرآباد ۽ شڪارپور ۾ پوءِ سکر، لاڙڪاڻي ۽ جيڪب آباد ۾ هاءِ اسڪول برپا ٿيا جن ۾ بي انداز هندو شاگردن سان گڏ ڪي (ٿورڙا) مسلمان شاگرد بہ انگريزي تعليم پرائڻ لڳا.

مسلمانن جي انگريزي تعليم کان بيزاري ۽ ان جي نتيجي ۾ سنڌن سنڌ جي حڪومتي ڪاروبار مان علحدگيءَ کي ڏسي، مرحوم خانبهادر حسنعلي آفندي ڪراچيءَ ۾ سنڌ مدرسة الاسلام هاءِ اسڪول جو بنياد وڌو، جنهن ۾ انگريزي تعليم سان گڏ ديني تعليم جو پڻ بندوبست ڪيو ويو. هن مدرسي کي ڏسي، ٿرپارڪر ضلعي جي مسلمانن ٽنڊي ۾، مرحوم شمس الدين ’بلبل‘ ميهڙ ۾، لاڙڪاڻي لوڪلبورڊ لاڙڪاڻي ۾، مرحوم خانبهادر سيّد الهندي شاھ (الله آندي شاھ) نوشهره فيروز ۾، مرحوم سردار محمد يعقوب خيرپور ۾ ۽ مرحوم خانبهادر مير غلام محمد خان ٽنڊي باگي ۾ مسلمان ٻارڙن جي تعليم واسطي انگريزي مدرسا جاري ڪيا. سنڌ جي ميونسپالٽين ۽ هندن جي پنچائتن طرفان ڪيترا هاءِ اسڪول ۽ مڊل اسڪول وڏن وڏن شهرن ۾ کلي

ويا جنهنڪري انگريزي تعليم ملڪان ملڪ تي ويئي. اعلى تعليم لاءِ ڪراچي، حيدرآباد، سکرنڊ ۽ شڪارپور ۾ ڪاليج کوليا ويا.

ملڪ سنڌ جي وڌندڙ تعليم سان گڏ ڪامورو طبقو — جو انگريزن جي اوائلي دور ۾ ملڪي معيشت اندر آگرين تي ڳڻڻ جيترو مس هو سو انداز ۽ اقتدار ۾ ڏينهو ڏينهن وڌڻ لڳو: هزارين ماستر، منشي، ۽ پوليس وارا، سوين وڪيل ۽ ڊاڪٽر، ڪئين مختيارڪار، جج ۽ ماجسٽريٽ وغيره سنڌ ۾ پيدا ٿي پيا. انهيءَ ڪري ملڪ ۾ هڪ طاقتور وچولي طبقي جو بنياد پيو ۽ اڳوڻن ميراثن ۽ وڏيرڪن طبقن جو زور گهٽي قدر گهٽجي ويو.

هن طرف وري سنڌ ۾ هندو واپارين جپان، وچ ايشيا، جاوا، سوماٽرا، مثلي اپبيٽ، هندستان، ايران، افغانستان، عراق ۽ ٻين ڏيساورن سان واپار ڪري ڪروڙين رپيا ڪمائي اچي سنڌ ۾ پکيڙيا جنهنڪري معيشت ڪي وڏي هٿي اچي ويئي ۽ سنڌ هڪڙو شاهوڪار صوبو ٿي ويو. ملڪ جي زراعت ڪي ترقي ڏيارڻ لاءِ انگريزن ڀهريائين جمڙائو واهه کوليو پوءِ سنه ١٩٣١ع ۾ سکر بئريج ۽ ان جي ستن وڏن واهن سان هزارين واٽرڪورس کوٽائي ملڪ جي چپي چپي کي آباد ڪرايو جنهنڪري لکن ماڻهن جو روزگار کلي پيو.

هن سلسلي ۾ ريلواين جو چار، جو انگريزن سنڌ ۾ پکيڙيو هو سو نهايت ڪارآمد ثابت ٿيو ۽ ان سان گڏ ڪراچيءَ بندر به کيرون لهڻيون، جنهن جي وسيلي سنڌ، پنجاب ۽ افغانستان جو ڪروڙن روپين جو غيرملڪي واپار ممڪن ٿي سگهيو. سنڌ جي وڌندڙ فصل کي منهن ڏيڻ لاءِ، ڳوٺ ڳوٺ ۽ شهر شهر ۾ اٽي پيهڻ ۽ چانورن ڇڙڻ جون انجڻيون لڳي ويون. ڪيترن وڏن شهرن ۾ برف جا ڪارخانا کلي ويا. نواب شاهه، حيدرآباد ۽ ٿرپارڪر ضلعن ۾ ڪپه ٽاڻڻ جا ڪارخانا کليا. وڏن ميونسپل شهرن ۾ اليڪٽري لڳائي ويئي ۽ ملڪ جي وڌندڙ آمدرفت لاءِ پڪا رستا نهرايا ويا، جن تي هزارين موٽر ۽ جيپون هلڻ لڳيون. نئين سنڌ جي علمي، سياسي ۽ ثقافتي ضرورت جي ترجمانين ڪرڻ لاءِ ملڪ ۾ ڪيتريون روزانيون ۽ هفتيوار اخبارون ۽ ماهانا رسالا شايع ٿيڻ لڳا: هندو، سنسار سماچار، الوحيد سنڌي ۾، ۽ سنڌ آبزرور ۽ ڊيلي گزيٽ انگريزيءَ ۾ مشهور روزانيون اخبارون هيون. هفتيوار اخبارون اڪيچار هيون. ماهانه رسالن جي به کوٽ ڪانه هئي. ملا اسڪول مخزن ۽ اخبار تعليم سنڌ جي محڪمه تعليم جي طرفان ماهانه شايع ڪيون وينديون هيون. سلسلئه مواصلات ۾: ريل، تار ۽ ٽپال کان سواءِ موٽر ڪار ۽ سائيڪل، ٽيليفون ۽ ريڊيو جو رواج به انگريزن جي دور ِ حڪومت ۾ ٿيو. اوائل ۾ اهي شيون گهٽو مستيون هونديون هيون ۽ هرڪو ٿوريءَ پهچ وارو ماڻهو به هنن کي خريد ڪري سگهندو هو. سنه ١٩٣٢ع ۾ فورسيٽر بيبي آسٽن ڪار جي قيمت ۽ اٺ سيٽر مارس ڪار جي قيمت اڍائي هزار رپين جي لڳ ڀڳ هئي. هيئنر انهن قيمتن ۾ چگيرڙي موٽر سائيڪل بـ ڪانه تي ملي سگهي! ريڊئي جي قيمت اوائل ۾ گهٽي گهٽ هئي، پر پوءِ سنه ١٩٥٠ع ڌاري ڇهن والن وارو وڏو ريڊيو ٻن سون رپين ۾ ملي

سکيو ٿي. ان کان اڳ سنڌ جي گهٽ ڪري هر ڪنهن سگهڙ ماڻهوءَ جي گهر ۾ گراموفون هوندو هو ۽ ڀراڙيءَ جي هوٽلن مان انهن جا فحش ۽ بي تڪا گانا ٻڌي دل کي گهڻي ڪراهت ايندي هئي. مسلمانن جي محفلن ۾ يڪتارو ۽ طنبورو، سرندو، دلو، نڙ ۽ بين وڄندڙ ساز هئا؛ هندن جي پڪتين ۽ سکن جي درٻارين ۾ هارمونيم ۽ طبلي جو رواج گهڻو هو. عيدن جي موقعن تي— ۽ جيڪي ميڙا ملاکڙا انگريزي دور جي اوائل ۾ هئا سي اڄا تائين قائم آهن. پيرن جي قبرن تي پڙ وجهڻ ۽ سکائن باسڻ جو شغل اڄا تائين زور آهي. مرڻي ۽ پرڻي جي موقعن تي جهونين رسمن ۽ رواجن کي عمل ۾ آڻڻ لاءِ فضول خرچي ڪرڻ، ناچو نچائڻ، مڱڻهار ٻيهارڻ ۽ اوسارڻ واريون زالون وڏين رقمن تي گهرائڻ جو اڄا تائين اسان جو دستور هلندڙ آهي. انتهائي معاشي بدحالي ۽ تعليم جي اشاعت جي باوجود اسان مٿين خرافاتن کان اڃا ٿي ڪونہ سکيا آهيون. (ريڊيو پاڪستان، حيدرآباد جي شڪرئي سان.)

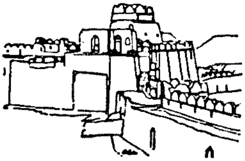

عبدالڪريم لغاري

جرمن عالم ۽ جَتن قوم

هن مضمون کي ٽن ڀاڱن ۾ ورهايو ويو آهي، مضمون جي پهرئين ڀاڱي لاءِ فقط ايترو چئبو ته، اسان جا ليکڪ ۽ پڙهندڙ ڏسن ۽ ويچار ڪن ته، اهي ماڻهو، حقيقتن کي جاچڻ ۽ انهن کي هٿ ڪرڻ لاءِ، ڪيڏا نه ڪشالا ڪڍي ۽ جُهد ڪري، ڪٿان ڪان ڪٿ پهچن ٿا ۽ ڪيڏو نه خلوص سان ڪم ڪن ٿا!

هن مضمون جي لکندڙ، انهن جرمن عالمن سان، پندرهن ڏينهن، اسسٽنٽ ۽ ترجمان جي حيثيت ۾ ڪم ڪيو، ان عرصي ۾ جيڪي به ڳالهيون معلوم ٿيون، ۽ جو ڪجهه روبرو ڏٺو پڌو ويو اهو سڀ ڪجهه هن مضمون جي ٽئين ڀاڱي ۾ ڏنل آهي.

مضمون جي ٻئي ڀاڱي ۾، انهن عالمن جي سفر جو ڏنل مختصر احوال، ايران ۾ سندن طرفان ڪيل جاچ ۽ پاڪستان ۾ پنجاب ۽ ملتان پاسي وارن ’جاٽن‘ جو احوال ۽ سنڌ ۾ جاتيءَ جي طرف رهندڙ ’جتن‘ جو تفصيل — سڀ زبانيءَ طور ڪانئن مليا. عراق ۾ ’معدان‘ گروهه جي ماڻهن بابت حقيقتون، جرمن سفارتخاني طرفان شايع ڪيل رسالي ۾ آيل، سندن مضمون تان ورتيون ويون آهن. اهو رسالو، ڊاڪٽر زيگرڊ ويسٽ فال - هيلبش خود پاڻ عنايت ڪيو.

آخر ۾، مان پنهي جرمن عالمن جا ٿورا مڃان ٿو، جن ساري مواد کي مضمون ۾ ڪم آڻڻ جي وڏي خوشيءَ سان اجازت ڏني. — ع. ل.

(ا)

ڊاڪٽر زيگرڊ ويسٽ فال - هيلبُش. قد ۽ بُت جي پوري پني، رنگ جي گوري ۽ عمر جي اڌڙوٽ هيءَ زال، جرمنيءَ ملڪ جي شهر برلن ۾ آزاد يونيورسٽيءَ جي ”ايٿنالاجي“ (قومن جي رهڻي ڪهڻي ۽ سندن رسمن ۽ رواجن جي ڄاڻ) واري شعبي جي ڊائريڪٽر آهي. سفر جي ڪشالن ۽ ڏاڪڙن جي ڪري سندس مک لٿل نظر اچي ٿو؛ جنهن جي ڪري ائين پيو نظر ايندو، ته پاڻ گهڻو موٽيل آهي. مگر اوهين ڪيس اڌڙوٽ خواهه موٽيل يا پوڙهي هرگز نه ٿا چئي سگهو! جرمن سفارتخاني جي هڪ رسالي ۾ سندس فوٽي ڏسڻ کان پوءِ، مون ڪيس چرچي ۾ چيو ته، ”ڊاڪٽر! هت ته تون نهايت ٿي نوجوان ۽ صحت مند نظر اچين ٿي!“ تڏهن ڇڻ ته ڇرڪ ماري اٿي ۽ يڪدم چوڻ لڳي ته ”مان هينئر به نوجوان ۽ بلڪل تندرست آهيان!“

— بلاشڪ، دل سندس هر وقت جوان آهي؛ همت ۽ مڙسيءَ ۾ هُوءَ مڙس ماڻهو آهي! ڪم ۾ اڻٿڪ ۽ اورچ آهي. ڪيڏي به سفر ۽ ڪشالي جي ٿڪ کان پوءِ به هوءَ ڄڻ ته

ٿڪجي ٿي نہ ٿي! ”آءٌ بہ ٿڪل آهيان!“ سوال جي جواب ۾ ضرور چوي ٿي؛ ليڪن اڇڻ شرط هوءَ ڪم ڪي لڳي ٿي! هڪ ڏينهن هوءَ، صبح ڪان ين پهرن تائين اٺانگي سفر ڪرڻ بعد بہ، ٽائيپ-مشين تي ڪم ڪي لڳي ويئي، ۽ مون کي ياد آهي، تہ ٽين بجي کان اٺين بجي رات تائين — يعني پورا پنج ڪلاڪ لاڳيتو ٽائيپ جو ڪم ڪندي رهي! ٻئي دفعي صبح جو نائين بجي کان شام جو ڇهين بجي تائين لاڳيتي سفر ڪرڻ جي باوجود، اچڻ شرط، 'بتيءَ' جي جهڪي روشنيءَ تي ڪم ڪي لڳي وئي؛ ۽ مون ڪانئس عجب مان پڇيو تہ ”توهان هن وقت بہ ڪم ڪندؤ!“ ”بلاشڪ!“ سندس جواب هو!

— سندس هر جواب نهہ پهہ ۽ ٺيڪ آهي. سندس ”نہ“ (No-o!) چوڻ جو انداز عجيب ۽ وڻندڙ آهي! پاڻ وهمي ڪڏهن بہ نہ آهي — ڳالهہ ڪريو، هوءَ يڪدم ڇئي ڏيندي ”مان نئي مڃان!“ مناسب ڳالهہ ڪريو، يڪدم مڃڻ لاءِ تيار ٿيندي! گهڻو بحث ڪانہ ڪري.

مشڪڻ ۽ لڪڻ جي نعمت سان مالامال آهي. وڻندڙ ڳالهہ ڪريو ۽ ”خوب! خوب!“ (Fine! Fine!) جو جهولي ڀري داد ونو! اهي ”خوب، خوب“ جا لفظ هوءَ پنهنجي لهجي ۾ چوندي آهي، جنهن ۾ عجيب لچڪ ۽ ميٺاج هوندو آهي! ساري ڏينهن جي سفر ڪان پوءِ، اوهين ٿڪجي هلاڪ ٿي پئو؛ ليڪن گهڙي ڪن ساڻس ڪچهري ڪرڻ بعد، اوهين پاڻ کي ٿڪل محسوس نہ ڪندا! سندس وڻندڙ ۽ همت ڏياريندڙ ڳالهيون، اوهان کي پنهنجي علمي ڪم ڪار لاءِ آپاريندبون!

چرچائڻ بہ واهہ جي آهي! سندس چرچو شائائتو ۽ طنز وارو آهي-پر، ان ۾ پيار ۽ همدردي آهي. سندس ڪنهن گفتي جي ڪري، اوهان جي منهن تي مايوسي اچي يا ڪو ڦرو ظاهر ٿئي؛ تہ پوءِ هوءَ ان گفتي ڪان فوراً هٽي، اهڙا لفظ استعمال ڪندي، جن جي ٻڌڻ سان اوهان جو منهن چمڪي پوندو!

هلڻ مردن وارو اٿس. پر ان ۾ 'لطافت' آهي ۽ ڪجهہ زالائي لوڏ! (ڇاڪاڻ تہ پاڻ عورت آهي!) وقت تي ڇوهي ڊوڙ بہ پائي ٿي-پر، تنهن هوندي بہ پاڻ کي ٿڪل محسوس ٿيڻ نہ ٿي ڏئي! هوءَ هر وقت گهڻي پنڌ ڪرڻ لاءِ بہ تيار آهي. ڏکين پيچرن، وائن ۽ ٻنيءَ جي ٻنن تان بہ هلي سگهي ٿي-۽ وقتي گوڏي تائين گپ ۾ بہ گهڙي سگهي ٿي؛ پر پنهنجي ڪم جي پوري ڪرڻ لاءِ، اهي سڀ تڪليفون سر تي ڪڻڻ لاءِ تيار نظر ايندي آهي — ۽ انصاف هيءُ — جو هوءَ ڏکيائيءَ کي 'ڏکيائي' نہ ٿي چوي!

— کائڻ جي ملوڪ؛ ۽ کائي بہ سدائين ملوڪ! (ذائقي جي) 'مَٽَ' لاءِ 'ڇـُوزو' (Chicken for change.) سندس ڪلائيندڙ گفتگو آهي! روزانو ڪڪڙ کائي، ڪڪڙ جي کائڻ سان ڪاڏو متائيندي آهي! ماني جهڙي بہ ملندي، اها کائيندي؛ ۽ اوهان کان پڇندي تہ، ”ماني اوهان کي وڻي!؟“

— لڪڻ ۾ تکي آهي. اکر سندس سنهڙا، پر مهٺا ۽ سنڙا آهن! اوهين ڳالهہ ڪندا هلو؛

هوءَ اڌ اکريءَ ۾ سڀڪجهه لکي ويندي ۽ بعد ۾، ان کي تفصيل سان لکي ڇڏيندي. ٻي قناعت ڇڏي، ٻني جي قناعت گهٽي ڪري ٿي! سون کي، منهنجي وڏن اکرن ۽ ٻني جي گهٽي ڪتب آڻڻ تي ڪڏهن ٽوڪيندي به هئي!

ڊپ جي نالءُ کان به نه ڊڄي. سندس متو بي مثل آهي. چوي ته، ”ماڻهن سون کي گهٽائي ڊپ ڏياريا آهن؛ پر مان ڊڄان ڇو؟ اسين ٻئي زال مڙس گڏ آهيون ـ ۽ اڳين کي اهو خيال ضرور ٿيندو ته، ’جنهن سان پنهنجي زال گڏ آهي؛ اهو ان خيال کان ٻئي کي ڪڏهن به نقصان پهچائي نٿو سگهي، ڇاڪاڻ ته ساڳئي وقت هو به ساڳي هلت جو حقدار ٿيندو ۽ جي ڀاڻ کي سمجهندو!‘ اهو خيال ڪري، سون کي ڪو به نقصان پهچائي نٿو سگهي!“ ٻر، گهڻي ڊپ ڏيارڻ تي سندس منهن تي ڊپ نه، پر ڪجهه مايوسيءَ جا آثار اوهان کي نظر ايندا — ليڪن اهي به گهڙيءَ کان پوءِ، سندس هڪ ٽهڪ ۾ منجي ويندا.

— ڪا ڳالهه ٻڇي؛ اوهين نٽايو ته دل ۾ ضرور ڪندي؛ پر في الحال ٻڌائڻ کان لهرائي، پوءِ ٻڌائڻ جو آسرو ۽ اميد ڏيکاريو ته بيحد خوش ٿيندي — ۽ اوهان ۾ تيستائين اميد رکندي، جيستائين ڪيس، اوهين ڀاڻهي ٻڌايو. اوهان سائس دل جو راز سليو، ڇا به ٿي پوي، ڪنهن سان به ظاهر نه ڪندي! سچار حد درجي جي آهي. سچ ڪيس وڻي ٿو ۽ سچو هن جي نظرن ۾ عزت وارو آهي. ڪوڙي لاءِ سندس دل ۾ عزت نه آهي — هوءَ ان لاءِ افسوس ضرورظاهر ڪندي، پر گلا نه ڪندي!

ڀاڻ به طالب العلم آهي. محنتي طالبن لاءِ هن جي دل ۾ عزت ۽ پيار آهي؛ ۽ هرحالت ۾ سندن مدد ڪرڻ پنهنجو فرض سمجهي ٿي! پنهنجي ڪم ۾ بلڪل قابل ۽ پڙ آهي.

هوءَ سنڌي زالن سان سدائين پيار سان ملي ٿي. اهي به ڪيس گهڻو پيار ڪن — ۽ هيءَ هر وقت، اها تمنا ڏيکاريندي آهي ته، ”ڪاش! آءٌ هنن (سنڌياڻين) سان ڪا گهڙي گهاري سگهان!“ سنڌي زالن هميشه، ڪيس رات رهڻ جي زور ڀري ’صلاح هنئي‘ — ۽ انين ’مهمان ـ نوازي‘ جو سهڻو ثبوت ڏنو! جيت (گهرن ۾) سائس ترجمان نه آهي، آت هوءَ گونگن وانگر، اشارن سان ڪم ٿي وٺي ۽ اسان جي ملڪ جون زالون، گهڻو ڪري، سندس اشارا سمجهيو وڃن! ڪٽ چرچي ۾، انهن سان زور آزمائي به ڪري!

هيءَ جرمن مائي، نه رڳو زالن پر مردن سان به عزت ۽ قرب سان ملي ٿي! هوءَ پنهنجي ڪم ۾ سختيءَ جي ڪڏهن به قائل نه آهي. جڏهن به، ڪنهن ’سنڌي سڄڻ‘ جي ڪشن هٿڻ يا ڪجهه ٻڌائڻ کان نٽائڻ جي ڪري، منهنجي سُنهنَ ۾ ڪو ڦيرو آيو ٿي يا ناراضگيءَ جا ڪجهه آثار ظاهر ٿيا ٿي، ته هن يڪدم چئي ٿي ڏنو ته؛

”ماڻهن جي رسمن ۽ رواجن جي ڄاڻ ۽ ڀڃا ڳاڇا ڪندڙ شاگرد کي، ڪڏهن ۽ اهڙين ڳالهين تي ناراض ٿيڻ نه کپي ۽ نه وري ڪيس سختيءَ سان ڳالهائڻ گهرجي؛ پر ڪلڪ طبيعت سان ئي هو پنهنجي ڪم ۾ سوڀارو ٿي سگهي ٿو!“

سندس انهن گفتن جي ڪري، هميشه، منهنجي مُنهن جي حالت بہ مٽجي ٿي، ۽ اسان هشاش بشاش ٿي، ڪم ڪي لڳاسين ٿي!

نرم دل آهي ۽ نرميءَ کي پسند ڪري ٿي. سخي بہ ڏاڍي آهي. اوهين ڪيس ڪنهن غريب جي مدد لاءِ چئو، بيڌڙڪ هن جي مدد ڪندي. هڪ غريب جٽ کي، جڏهن مون هڪ رپيو ڏنو، تڏهن پاڻ يڪدم مون کي پنج رپيا ڏنائين تہ مان هن کي ڏيان. ۽ مون کي زبردستي رپيو واپس ڏئي ڇڏيائين. پاڻ هيءَ بہ چيائين تہ، "تون جنهن جي بہ مدد ڪرڻ چاهين، تہ بيڌڙڪ چئي ڏي، ۽ مان ضرور ائين ڪنديس." پاڻهي بہ ڪيترن جي مدد ڪري ٿي. اهي ئي ڳالهيون، سندس رحمدل هجڻ جي بہ نشاني آهن.

سنڌي ٻولي نہ سمجهڻ جي باوجود، هوءَ "سنڌي ڪافيون" تمام گهڻو پسند ڪري ٿي، ۽ ان ڪري، هن نہ رڳو شاهہ عبداللطيف رحہ جي ڪلام، پر ٻين سگهڙن جي ڪلام جا بہ رڪارڊ ڀريا آهن! اسان جي بزرگن لاءِ سندس دل ۾ عزت ۽ احترام آهي.

اها آهي جرمن خاتون، جا پنهنجو ملڪ جرمني ڇڏي، حقيقتن جي ڇانڊ، علم جي حاصل ڪرڻ ۽ سوٽ ۾ ان جي خدمت ڪرڻ لاءِ، ايڏا ڪشالا ڪيئي ۽ ڏک ڏاڪڙا سهي ملڪ ماري ٿي!

ڊاڪٽر هائينز ويسٽ فال. قد ۾ پورو پنو، بت ۾ پريل، منهن ۾ حشمت وارو، رنگ ۾ ساڳيو گورو ۽ عمر جو ڪرڙو، هيءُ ڊاڪٽر، مذڪور لائق زال جو مڙس آهي- ۽ جرمنيءَ جي شهر آزد- برلن ۾ ڪنهن فني اداري جو استاد آهي. بت ۾ پريل هئڻ ڪري، سفر جي ڪشالن جو اثر مٿس گهٽ نظر اچي ٿو.

همت ۽ حوصلي ۾ هي ٻئي زال- مڙس هڪجهڙا آهن! زال لاءِ ڊاڪٽر صاحب کي ڪافي عزت ۽ پيار آهي؛ بلڪ زال جو هر چوڻ، هيءُ اکين تي رکي ٿو! ساڳئي وقت، زال بہ سائس ڪڏهن ضد نہ ٿي ڪري. پر جي ڪنهن ڊر ڪان اهڙي غلطي ٿي بہ پوي، تہ اهو "ضد" هڪ ٿهڪ يا هڪ چرچڙي ۾ گم ٿيو وڃي- ۽ حقيقت حال کي سڃاڻي، ٻنهي مان ڪو هڪ، فوراً ڪٿي مات ڪري ــــ!

مون سمجهيو تہ، هيءُ جوڙو "جوڙ" آهي؛ پر اها آهي بہ حقيقت! طبيعت ۾ ٿلي ڪجهہ فرق هجي، پر خيالن جي فرق کي هو ڪڏهن بہ ظاهر ٿيڻ نہ ٿا ڏين ــــ جنهن مان سندن جوڙ ثابت آهي. هڪٻئي سان همدردي، هنن ۾ اٿاهہ اميد پيدا ڪئي آهي. هو، هر حالت ۾ هڪ آهن!

ڊاڪٽر هائينز، هڪ سنجيدو ۽ ٿڌي سڀاءَ وارو شخص آهي، ڪل چرچي واري ڳالهہ تي ٻيو مشڪندو، جنهن مان سندس سنجيدگي پڌي پڌري ٿئي پوندي! هو وقتي طور ٿهڪن ۾ بہ اچيو پوي سندس ٿهڪ ٻڌي ۽ اوهان بہ ضرور ٿهڪ ڏيندا! چرچو گهٽ ڪري، پر هر چرچي تي هو مشڪي يا ڪلي ضرور. سندس طبيعت مفڪرا نہ آهي ۽ اوهين ڪيس مفڪر سمجهندا!

هو اوهان سان گهڻو بحث نہ ڪونہ ڪندو؛ پر پنهنجيءَ ڳالهہ لاءِ، هو معقول دليل پيش ڪندو ۽ اوهان کي لاجواب ڪري ڇڏيندو. هو پنهنجي ڳالهہ تي زور نہ ڏيندو آهي- پر جي اوهانَ جا دليل پڪا ۽ پختا آهن، تہ هو هر وقت مڃڻ لاءِ تيار ٿيندو. اوهين ڳالهہ ڪريو؛ تہ هو ڌيان سان ٻڌندو، پر هميشه تفصيل سان پيو پڇا ڳاڇا ڪندو ۽ ڳالهہ کي سمجهڻ جي ڪوشش ڪندو.

ڪم جو هيءُ نہ ڪوڙيو آهي. ساري ڏينهن جي مسافريءَ کان پوءِ بہ، جي ڪم هوندو تہ ضرور ڪندو. موٽر جو گهڻو تڻو ڪم پاڻ ڪري ۽ سندس زال، سائس ٻيٽ ٻيهي ۽ پانهن ٻيلي ٿئي!

ڏپ جو نالو هين جي دل ۾ بہ نہ آهي. وهمي بہ نہ آهي، بلڪ ڪنهن ڳالهہ لاءِ، جنهن جي پڪ پوءِ ٿيڻي آهي، ڪڏهن بہ "پڪ" نہ چوندو! هو ائين ئي چوندو تہ "مان سمجهان ٿو" يا "مون کي اهڙي اميد آهي!" (I hope so!)

اوهان پڪ ڪرڻ چاهيو- ۽ اوهان کي جواب ملندو تہ، "ڪنهن بہ ڳالهہ لاءِ، جنهن جي پڪ نہ آهي، ڪير بہ "پڪ" چئي نہ ٿو سگهي!"

— مطلب تہ، همدردي ۽ وڏي اميد سندس دل ۾ موجود آهي ۽ ان ڪري ئي هو، زال جو ساٿي ۽ مددگار بنجي سفر تي نڪتو آهي.

(٢)

اهي ئي آهن جرمني ملڪ جا بہ عالم، جيڪي سال ١٩٥٥ع ۾، موٽر جي ذريعي، جرمنيءَ کان عراق پهتا- ۽ اتي مارچ ١٩٥٥ع کان فيبروري ١٩٥٦ع تائين، جتن قوم جي جاچ ۽ کوجنا جاري رکيائون.

— سندن رپورٽ مطابق، عراق جو ڏاکڻون پاڱو سيلابي آهي ۽ سُند تي پاڻيءَ جي چاڙهہ ڪري، اتي هميشه ٻوڏون ٿينديون رهنديون آهن. ان ڪري هيءُ پاسو هميشه پوسل وارو آهي ۽ هتي وڏيون وڏيون ڍٻيون آهن. هتي سَرَ ۽ ڪانهہ (يا ڪَلُ ۽ پَنَ؟) بہ جام ايري ٿو. هيءُ پاسو خراب آب-هوا جي ڪري بہ رهڻ جي لائق نہ آهي- ۽ هتي کو ماڻهو، ڏاڍين تڪليفن ۽ سورن سان بهچي سگهي ٿو.— تہ بہ، هتي هڪ قوم رهي ٿي، جنهن کي "معدان" (Ma'dan) چيو وڃي ٿو.

"معدان" اصل ڪير آهن ۽ ڪٿان آيا؟- ان باري ۾، هو پنهنجي وڏن ۽ اصلوکي ملڪ بابت ڪابہ خاطرخواهہ خبر ڏئي نہ ٿا سگهن. ليڪن عربي روايتن ۽ ڪن تاريخن مان پتو پوي ٿو، تہ سندن وڏا سنڌ جا رهاڪو-"سنڌي"- هئا، جي عربن جي فتحن وقت سنڌ مان آندا ويا. تاريخون انهن کي "زط"- يعني "جَتَ" چون ٿيون!

هن وقت هو مينهُن جا ڌڻ ڌارين ٿا ۽ ڪن وٽ ڳئون بہ آهن. سندن گهرڙا "ڪکايون- جهوپڙيون" آهن. مال ڌارڻ سان گڏ، هو 'تڏا' بہ جوڙين (شايد ڪَلَ يا پَنَ مان؟)، جن جو ڪاپو ساري عراق ۾ آهي. هنن ماڻهن مان ڪي خانہ بدوش ماڻهو بہ آهن.

بهرحال، هنن جرمن عالمن، عراق جي ان قوم جي رهڻي ڪهڻي، رسمن، رواجن ۽ روايتن جي پوري جاچ ڪئي ـ ۽ ان ڪان پوء، هو پنهنجي ملڪ موٽيا، جتي هنن ان قوم تي هڪ ڪتاب لکي پيش ڪيو.

ــ جيئن ته، مذڪور جرمن عالمن کي، عراق جي "معدان" قوم جي حالتن ۽ ڳالهين ۽ پڻ تاريخن جي مطالعي مان اهو پتو پيو، ته ان قوم جو هر حالت ۾ "سنڌ" سان تعلق هو ـ ۽ اڄ به هن قوم جي ماڻهن جي رهڻي ڪرڻي، ۽ رسمون ۽ رواج اهڙا آهن، جيڪي ٿورو گهڻو سنڌ جي قوم "جـَت" سان تعلق رکن ٿا؛ ان ڪري، هنن پنهنجي جاڻ کي وڌائڻ ۽ "علم" جي خدمت ڪرڻ لاءِ ضروري ڄاتو، ته ساڳي جاچ ۽ کوجنا جي سلسلي کي جاري رکي، سنڌ پهچي "جـَت قوم" کي ڏسجي.

ــ فيبروري ١٩٦١ع ۾ هو ترڪيءَ مان ايران پهتا. ترڪيءَ ۾ هنن ٿوري جاچ ڪئي، مگر اتي ڪين ڪا ڪاميابي نصيب نه ٿي. ايران ۾، هنن آتر علائقي ۾ سفر ڪيو ـ ۽ ان ڪان پوءِ ڏکڻ ايران ۽ پڻ اوڀر واري پاسي جاچ جاري رکي. سيستان جي علائقي ۾، هنن هڪ قوم اهڙي ضرور ڏٺي، جنهن جي ماڻهن جا گهرڙا، گهڻي ڀاڱي، عراق جي "معدان" ماڻهن جي جهوپڙين جهڙا آهن. ايران جي هـِن قوم ۽ عراق جي هـُن قوم ۾، ٻي ڪا خاص هڪجهڙائي نه ڏسي ڪري، هي عالم، مئي ١٩٦١ع جي آخر ڌاري پاڪستان پهتا.

پاڪستان ملڪ ۾، هنن پنجاب ۽ سنڌ ۾، اهڙي جاچ جاري رکي، جنهن ۾ هنن کي زبردست ڪاميابي نصيب ٿي.

هنن عالمن، پنجاب ۾ هڪ قوم ڏٺي، جا 'لکن' جي تعداد ۾ آهي. اهي پاڻ کي "جاٽ" چوائين ٿا. اڳين زماني ۾، هن قوم جا ماڻهو خانه بدوش هئا ۽ ڍنارن واري زندگي گذاريندا هئا. ان زماني ۾ هنن وٽ مينهن جا وڏا ڌڻ هئا. ملڪ ۾ هن وقت "پوک" جي واڌاري جي ڪري، غيرآباد ۽ جهنگ جهر واري زمين گهڻي ڪانه رهي آهي، ان ڪري اها "جاٽ ذات"، هاڻي پوک کي لڳي وئي آهي. سندن زندگيءَ جو پراڻو نمونو نه رهيو آهي ۽ سندن ڪيتريون حالتون سـَنجي ويون آهن. هن وقت اتي، انهن مان ڪو به خانه بدوش نه آهي.

البت، ملتان ۽ ديري غازيخان جي طرف ڪي اهڙا ماڻهو ضرور رهن ٿا، جي خانه بدوش آهن. اهي ماڻهو اٺن جا وڳ ڌارين ۽ چارين ٿا.

عربيءَ جو لفظ "زط" ۽ سنڌي ٻوليءَ جو لفظ "جـَت" بلڪل ساڳي ڳالهه آهي. حرفن جي 'اُچار' ۾ فرق صرف "ز" ۽ "ج" جو آهي. سنڌي هندو، عربيءَ جي "ظ"، "ز" ۽ "ذ" حرفن واري اُچارن کي تمام گهڻو "ج" حرف جي آواز ۾ اُچاريندا رهيا آهن. مثلا: "ظلم" مان "جلم"؛ "سزا" مان "سجا" ۽ "ذرو" مان "جرو". عربيءَ جي حرفن "ت" ۽ "ط" جي 'اُچارن' ۾، اسين ڪو به 'فرق' نه ڪندا آهيون. ان ڪري "زط" لفظ ڦري "جـَت" ٿيو، يا

جي "جٽ" اصل سنڌ جا هئا ۽ پوءِ عراق پهتا:- ۽ عربن کين "جٽ" جي بدران "زط" چيو ته، اها ڳالهه نئين ڳالهه ڪانهي- بلڪ صحيح آهي.(۱)

ان جي ابتڙ، "جاٽ" ۽ "جٽ" لفظن ۾ وڏو فرق نظر اچي ٿو. ۽ اهو نه رڳو هنن جرمن عالمن، پر اسان لاءِ به مونجهاري وارو آهي. افسوس ته اهو آهي، جو سنڌ جي هڪ تاريخ ۾ "جاٽ" لفظ جي، هڪ وار سمجهاڻي ڏني، ان ساڳي گروهه جي ماڻهن لاءِ "جٽ" لفظ پڌايو ۽ مقرر ڪيو ويو آهي: ۾ اڳتي هلي، ساڳيءَ ذات جي مختلف ماڻهن لاءِ "جاٽ" ۽ "جٽ" لفظ، جدا جدا استعمال ڪيا پئي ويا آهن! ان مان اهو ٿي سمجهجي، ته "جاٽ" ۽ "جٽ" ۾ جدا ذاتيون هيون ۽ آهن!؟ پر هنن عالمن جو خيال آهي، ته انهن ٻنهي لفظن وارو فرق به فقط زبان جي ڪري آهي؛ ۽ جنهن جو موجوده مثال هيءُ آهي، ته "جاٽ" کي پنجابي ٻوليءَ ۾ "جاٽ"— ۽ اردو زبان ۾ "جٽ"؟ پئي اچاريو ويو آهي. سنڌي ٻوليءَ ۾ ته اڳي ئي "جٽ" لفظ موجود آهي.

سنڌ ۾ هنن عالمن، اول، لاڙ ۽ سامونڊي ڪناري واري ايراضيءَ کان جاچ جوچ شروع ڪئي، ۽ هنن پنهنجو "مرڪز" جاتيءَ کي بنايو. سندن پڌايل تفصيل مطابق، هن پاسي هزارن جي تعداد ۾ جت رهن ٿا؛ جن مان پنجاهه سيڪڙو کن ماڻهن وٽ اُٺن جا وڳ آهن. هي اُٺن وارا، گهڻو ڪري سامونڊي ڪناري واري وٽ سان، اُٺ چارين. اهي ماڻهو گهڻو ڪري خانه بدوش آهن. وڌيڪ تفصيلن مان هيءُ به پتو پوي ٿو، ته اهي اُٺن کي چارڻ سانگي، ڪناري واري وٽ ڏئي، ٿرپارڪر ضلعي ۾ رحمڪي بازار تائين به وڃن ٿا. ليڪن تازي معلومات مان، اها به خبر پئي آهي، ته هو رحمڪي بازار کان گهڻو اڳتي به وڌي وڃن ٿا ۽ وري مٺي عمرڪوٽ تائين به پهچي وڃن ٿا. باقي پنجاهه سيڪڙو 'جتن' وٽ مينهن جا ڌڻ آهن ۽ ڪن ٿورن وٽ رڍون ۽ ٻڪريون به آهن.

هونئن ته هن پاسي جتن جا ڪئين "پاڙا" رهن ٿا؛ پر انهن سڀني مان "ڊباڻي" جت شمار ۾ گهڻا آهن. ان کان پوءِ "فقيراڻي" جتن جو پاڙو آهي. جتن جو هيءُ گروهه خانه بدوش آهي ۽ سندن گهرڙا "پکن" جا هوندا آهن — جنهنڪري کين چيوئي "پکا-راڄ" ويندو آهي. جتن جي هن گروهه جو ڌنڌو اُٺ ڌارڻ ۽ چارڻ آهي. هنن جرمن عالمن جي چوڻ مطابق، هنن فقيراڻي جتن جي گهرڙن جي بناوت نهايت ئي انوکي ۽ خاص قسم جي آهي؛ ۽ سندن ريتون، رسمون ۽ رواج به، سنڌ جي وچولي ۽ اترئين پاڱي جي جتن کان مختلف آهن. ائين برابر آهي، ته ڪن ڪن ڳالهين ۾ ڪجهه فرق به آهي- پر هو انهن ڳالهين تي پورو زور ڏين ٿا ۽ مٿن پابند آهن، جنهنڪري انهن فرقن کي اهميت به ڏئي سگهجي ٿي.

"ڊباڻي" جت، جن جو تعداد تمام گهڻو آهي، سامونڊي ڪناري تي ۽ ان جي وٽ

(۱) حضرت علي ڪرم الله وجهه جي بيت المال جا راکا "زط"، هئا، جي سنڌي هئا. -(گرامي)

سان رهن ٿا، هنن مان ڪن ٿورن وٽ مينهون آهن ۽ ڪي ٿورا ڳوڪ به ڪن ٿا- باقي سڀ مڇي مارڻ تي گذر سفر ڪن!

(٣)

سنڌوندي‌ءَ جي ڊيلٽا ۽ سامونڊي ڪناري واري پاسي، اسان 'ڏبائي جتن' جو هڪ وڏو ڪٽرڻ ڏٺو. سندن روايت مطابق، سندن وڏا "حلب" کان آيا؛ اُٺ چاريندا هئا ۽ خانه بدوش هئا. ڪهڙو وقت اڳ، هو هتي اچي رهيا؛ چاڪاڻ ته هتي جهنگ جهر هو ۽ وڏي وي‌ءَ هئي. اڳي هتي پاڻي کونه هو؛ پر پوءِ هتي پاڻي آيو ۽ هنن مڇيءَ مارڻ جو ڌنڌو اختيار ڪيو.

— هي 'ڏبائي جت'، هن وقت به مڇي مارڻ جو ڌنڌو ڪن ٿا. انهن وٽ باقاعدي "ٻيلا"، هڙهيا" ۽ وڏيون ٻيڙيون به آهن. هو پاڻ کي مڇيءَ مارڻ جو ماهر به سمجهن ٿا- ۽ بعضي ته سمنڊ ۾ ميلن تائين به هليا وڃن ۽ وڏن وڏن ڏڃن سان مڇي مارين. ساڳي وقت هنن وٽ اُٺ به آهن. پنهنجي گهرڙن کي "پکا" چون. سندن گهرن جو نمونو "پترائين" يا "پتائين"— پر "ڇپرائين گهر" جهڙو آهي. جيڪڏهن ڪا نئين ڳالهه انهن گهرڙن ۾ آهي، ته اها هيءَ، جو اهي ساري جا سارا "پَن" مان نهيل 'تڏن' جا آهن. ڊاڪٽر زيڪرڊ ويست فال جو چوڻ آهي ته، 'هنن ڏبائين جي گهرن ۽ فقيراڻي جتن جي گهرن ۾ ڪوبه فرق ڪونهي.' هنن جي گهرن جي ڇت هوبهو "ڇپَر" وانگر آهي— پر ڇپر جي مقابلي ۾، هنن جو 'ڪرنگهو' بلڪل ننڍو آهي— ۽ ان لاءِ هڪ سبب هيءُ به آهي، ته گهرڙا خود ننڍا آهن؛ يا تڏا ڇپر جيڏا نه آهن.

اسان وٽ "جت ذات" جي ماڻهن بابت عام خيال- بلڪ "جت" لفظ جو به 'عام مفهوم' اهو آهي، ته "جت" معنيٰ اُٺ ڌاريندڙ ۽ چاريندڙ! ليڪن جت مڇي ڇو ٿا مارين؟ پر پهريائين، اهو به ڏسجي ته اهي "اُٺ چاريندڙ- مڇي مارينڌڙ" جت، پاڻ کي "جت" چوائين به ٿا؟ حقيقت ۾، اهي "ڏبائي" پاڻ کي "بلوچ- جت" يا "جت- بلوچ" چون ٿا. سندن چوڻ مطابق، هُو "ڪرمتي (قرمطي) بلوچ" آهن؛ ۽ جتڪي ڌنڌي- يعني اُٺن چارڻ جي ڪري ئي هنن جي اصل ذات 'بلوچ' سان لفظ 'جت' ڳنڍيو ويو آهي؛ جنهن لاءِ ظاهر آهي، ته ڪين به ڪو اعتراض نه رهيو آهي.

— پر، هوڏانهن "ڪرمتي بلوچ" ۽ خود انهن بلوچن- ۽ پڻ مذڪور ڏبائي گروهه جي سردار، "مٺاڪ" جو چوڻ آهي، ته انهن ڏبائين جي حقي ذات- "جت" سان "بلوچ" لفظ ان ڪري ملي ويو آهي، جو هو بلوچن جي سرداريءَ هيٺ- ۽ بلوچن جي "راڄ" ۾ رهندا پئي آيا آهن.

نهايت دلچسپ نڪتو هيءُ به آهي، ته ڪرمتي بلوچن سان به هڪ گروهه اهڙو آهي، جو صدين کان اُٺ ڌاريندو ۽ چاريندو آيو آهي ۽ هاڻي به انهن ماڻهن وٽ اُٺن جا وڳ آهن،

۽ هو ڏاڍين جو ڪير ٻه ٻين. پر اهي ڪڏهن به ’ڪرمتي-جت‘ يا ’بلوچ-جت‘ نه سڏيا ويا آهن، يا ڇو نه ٿا سڏيا وڃن؟ ڪرمتين جو اهو گروهه ٻين سڀني بلوچ پاڙن کان ڪرمتي-پاڙي کي اعلي ميڄرائڻ لاءِ پورو زور ڏيندو؛ پر هيءُ به مڃڻ لاءِ تيار ٿيندو، ته سندن گروهه جي ماڻهن کي، ڪي ٻه ٻيا ”ڇوڪي ذات وارا“ (جي پاڻ کي سمجهن ٿا) ڪڏهن به سڱ ڏيڻ لاءِ تيار نه ٿيندا؛ جنهنڪري اهي ميربحرن سان به شادي ڪندي ويرم نٿي نه ڪن!

— وري هوڏانهن مذڪور ڏٻائي گروهه جا ماڻهو، جيڪي آئن ذارڻ سان گڏ، سيئي مڇيءَ مارڻ جو ڪم به ڪن، ”ميربحرن“ سان اهڙي تعلق رکڻ لاءِ تيار نه آهن. پر هتي هيءُ به سوال آهي، ته انهن ڏٻائين کي ”جت-ميربحر“ يا وري ”بلوچ ميربحر“ ڇو نه ٿو چيو وڃي؟ ڇا ڏٻائين جو اهو گروهه، اها ڳالهه برداشت به ڪري سگهي ٿو؟ اهي سڀ سوال مزيدار ۽ دلچسپ ٿي چڪا آهن، جن جي جوابن ڳولي لهڻ ۾ ”قومن ۽ ذاتين“ جو طالب العلم بي انت خوشي محسوس ڪري ٿو...!

جيڪڏهين اسين ائين چئون، ته سنڌ ۾ جتن جا ٽي ڪِ چار يا پنج-ڇهه وڏا گروهه آهن ۽ اهي، لاڙ، وچولي اتر سنڌ ۾ رهن ٿا، ته اها ڳالهه قطعي غلط ٿيندي. حقيقت ۾، جتن جي قوم ساري سنڌ ۾ ٽڪريل آهي ۽ ان ”ٽڪيڙ“ جي ڪري، جت قوم کي اها آساني ٿي آهي، جو ان جا ڪيترا ئي ماڻهو-بلڪ پاڙن جا پاڙا، ڪيترين ئي حالتن هيٺ ۽ ڪيترن ئي ڇاڙل سببن جي ڪري آهستي آهستي بلوچن جي نندن يا وڏن پاڙن سان ملي وڃڻ جي جدوجهد ڪري سگهيا آهن. جيتوڻيڪ، هينئن، هنن لاءِ پنهنجي ”جت ذات“ مان چڙهي، ”بلوچ ذات وارا“ ٿيڻ ۾ ڪافي رنڊڪون به پيش رهيون آهن-پر، جيڪڏهن هو اهڙي هند تي پهتا آهن، جتي هو بنهه نوان آهن-۽ ساڳئي وقت هنن پنهنجن ٻين گروهن سان به تعلق ڇڏي ڏنو آهي، اتي هو بلاشبهه فائدو وٺي سگهيا آهن-۽ ”بلوچ“ بڻجي ويا آهن.

هجرت سان گڏ، ٻيون به ڪي اهم ڳالهيون آهن، جي ”گهٽ ذات“ مان چڙهي، ”اوچي ذات“ ۾ اچڻ لاءِ مددگار ثابت ٿين ٿيون. اول ته، جيڪڏهن ڪو گروهه پري وڃي، ذات مٽائي سگهيو آهي، ته پوءِ سندس اها ڪوشش جاري رهي ٿي، ته جنهن ”نئين ذات“ ۾، ان گروهه جا ماڻهو آيا آهن، سي ڪنهن به طرح، ان ذات وارن اصلوڪن ماڻهن سان هر لحاظ سان ڳنڍجي وڃن. سڀني ڳالهين مان ضروري ڳالهه مٽي سائٽي آهي-جا نه رڳو سڱن ڏيڻ، پر سڱن وٺڻ تي به ٻڌل رهي ٿي. ائين ڪرڻ سان، ذات مٽائيندڙ گروهه جي نئين-پر؛ ”پاڻ واري ذات“ کي، اصل ذات وارا نه رڳو تسليم ڪندا؛ بلڪ پنهنجي مائٽيءَ واري خيال کان، ان ٻئي گروهه جي لاءِ، پاڻ واري ذات کي، ٻين کان قبول ڪرائڻ جي لاءِ به زور لائيندا. هتي هڪ گروهه جي ذات مٽائڻ جي فائدي ۾ ٻه طاقتون ڪم ڪن ٿيون.

پر، سوال فقط هيءُ آهي ته، ڇا جت ذات وارا ائين ڪري سگهيا آهن؟ ان هڪ سوال

سان گڏ پيا ٻه ٻه سوال اڀرن ٿا- ۽ اهي هيءُ ته، جَت، بلوچ ٿيڻ ڇو ٿا گهرن؟ ۽ ٻيو ته، هنن جي نظر ۾ رڳو 'بلوچ ذات' ئي اوچي ڇو آهي؟

گڏيل روايتن مطابق، جتن ۽ بلوچن جو هميشه، پاڻ ۾ واسطو پئي رهيو آهي. بلوچ هميشه، جتن کي پنهنجي هٿ هيٺ رکندا پئي آيا آهن. جنهنڪري، جت قوم جي ماڻهن، پنهنجو پلو ۽ بچاءُ، بلوچن جي هٿ هيٺ رهڻ ۾ پئي ڏٺو آهي. هڪ ڌر جي لاڳيتي 'زور' ۽ ٻيءَ ڌر تي لاڳيتي 'اثر' جي ڪري، نتيجو هيءُ پئي نڪتو آهي، جو ٻيءَ ڌر- يعني جتن، پنهنجي سيني مشڪلاتن جو حل 'بلوچ ذات' سان گڏ رهڻ ۾ ڏٺو- ممڪن آهي ته ان ڪري ئي 'بلوچ ذات' کي "اوچي ذات" ڪري مڃيائون. پنهنجي شخصيت ۽ حيثيت مڃرائڻ، انسان جي فطرت آهي. ان فطرت جي تحت، جت قوم، بلوچ قوم ۾ مدغم ٿي وڃڻ، يا گهٽ ۾ گهٽ، "بلوچ ذات" واري چوائڻ لاءِ، جدوجهد پئي ڪئي آهي.

ليڪن مزيدار نڪتو هيءُ آهي ته جَت ذات وارن، جنهن ٻيءَ ذات وارن سان ملي وڃڻ پئي چاهيو آهي، اهائي ذات، سندن لاءِ سخت رنڊڪ پئي ثابت ٿي آهي (جيتوڻيڪ جتن جا ڪيترا پاڙا ۽ گروهه ذات مٽائڻ- ۽ بلوچ ٿيڻ ۾ ڪامياب ٿي ويا آهن)؛ ڇو ته مذڪور جدوجهد جو رد عمل بلوچن ۾ به پئي پيدا ٿيو آهي بلوچن، هڪ لحاظ کان، جتن کي هٿ هيٺ رکڻ ۽ ٻئي لحاظ کان، انهن کي پري رکڻ جي ڪوشش پئي ڪئي آهي. نتيجي ۾، جَت ذات وارا، بلوچ قوم وارن کي سڱ ڏئي ته سگهيا آهن- پر وٺڻ ۾ انهن کي ڪا ڪاميابي نصيب نه ٿي آهي.

"مير جَت"، جتن جي ٻين سيني پاڙن کان، پنهنجو پاڙو "اوچو" ٿو سمجهي- ۽ هن پاڙي وارا جَت، نڪي ٻين پاڙن وارن جتن ۽ نه ئي بلوچن کي سڱ ڏيڻ قبوليندا هئا. ليڪن، اڄ هيءُ پاڙو پنهنجا سڱ بلوچن ۾ ڏئي ٿو. جتن جي هن وڏي پاڙي جا ڪيترائي گروهه آهن، جي مختلف هنڌن تي رهن ٿا. انهن مان ڪي گروهه "رند بلوچ" ٿي وڃڻ ۾ ڪامياب ٿي چڪا آهن. مير جتن جي هڪ گروهه وارن، جتن کان ٻاهر، ٻين گهٽ ذات وارن کي به سڱ ڏنا آهن- ۽ ائين هو 'مٿي چڙهڻ' جي عوض، هيٺ لهي ويل ٿا ڏسجن. پر، ان گروهه جي ماڻهن ۾ اهڙو احساس، ضرور معلوم ٿيو. ان ئي پاڙي جا ڪي گروهه، اهڙين حالتن هوندي آهن، جو في الحال، هو "بلوچ" ٿي نٿا سگهن.

ڏٺو ويو آهي، ته مير جتن کان سواءِ، ٻين سيني جتن جي ٻولي "سرائڪي" آهي. مير جتن جي ٻوليءَ کي "جتڪي- ٻولي" چئجي ٿو. ائين چئي سگهجي ٿو ته اها ٻولي سرائڪي، سنڌي ۽ ڪوهستاني لهجي مان ٺهي آهي. هاڻوڪي سنڌيءَ جو منجهس ڪوڪو لفظ ملندو. ان جي ابتڙ، شاهه جي زماني واري سنڌيءَ جا چڱا لفظ منجهس موجود آهن. ٻيا به ڪي لفظ ان ۾ موجود آهن، جن لاءِ في الحال ڪجهه چئي نٿو سگهجي.

ڪنهن قوم يا ڪنهن ذات جي سڃاڻپ ۾ ٻوليءَ کي به وڏو دخل آهي، جيتوڻيڪ اسان

ڏٺو, تہ "ميرجت" بہ 'جت' ئي آهن, پر سندن ٻولي, ٻين سيني جتن جي ٻولي— "سرائڪيءَ" کان نرالي آهي. ليڪن, ميرجتن جو هڪ اهڙو گروهہ بہ آهي, جنهن پنهنجي ٻولي "جتڪي" ڇڏي, "سرائڪي" اختيار ڪئي آهي. هتي بہ اسان کي هڪ دلچسپ نڪتو ملي ٿو. "ميرجت" سيني جتن مان اوچو پاڙو ڄيو ويو آهي; پر, سندن انوکيءَ ٻوليءَ کي وري نندئو ڀئي ويو آهي. ان جي برعڪس, جيڪي جت سرائڪي ٻولي ڳالهائين ٿا, سي فخر ڪن ٿا. ان جو نتيجو هيءُ نڪتو آهي, جو مرڳو "ميرجت" پاڻ, ٻين سيني جتن کان وڌيڪ نندڻ لڳا آهن. ڇا اهو ئي سبب آهي, جنهنڪري مذڪور گروهہ, پنهنجي اصل ٻولي ڇڏي, سرائڪي اختيار ڪري, بلوچن جي وڌيڪ ويجهو ٿيڻ گهرن ٿا؟

هن مطالعي مان اسان کي ڪيترين ئي دلچسپ ڳالهين معلوم ٿيون. مٿي ٻڌايو ويو آهي تہ جتن جا ڪي پاڙا ۽ مختلف پاڙن جا ڪي گروهہ "بلوچ" ٿيڻ ۾ ڪامياب ٿي ويا آهن. اسان اهو بہ ڏٺو, تہ ميرجتن جا ڪي گروهہ "رند بلوچ" بنجڻ ۾ سوبي حاصل ڪري چڪا آهن.

— "ليشاري" اصل جت ڄيا وڃن ٿا ۽ اڄ بہ جت آهن; پر هنن جتن لاءِ, سندن ذات وارو نالو نهايت ئي سفيد ٿيو آهي ۽ هو ٻين پاڙن جي مقابلي ۾, آسانيءَ سان "لاشاري بلوچ" بنجي سگهن ٿا. "پهوڙ" بہ اصل جت ڄيا ويا آهن; ليڪن اڄ هو مڪمل طرح بلوچ چوائين ٿا. پر, بلوچن سان باقاعدي ملي وڃڻ ۾, اڃا ڪين ڪي رنڊڪون درپيش آهن. اهڙيءَ طرح, "سنجراڻي", جت ذات مان "لغاري بلوچ" ۽ "ديناري جت", "ٻگٽي بلوچ" بنجڻ ۾ ڪامياب ٿي چڪا آهن.

دادو ضلعي جا "ٻير" پاڻ کي "بلوچ" ۽ حيدرآباد ضلعي جا "ٻير" پاڻ کي "جمالي بلوچ" چوائين ٿا. هوڏانهن قلات علائقي ۾ "جت-ٻير" موجود آهن. هنن وٽ اٺن جا وڳ آهن. سندن زندگيءَ جو دارومدار اٺن ڌارڻ ۽ چارڻ تي آهي. هو نہ رڳو ڏاچين جو کير پين ٿا, پر وقتي اٺ جو گوشت بہ کائين ٿا. سندن گهرڙا 'تڏن' جا آهن, جي 'پيش' مان ٺاهين. تڏن وارن گهرڙن کي "تڏاوان" چئبو, پر هو "ڪرڙي" بہ چون. پڪا بہ ڪم اڏين. هو خانہ بدوش آهن. انهن وٽ 'اٺ ذات' لاءِ وڻندڙ ۽ مزيدار قصا, ڪهاڻيون ۽ روايتون آهن. هو اٺ لاءِ 'بيوقوف' لفظ ڪم آڻيندڙ کي خود بيوقوف سمجهن ٿا. سندن ريتن ۽ رسمن ۾ ڪا خاص نئين ڳالهہ نہ آهي. سندن روايت مطابق, "ٻير" ذات جا اصل "جت" آهن— ۽ اصل کان ئي اٺ ڌاريندا ۽ چاريندا آيا آهن. "ٻير" سندن پاڙو آهي. هنن جتن سان گڏ, هڪ ٻيو بہ گروهہ آهي, جو "ٻوراڻا" جت چوائي ٿو. هنن ٻنهي گروهن جا ماڻهو, جيتوڻيڪ خانہ بدوش آهن, تہ بہ جي پنهنجي گهرن کان پري هوندا, تہ خانہ بدوش نظر نہ ايندا. رڻ پٽن ۽ جبلن ٽڪرن ۾ رهڻ جي باوجود, گفتگوءَ جا پڪا, بحث ۾ هوشيار ۽ پختا ۽ ڳالهين ۾ پڙ آهن. زالن ۾ گهٽ فرق آيو آهي; تڏهن بہ ٽورو 'ڳهن' ۽ ڪپڙي لٽي ۾ فرق ايندو

پيو وڃي. ڪو بہ وقت مقرر ڪري نٿو سگهجي، ليڪن حالتن هيٺ، سندن زندگيءَ ۾ ضرور فرق ايندو.

هنن سيني ڳالهين مان اهو مطلب نٿو ڪڍي سگهجي، تہ ڪو آٽ، ڏاريندڙ ۽ چاريندڙ جت، پنهنجي ان زندگيءَ مان ڪڪ آهن. هو پنهنجي ان ڏنڌي کي نهايت ئي عزيز ۽ عزت وارو سمجهن ٿا. شايد، ان جي خلاف ڪجهہ ٻڌڻ بہ برداشت نہ ڪن. سندن نظر ۾، اهي جتن قطعي بي سمجهہ آهن، جن آٺ وڪڻي پوک جو ڌنڌو اختيار ڪيو آهي. ساڳئي وقت، هو پوک جي ڌنڌي کي خراب بہ نٿا چون، بلڪ پسند ڪن ٿا. هو پوک ڪندا، پر آٺ ڪڏهن بہ نہ وڪڻندا. ليڪن حقيقت هيءَ آهي، تہ پوک ڪانئن ”آٺ“ کسي رهي آهي. ملڪ ۾ گهڻن واهن نڪرڻ ۽ عام آبپاشيءَ جي ڪري غيرآباد زمين — پٽ ۽ جهنگ جهر ختم ٿيندا پيا وڃن. اڄ کان ٻارهن سال اڳ، آٺ ڏاريندڙ ۽ چاريندڙ جتن، اڄ آبادگار آهي. سندس رهڻي ڪرڻي، هلت چلت، توڙي لباس بہ اهو نہ رهيو آهي، جو ٻارهن سال اڳ هو. انهن ئي ڳالهين جي ڪري، سندن ريتن ۽ رسمن ۾ بہ ڪجهہ نہ ڪجهہ، فرق ايندو پيو وڃي. ان ڪري ئي، ڊاڪٽر زيگرڊ ويسٽ فال چيو تہ، ”سنڌ جي جتن بابت پوري جاچ ڪرڻ جو وقت هيءُ آهي — تہ بہ، مان ٻارهن سال دير سان پهتي آهيان.“

— ڪيئن بہ هجي، ہر هنن عالمن، هن وقت سان پورو فائدو وٺي، سنڌ جي جتن بابت تحقيق ۽ کوجنا مڪمل ڪئي آهي، ۽ هر پهلوءَ کان، جتن جي زندگيءَ جي چاڻ، سندن ئي طرفان پيش ٿيندڙ ڪتاب مان حاصل ٿي سگهندي.

اهي عالم، ٧-١٢-١٩٦١ع تي، هتان حيدرآباد کان لاهور روانا ٿي ويا: جتان هو، ساڳيءَ جاچ جي سلسلي ۾ هندوستان پهچندا ۽ ڪجهہ وقت کان پوءِ موٽي پنهنجي ملڪ جرمنيءَ ويندا.

محبوب علي چنه

سيوهڻ شريف

(نوٽ - هيءَ تقرير "قلندر لعل شهباز ميموريل ڪميٽي" سيوهڻ پاران حضرت مخدوم سيد عثمان مروندي عرف لعل شهباز جي ٧٠٨ سالہ ورسيءَ تي مسٽر محبوب علي چنه پيش ڪئي جا تاريخ ۽ سير جي شائقين لاءِ شايع ڪجي ٿي. گرامي)

حضرت لعل شهباز بلند پرواز جي ذڪر خير ڪرڻ کان اڳ هي واجب آهي تہ اسان ان ملڪوتي مقام جو احوال ڏيون جتي سندس روح پُر فتوح ظاهري طرح هن ناسوتي دنيا کي ڇڏي راهہ جاوداني اختيار ڪئي.

جيڪڏهن تاريخ جي روشنيءَ ۾ سيوهڻ جو گذشتہ ماضي ڏسبو تہ پڌري پٽ ظاهر ٿيندو تہ سنڌو تهذيب جي پراچين ڪندراتي طبقي بعد سيوهڻ جو درجو اچي ٿو- يعني سنڌ جي موجوده آباد شهرن ۾ سڀ کان قديم سيوهڻ آهي. هن شهر جو ذڪر فارسي قديم تاريخن خواه تذڪرن جي ڪتابن ۾ آيل آهي. جيئن تاريخ سنڌ جي قديم سرچشمي چچ نامہ ۾ چاڻايل آهي تہ راءِ سيهرس بن ساهسي راءِ جي ڏينهن ۾ سنڌ ملڪ تي چار حڪمران مقرر ٿيل هئا. انهن مان هڪ سيوستان جي "قصبه" تي بہ حاڪم هو جنهن جي هٿ ۾ بُڌيه، جنگان، رونجهاڻ، ڪوه پايہ ويندي مڪران جي حد تائين ملڪ هو (ص ٢٢). تاريخ معصومي بہ ان حقيقت کي دهرايو آهي. تحفة الڪرام جي صاحب سيوستان جو ذڪر ان طرح ڪيو آهي: "هن کي سيوهڻ ۽ سهوڻ بہ سڏيندا آهن. پنجين ولايت ۾ آهي. هڪ قديمي شهر سنڌ جي اولاد سهوارن جي نالي پٺيان سڏجي ٿو. سندس قلعو (سنڌ جي مشهور) چهن قلعن مان آهي. انهيءَ کان پوءِ ڪيئي دفعا مرمت ٿيو آهي. قديم الايام کان خلاصو تختگاهہ هو. پوءِ وري اروڙ جي راجائن ۽ تنهن کان پوءِ ٺٽي جي بادشاهن جي حڪم هيٺ رهيو. شاهہ بيگ اهو ڄام فيروز کان کسيو هو. مرزا شاهہ حسن وري ٺٽي ۾ داخل ڪيو. جڏهن سنڌ جلال الدين محمد اڪبر بادشاهہ جي دربار جي گورنرن جي حڪم هيٺ آئي، تڏهن وري ٺٽين سر علحده تختگاهہ ٿيو. نواب خدا يارخان جي حڪومت جي ڏينهن کان وري اصلوڪي دستور موجب باقي سنڌ ۾ داخل آهي.

سندس جبل تي واهي جو چشمو عجائبات مان آهي. ڪيترائي مريض انهي مان غسل

ڪرڻ ڪري شفاياب ٿيندا آهن. سدائين سانگيءَ طرح رهي پريل ٿو ۽ پاڻيءَ جي اچڻ جي جاءِ معلوم ڪانهي. مقرر ڏينهن تي هندو اتي پوڄا لاءِ اچي گڏ ٿيندا آهن.

ٻي ڏکڻي جاءِ آهي، جو جبل ۾ هڪ وڏو صفحو هڪ ٽنب تي بيٺل آهي. عام اعتقاد موجب هي قدرتي لهيل آهي. ماڻهو سير لاءِ اتي ويندا آهن ۽ سندس چوٽ تي چڙهي نظارو ڏسندا آهن. چون ٿا ته چئن يارن يعني مخدوم جلال جهانيان، شيخ عثمان مروندي، شيخ فريد ۽ شيخ بهاؤالدين اتي ويهي مراقبا ۽ چلا ڪيا آهن. هڪ ناليري جاءِ ۽ سڳورو مڪان آهي." (ص ٢٨٨)

تاريخ دانن هن قديم شهر جا ڌار ڌار نالا ڏنا آهن. ڪن هن کي يوناني سڪندر جي زماني جو سنڌيمنا، ڪن هن کي رامائڻ جي زماني جو سيوستان، شروسان، سدوستان ۽ سادوستان سڏيو آهي. "هندوستان جي قديم جاگرافيءَ" جي صاحب مسٽر ڪننگهام ٻين تاريخ دانن سان متفق ٿيندي لکيو آهي ته "هن سنڌيمنا شهر وٽ جابلو قومن جي بادشاهه سامبوس سڪندر جي سامهون هٿيار پيش ڪيا." (ص ٢٦٤) هن سامبوس کي مسٽر جي.ڊبلو سمٿ پنهنجي گزيٽيئر ۾ "شايد سمو" سڏيو آهي. (ص ٤٧)

"سنڌ جي هندن جي تاريخ" ۾ ڪاڪي ڀيرومل وري لکيو آهي ته هي شهر راجا اشينر جي پٽ شبيءَ وسايو جنهنڪري هن کي شيبيستان يا شيوستان ڪري سڏيندا آهن. راجا اشينر رامائڻ جي زماني جيترو جهونو آهي، مگر دوارڪا پرساد شرما ان خيال جي مخالفت ڪندي لکيو آهي ته راجا اشينر جي پٽ شبيءَ هاڻوڪي سبيءَ جو شهر وسايو. وري هن شهر جي اپٽار ڪندي مسٽر شرما لکي ٿو ته هن جي انومان موجب جنهن وقت سڪندر کان پوءِ هندوستان تي اتر اولهه کان ڪاهون ٿيڻ شروع ٿيون، تنهن وقت اتر هندوستان جون، جنهن ۾ پراچين سنڌ جي اتر وارو ڀاڱو اچي ٿو وڃي، ڪيتريون ڪتري جاتيون هجرت ڪري ڏکڻ هندوستان ڏانهن روانيون ٿيون. مثلاً ملتان جي دلير مالون مالوا شهر، پٽنا جي ڀاٽين جيسلمير ۽ سبيءَ جي شوي ڪيترين سيوهڻ اچي وسايو ۽ وڏيڪ ڏيکاري ٿو ته سيوهڻ جو شهر اٽڪل ٻن اڍائي هزارن سالن جو جهونو آهي (سنڌ جو پراچين اتهاس، جلد ٣، ص ١٦١).
جيڪڏهن ڪاڪي ڀيرو مل جي ڀاونا تمام آڳاٽي آهي ته وري مسٽر پرساد جو ڀَور به حقيقت جي حد کان گهڻو گهٽ آهي. سڪندر (٣٥٦-٣٢٣ ق.م) جي ڪاهه کان اڳ سيوهڻ جو وجود هو، ان ڪري ائين آکڻ ته سڪندر کان پوءِ سيوهڻ وسيو سو حقيقت کان دور آهي. اول خير، بندو پنهنجي پياري وطن جي تحقيق جلد هٿ ۾ ڪندو جئن برهمڻآباد جي تحقيق ٻن سالن کان وٺي ڪري رهيو آهي.

سيوهڻ آڳاٽي زماني کان وٺي سنڌ جي بچاءَ لاءِ هڪ دروازي جو ڪم ڏيندو رهيو آهي. اسلام کان اڳ به هي حال هو ته پوءِ ۾ سانگيو. حضرت محمد بن قاسم جڏهن ديبل فتح ڪيو ته ان جو توجه يڪدم سيوهڻ ڏانهن ڇڪيو. ان زماني ۾ بلاذري، الادريسي ۽ ابن حوقل

جي نقشي مطابق سيوهڻ جو نالو 'سدوسان' هو. سومرن ته لاڙ کي وسايو مگر سمن سيوهڻ کي پنهنجي قبضي ۾ رکيو. جڏهن شاهه بيگ ارغون سمن جي آخرين تاجدار ڄام فيروز کان سنڌ جون واڳون ٿي ورتيون ته هن کي ٻي جنگ سيوهڻ جي ڪارزار تي وڙهڻي پئي؛ جنهن ۾ حضرت مخدوم بلاول رحه سمن جي پاران ٻرک حصو ورتو. شيرشاهه سوريءَ کان شڪست کائي جڏهن بادشاهه همايون سنڌ ۾ آيو تڏهن هن سيوهڻ هٿ ڪرڻ جي سخت ڪوشش ڪئي، پر مرزا شاهه حسن ارغون جي امير مرزا عليڪ کان شڪست کائي ايران ڏانهن هليو ويو. ماثرالامراء ۾ لکيل آهي ته جڏهن اڪبر اعظم جي عالم ۽ فاضل جرنيل مرزا عبدالرحيم خانخانان سنڌ تي حملو ڪيو ته به آن صاحب سنڌ کي فتح ڪرڻ لاءِ سيوهڻ جو رخ رکيو— جڏهن سنڌ پنهنجي خودمختياري قربان ڪئي ته سنڌونديءَ جي ساڄي ڪپ تي دائود پوٽن، ڪلهوڙن ۽ پنوهرن جون وڃايل طاقت کي حاصل ڪرڻ لاءِ جنگيون شروع ٿيون. ان وقت فاتح يارمحمد ڪلهوڙي خداآباد دادوءَ واري آباد ڪئي، جنهن سيوهڻ جي شهرت کي ڌڪ هنيو. ويتر ڪلهوڙن درياءَ جي ڪپ تي محمدآباد، اللهآباد ۽ خداآباد هالن واري تعمير ڪيا ته ويچارو سيوهڻ سڌڪيون ڀرڻ لڳو! انگريزن جي راڄ بعد سيوهڻ مرڳو هڪ ننڍيءَ بستيءَ جي شڪل ورتي جئن ڊبليو-ڊبليو-هنٽر جي گزيٽيئر ص ٢٢٥ مطابق ١٨٧٢ع ۾ سيوهڻ جي آدمشماري چار هزار ٻه سؤ ڇهانوي آهي ۽ جي-ڊبليو-سمٿ جي گزيٽيئر ص ٤٧ مطابق ١٩١١ع ۾ سيوهڻ جي آدمشماري چار هزار ست سؤ اٺونجاهه آهي. هنٽر جي لکئي مطابق ١٨٨١ع ۾ سيوهڻ تعلقو سنڌ جي بهترين ڪڻڪ ۽ نير پيدا ڪندڙ تعلقن مان هڪ هو— جڏهن ٢٨ نومبر ١٦٣٥ع بعد ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ سنڌ سان واپار جو سرشتو شروع ڪيو ته به انهن جي لسٽن تي سيوهڻ جو نير ۽ ڪپڙو چڙهيل هئا. سيوهڻ جو نشانبر قدامت سان گڏ ان ۾ علم و فضيلت ۽ روحانيت جا ساگر سمايل هئا. هرهڪ تاريخي خواه ادبي ڪتاب ۾ سيوهڻ جي عالمن، فاضلن ۽ مشائخن جو ذڪر آهي. ويچاري مير علي شير قانع ٺٽويءَ هن ڏس ۾ چڱي خدمت بجا آندي آهي، الله سائين شال سرهيس— مقالات‌الشعراء ۽ تحفة‌الڪرام ۾ سيوهاڻي بزرگن جون ڳالهيون بسيار ڪيون اٿس.

مگر واءِ قسمت! ڪمال ۽ زوال جو فلسفو سيوهڻ جي موجوده شڪسته حاليءَ مان عيان آهي— اهي جايون جتي هندن جي هندورن جو هُل هو، اتي هاڻي چڀري جي چوٻولي جو غُل آهي ۽ اهي هنڌ 'موئن جي دڙي' جي بي ثباتيءَ تي دلالت ڪري رهيا آهن— سبحان‌الله! بقول بنده— "هرڪنهن ڪمال کان پوءِ آخر زوال آهي". آن زوال جي زماني ۾ به هڪ انگريز مسٽر جي-ڊبليو-سمٿ هن حقيقت جو اظهار ڪيو آهي ته "جيتوڻيڪ سيوهڻ پنهنجي شهرت وڃائي چڪو مگر ١٣ صديءَ جي وچ ڌاري هن مشهوريءَ جو پيو حق حاصل ڪيو جو هي اڪابر اولياءِ ڪرام مان هڪ بنام شيخ عثمان سروندي‌المعروف لعل شهباز جي مرقد جو مقام بنيو— هاڻي سيوهاڻين خواه ٻاهرين لاءِ محض هي ڪشش جو ثقل آهي."

اچو ته هن سنڌ جي ولي ۽ واليءَ جي ذڪر خير مان ڪجهه پرجهون ۽ پرايون، ڇو ته ڪيترن بزرگن فقط هن ڌڻي ڌوڻل جي ذڪر خير کي افضل سمجهيو آهي، جيئن مرحوم منشي خداداد خان صاحب لب تاريخ ۾ لکيو آهي ته ”لب تاريخ سنڌ جي مولف سيوستان يا سيوان متعلق تمام گهٽ لکيو آهي— هن شهر ۾ ”قلندر“، جو سنڌ جو بادشاهه آهي، رونق افروز آهي، آن جو ڪهڙو بيان ڪري ٿو سگهجي؟ هن موقعي تي هي ظاهر آهي ته ڪتاب جي ديباچه جي مناسبت ڪري هن (شهباز رح) جو احوال ڏجي“. ان بعد هن صاحب قلندر سائينءَ جو احوال ڏنو آهي. پڻ به ڪيترن سنڌ جي بزرگن خواه ٻاهرين لعل شهباز جي باري ۾ مدح سرائي ڪئي آهي. دور دراز جا دولهه اڙانگا ڪشالا ڪري ڏونگر ڏوري، لعل سائينءَ جي زيارت بابرڪت لاءِ ايندا هئا. مقالات‌الشعراء مان ظاهر آهي ته شاهه رضائي سورت بندر تان سيڙهجي اچي سيوهڻ سهڙيو— ملا طيب سيار ته شهباز جي شان ۾ وڏو قصيدو چيو آهي— ان مان نموني طور چند سٽون معنيٰ سوڌو پيش ڪجن ٿيون:

صحنِ پاڪِ مرقد آن شاهِ دين،
در صفا رشڪِ گلستانِ ارم.
تا اميد را بدرگاهش رسد،
هر زمان مژدهٔ رفعِ الم.

(هن دين جي بادشاهه جي مقبره جو اڱڻ شريف پاڪائيءَ ۾ بهشتي باغ برابر آهي. سندس درگاهه ۾ نااميدن کي هر وقت دردن جي دور ٿيڻ جي خوشخبري پهچي ٿي.)

تاريخن مان ظاهر آهي ته مخدوم بلال ۽ مخدوم جعفر جهڙا بزرگ به روحاني ڪچهريءَ لاءِ وٽن ايندا هئا.

نالو ۽ نسب: سندن نالو مبارڪ سيد عثمان هو ۽ سندن لقب شمس‌الدين لعل شهباز قلندر هو، مگر سندن شجرا ڌار ڌار تاريخن ۾ جدا جدا آهن الوحيد ”سنڌ آزاد نمبر“ جي اداري ڪين حضرت امام جعفر صادق رضه مان ائينءَ پيڙهيءَ ۾ وڃي گڏيو آهي جو بالڪل درست نه آهي. مآثرالڪرام جي مصنف سيد مولانا مير غلام علي آزاد بلگرامي ڄاڻايو آهي ته ”سندن نسب شريف ٽيرهين واسطي سان حضرت امام جعفر صادق سان وڃي ملي ٿو“ لب تاريخ سنڌ، مطبوع سنڌي ادبي بورڊ مطابق مرحوم آزاد بلگرامي جو لکيو صحيح نظر اچي ٿو ته سندن واسطو تيرهينءَ پيڙهيءَ ۾ هيٺين طرح امام جعفر صادق رضه سان وڃي ملي ٿو: ”حضرت عثمان مروندي (ميمندي) عرف ”لعل شهباز قلندر“ بن (۲) سيد ڪبير بن (۳) سيد شمس الدين بن (۴) سيد نورشاهه بن (۵) سيد محمود شاهه بن (۶) سيد احمد شاهه بن (۷) سيد هادي بن (۸) سيد مهدي بن (۹) سيد منتخب بن (۱۰) سيد غالب بن (۱۱) سيد منصور بن (۱۲) سيد اسماعيل بن (۱۳) امام محمد جعفر صادق رضي الله تعالىٰ عنه“. تذڪره صوفيائي سنده اردو جي مرتب مولانا اعجازالحق قدوسيءَ جو لعل شهباز جو نسب سنڌ ادبي بورڊ جي لب

تاريخ سنڌ جي قلمي نسخي تان ورتو آهي، ان ۾ هڪ ڪڙي سيد اسماعيل ۽ امام جعفر صادق جي وچ ۾ وڌايل آهي يعني "سيد اسماعيل بن امام محمد بن امام جعفر صادق رضہ. حضرت اسماعيل خواه حضرت محمد جن جا نالا امام جعفر صادق جي اولاد ۾ ملن ٿا، مگر تحفةالڪرام قلندر لعل شهباز جي احوال جي شروعات هن طرح ڪئي آهي:

"شيخ عثمان مروندي عرف مخدوم لعل شهباز بن سيد ڪبيرالدين محمد بن سيد صدرالدين امام صادق عليه السلام جي فرزند امام اسماعيل جي اولاد مان آهي." هت وري سيد ڪبير سائين جي والد جو نالو غلط آيو آهي- شايد ترجمان يا ڇاپي جي غلطي آهي ڇو ته "تحت‌الحاشيه جو مير علي شير قانع جو دستخطي نسخو ڏنل آهي ان ۾ سيد ڪبير بن سيد شمس‌الدين ڏيکاريل آهي. اِسان جي ڳوناٽي جاليل سيوهاڻي لعل شهباز جي شجره مبارڪ جي بيان ۾ شجرة جون ۾ ڪڙيون وڌايون آهن. يعني سيد منصور بعد "سيد اسماعيل ثاني" بن "سيد محمد عريضي" بن "سيد اسماعيل عرج اڪبر" بن "امام جعفر صادق عليه السلام."

وطن: سندن آبا و اجداد جو وطن سالوف "مروند" هو جنهن کي لب تاريخ سنڌ جي صاحب "ميمند" افغانستان جي هرات پرڳڻي جي قريب ڄاڻايو آهي- مگر مآثرالڪرام جو صاحب ائين لکي ٿو ته "مرند بفتح ميم و راء مهمله و سڪون نو و دال مهمله قريه است از قرائے تبريز" يعني (مرند لفظ جو اچار ائين ڪبو: 'م' مٿان زبر ۽ 'ر' خالي ۽ نون تي جزم ۽ دال خالي. تبريز جي ڳوٺن مان هڪ ڳوٺ آهي.) مآثرالڪرام واري "تذڪره مشائخ سنڌ" جي حوالي ۾ لکيو آهي ته "حضرت مخدوم "جي ڄمڻ ۽ پرورش جو مقام "مرند" آهي." شيخ محمد اڪرام آب ڪوثر جي مصنف وطن جي باري ۾ مواد هوبهو مآثرالڪرام تان ورتو آهي. ڏاڍو ڏک ٿيو جو ڏنو ته هن برگزيده بزرگ جي سوانح حيات جي هر ڪڙيءَ ۾ ڪجهه نه ڪجهه اختلاف نظر اچي ٿو. الوحيد سنڌ آزاد نمبر جي اداري وري ائين لکيو ته: "حضرت لعل شهباز آذربائيجان (آرمينا) پرڳڻي جي هڪ ڳوٺ "مرند" ۾ تولد ٿيو-" آخر بنده تحقيق شروع ڪئي ۽ ان نتيجي تي پهتو ته حضرت لعل شهباز "مرندي" آهي ۽ نه "مروندي" جئن عام طرح مشهور آهي. پر انگريزي ڪتابن "ايران- ماضي ۽ حال، از ڊونالڊ- اين ولبر" ۽ "افغانستان- از فريزرٽٽلر" جي مطالعي مان معلوم ٿيو ته هرات کان اتر ۾ ڪشڪ نالي شهر آهي جتي روس ۽ افغانستان جون حدون اچي ملن ٿيون. ان کان به اتر ١٦٠ ميل خشڪ جابلو ملڪ ۽ بيابان جي وچ ۾ هڪ وڻندڙ خيابان بنام "مرو" (Merv) آهي جو عربن جي ڏينهن ۾ خراسان جي اڳوڻي گاديءَ جو هنڌ هو اتي سڪندر جي وقت جا کنڊرات پسجن ٿا. هي شهر علم، عرفان ۽ آسودگيءَ جو مرڪز رهيو آهي. سلجوقين جي ڏينهن ۾ هتي ۾ يونيورسٽي هئي- ڪيترن ئي سياسي حڪمرانن جي طمع جو لقمو رهيو. هاڻي روس جي حدود اندر آهي- آذربائيجان جي گاديءَ جو هنڌ تبريز آهي. هي تهذيب، علم، عرفان، قدامت ۽ سير و تفريح جو سينٽر رهيو آهي. ان جي مضافات

۽ موجوده کي مرندي، "مرند" ۽ روزيه به شهر سڏ ٿا. مرند جو شهر تبريز جي اتر اولهه ۾ جاءِ سيستان جي ڏکڻ ۾ واقع آهي. هڪ ٻي جڳهه افغانستان جي ساڳئي شهر "مرو" لاءِ غلط تہ اهو "مرو" آهي ۽ نہ "مروند" جيئن عام طور مشهور آهي. ان ڪري آڳاٽن بزرگن جي شهر "مرند" کي لعل شهباز جو موطن سمجهيو.

ولادت: "حيات لعل قلندري" جي صاحب ڪنهن شاعر جا چند فارسي شعر پيش ڪيا آهن جن مان لعل سائين جي عمر، سن ولادت ۽ وفات نڪري ٿي:

بجو تاريخ شمس الدين عثمان، بدر ڪن زنج، از فلک کرامت.

۵۳۸هه

سن عمرش ولي الله، وفاتش، سروش غيب مي گويد "برحمت".

۶۵۰هه　　　　۱۱۲

ان مطابق سندن ولادت ۵۳۸هه ۾ ڏيکاري ويئي آهي. لب تاريخ سنڌ واري ورزي ۵۸۳هه بمطابق ۱۱۸۷ع ڏيکاري آهي (ص ۷). تذڪره صوفيائي سنڌ جي صاحب تولد جي تاريخ تہ لب تاريخ سنڌ تان ورتي آهي مگر انگ اکر غلط ڏيکاريا اٿس يعني ۵۷۳هه بمطابق ۱۱۷۷ع (ص ۹۹)۔ تحفة الڪرام وارو تولد جي تاريخ ڏيڻ کان خاموش آهي.

ننڍپڻ: قادر جي قدرت جو اجا هن دنيا ۾ نہ آيا هئا تہ پنهنجي والد بزرگوار کي، جو مجرد هو، خواب ۾ چيائون تہ "مون کي ٻاهر آڻيو". سندن والد صاحب کين جواب ڏنو تہ "بهشت مان ٻاهر اچڻ افضل آهي؟" وري ٻيءَ کي عرض ڪيائين تہ "دنيا ۾ ظهور ٿيڻ پڻ احسن آهي." هيءَ روايت "لب تاريخ سنڌ" (ص ۷) تي آيل آهي. آخر سيد ڪبيرالدين کي "سيد سلطان شاهہ"، جو ان وقت مرند جو حاڪم هو، تنهن پنهنجي دختر نيڪ اختر جو سڱ ڏنو جنهن مان لاهوتي لعل سيد عثمان پيدا ٿيو.

ڀاڻ چمندي چار هئا، ننڍي هوندي ئي سندن دائي ۽ والده هن ڏاتاري ذات جون گهڻيئي ڪراستون ڏٺيون — جڏهن سندن عمر ستن ورهين تي پهتي تہ کين سڄو قرآن شريف ياد هو — پوءِ تہ کين اچي ويراڳ لڳو. رب سائين جي قدرت جي ڪرشمن ۾ محو ٿي ويا، تان جو گهر مٽڻ جي وائي نہ وارايائون. هڪ روايت موجب سندن والده ماجده پنهنجي پياري جگر جي هجر جي جهورائي ۾ هن دنيا کان رخصت ياب ٿي. سندن والد بزرگوار بہ هن دولابي دنيا کان دور ٿي وڃي ڪربلا معليٰ ۾ مقيم ٿيو. اتي هن کي سندس دلبند مليو.

جواني: قرآني حڪم 'سيروا في الارض' ذرتي ۾ سير ڪريو، تي باعمل رهيا ۽ ايران، عراق حجاز جا مقدس مقامات سڀ ڏٺائون.

---

* a) Donald. N. Wilber - Iran, - past and present PP, 6, 7, and 197.
b) Fraser Tytler, Sir Ken, Lt. Col. Afghanistan PP. 157-336

بيعت ۽ سياحت: ان پيغمبري سياحت ڪيس آسمان جي اوچاين ۽ زمين جي تهن تائين پهچايو— مائرالڪرام جي صاحب جي لکيت موجب 'جڏهن پاڻ سن بلوغت تي پهتا ته بابا ابراهيم(۱)، جو شيخ جمال مجرد جو مريد هو، جي خدمت ۾ حاضر ٿي مريد ٿيو ۽ هڪ سال تائين ان جي خدمت ۾ رهيو— ان بعد خلافت جو خرقو حاصل ڪري هندوستان جو رخ رکيائون ۽ شيخ فريد گنج شڪر رحه ۽ شيخ بهاؤالدين زڪريا رحه جي صحبت مان فيضياب ٿيا. شيخ صدرالدين عارف بن بهاؤالدين زڪريا رحه سان به اڪثر صحبت رهندي هين— تاريخ فيروز شاهي جي صاحب ضياء برني لکيو آهي ته "جڏهن حضرت لعل شهباز ملتان آيو ته خان شهيد يعني محمد قاآن بن بلبن معرفت ۽ اعتقاد جي بناء تي نياز ۽ عقيدت جا شرط بجا آندا. هن گهڻي ڪوشش ڪئي ته هي صاحب ملتان ۾ توقف ڪري. ان لاء هڪ خانقاه به جوڙايائين، مگر لعل سائين اتي ترسڻ لاء رضامند نه ٿيو، چو ته هڪ روايت آهي ته سندن مرشد جي حڪم مطابق ڪين سيوستان جي ظلمت ڪده کي روشن ڪرڻو هو— هڪ دفعي خان شهيد حضرت صدرالدين عارف سهروردي ۽ حضرت شيخ عثمان شهباز سرنديء کي مجلس لاء گهرايو ۽ عربي غزل ويهي آلاپيائون— سيئي بزرگ ۽ جماعت سماع ۾ مصروف هئا ته خان شهيد هٿ ٻڌي بيٺو هو ۽ زار زار پئي رنائين. تحفة الڪرام موجب پاڻ ملتان ۾ ٦٦٢ھ بمطابق ۱۲٦٤ع ۾ آيا— هتا هتي هڪ نڪتو واضح ڪرڻ ضروري سمجهان ٿو ته جيڪڏهن لعل سائين جي وفات ٦٥٠ھ بمطابق ۱٦٢٢ع ۾ ليکجي ته پوء سندس قيام ملتان ۾ ٦٦٢ھ=۱۲٦٤ع تي نٿو سگهي. ان ڪري تحفة الڪرام يا ٻين تاريخن سندن تاريخ وفات ٦٦٢ھ بعد ٦٧٣ھ ڄاڻائي آهي. تحفة الڪرام ۽ لب تاريخ ڄاڻايو آهي ته پاڻ شيخ بهاؤالدين ملتاني (ولادت ٥٦٥ھ) شيخ فريدالدين شڪر گنج پاڪپتني (ولادت ٥٨٤ھ) ۽ شيخ جلال جهانيان 'اوچ واله' (ولادت ٧٠٧ھ) جي صحبت ۾ هند و سنڌ جا گهڻا طرف گهميا— ان ڪري هن چئن يارن جي دلڪش دوستي کي "هندوستان جا چار يار" ڪري سڏجي ٿو— هت هڪ ٻيو نڪتو وضاحت طلب آهي. سڀ تاريخون ان ڳالهه تي متفق آهن ته حضرت سيد جلال الدين بخاري مخدوم جهانيان جهان گشت جي ولادت سن ٧٠٧ھ بمطابق ۱۳۰۷ع ۾ ٿي جڏهن لعل سائين ٻنهي روايتن موجب هن جهان ۾ نه هئا. ان ڪري سندن چوٿون يار سيد جلال الدين بخاري مخدوم جهانيان نه هو، پر سندس ڏاڏو سيد جلال الدين منيرشاه مير سرخ بخاري هو جنهن آچ شريف اچي ٦٤٢ھ بمطابق ۱۲٤٤ع ۾ وسايو. (آب ڪوثر ص ۳۰۹). باقي خزينة الاصفيا ص ٥٨ ۽ بزم صوفيه ص ۲۰۷ تي آيل آهي ته "سلطان محمد تغلق جي عهد ۾ سيد جلال مخدوم جهانيان شيخ الاسلام هو ۽ سنڌ جي

(۱) سڀ مورخ ۽ محقق بابا ابراهيم کي "ڪربلائي" لکن ٿا. سندن "ڪربلائي" هجڻ، سڪونت جي ڪري بيان ڪيو ويو آهي. لهذا ان ڪري ٿي سندن شيعه هجڻ لاء اشتباه پيدا ٿيو آهي، ورنه حضرت بابا ابراهيم ڪربلائي مذهباً سني، ۽ مشرباً شيخ الطريقت آهي، ۽ خوت لعل شهباز به قلندر ۽ صوفي المشرب لکيو ويو آهي. (گرامي)

مٿان به هو، ان ڪري سيوستان ۽ ان جي پسگردائي ان لاءِ مخصوص هئي. ان حساب سان مخدوم جهانيان لعل شهباز سان مماتي بعد روحاني ڪچهريون ڪيون هونديون. باقي خواجه فريد گنج شڪر جو سيوستان ۾ اچڻ خود سندس تصنيف راحت القلوب (ص ١٧) ۽ بزم صوفيه (ص ١٢٩) مان ظاهر آهي. جنهن مطابق چالايو ويو آهي ته جڏهن پاڻ سيوستان جي سير و سياحت ۾ مصروف هئا، تڏهن شيخ اوحدالدين ڪرمانيءَ سان سندن ملاقات ٿي. سيوستان جي هڪ بزرگ جو ذڪر ڪري فرمايائون ته پاڻ ان بزرگ کي ڏٺائون ته ويٺو آهي ۽ الله سائين جو ذڪر ڪري رهيو آهي. مان ان وٽ ويهي رهيس. هڪ ڏينهن ان کي هوش آيو ته فرمايائين ته الله تعاليٰ جنهن کي سعادت ابدي عطا ڪندو آهي ته ان جي لاءِ ذڪر جو دروازو کولي ڇڏيندو آهي ۽ هو شخص سمهندي، جاڳندي اٿندي ويهندي ذڪر ۾ رهي ٿو ۽ سواءِ قضاءِ حاجت جي تمام وقت ذڪر ڪرڻ گهرجي.

سيوهڻ ۾ ورود: هندستان اچڻ کان پوءِ سندن مرشد جو اهو حڪم هو ته پاڻ اچي سيوستان ۾ منزل انداز ٿين ۽ خلق خدا جي رهبري ڪن. مگر تحفة الڪرام جي صاحب وري ائين به لکيو آهي ته شاهه شمس بوعلي قلندر (ولادت ٦٠٥هه) وٽن آيو — ان چيس ته هندستان ۾ اڳ ئي ٿي سؤ قلندر آهن، بهتر آهي ته توهان وري سنڌ ڏانهن تشريف فرما ٿي وڃو — انهيءَ اشاري تي سيوستان ۾ اچي رهڻ گهريائين — جيڪڏهن ٻنهي قلندرن جي ولادتن جي تاريخن کي ڏسبو ته اها حقيقت پڌري پٽ ظاهر ٿيندي ته حضرت بوعلي قلندر پانيپتي قلندر لعل شهباز سيوهاڻي کان گهٽو ننڍو آهي — سيوستان طرف اچڻ بابت لب تاريخ سنڌ جي صاحب ائين لکيو آهي ته "آخرڪار گهڻي سياحت بعد سيوستان (سيوان) شهر ۾ اچي رونق بخش ٿيا" — هڪ شاعر سندن ورود "نمود آفتاب دين" مان ڪڍيو آهي، جو ابجد جي حساب مطابق سال ٦٤٤هه مطابق ١٢٤٦ع ٿئي ٿو"؛ (ص ٨) مگر تاريخ جي روشنيءَ ۾ هي سال قبول ڪرڻ درست نه آهي ڇو ته بلبن جو دور حڪومت ٦٦٥ — ١٢٨٧ع آهي — ان ڪري تحفة الڪرام جو ملتان ۾ اچڻ جو سال ٦٦٢ = ١٢٦٤ع صحيح پيو لڳي. اها حقيقت آهي ته بلبن ناصرالدين محمود جي ڏينهن ۾ به ذري گهٽ بادشاهه هو — ناصرالدين جو دور حڪومت ١٢٤٦ = ١٢٦٥ع آهي. مگر لعل شهباز جو سيوهڻ ۾ ورود ناصرالدين جي دور حڪومت جي شروعات ليکجي ۽ ملتان ۾ توقف ان کان به اڳ، سو ناممڪن آهي — ڇو ته خان شهيد ملتان ۽ سنڌ جي گورنريءَ جون واڳون پنهنجي والد بلبن جي ڏينهن ۾ ورتيون هونديون يا ڪٿي ناصرالدين جي ڏينهن ۾ ۽ نه هن کان اڳ. ان حساب سندن سالِ وفات به اهو ليکبو جو تحفة الڪرام ڏنو آهي ۽ نه لب تاريخ وارو.

ٻهرين برڪت: سڀئي تاريخون ان حقيقت تي متفق آهن ته جنهن زمين تي پاڻ هاڻي آرامي آهن، انهيءَ تي فاحشه عورتون رهنديون هيون. هن الله واري جي برڪت جو سيوستان جي سر زمين تي هي ٻهريون اثر هو ته اتي فحاشي ۽ بدڪاري جي بازار سرد ٿي

وني- نيڪي ۽ پرهيزگاري طرف انهن ڪسبي عورتن جا قلوب مائل ٿيا ۽ انهن بدڪار عورتن سندن دستِ حق پرست تي توبه ڪئي.

رشد و هدايت: مخدوم لعل شهباز قلندر سيوستان ۾ رهي، بگڙيل دلين کي سنواريو، انهن جو اخلاق سڌاريو- هن صاحب اڪل ڏهن سالن جو عرصو رهي هزارها انسانن جو رشد و الله سائين سان جوڙيو جو هن جي جانشينن مان ٿي ڪيترا الله وارا ٿي گذريا آهن. تحفةالڪرام انهن مان جن جو ذڪر ڪيو آهي سي هي آهن:- شيخ مکڻ، مير صلاح‌الدين، سيد پير شاه، سيد نور شاه، سيد حيدر شاه، سيد نظر شاه، سيد اسد شاه، سيد نهال شاه نوري، مير خضر شاه، سيد موج دريا شاه ۽ سيد مير ڪلان

جذب ۽ سڪر: آخر عمر ۾ سندن مٿان جذب ۽ سڪر (الاهي مستي) جي ڪيفيت طاري هوندي هئي ۽ 'قلندريه' مشرب هون- پاڻ شهبازيه" فقيري جي فرقي جا باني آهن.

علم و فضل: مان جيئن مٿي بيان ڪري آيو آهيان ته خان شهيد جي دربار ۾ عربي شعر پڙهندي سماع ڪيو هئائون ۽ سندن فارسي غزل به مشهور خاص و عام آهن، تيئن هي آساني سان نتيجو ڪڍي سگهجي ٿو ته پاڻ ظاهري خواه باطني علم جا ڄاڻو به هئا ته پارکو به- مگر مسٽر برٽن "هسٽري آف سنڌ" ص ٢١١ تي لکيو آهي ته پاڻ وڏا عالم هئا ۽ لسانيات، صرف ونحو ۾ ماهر هئا. چنانچه برٽن جي زماني ۾ (سنه ١٨٥٢ع) ۾ جي صرف نحو جا ڪتاب رائج هئا، مثلا ميزان صرف يا صرف صغير قسم دوئم سي حضرت لعل شهباز قلندر ڏانهن منسوب ڪيا ويندا هئا. اهڙي قسم جو احوال ڪنهن به صوفيانه تذڪره ۾ نه آيو آهي. سندن هڪ غزل جو مقالات‌الشعرا (ص ٤٣٥) ۾ آيل آهي سو معنيٰ سوڊو سڄڻ سامهون پيش ڪجي ٿو(١):

١- ز عشق دوست هر ساعت درونِ نار مي رقصم،
گهي بر خاڪ مي غلطم گهي بر خار مي رقصم.
٢- بيا اي مطربِ مجلس، سماعِ ذوق را در ده،
ڪه من از شادي‌ء وصلش، قلندر وار مي رقصم.
٣- شدم بدنام در عشقش بيا اي پارسا اڪنون،
نمي ترسم ز رسوائي بهر بازار مي رقصم.
٤- مرا خلقي همي گويد، گدا چندين چه مي رقصي،
بدل داريم اسراري از آن اسرار مي رقصم.
٥- منم "عثمان"(٢) مروندي ڪه يار خواجه "منصورم"
ملامت مي ڪنند خلقي، و من بر دار مي رقصم.

---

(١) ڪي عالم هي غزل عثمان هاروني‌ء ڏانهن منسوب ڪن ٿا. (گرامي)

(٢) هت عثمان مروندي آيل آهي. مگر مقاله نگار "مرندي" لکيو آهي. ان مسئله کي حل ڪرڻ گهرجي ها. (گرامي)

معنيٰ:

١- هر ساعت دوست جي عشق جي خاطر باھ ۾ پيو نچان،
ڪڏهن خاڪ تي پيو ٽپان ۽ ڪڏهن ڪنڊن تي پيو نچان.

٢- مجلس جا آلاپيندڙ، آءُ ذوق جي سماع ڪي اچي سميت،
چو تہ مان هن جي ميلاپ جي خوشيءَ وچان قلندروانگر پيو نچان.

٣- هن جي عشق ۾ بدنام ٿيس، هائي اي پاڪ پرين! آءُ،
بدنامي ڪري نٿو ڊڄان، هرڪنهن بازار ۾ پيو نچان.

٤- سون ڪي خلق پڻ چوي ٿي تہ اي فقير ايترو قدر ڇو ٿو نچين؟
منهنجي دل ۾ اسرار آهن، انهن ڪري پيو نچان.

٥- مان عثمان مروندي خواجہ منصور جو يار آهيان،
ماڻهو پيا ملامت ڪن پر مان سوريءَ تي بہ پيو نچان.

وفات: 'لب تاريخ سنڌ' جي صاحب "برحمت" مان تاريخ ڪڍي وفات جو سال ٦٥٠ ھ بمطابق ١٢٥٢ع ٺهرايو آهي — مير علي شير قانع ٺٽوي 'مقالات الشعرا' ۽ 'تحفة الڪرام' ۾ ٦٧٣ ھ بمطابق ١٢٧٤ع ڄاڻايو آهي — مقالات الشعرا ۾ سندن سنِ وفات جو قطعو هن طرح آيل آهي:

"چون رفتہ سوي جنان آن شيخ،
کو زبدۂ آل و پاک نام است.
از هاتفِ غيب مي شنيدند،
"عثمان بہ دوازده امام است.

٦٦١ + ١٢ = ٦٧٣ = (٦٧٣ ھ)

حديقة الاوليا خواہ مآثرالڪرام جي صاحبن بہ ٢١ شعبان ٦٧٣ ھ ڏيکاريو آهي، جا تاريخ ۽ تحقيق جي روءِ سان زيادہ صحيح ۽ مستند آهي چو تہ ٦٥٠ ھ = ١٢٥٢ع اهو سن آهي جڏهن اڃا بلبن سلطانيءَ جون واڳون نہ ورتيون هيون — هو صاحب ١٢٦٥ع = ٦٦٢ ھ ۾ تہ مس سلطان بڻيو — وڌيڪ اهو بحث بندو 'سياحت' ۽ 'سيوهڻ ۾ ورود' جي حصن ۾ ڪري آيو آهي.

روضو: جيڪي بہ شاهديون اسان ڪي لعل شهباز جي مزار جي ڪتبن يا ٻين تاريخي ڪتابن مان ملن ٿيون، انهن مان ظاهر آهي تہ لعل سائين جو روضو ٻهريائين سلطان فيروز تغلق جي ڏينهن ۾ تيار ٿيو ۽ ان ڪان پوءِ سلطان محمد اڪبر اعظم جي زماني ۾ مرزا جاني بيگ تعمير ڪرايو — لب تاريخ ص ١٠ تي آيل آهي تہ مرزا جاني بيگ جي وفات ڪان پوءِ سندس فرزند مرزا غازي بيگ مقبري جي مرمت ڪرائي مگر اڌوري رهجي وئي — پوءِ شاهجهان جي زماني ۾ سيد ٻهوره (جنهن ڪي حيات نامہ قلندري واري اپوڙو لکيو آهي) عرف ديندار خان

فرش هڻايو ۽ ٻه مسجدون ٺهرايون — پوئين زماني ۾ ميان غلام شاهه ڪلهوڙي سنه ١١٧٣ هه ۾ خانقاه لاءِ هڪ جهنڊو موڪليو، ٻاهريون وڏو دروازو ٺهرايو، صحن ۾ ٻه سڌارو آندائين. ١٣١٩ هه ۾ لونگ فقير جي جماعت هڪ مسجد ٺهرائي جنهن جي تاريخ مولانا حڪيم فتح محمد صاحب سيوهاڻي ”قصرالفيض بادا“ ڪڍي آهي. ان کان پوءِ وقت بوقت مرمت ٿيندي رهي آهي. جا درگاهه جا متولي سيري ۽ جي پيدايش يا عام چندي مان ڪرائيندا هئا، هاڻي ته درگاهه سرڪاري ضابطي هيٺ آيل آهي ۽ اوقاف کاتو روضي جي خبر گيري ڪندو رهي ٿو.

آخر ۾ حديقة الاوليا مان شهباز قلندر جي اوصاف برگزيده ۽ اخلاق عاليه بابت ڪي شعر چونڊي ديس واسين جي سامهون پيش ڪريان ٿو:-

شاهه باز نشيمن لاهوت، شاهه اورنگ خطهٔ ملڪوت-
اهلِ دل عارف معارف حق، صاحبِ وجد و تارڪ مطلق-
شاهِ عثمان، شاهه باز لقب، اشرف الذات هم شريف نسب-
بحر عرفان ڪنوزِ دانائي، مهر ايقان چراغ بينائي-
مست خمخانهٔ محبّت شوق، بلبل گلستانِ عالمِ ذوق-
صاحب حال و ڪامل ابدال، محرم خلوت حريم مثال-
چند از روضه اش به سيوستان، عطر افزا چو روضهٔ رضوان-
فيض افزائي گنبد پُر نور، چو حبابي ز چشمهٔ ڪافور-
گل صد برگ تازه تر از جان، ڪش نسازد زبون دشتِ خزان-
گنبدي نه ڪه روضهٔ زبهشت، مشڪ باآب و طينتش بسرشت-
خاڪ آن آستان قبله نشان، سرمهٔ بينش عيونِ شهان-
فيض فائض ز بام و دربارش، نور رخشان ز چار ديوارش-
شب چو احرام در وي افروزان، شمع و قنديل مشعل تابان-
دمبدم رحمتِ خداوندي، باد بر روح شاهِ مروندي-

آخر ۾ جيئن ته هي ڪتابچو لعل سائين جي ميلي يعني ٧٠٨ سال ورسي تي تقسيم ٿي رهيو آهي، ته هي بي محل نه ٿيندو، جي مان سنڌ جي ناسياري صاحب، مذاق و سخن مرحوم رئيس شمس الدين بلبل ميهڙائي جي ننڍڙي ڪتاب ”مخدوم لعل شهباز سيوهاڻي جو شاهي ميلو“ مان ڪجهه ڪُل چونڊي پڙهندڙن جي تفريح طبع لاءِ پيش ڪريان جو ٨٩٦ع ۾ شايع ٿيو هو(١):

(١) ”مهراڻ“ جي گذريل پرچي (١٩٦١ع) ۾ اهو سارو ڪتاب شايع ٿيل آهي. (گرامي)

”هن سال فرخ فال شهر شعبان ۾ شهر ميمنت بهر سيوستان رشڪ بستان ۾ عالم آشڪار شهرهٔ آفاق ميلو حضرت مخدوم قلندر بادشاهه لعل شهباز بلند پرواز عليه الرحمة جو مقرر ميعاد فرحت سواد ۱۸ تاريخ ڪان مثلث (ٽن) نوبتن جي بدولت نهايت هجوم عنايت ڏوم سان وقوع ۾ آيو جتي پير، فقير، امير، نواب؛ چڱا مڙس بي حساب؛ زڙا زميندار، چور چڪار؛ ڪڙم ڪامورا، رئيس سردار. بازيگر رانديگر نامي ملهه؛ جوڳي نوڳي، دلبائي دل. لنگها ڏرم، پٽ دلال؛ ڪدڙا پانڊي، ڪچريون قوال. ٽانڊ ٽوٽر، آڪڙباز؛ ڳنيڊڙي چوڙ، جواباز. غرض هر ملڪ جا هر انسان، هر سوداگر، هر سامان، هر جنس، هر حيوان، هر ساز هر باز، هر حسين هر ناز اچي گڏ ٿيا هئا.

نانوائي ته خرچ کپاءَ جي وائي، لڪي ۾ دڪي جو ڦلڪو، ويهه ڪاڻ ته به نه لهي الڪو- جي پوڙ ته مرچن جو موڙ، چربي جو چوڙ، آنوڏي ته لپ شوروي جي، هڏي اگهاڙي ۾؛ سا به چڪ ته ڏو ڏاڙهيءَ ۾! اٽل جو پائي ديگڙيءَ جي ٿهڪي، نه لهي، اڄ نه رهي.“

شيخ محمد اسمعيل

آڳاٽو ادب

(نالۂ مجروح)

نالۂ مجروح مولوي عبدالڪريم ”مجروح“ جي ١٩٠٠ع ڇپيل ۾ آهي، اڄ ڪيس ٦١ سال گذري چڪا آهن.

— عشقيہ ۽ حزنيہ شاهڪار جي حيثيت سان، قابل داد چيز آهي. هجر ۽ فراق، جو درد انگيز نقشو، جنهن پختگيءَ ۽ فني برجستگيءَ سان پيش ڪيو ويو آهي؛ اهو شاعريءَ جي دنيا ۾ زنده جاودان رهندو. ڪلام نهايت لذيذ، پختہ، استادانہ ۽ رقت انگيز آهي. ان جي بوسيده نسخي کي سڌاري ۽ سنواري اصلاح ڪري پيش ڪجي ٿو. اميد تہ سنڌي ادب ۾ مفيد اضافو سمجهيو ويندو.

غلام محمد گرامي

سوانح مرحوم مولوي عبدالڪريم ”مجروح“

[مرحوم مولوي عبدالڪريم ولد مولوي محمد رحيم ولد قبول محمد ميمڻ، ڳوٺ مبارڪ جروار، لڳ ڪامارو شريف، تعلقي ٽنڊه الهيار جو ويٺل هو. ڄائو نپنو بہ انهيءَ ڳوٺ ۾ ۽ وفات بہ اتي ڪيائين. سندس وڏا تعلقي ڪونڙيءَ جي ”رائلي“ ڳوٺ ۾ رهندا هئا. درس تدريس سندن شغل ۽ روزگار جو ذريعو هو. علمي گهرائي هئڻ سبب، ڪين عزت ۽ قدر جي نگاه سان ڏٺو ويندو هو. مرحوم مولوي محمد رحيم جا سرهندي بزرگن سان عقيدتمندانہ تعلقات هئا. ڪاماري شريف جي ڏکڻ ۾ ميل ڪن پنڌ تي جروار، بلوچن جي قوم جو ڳوٺڙو هو. جي سرهندي بزرگن جا مريد هئا، انهن ڪنهن لائق استاد جي ڏيارڻ لاءِ سرهندي بزرگن کي عرض ڪيو. سرهندي پيرن، مرحوم مولوي محمد رحيم کي مبارڪ جروار ڳوٺ ۾ علمي توڙي ديني تعليم ڏيڻ لاءِ مدرسي کولڻ تي آماده ڪيو. آخرڪار مولوي محمد رحيم بافيلي لڏي پلاڻي اچي جروارن ۾ ويٺو. مولوي محمد رحيم علم فقه ۾ پنهنجو مٽ پاڻ هو. سندس سموري تعليم ٺٽي ۾ مڪمل ٿي، مخدوم علي ڪٺي سندس استاد هو ۽ اتيئي دستاربندي ڪئي هئائين. ٺٽي جي ٻين عالمن جي صحبت ۾ بہ رهي گهڻو ئي پرايائين. طالب علميءَ کان پوءِ سندس صحبتي عالمن سان مولانا يوسف ڳوٺ بوزدارن وارو، مولانا احمد عثمان قرآني ولهيٽ وارو ۽ پير جان محمد ڪامارائي آهن، جي پنهنجي دور جا برگزيدا مڃيل عالم آهن. پاڻ سنہ ١٨٩٢ع ۾ وفات ڪيائين.

مولوي عبدالڪريم، مذڪور مولوي محمد رحيم جو فرزند هو. سندس جنم اٽڪل روءِ ١٨٥٠ع ڌاري ٿيو. ابتدائي تعليم پنهنجي والد کان ان جي قائم ڪيل مدرسي ۾ ورتائين. عربيءَ ۽ فقه جي تعليم جي تڪميل ٿتي ۾ "مخدوم محمد" وٽ ڪيائين اتان دستاربندي ڪري پنهنجي ڳوٺ موٽيو. پنهنجي والد ڪسي درس تدريس جي ڪم ۾ همراهي ڪرايائين. مرحوم مولوي عبدالڪريم کي ننڍ پڻ کان شاعريءَ جو شوق هو. تحصيل علم جي زماني ۾ ئي غزل ۽ مولود تي طبع آزمائي ڪندو رهندو هو. مگر دستاربنديءَ ڪري ڳوٺ ڏي اچڻ بعد سندس طبع جي شاعرانه رواني عروج تي اچي ويئي هئي. ڪوبه موضوع ۽ ڪابه طرح يا طرز، ڪوبه موقعو سندس سخن سنجيءَ کان بچي نه سگهيو. سندس مستقل تخلص "مجروح" هو. پر "حسن"، "خان محمد" ۽ "مظهر" جي نالن سان پڻ ڪلام چيو اٿس. محمد حسن ڪاڪيپوٽو، وينل ڳوٺ ڪاڪيپوٽا، پير خان محمد ڪامارائي، حال مقيم شام ولايت، ۽ مظهر سندس پيارن دوستن مان هئا، جن جي سيرت توڙي صورت جي حُسن کان متاثر ٿي انهن جي ئي نالن سان ڪلام ۽ ڪافيون جوڙيائين. سندس صحبتين ۾ سرهندي پيرن سان گڏ مشهور شاعر مصري شاهه نصرپوري به آهي، چون ٿا تہ هڪ دفعي پاڻ مصري شاهه جي ڪلام ۾ اصلاح ڪيائين. جڏهن اصلاح مصري شاهه کي معلوم ٿي تڏهن بيحد پسند ڪيائين ۽ مولوي عبدالڪريم سان ملاقات ڪرڻ جي خواهش ڏيکاريائين، سندن دوستي جي شروعات اتان ٿي.

فقه ۽ ديني مسئلن تي سندس ڪافي تصنيفات هئي، ازانسواءِ سندس شعر جا مجموعا ۽ بياض پڻ هئا جي سندس وفات بعد، پوين جي بيتوجهي سبب ضايع ٿي ويا. سنہ ١٩٤٩ع ۾ راقم‌الحروف کي مبارڪ جروار ڳوٺ ۾ مولوي صاحب جي زبون تصنيفات ۽ دستخط نسخن مان صرف چند ورق هٿ آيا، جي ديني مسئلن جي چنڊ ڇاڻ ۽ علم حديث جي مسئلن تي لکيل هئا. مرحوم مولوي صاحب تمام خوشخط هو ۽ سندس ڪلام بہ بي‌انداز آهي، جو مولودن، مداحن ۽ ڪافين تي مشتمل آهي. سندس مولود، اڄ تائين شغلن ۾ چيا ۽ ٻُڌا وڃن ٿا. سندس اڪثر ڪلام في‌البديهہ چيل آهي، سندس شعر فن جي لحاظ کان نهايت ئي پختو ۽ لذيذ آهي، "نالهء بلبل مجروح" لاءِ چيو وڃي ٿو تہ في‌البديهہ چيل آهي، جا هت پيش ڪجي ٿي.

مولوي عبدالڪريم، بت ۾ سنهون ۽ ڊگهڙو ڪڻڪ رنگو، ڇاپي ڏاڙهي ۽ٽوئان وار، وڏين سوڙهين ڳاڙهين اکين وارو هوندو هو. ڪلاه سان لونگي، ٽوال ڪلهي تي، صدري، نير پڊل سلوار سندس ويس هو. مولودن جي شغل ۽ راڳ جي رهاڻ جو شوقين هو. ڳوٺ ۾ يا شاگردن جي لاءِ ڪابہ غير شرعي رسم پسند نہ ڪندو هو. روزي نماز جو نهايت پابند هو.

سندس شادي ٽنڊي‌الهيار جي مشهور عالم مولوي ميين محمد جي همشيره سان ٿي، جنهن مان ڪيس پنج پٽ ٿيا، جن مان ٻہ وفات ڪري ويا. باقي قاضي محمد رحيم، قاضي احمد ۽ قاضي محمد ابراهيم حيات آهن، مؤخرالذڪر قاضي محمد ابراهيم، جو راقم‌الحروف جو پيٽوبو ٿئي،

پنهنجي بزرگ ڏاڏي ۽ والد جي قائم ڪيل مدرسي کي اجا تائين هلائيندو اچي. وٽاس سال بسال ڪثير تعداد ۾ طالب، علم جي زيور سان آراسته ٿي زندگي جي منزل تي روان دوان ٿين ٿا. قاضي محمد ابراهيم کي چار فرزند آهن، جن مان وڏو عبدالرحمان، يمڻ ٽنڊيالهيار جي ميونسپل هاءِ سڪول ۾ ميٽرڪ ڪلاس ۾ تعليم وٺي ڊويزن ۾ پاس ٿيو آهي. انهيءَ ڪري هن بزرگ خاندان جي آئينده پيڙهين جو مستقبل نهايت شاندار نظر پيو اچي.

مرحوم مولوي عبدالڪريم، سنه ١٩١٢ع ۾ وفات ڪئي، ۽ ڳوٺ مبارڪ جروار ۾ سندس والد صاحب جي قائم ڪيل مدرسي جي ڏکڻ ۾ سندن خانداني مقام ۾ پنهنجي والد جي پر ۾ مدفون آهي. سندس هيءُ ”نالهء بلبل مجروح“ شعر اندازا ١٩٠٠ع جو چيل آهي، جو هڪ دل گهرني دوست جي چوڻ تي في البديهه ناهيو هئائين. سندس ڪلام جي پوليءَ، رواني ۽ فصاحت پختگيءَ ۽ مياج جو اندازو ’نالهء مجروح‘ مان معلوم ڪري سگهجي ٿو.]

نالۀ بلبل مجروح

مشتاق الوصال بي پروبال پر ملال و مشتاق،
آن صاحب الجمال، لطيف الاعتدال والله حسنه.

باسم الله ڪريان صاحب ثنائي، جنهن واحد کي لائق سڀ وڏائي،
هو الرحمان الرحيم رب رحيما، تنهن باقي ري بئي کي ڪا بقائي،
آيڻ پونيڻ جي جوڙي جوڙ خالق، آهي هر جاء خاوند کي خدائي،
هو الرزاق قادر پاڪ قيوم، ڏٺي واحد جي هر هنڌ ڪبريائي،
صمد صانع ڏٺي ڏيئان دائم، آيت عبرت سين آکي ڏس آپائي،
ڏنو انسان کي رب شرف شاهي، اندر قرآن ڏس آيت جا آئي،
محمد مصطفيٰ مهندار مڙني، طفيلي جنهن جي ٿي خلقت سيائي،
منجهانئي نُور پنهنجي پاڪ پرور، ڪيو سو نُور نرمل مصطفائي،
پلو تنهن آل ۽ اصحاب احباب، جنين تي پاڪ رب رحمت وسائي،
ڏياسي ڏيهه جا ڏاتار ڪيا حق، سري سڀ کي جنين ڪان روشنائي،
ڪِني ڳڻ ڇا ڳڻيان واحد وڏي جا، بهاري جنهن بلاشڪ هيءَ بنائي،
چڙيا جبار سڀ جنسار جوڙي، سنئين هر جاء رب قدرت رکائي،
ڪنين کي بخش ڪئي باريءَ منزه، منجهانرا مهر پنهنجيءَ شان شاهي،
وڏو اقبال ۽ احوال تن کي، سدائين در تنين مهسين سپاهي،
ڪنين محتاج ڪيا مالڪ متارا، ڏيني ڏک ۽ ڏجها گوندر گدائي،
ڪنين کي مال ۽ اسباب ۽ زر، دنيا جو دبدبو صحت سگهائي،
ڏنو ڏاتار ڪن کي ڏيج ڏوڙو، حُسن حشمت ۽ دهشت دلربائي،

هميشه تن حبيبن ناز نخرو، عجب جنسار ۾ي جلوي جڳهائي،
سدا سينگار ۽ سهڻا سروقد، وتن واسيا ڪريو هٿڙا حنائي،
پسي قامت قريبن، ڪئين ڪوماڻا، صنوبر جي وڻي تن سان طرائي،
ڪيا حيران تن جي وصف واڪاڻ، هزارين ٿي ويا حاڪم هوائي،
فراقي پيا هزارين فڪر وارا، حياتي جن سڄي روئندي رهائي،
فهم فائق جو ڪن تي حد ڪان ٻاهر، ڪنين ڪي عشق جي تيزي عطائي،
حقيقيءَ ۾ ٿيا ڪئين محوَ منصور، سدائين سڪ تنين سيني سمائي،
مجازيءَ جي ڪنين تي سوج ٻاري، اندر الفت تنين آتش وسائي،
سدائي سچ تنين ڪي ساڙ سيني، ٻره ٻيئو تنهين سر ڏوم لائي،
نصيبن ۾ ڪنين جي وصل ويرون، ڪنئين جي هاءِ نيڻن ننڊ ڦٽائي،
شڪل تي پنهنجي ڪي مغرور مُحسن، چڱي چلگت تنين چالي چٽائي،
ڪنين ڪي سوز ۾ ٿيا سال سڪندي، ڪنين موجود مقصد جي مزائي،
متو محبوب ڪن جو حال همراز، ڪنين ڪي هاءِ هي هي حاصلائي،
ڪنين دَرِبَرَ ڪيو مطلوب پنهنجو، ڪنئين مجنون صفت چوڏس چريائي،
سَوَنَ سهڻن سدا سعيو صفا جو، پٺي منجهه لوڪ لياقت ڪن لڄائي،
لڏي ويا لوڪ سان سي لطف وارا، جنين دلڙي رنجورن سان رُلائي،
نوين سڙندا ڏئي اِن سوز ۾ سچ، ٻره آئي جنين آفت ٻچائي،
ڏنو مون ڪونه ڪو وارث وفائي، گهڻا گهمندا وتن جورو جفائي،
ڇڏي هي هي لڏي ويا لوڪ سان ڪل، جنين ويرن تي دلڙي وسائي،
جيارا جيءَ گهريا جاني جڏن جا، قبولي سي سُتا حڪم خُدائي،
سنئو آواز هڪڙو درد وارو، ڪنا دل درد واري جنهن لتائي،
"تہ هي هي ناهہ ڪو اڄ حال پائي، حياتي تي سندم هي هي هڄائي"،
هئس هي لفظ سي ظاهر زبان تي، اکين تي آب هاريل جي هريائي.

مقولہ مذڪور

وَنالہِ مجروح، مهجور مجبور،
اعطاه اللّٰه محبت منصور.

هيم جن ساڻ الفت آشنائي، ڇڏي هي هي ويم سي حال پائي،
ڏسان ٿو ڪين ڪٿ هيهات هيهات، سڪايل ساڻ هئي جنهن جي سچائي،
سيتائي سانگ ويا جيڪس سداري، پرت پنهنجي جنين پوري پچائي،
ويا ڪيچي قطاري ڪيچ ڪرهل، سُڄي سندين نٿي ڪجهه هاءِ 'وائي'،

وڏو ڏيئي وڇوڙو يار سون کي،
لڏي لوڪان ويا صاحب صفا جا،
نہ پسجن پرت پرين جي جا ڪٿ پار،
وري وريا نہ سي وارث وطن تي،
آلا! اوسر اچي ڪو اوچتو پيو،
خدا ڄاڻي وريو هيءُ واءُ ڪهڙو،
زماني ذوق مان ڪيو زهر پيدا،
سڄڻ صورت جا سهڻا ماهہ سورت،
جوانا خردمند و خوب رخسار،
مبارڪ منهن سندن چئون ماهہ تابان،
زبان ماکيءَ ۽ مصري کان مٺي تن،
وجهو گُهنڊ کهورسين گهائين ظاهر،
مٺو مُرڪڻ پٽهون پاپيس باجهار،
چلڻ چالي نرالي شوق والي،
هئي حاصل حبيبن کي هميشه،
رُسڻ پرچڻ هئي پٽ جن پرين جي،
ادا! ظاهر اهوئي ناز نخرو،
شڪرلب حُسن وارا جوڙ جنسار،
جيارل يار ٿي ڄاتم يقيناً،
وفا وارا ڪري ويا سُڄ پيدي،
متا محبوب هينئڙي هار غمتار،
ڪئيو جن نيڻ تي ناري سڙي دل،
حسن هر جاءِ هليو هل اهڙو،
هلي ويا نازلين ۽ ناز پرور،
نہ سڄن ٿيون ڪتي تن جون تناورون،
رهيا باقي روازي غرض وارا،
غرض تائين سڏائين يار غمخوار،
پرين مطلب لئي پنهنجي ٿا آلاون،
نہ ماڻهن ۾ رهيو ڪو مور ميناج،
دنيا ڏوني هزارين خان ڪاريا،
ڦري ويا يار اڄ ياري ڇڏي سڀ،

هلي ويا جن سُنيءَ ساڻ دل ميلائي،
جنين محبت سندي ٿي وڪ وڌائي،
رهي هر جاءِ تي ڪوڙي ڪچائي،
لڪئي جن ساڻ لنئون ڪا دوست لائي،
وفادارن نہ سُڃي ڪٿ وفائي،
ڇڏي سهڻن ڏني هئي هئي صفائي،
جو آ ماڻهن مٿي وائي ورائي،
قلب ۾ تن پئي ڪنهن پر ڪڌائي،
تنين ۾ ڪاهجي پئي ڇو ڪوڙائي،
وئي سيني منجهان تن جي سُهائي،
ادا! تن جي اندر ۾ ڪٿ ميڻائي،
اندر سيني وڌين ڪيني ڪيڻائي،
تلڻ تمڪڻ لڏڻ ڀي لاڏلائي،
ڪلڻ ڪائڻ، ڀي ٻوليءَ جي ٻاتائي،
ڪُهڻ ڪاٽڻ قربن لئي ڪمائي،
تنين هيهات ڪيئن لالچ لڪائي،
مگر من ۾ تني ٻولي ٻائي،
پرت پارڻ جي ڪاتن ۾ پورائي،
وري لئي صاف تن سوري منيائي،
رهيا باقي وجي جورو جفائي،
تنين ۾ ڪاهي پيئي ڇو ڪڙائي،
ڪري ويئا وري سي بيوفائي،
رفيقن جي پيئي روح ۾ رڪائي،
جنين ٿي دوستي نيبهہ نيائي،
مٺي جن يار! ٿي ٻولي ٻڌائي،
دورنگن دوستي من جي مٿائي،
لٿو جي ڪم تہ ٿي ٻي وات وائي،
بنا مطلب بڪن بيهو بُرائي،
ٿي لوڀي، ساڻ لوڀين دل لڳائي،
اندر منسار سيني کي سنهائي،
شمع الفت جي پئي ڪلفت اجهائي،

ٿيا بيزار هڪ ٻئي کان حبيبا، جڳت ساري رهي سڪشي تلائي،
ڦري اج ويا سمورا صاف سالم، نه طالب ۾ ڏنم ڪا طالبائي،
سچائيءَ ۾ هٿا جي سونهن وارا، ڇڏي، هئي هئي وياسي بيريائي،
کيان ڪيئن ڪنهن کي ڏيندس دانهن دلبر، ته ڪيئن رنجور جي ان دل رَمائي،
اندر دل جي سدائين باهه پڙڪي، ٻهير ٻاريل وري ڪنهن نا وسائي،
امينن جي اندر سان وئي امانت، نه ٻانهي ۾ رهي ڪا ٻانهپائي،
وفا ٿي چوُن هُما ۽ ڪيميا ڪم، وئي راحت جا رب راحم رکائي،
ڪٿي دوڙي ڏيان فرياد فرياد، ڏکن سورن سندم دلڙي رنجائي،
ٿيو سون ساڻ اج بيداد بيداد، وڃي مون ڀاڻ پنهنجي مت گنوائي،
نه ڪنهن ناصح ڪئي مون کي نصحيت، ڏسي سُوران نه ڪنهن موتي چڱائي،
هتان ڏيئي رهيس دلدار کي دل، پرائي وس وڃي ٿي سا پرائي،
عجب جنسار تنهن هوشيار جو هو، جڳهي جنسار جلوي جوت لائي،
اکيون ڪنديون ڪجل ري ڪيف ڪاريون، ڪڪوريون ڦهرسين ڪن ڪاروائي،
زلف زنجير ڪاڪل نانگ ڪارا، ڏکئي جي دل جني ڏاڍن ڏنگائي،
ڀِني جاڙا ڀرون تکيون تراڙيون، ستي سيفن، سڙيل جي دل سجهائي،
لعل ڀِني لب سٺا مرجان موتي، سٺو سُرکي تنين کئي من مهيائي،
سندس رخسار جي جهلڪار صدبار، لُٽي لالا هٿي لوري لَجائي،
نرم نازڪ نزاڪت نازنين، گلابي گل سندي هٿي مت منجهائي،
نه صورت ۾ نه سيرت ۾ سندس مٽ، عطا آگي ڪيس وه وه وڏائي،
هزارن ٿي، عجيبن سرنگون کيا، صنوبر سرو جي بيشڪ نمائي،
سندس چا حُسن ۽ چا ناز نعمت، سَنوَت سينگار جي سهڻي سُٺائي،
سوين مشتاق ماريا مُرڪ ماٿي، ٻَڌا ٻاهيس سين عاشق شيدائي،
مِٺو مُرڪي نهاريو جهرَ ٻرين، هليو هيهات جو هُل جاء ٻجائي،
سدا سينگاريل آلبيلو اڙدو، عجب هئي خوبروءِ جي خوشنمائي،
کيون آهون آکند سان عاشقن ٿي، مثل بلبل جا ويئي گل جي لائي،
ڪنيزڪزاد ڪوٺي قرب سان بس، پلارن سهر مان کي جا پلائي،
رکي تهدل اچي تن يار ياري، ڏيئي تن پيچ پختا دل اڙائي،
پلي آيا، پلي جيءَ جا جيارل، ڏلي مولي جنين جي منهن مٺيائي،
نماڻي جي پلي نجهري سي آيا، ڏسي جن کي رسي ساهن سڪائي،
ڏينهان راتيون هنيون هي وصل ويرون، هُئي هيٺيءَ حبيبن هيڪڙائي،
پلڪ پاسي نه هٿا، پريو پسڻ کان، اجايل دل نه ٿي سان وصل ڏائي،

هئم همراز ۽ همدم همرآغوش،
متس سهڻو ويٺو سو ساهه کان تنگ،
خوشيءَ ۾ هوس خرم خوب خندان،
سدا ڀنيم ته هوندو يار مون وٽ،
گهنگهر گهارڻ، نهارڻ يا وسارڻ،
ڇڪيون واڳون وطن تي يار قسمت،
آڪند پئي اوچتي دل ۾ حبيبن،
سفر سڄڻ سنبيايو ڏونهه سائيهه،
وڃڻ جي وقت هي وارث وسيلي،
رکي لب تي لبن پاڪر پيا پائي،
قتيل دل کي رڻاڙي پوءِ رميا مي،
وئي وعدا ڏنن انجام پورا،
نه مون جاتو ته هي هي نصيبن،
هليا وعدا وٺي جانب جڏي جا،
متا مرڪب مٿي ٿيا سوار سائين،
نٿي جاتم ڪُجا لاءِ پيچ پاتم،
قهر ٿيا اي قيامت ٿئي بلاشڪ،
لڏي مون کان چڏي، گوندر گڏي ويا،
پرين کان پوءِ ساعت ٿي سوين سال،
هڪو پل ڏار ٿيو قيامت ڪٽي لٿي،
سموري رات سورن ۾ گذارڻ،
اندر ۾ انتظاري بيقراري،
مٿي ننڊ ناهه ويئي صبر آرام،
پلڪ پل ساريو ڪانگا آڏايان،
مٿي وائن نهاريان ڏينهن سارو،
پُنان انجام جا ڏينهنڙا سيئي،
سنيهو ڪونه سڄڻ موڪليو ڪو،
نڪو پيغام سين پانڌي وريو ڪو،
نڪو اوٺي سندس ڳوٺي وريو ڪو،
ڪيل وعدي مٿي وريا نه منٺار،
ڪري وعدا ويا مون مان ورڻ جا،

سڄارل سونهن پريا سنجهه سُيائي.
ميٺي جي هئي مٺيءَ سان خوش لقائي،
نٿي تقدير جي پٺي ڪل ڪائي،
نٿي ڄاتم ته هيءَ هوندي جدائي،
هنجهون هارڻ، پڪارڻ ۽ پڄائي،
فلڪ بازي بنايل ڏس قتائي،
سنگت مارڻ، سنپارڻ سڪ سدائي،
ملڪ پنهنجي پرين الفت آتائي،
هيو لائق سندس ڪيائين اورهائي،
اکين مان هنجهه مٿي واري وهائي،
ڏنائون ڏيج هيٺي هيڪلائي،
بيهر مون پول سين دلڙي ٻڌائي،
پڄائيءَ جي ٿئي موڪل اهائي،
چيُن هائي مدد گهرجي خدائي،
رُنا خود آپ ڳيا ميکون رُلائي،
ڏکين سُولين دي وچ مين دل ڏرائي،
صلاح ۽ خير وچ ۾ جان ڦرائي،
سڏيائون ڪين هٿي سائن سڳائي،
هئين تي حزن حيرت جي ڳرائي،
ڪئي وَرهن وِلهيءَ سان ويجهڙائي،
ڏيهان منجهه ڏيل هي ڏاڍي ڏکيائي،
اکين مان ننڊ اڄ آهن آڏائي،
اجل آفت پريندي ايءَ پسائي،
ايندن پرين پوان ويندن ورائي،
ڳڻيندي رات تارن ۾ وهائي،
وَليڪن ٿي اچڻ جي ڪانه ڪائي،
صبا سندين لئه ڪائي سُڌ سُٺائي،
نڪو قاصد نه آندو خط خطائي،
نه ڪانگل ڪل ڪبوتر ڪا ڪهائي،
نه پنهنجي ڳالهه تن پُوري پڄائي،
مدت هيڏي لطيفن ڪيئن لنگهائي،

قريبن قول پنهنجي کي نه پاريو،
خبر ناهي ٿيا ڇو خاوبرو بند،
مٺن جهڙو نٿي ڄاتم وفادار،
سچا ۽ صاف هئا ساڃاهه وارا،
اچي دل کي دليلان اڄ ڏکويو،
سلامن سان نه ڪيا مسرور مهجور،
ڪيڻ آهن طبع ۾ سالم سياڻا،
سڄڻ ساٿيهه ۾ پنهنجي وسيا سک،
حسن ڏس يار اڄ هيهات هيهات،
بلاشڪ سي چڙهيا فتان جي ور،
نٿي ڄاتم ڪنيءَ سين قهر ٿيندو،
اصل ڪان ڪو لکيو هو انگ اهڙو،
اکين ڪيو آب الٽو هاءِ جاري،
ويو سک صبر سارو، ٿي جڏي جان،
سڙي سينو ٿيم سڀ داغ ڪارا،
ڪسي دل دوست ڇو دوري رکي هي،
ڪيو ڇو قهر هيڏو قرب وارن،
سوا سڄڻن نکو همراهه همراز،
ڪري هٿ دل سنديم محڪوم مضبوط،
مرڻ وس ٿيو ته پنهنجي نا ته ماريان،
مڪان ساريان سدا تن دوستن کي،
عجيبن سان هو اڙيو انگ ازلا،
ٻنان جانب ٿو هڪ پل پدم پانيان،
ڦري سک صبر ڇو ٿيا ڏار مون کان،
سياڪو مگ نٿي ساريم سڄڻ سين،
ڏسان تن کي ادا ڏوري ڪيهو ڏيهه،
فراقي ٿو ڪري منجهه ذڪر دانهون،
هنيون هيءَ حبيبن جي آڪنڊ ۾،
جنين جند جان ۽ سوگهو ڪيو ساهه،
سڄڻ کي سال ڇو پرديس ۾ پيا،
الله جاني ته ڪنهن راڻل رسايو،

خبر پنهنجي نڪا هوتن هلائي،
ٽپاليءَ جي هٿي ڪيئن تن ٽنڊائي،
وفا پنهنجي پرين ڇو هيئن هٽائي،
تني ڪئي ڇو هلت ههڙي آجائي،
قبولي ڪا پريڻ ۾ مت پرئي،
نه پرين پار هڻ جي پت پڄائي،
ڪين البت بت ۾ ٿي تن جي اکائي،
سندن قسمت ٿي آڪي ڪيئن آنائي،
وڏيل عاشق جي لئي هاڃو ۽ هائي،
هچاري ڪئي هلي اِي حاسدائي،
ازل ڪا لاءِ مون اوري چتائي،
پيل ٿيا پيچ پختا ڪي پريائي؛
وهي نيڻن ٿئي حاصل هيٺائي،
هٿي دردن وري ڏونهين ڏکائي،
هجر فرقت جي دل ڪائي ڪجائي،
ڏني اڪِ هئي عجيبن عاجزائي،
نه هلندي سان هرگز ظالمائي،
ڪميني هن ڪنيءَ جو ظاهرائي،
نمائي سان ڪئي گردن ڪشائي،
نه ڪنهن حيلي حياتي هيءَ ڪٽائي؛
هنيون حيران حيرت منجهه سدائي،
حياتي مون سڄي سڙندي وڃائي،
سڪايل جي ڇو سهڻل دل سڪائي،
هئي جيڪس نه ساٿن ڪا سگائي،
غلامن جي قبوليم نوڪرائي،
گهنگهر گهايل جي گوندر دل گمائي،
هنجهن گوڙهن سندس دامن پسائي،
نماڻا نين نازڪ ٿئو ٿمائي،
نه سڌ پنهنجي پرين پوري هلائي،
وڏي ڪنهن هوت ۾ ڪائي ڪٽائي،
هٿي آن مارَ منهنجي مت مُنجهائي،

رقيبن جي ڪري مون ۾ پئي ملامت،
نه ڇاڪاڻ تان چڙهيا ويريءَ سندي ور،
ڪهين تدبير سان رانجهن رسائي،
رسائي يار مون کان هي رسائين،
وڏي چيري ڇڏيئن دل جان منهنجي،
ڳنهي مون کان ڇني ڪيا ڏار دلبر،
دغابازي ڪئي جن مون ڪُني سين،
ڪري قهار تن تي قهر قائم،
وڇوڙو جن وڌو مون ۽ پرين ۾،
وڃي ويٺا وِلها محبوب کي ونگ،
نه ڪر پرور تنين اميد پوري،
دنيا ۽ آخرت ۾ هون نانگا،
هجن مفلس مدامي سخت عاجز،
تڳي تِل ڪينڪي تن جو سڪيو ساهه،
مٿان تن تون ٿي پردو ڦاڙ پرورا!
وڇوڙي جو مٿن ڪو واءُ وارين،
جدا جانب هجن شل هيڪ ٻئي کان،
مٺو محبوب جن مون کان رسايو،
هجن گم شل سدا قرض ۽ مرض ۾،
جني ڪيو حزن ۾ حيران مون کي،
سڙي منجهه سور اِن مردود ملحد،
رقيبن ۾ تون وجهه رحمان رولو،
جنٿي ۾ جل ۽ منجهه قلب ڪاڙهو،
رنڌايا جو رسائي يار منهنجو،
وسيلو رب تون منهنجو وسيلو،
تڪيو ۽ توهه آجهو ۽ اوٽ تنهنجو،
مٿي درگاهه تنهنجي رب دانهيان،
آهيان ناقص نماڻو ۽ نڌورو،
سوالي در سنديءَ صاحب سوالي،
اٿم هر دو جهان ۾ تنهنجو تڪيو،
خداوندا! ڪريان فرياد تو در،

ڪمين کان ٿي حاصل ڪا ڪُڌائي،
ڪئي لوڏي حرامي ڪا لنبائي،
تني پاپين ٻليتن پِٽ پرائي،
سُنئن مڪرن سان هي هي دل سُسائي،
ٻنا حق تن سندم هي دل ڪُهائي،
اها لورن لُنبن کي آ لُچائي،
وهي الله سِر تن جي ٻدائي،
وڃي دل تن جني منهنجي وڃائي،
وجهي واحد تنين ۾ وَٿِ وڌائي،
روا ڇاڻي رنجاڻي دل پرائي،
جني نانگن ڪئي ناحق نلائي،
نياڳا هون سي هردم ندائي،
جني ڪاري منهن ڪي بي لڄائي،
وري هيءَ ويل جن سر تي وهائي،
ٽلهن کي ڏي ڏکيائي ۽ ٽلائي،
وڇوڙيا شل وتن کان هيڪ ٻيائي،
امان ۾ جن وڌي آڻي جدائي،
رکي دل ۾ دورنگن ڪا دغائي،
وڃائي رهنما تن رهنمائي،
نه ڪر قادر تنين جي تون ڇڳائي،
مٿن جن ڪئي ميان مولي مٿائي،
اندن کي ڏي سکهو صاحب اندائي،
جگر ۾ جوش ۽ ٻاهر ٻريائي،
هيئم دل ٿار دلبر حل پائي،
نه آهن کي وسيلا تو سوائي،
مدد تنهنجي هميشه مون مٿائي،
ڏسج هادي! سنديم تون هي هيٺائي،
رکج پرور مٿم پردو پنهائي،
سوالي کي نه ڪر خالي ڪنائي،
وسيلو ٿو وڻان تنهنجي اجهائي،
قبولج مون ڪميني جي دعائي،

اگي ڇنهي نفس سرڪش جي يا رب!   سدامي مون ڪئي مالڪ مدائي،
عفو ۾ تنهنجي مون آميد آهي،   سدا منجهه فضل تنهنجي دل آسائي،
پلڪ پايو پنهنجي تون پاڪ پرور،   سندم ستار ڪر سولي سجائي،
مٿي دشمن تون ڪر ڪو قهر قادر،   ڪئي بيدين جنهن بي لائقائي،
خداوندا! ڏکهو ڪر داد منهنجو،   ڏئين احمق کي آگا تون اگهائي،
پنان حق ۾ رقيبن جي ڪنان تو،   نه ڪر قادر تون چرتي جي چڱائي،
نه مطلب من سدو پرورا! پڄائين،   جنهن بيشڪ ڪئي مون سان بڇرائي،
مٿي دلدار جي دل کي ڏناري،   ڏنائون جان منهنجي کي جدائي،
وڇوڙي ۾ وجهي ويا وري سي،   پيهر تن پانگ پي پولي پرالي،
نہ ڪجهه ڪو خوف تنهنجو کين خدا يا،   رنجورن تي نه رحمت جي ذرائي،
وڏا حيلا دليلا پنهنجا جوڙي،   سڄي خلقت ڪئي کوهرن کيلائي،
مٿن ڪيا مڪر ۽ بديون بهانا،   مثل چورن ڪري سڀ چوڪرائي،
سچا رب! آئيان تو وٽ وسيلا،   صحابي تن وسيلن ڪر سٺائي،
سچو سردار تنهنجو صحب محبوب،   سمورن لاءِ جنهن جي خلقيائي،
سيئي جبار تنهنجي جوڙ جڳ ۾،   ڪئي فضلا مٿي تو جنهن فدائي،
دنيا ۽ آخرت ۾ سهڙ سڙني،   ڇٽي هلندو جڳت جنهن جي هٿائي،
شفاعت منجهه شفيع جي مون کي اميد،   ٽوٽي ڏوهن گناهن جي گهٽائي،
محابي محب ۽ محبوب تنهنجي،   سچا داورا! قبولين هيءَ دعائي،
اپر عاجز آهيان عصيان پريل،   منهنجي الله سچ هيءَ التجائي،
ڪرين برباد خاولد تن جا خانا،   جنهن بيحد ڪئي هيءَ بيحيائي،
مٺو دلدار دلبر يار منهنجو،   رسايو رهزنن کي رهزنائي،
ڏسان پاڙا پليتن جا ٽيل ڇٽ،   جني کي چور ۽ پي چيچپائي،
پ پيرا تن سندا پڙا تون پوڙج،   جني ڪاٽن اها هئي ڪئي ڪترائي،
بلا باري بڇج تن جي پچن ۾،   هجن حيران حيرت ۾ هيائي،
قرض ۾ تن ڪرين قابو تون قادر،   هجي موجود تن وٽ هڪ نہ پائي،
مصيبت پي مٿن موٽي بڇين تون،   هجن انگا هميشه نيپٽائي،
هجي بيبرڪتي تن جي گهرن ۾،   وڃن مهتا سندن مرُ مغز کائي،
هجن محنت اندر سيئي گرفتار،   وسي پيئي مٿن آفت سمائي،
اندر دل ۾ اها اميد آهم،   ڏينهان راتيان هجي تن کي ڏکيائي،
پلارا چار جي خاصا خليفا،   مجابي تن ڏلين راحم رهائي،
منهنجي غم ۾ وجهي حاسد هچارا،   اسان ۽ پرينءَ تان ڪٽ هيءَ جدائي،

سخابي شير يزدان شاهه مردان،
تني جا سڀ ڪرين تختا توائي،

مدد مولا علي! مسڪين جي ڪر،
تون مشڪل حل ڪرين مشڪلڪشائي،

مديني جا سکو ۽ مرد موتي،
متي هن چور چڙتي ڪر چڙهيائي،

ڪٽيو خيبر تو پل ۾ اي بهادر،
تنهنجي حشمت ۽ همت پئي نه آئي،

متي مردود ڪر اڄ ڪاهه ڪامل،
شتابي ڪر شتابي مرد ڪائي،

اٿم مشڪل رسيج دلدل جا سائين،
ڪرين دشمن جي سِر سيفن ستائي،

تون اي شاهه نجف جا شير هسوار،
نه تنهنجي سيف ڪنهن راول رَندائي،

ستي صف صاف ڪر تون سرڪشن جي،
ڪٽي تو ڪفر جي تي ڪل ڪبنائي،

ستي دشمن سکهو ڪر تاب تهدل،
ڪرين تون ڪٽ سيا تنهنجي ڪمائي،

رقيبن جا ڪرين تون راج سڀ چٽ،
سچائن ڪين پنهنجو پار پائي،

فتانن ڪي وڏي فتنت ۽ پرشور،
ڪري جاهل آيا جا جاهلائي،

رسول الله جا پرسل پيارا،
ڪفر جي پاڙ تو ڪُل ٿي پٽائي،

پٽائين پاڙ تون منهنجي عدو جي،
ڏني ڏاتار توکي سکهه سيائي،

وسيلو تون وڏو منهنجو وسيلو،
لقب لالڻ مٺو تو مرتضائي،

سجڻ منهنجي کي سکهڙ و ڪيڏ تڙين مان،
رقيبن ڪان ڏي تون تنهن کي رهائي،

ملائين مهر سان محبوب مون کي،
ڪيم در تنهنجي ليلائي لنگهائي،

آهيان پٽ پيان ۽ منگڻو مگڻهار،
جهليم دامن سنڌ ۽ صاحب سخائي،

پلئي پايو پنن تا دانُ ڌهرا،
متان در تنهنجي ڪيئن حاتم ۽ طائي،

اچي بيٺس ستي در تو سوالي،
ڪٿي اوڳڻ پرين پٽر لاڳ لائي،

دنيا ۽ دين جي مون سان مدد ڪر،
ڪڍين سڀ قلب، مان منهنجي ڪڌائي،

حقيقي ۽ مجازي محب ميلئين،
مدد مولا علي! ڪر تون متوائي،

محابي پاڪ معصومن، منهنجا رب،
ڪرين فرياد هن جي داد پائي،

پيارا پٽ پئي مشفق مينئي جا،
چکي جن زهر جي ڪوڙي ڪڙائي،

'حسن' صابر سچو شاهن شهيدن،
مجيائين شوق سان رب جي رضائي،

مٺو پيو پاڪ ڏهٽو ڏيهه ڏٺين جو،
ٿيو ڪوپو جو ڪاهي ڪربلائي،

محبت ۾ ڏنائون سِر جو صدقو،
سڄن کي آهه حاصل سڀ سچائي،

سچا رب! تن جي صدقي تون قبولج،
عرض منهنجو سيو جبار جائي،

فتانن تي وڏي وجهه ڪا مصيبت،
ڪرن ڪاڻ ڪئي جن هي ڪرائي،

خوشي تن جي بدن مان ڪيڍ يا رب!
ڏئي تن ۾ تني تابش تپائي،

پلي بنت النبي بضعه رسولا،
ستمگر جي ڪر نظر ستار ڪائي،

محابي تنهن پلاري ۽ پاڪ دامن،
تون خاوند بخش سڀ منهنجي خطائي،

وٺي پنج پاڪ سڀ وارث وسيلا، چيم هادي تنهنجي در هيءَ هيٺائي،
ڇهون ڳوليان تنهنجي درتي وسيلو، ڏني جنهن پير کي تو جا پيرائي،
محي الدين ميران مرد مانجهي، جنهين ظلمات سڀ واري وڃائي،
سيئي مشڪل سندم آسان ڪر تون، ڪرين تون پاڄه پانهي تي پيٺائي،
هڪل سين رس سگهو گيلان وارا، سنجهان دل ڪٽ ڪيڏي ڏي اوجلائي،
ستي دشمن ڪرين تون تاب تهدل، وڃائين سڀ تڙين تون تڳائي،
سوين در تي رهن سيد سوالي، وٺن مقصد توڪان دل جي گهرائي،
هڪو سوالي آهيان تنهنجو سچا پير! پڏل غم ۾ آهيان ڪر ڪا پڏائي،
وٺيو در دادلا! تنهنجو تو دانهيان، وجهين دشمن جي سر تي ڏوڙ ڇائي،
لهي لک لاڳ ويا تنهنجي مٿان در، سري درگاهه مان تو دادلائي،
مناقب ميرا! تنهنجا لک ڪروڙين، ڪرامت ۾ نه تنهنجي ڪا کٽائي،
ڪيڏي ڪيا پار لک ٽيڪ تار مان تو، ٽيا جي غرق منجهه گونڊر غمائي،
مٿندن واتون، ڏکين کي ڏان ڏوڙا، پنهنجي در تان گهٽن ڏاتر ڏنائي،
مڪاين جو لهين سارون پلڪ ۾، سيا اميد تنهنجي رب پڄائي،
وليئن تي قدم تو قادري! آهه، مدامي مهر تو تي مجتبائي،
جتي ٽبوڪي سنيالي تت رسين تون، هڪل پهرين مان آت تنهنجي رسائي،
مريدن تي نظر تنهن جي مدامي، ڪنگالن تي ڪرم جي وک وڌائي،
سواليءَ ڪان پري تون هڪ نه ساعت، ٽوٽي ڪافر ڪمينو هٿي ڪٽائي،
ڪرين مقصد پڙن جا هڪڙي دم ۾، اها باريءَ ڏني ٽوڪي پلائي،
رسج دلگير کي تون پير پيران، سڪايل دانهن هيءَ ٽوڪي سٽائي،
سگهو آءُ پير پيران شاهه مردان، ته ڪيو ۽ توهه پي تنهنجي تڪائي،
سڻي فرياد ڪر تون داد داتا، هڪل دشمن ستي ڪر هيبتائي،
جني ناحق رسايو يار منهنجو، اجائي احمقن ڪي جا آٺائي،
رکي سي ڪار وينا خارجي خر، ڏنگائي جن ڪئي ناحق ڏنگائي،
رقيبن جا ڏسان دروازا پوريل، نه ڳڏجن پاڻ ۾ ڪي پيٺ پائي،
پري شل ٿين هڪٻئي ڪان سگيڙا، رُلن تر راڄ جن لوري لڪائي،
اها غمڪٽ اٿم اميد تو ۾، وجهين تن ۾ وڏي آفت لڙائي،
سچا سيد سگهو سڄ دانهن منهنجي، ملائين محب جنهن سان جيءَ جڙائي،
مٺي محبوب جي شل واڳ وارين، پڏل پيڙي هئي جيئن تو ورائي،
سخاپي مير مرسل مصطفيٰ جي، سچا سائل سين ڪر ڏانسن ڏوائي،
دغا دل ۾ رکي جي پاڻ دلبر، وساري تنهن پيهر پاڄهن پڏائي،

سپيشي دوستيءَ جا حق" پوڙي، رهيو ويهي ڪري ڪا ٻيگانائي،
تہ ٻڻ تنهن جي ڏڃئين منجهہ جان جوکو، هڪا غم ۽ ٻين سورن سزائي،
نہ ڪج تنهن جي نصيبن ۾ ڪا لعنت، نہ علم و حلم ڪا حُرمت حيائي،
وتي وانجهيل مدائين ان سُکن کان، نہ ساعت تنهن لنگهي هڪڙي سُکائي،
نہ مقصد مور ڪو تنهن جو پڄائين، پڄي جنهن حق" هي بازي بنائي،
ڪٿي عزت لهي سو ڪين لورو، جنهين دل ۾ رکي ٻولي ٻيائي،
خوارن ۾ هجي سو خوار خائن، خجل خاطر ۾ ڇو چوري ڇپائي،
زباني هيڪ، ٻي ٻولي اندر ۾، ولهي ور وار ڏيئي وائي وڃائي،
نہ پوري ڪر سندس ڪا ڳالهہ هڪڙي، رفيقن سان ڏنئين تنهن کي رُلائي،
لهي ڪنهن هنڌ نہ آو ڪجهہ مان سُوڙو، هجي جت ڪٿ لي ڪرتائي ڪُوڙائي،
اٿم دل ۾ اها اميد داتا! قبوليندين سُواليءَ جي صدائي،
وليءَ جي ناهي منهنجي دوست جي دل، نڪا حرڪت نڪا حجت جي وائي،
سچا تون پيرا وجهہ ظالم کي رولو، اسان سان جنهن ڪئي لوتي لُنڊائي،
ڪري وچ دوستن جي وصل وايون، ڦڪن کي تون ڏئين فائق ڦڪائي،
مَرن ان سُور ۾ سڀ خَرّ خناس، مگي "مجروح" توکان هيءَ ميڙائي،
درد جو دونهن تن جي دل دکائين، جني خاطر محبن جي رَنجائي،
وڏي فتنت سان وريو ڇا ولهي کي، چتي ڏاڙهي مٿي ڪيوين مُنائي،
سچا سردار منهنجا پير پارس، اٿم پڪ دانهن تو منهنجي اونائي،
رکي جو وير تڳندو ڪين تل ڪو، ڏکيءَ کي ڏيل ۾ ايندي ڏنجهائي،
آداسي دل ڪري آهون آڪنڊ مان، ڳرڻ ڳارو، جهڄڻ جهوري ججهائي،
حُزن جنهن کي حبين جو هميشہ، ڪڏهن ملندم سو هَي هَي غمڪنائي،
ملڻ محبوب جو ٿيندم ميسّر، ڪِ هوندي منجهہ نصيبن هيڪلائي،
سَٿائي ڪر سڪهو بغداد والا، اسان تان ڪر تون فرقت کي فنائي،
ويا ٻر ڏيهڙي پارس پيارا، ڪرين قسمت تني سان جلد يائي،
جيئڻ گهوريو جڏو پريَن پڄاڻا، پَسڻ جي آس دل ۾ سَرسِيائي،
ميٺا پيرل! ورائين تن جون واڳون، غريبن ماڻ چڏ هي گيسريائي،
ڏينهان راتيان اٿم ايءَ انتظاري، ڪُجائي اي منل مرشد ڪُجائي،
هٿي سورن ڪيو هيءُ ساهہ سوڳهو، بحالِ من چُنين غافل چرائي،؟
نہ ملندين تان سڄڻ هي ساهہ ويندم، ڪندو ميل ميل ڪري ايءَ وات وائي،
خدا ڪارڻ سگهو آءُ يار موٽي، اگڻ ٿيل ٿيل تہ گهوريان سِرَ مٿائي،
اڪيون روئيندون اچي ڏس يار جاني، بيهي کيل کيل هنئين جا حالتيائي،

وڇوڙو ڪوريو، ڪوريو وڇوڙو،
سڪڻ تنهنجي ڪيس حيران پريشان،
اڇڻ جو ڇو ڇڏيئي احسان اڪمل!
سدا سڪ ۾ سڄڻ تنهنجي گذاريم،
سوا تنهنجي ٿو منجهه ڪهنگهر مان گهاريان،
رسڻ جي ريت ڪا راڻل روا آهه؟
رسامو تنهنجو ٿو راڻا رنجائي،
زنجيرن زلف منهنجي دل ڪئي دلبر،
ٿيو هي قهر ۽ جڻ ٿي قيامت،
انهيءَ دک درد جي ڪنهن کي ڏيان دانهن،
اٿئي ويئي، سٽي سچ سور تنهنجو،
آڪنڊ ۽ انتظاريءَ ۾ رهان ٿو،
مٿي واٽن وسايان آب اکين،
وٺي دلڙي ڪيوئي ماهه سوڳو،
مٺي کي تنهنجو هيءُ ماتم مدامي،
نه چاٺان تان ڪڏهن ملندو سندم يار،
’حسن‘ ڇڏ ڇڏ مٺا مغرور مشفق،
ستمگر ڪيترو سون کي ڏکوئي،
ڏسي غمناڪ ٿئين چالاڪ دلبر،
سڄڻ نام خدا جي چال هيءَ ڇڏ،
رقيبن سان رهائيون رس ڪرين ٿو،
رقيبن تي وجهي الله آفت،
ڏئي ڏاتار تن کي پنهنجي ڪم جي،
منهنجا رب پاڪ آءٌ ڪو ڏينهن ٿيندو،
محابي سيني مردن جي مٺا رب،
عطا ايمان ڪر آگا اسان کي،
پنان توفيق آءٌ طاعت لئي تنهنجي،
امن تو کان پنان ٿو آفتن جو،
دفع دشمن ڪرين ديان داور،
سدا ثابت رهائين ٽڪ سيني،

نماڻا ليڻ ٿيا روئي تو لائي،
ڪريان راتيان ڏينهان آءٌ خون نمائي،
ويچاريءَ تان مٺا ڇو وک هٽائي،
جدائيءَ کان هنجهن حيرت پسائي،
پرچ پريتم سچي نام خدائي،
پرين پرچڻ جي چالئي پر نه پائي،
ملڻ جي ڪر مٺيءَ سان ڪا ميٺائي،
وڏا ور ور ڏيئي کي پيچ پائي،
هنئين ۾ هور ڪو هاڃو هڃائي،
نه آهه ڪو سڄڻ توکان سوائي،
وِرهه کان ڪين پل هڪ واند ڪائي،
سدائين دل سندم تو لئي آچائي،
آبر اوتون ڪري هيءَ اک ٽڪيائي،
جٺو جهوتون جهلي در در سدائي،
پرين اچ واڳ ڪا وارج مٺائي،
حياتي جا سڄڻ ڏينهڙا ادائي،
اهو جوبن نه ويسين نال چائي،
ڪندين پنهنجن هٿن جي تون صفائي،
ڪرين سا پر پرين جا ڪن قصائي،
نه ڪر چورن سان ڪا ناتي ڇنائي،
غريبن سان ستم ڇو ساڳيائي،
جني جي من اندر بيشڪ بڇائي،
ڪمائي ۽ ڪرت جي سي سزائي،
دورنگن کي ڏُران پوندي ڏِڪائي،
پلئي پايو پنان هيٺن پهريائي،
بحرمت سيد الابرار جائي،
ڏئين ڏاتار تون صحت سکهائي،
مٽان ويجهي ڪرين ڪوجهي ڪمائي،
تين جي آخرت جا ۽ دُنيائي،
ڪڍين قلبن سيئي ڪينو ڪچائي،

وفا تي رک قدم منهنجو تون قائم، رهي دائم اندر دل ۾ سچائي،
ڪيل مي قول پنهنجا آءٌ پڄايان، ڪٿي ظاهر نہ ٿئي منهنجي ڪُڌائي،
ستر ستّار ڪر منهنجي بدن جو، ڍڪج ڍولا اگهي جيئن ڍَڪ ڍڪائي،
نڪي ڪولج سندم ڪي عيب آڳا، عفو آڳا ڪجنئين باري بُرائي،
هٿان منهنجي خطائون لک ٿيون خام، وڃان ٿو تو ڪنان معافي مڱائي،
ڇٽي شيطان جي ڪوڄها ڪيم ڪم، سڄي ڀون عمر واءُ ڏيئي وڃائي،
نهوڙي نفس سرڪش ڪيس نادان، مٿي مرڪب هَوسَ جي ٿي هوائي،
اگهائيج "نالہء مجروح" يا رب، تون مشڪل ۾ اچي رس، ڪر سٽائي.

شائق قيصري

ٽالپرن جي عهد حڪومت ۾ سندن آداب نويسي

ميرن جي بادشاهي ۾ حڪومت طرفان جن ماڻهن ڪي خط يا فرمان لکيا ويندا هئا. تن جون عبارتون سيڪنهن قبيلي ۽ ماڻهن لاءِ درجي وار عزت موجب جدا جدا مخصوص ٿيل هيون. جڏهن مير صاحب پاڻ ڪابل جي بادشاهه ڏي عريضه موڪليندا هئا ته هميشه پاڻ ڪي گهٽ ۽ غلام ڪري لکندا هئا: جيئن ته اول مٿان عنوان ۾ ”ڪمترين غلام خاڪ برداشته شاهه وردي خان ٽالپر“ لکي پوءِ آداب نياز سان مضمون شروع ڪندا هئا. جيڪڏهن وچ ۾ بادشاهه جو تذڪرو ايندو هو ته ”اعليٰ حضرت قضا قدرت ظل سبحاني“ جا لفظ استعمال ڪندا هئا ۽ جيڪڏهين مضمون ۾ وزيرن ۽ جنگي سالارن يا پين سردارن جو ذڪر ايندو هو ته انهن جي نالن اڳيان ”عاليجاه رفيع جائگاه“ جو لقب ڏيئي پوءِ ان جو نالو لکندا هئا، ۽ شاهي خاندان جا ٽالپر پاڻ ۾ ”برادر مهربان عطوفت ورافت نشان“ جي عبارت سان هڪبئي ڪي خط لکندا هئا، ۽ ڪابل ۾ سنڌن پاران جيڪي مسلمان وڪيل رهندا هئا تن ڪي ”شيخت و رفعت پناه صداقت دستگاه“ ڪري لکندا هئا ۽ هندو وڪيل ڪي ”وڪالت پناه صداقت دستگاه“ ڪري لکندا هئا. وري جيڪي سنڌن غير بلوچ ڪاردار يا نوڪر هوندا هئا تن ڪي به درجي وار ”عقيدت مآب“ يا ”معتمد قديم الخدمت“ جي عبارت سان فرمان لکندا هئا. ۽ هندو ڪاردار يا نوڪر هوندو هو ته ان ڪي ”عزت دستگاه“ جي عبارت لکي ان جي نالي اڳيان لفظ ”مهتو“ ضرور لکندا هئا. باقي جيڪي هندو وڏي عزت وارا هوندا هئا. تن ڪي ”ديوان“ يا ”عامل“ لفظ سنڌن نالي اڳيان لکندا هئا. جهڙيءَ طرح ”ديوان گدومل“ اهڙيءَ طرح بلوچ قوم جي ماڻهن ڪي خصوصاً نظاماڻي، لغاري، پرڳڙي، مري، نوحاڻي، جمالي وغيره پوءِ پلي ڪٿي سنڌن ڪارداري يا نوڪري ۾ هجن ته به انهن ڪي جڏهن خط يا فرمان لکندا هئا ته ”اخوت پناهه“ يا ”اخوي اعزي“ جي عبارت سنڌن لاءِ مخصوص هوندي هئي. مثال طور نواب ولي محمد خان لغاريءَ ڪي سنڌس ڪارداري جي ايامڪاري ۾ هيٺيون خط لکيو اٿن جيڪو انشاء حسام الدين ۾ لکيل آهي. جنهن ۾ ڪيس لکيو اٿن ته اها ديهه ٽالپر جيڪا درٻيلي پرڳڻي ۾ آهي سا امان شهڪ فقير نوحاڻي ڪي ڏني آهي تنهنڪري انهيءَ ديهه جو قبضو ڪيس ڏيئي ڇڏيندا.

اخوت پناه ولي محمد فقير لغاري ڪاردار پرگنه درٻيلو مسرور باشند،
درين وقت از روئي شفقت و مرحمت ديره داري ده ٽالپر عمله پرگنه درٻيلو من ابتداء فصل ربيع سن ١٢٣٠ بنام اخوي اعزي شهڪ فقير نوحاني مقرر فرموده شد لهذا

قلمي يافت ڪہ ديره داري ده مذڪور من فصل مذڪور باسم اخوي رافع مقرر و بحال دانستہ ابواب فروعي وغيره وجوه ديره داري بتصرف موفي اليہ واگذارند ڪہ بران قابض بوده تقدير خدمات سرڪار ساعي باشد. — نهم شوال المعظم سن ١٢٠٧

اهڙيءَ طرح مير صاحب سيني بلوچن کي "اخوت پناه" ڪري خطاب ڪندا هئا. باقي سردار قيصر خان نظاماڻي جيڪو سندن خاص صلاحڪار مدارالمهام ۽ مشير خاص هو تنهن کي پين ڪان وڌيڪ عزت ڏيندا هئا ۽ کين خط لکندا هئا تہ "اخوت پناه" ڪان پوءِ "برادر عزيزالقدر گرامي" جا لفظ وڌائي پوءِ سندس نالو لکندا هئا ۽ جنهن بہ خط ۾ سندس تذڪرو ايندو هو تہ سندس نالي جي اڳيان "برادر عزيزالقدر گرامي مقدار" جي عبارت لکي پوءِ سندس نالو لکندا هئا. انشاء حسام الدين مان هڪ خط جو نمونو ڏجي ٿو.

اخوت پناه برادر عزيزالقدر گرامي قيصر خان فقير نظاماڻي مسرور باشند

دريں وقت مشاده ابلاغ و انفاذ ماليات ديواني سنوات سابقہ و فصل حال در حضور در پيش. و هم عاليجاه رفيع پائگاه بهرام خان از عاليجاه امير محمد نصير خان مخفي طور بلا رخصت گريختہ درين جا وارد. و استدعائي امداد ڪومڪ دارد و نوشتجاب مرهتہ محتوي بر بعضي خيالات خام در حضور رسيده بنابران نگارش يافتہ ڪہ شما زود خود را در حضور رسانيد ڪہ بحسب مشوره... جملگي محاڪات بخديڪ شايان باشد بعمل آيد و در آمدن خود فرصت نورزيد. — نهم شوال المڪرم

مٿين خط مان معلوم ٿيندو تہ مير صاحب کيس ٻڌائي ٿو تہ حال سال ۽ گذريل سال جي ماليت جو نقشو پيش آهي ان بابت بہ ڪجهہ سوچڻو آهي ۽ جيڪا ضروري ڳالهہ آهي سا هيءَ آهي تہ بهرام خان بروهي امير نصير خان (قلات) کان لڪي ڀڄي آيو آهي ۽ وٽس ڪا مرهٽن جي لکپڙهہ بہ آهي جنهن کي مير صاحب اگرچ خام خيال ٿو سمجهي مگر تنهن هوندي بہ کيس تاڪيد طور لکي ٿو تہ جلد پهچي وڃو تہ انهن ڳالهين جو مشورو ڪري ڪو مناسب حل ڳولي ڪيون ۽ ان موجب هلت ڪريون ڏسجي ٿو تہ مير صاحبن جو سردار قيصر خان نظاماڻي خاص رازدار ۽ دست راست هو ۽ حڪومتي ڪمن ۾ هميشہ سندس صلاح مشوري تي هلندا هئا خاص ڪري ڪو مشڪل مسئلو حل ڪرڻو هوندو هون تہ اتي هن کي موڪليندا هئا.

جيئن تہ جڏهن ميان عبدالنبي هالاڻي جي جنگ هارائي ۽ تيمور شاهہ وٽ مدد لاءِ پهتو تڏهن بلوچن جي برخلاف شاهہ کي اهڙو ڀڙڪايائين جو شاهہ اچي بلوچن تي ڪاوڙيو جنهن تي ديوان گدومل ميرن کي صلاح ڏني تہ اوهان بہ پنهنجا قابل وڪيل تيمورشاهہ وٽ موڪليو جي اچي شاهہ کي سمجهائين تنهن بابت سيد عظيم الدين ٺٽوي "فتح نامہ" ۾ سردار قيصر خان جي دانشمندي جو هن طرح اعتراف ڪري ٿو:

چو ديوان گدومل آن هوشيار، شنيد اين خبر ہي بہ ہي بار بار،
رسانيد در عرض عالي حضور، ڪہ شد در تقابل جوابش ضرور،

وکيلان فرزانه و هوشمند، به اردوئي شاهي روانه شوند،
غلام علي مير دانش بلند، بفرمود تجويز ديوان پسند،
شدندش به آخر حضور انتخاب، يکي مير ممتاز آصف جناب،
دعا گوئي دولت براهيم شاه، دگرخان فرزانه دانش پناه،
بهمت جوان و بتدبير پير، خردمند ديرينه قيصر فقير،
که مردانه در پيشگاه جلال، عدو را بحجت دهد ز انفعال،
باعزاز و اکرام راهي شدند، روانه با ردوئي شاهي شدند،
وکيلان دانا بفرزانگي، نمودند ملزم به عبدالنبي،
بشوکت وکيلان سرکار مير، رسيدند خوشدل بدربار مير.

خير آمديم برمطلب ته مير صاحب بلوچ قبيلن سان نه فقط پاڻ لکپڙهه ۾ رواداري ۽ لحاظ رکندا هئا پر پنهنجن نوڪرن ۽ منشين کي به هدايتون ڏيندا هئا ته بلوچ سردارن سان سوال جواب ۾ همڪلام ٿيو ته ساڻن ڪهڙي طرح ادب سان پيش اچو ۽ مهمانداري ۾ انهن جي پوري طرح رسائي ڪريو.

هڪ خط جو نمونو ڏجي ٿو جيڪو مير صاحب ڪنهن جنگي محاذ تي پنهنجي منشي مهتي پارومل کي لکي ٿو: ته آدم خان مري پنهنجي برادري جي پوري لشڪر سان اچي ٿو ان سان به اهڙي رواداري ڪجان جيڪا سردار قيصرخان نظاماڻي ۽ سعيدخان جمالي ۽ الهدادخان مري سان ڪندو آهين. اهو خط 'انشاء حسام الدين' جي انشاء جو آهي جيڪو ملاحظه لاءِ لکجي ٿو.

عزت و اخلاص دستگاه مهته پارومل مسرور باشد
درين والا اخوت پناه آدم خان مري را باجمعيت لشکر برادري او روانه نموده شد که در انجامي رسد لازم که مراعات او را بمثل اخوت پناه برادر عزيزالقدر گرامي مقدار قيصرخان نظاماني و سعيد خان جمالي و الهداد فقير مري منظور نگاهداشته سورسات و ازدحام لشکر وغيره بدستور سرکردگان مذکور بعمل آورده بوجهي فروگذاشت نکنند و تحرير عرائض و شمرد بخشش جواب سوال آنجا اخوت پناه مذکور را با سرکردگان مسطور رفيق شفيق دانند ـ و جاني جت شترسوار که حاصل اين پروانجات نزد شما مي رسد بعد رسيدن در اينجا يکدم فرصت او منظور نداشته حقائق روبکار جمع آمدن لشکر و تمامي مراتب زود زود عرض نمايد و اگر شترسواري از مسافت ماند گردد شتر ديگر از شترسواران که در انجاست گرفته باوداده زود و شتاب روانه نمايد که زود رسيدن اخبارات لازم و واجب ست. تاکيد تمام دارند.

شمس‌العلماء مرزا قليچ بيگ (مرحوم)

شعر جو شرف ۽ شان

[لاڙڪاڻي مشاعري واريءَ ڪانفرنس جي اڳيان، ١٩٢٢ع]

شعر جو شرف ۽ شان، ان جي عجيب غريب حالت ۽ شاعرن جي حيرت جهڙيءَ خاصيت ۽ فضيلت مان ثابت ٿي سگهي ٿو: شعر جو شرف ساڳيو علم جو شرف آهي. علم جي شريف هئڻ ۾ ڪنهن کي به شڪ نه هوندو، جو اها عام قبول ڪيل ڳالهه آهي. عالم ۽ شاعر لفظي يا لغوي معنيٰ موجب ٻئي برابر آهن: ٻنهي جي اصلي معنيٰ 'ڄاڻندڙ' آهي. جيڪا تعريف قرآن ڪريم ۽ حديث شريف ۾ عالمن جي نسبت ۾ آهي، سا شاعرن جي نسبت ۾ به سمجهڻ گهرجي. قرآن ۾ ڪٿي 'يعلمون' آيو آهي ۽ ڪٿي 'يشعرون'— ٻئي ڄاڻڻ جي معنيٰ ٿا ڏين. حديث موجب عالم نبين جا وارث آهن. تڏهن جي نبين جي علم مان به ڪجهه هنن کي ورثي ۾ مليو ته معجزي يا ڪرامت جي به ڪا نشاني هنن کي به ورثي ۾ ملندي هوندي. جئن حضرت موسيٰ کي فرعون ۽ ٻين ڪافرن جي مقابلي لاءِ عصا ۽ يد بيضا يعني لٺ ۽ هٿ، ٻه هٿيار مليل هئا، تئن عالم يا شاعر کي ٻه هٿيار آهن: هڪڙو قلم ۽ ٻي زبان. انهن ٻنهي جي نسبت ۾ حديثون موجود آهن: هڪڙي آهي ته. 'مداد‌العلماء خير من دماء‌الشهداءِ'، اها حديث عالمن واري شاعرن سان به لڳي ٿي؛ ۽ ٻي 'ان الله تعاليٰ کنز تحت‌العرش مفاتيحه السنة الشعراءِ'، اها حديث شاعرن واري عالمن سان به لڳي ٿي. اگرچ انهيءَ طرح علم ۽ شعر برابر آهن، تڏهن به شعر ۾ علم کان خاصيت زياده آهي. اها موزونيّت آهي، جي ٻنهي کي اَن نُور يا مانيءَ سان مشابهت ڏجي، جنهن جي ڪاڌي، جسم توڙي روح کي قوّت حاصل ٿئي ٿي ته علم سلوڻي ماني آهي، يعني جنهن ۾ لوڻ پيل هجي، جنهن کان سواءِ جيڪر ڦڪي ۽ بي‌سواد هجي. شعر مٺي ماني آهي، يعني جنهن ۾ لوڻ جي بدران مناڻ يا کنڊ پيل آهي. اڳئين زماني ۾ ماڻهو شاعرن کي وڏو عالم ڄاڻندا هئا، بلڪ ڄاڻندا هئا ته عالم کي علم ظاهري تعليم مان حاصل ٿو ٿئي ۽ شاعر کي خدائي. اها به حقيقت آهي ته شاعرن کي ماڻهو اهڙي عزت ڏيندا هئا جهڙي عالمن کي، بلڪ زياده؛ ڇا لاءِ ته هو ٻنهي کي نبي يا اولياء يا ڪو فوق‌البشر بزرگ ڪري ڄاڻندا هئا، ۽ شعر کي الهام يا خدائي ڪلام شمار ڪندا هئا جو پاڻيهي هنن جي دلين ۾ ٿو اچي. بيت آهي ته

شاعري پيغمبري جي آهي ديباچي مثال،
وَحيءُ هن ۾ ٿو اچي، هن ۾ اچي الهام ٿو.

پيغمبرن ۾ حضرت دائود کي شاعر چئي سگهجي ٿو، جنهن جا زبور يا مزامير مشهور آهن، جي عبراني ٻوليءَ ۾ هئا ۽ پوءِ ٻين ٻولين ۾ ترجمو ٿيا.

اولياء شاعر ته تمام گهڻا ٿي گذريا آهن — جهڙا هند ۽ سنڌ ۾، تهڙا ٻين ملڪن ۾، شاعرن کي 'تلاميذ الرحمان' جو لقب مليل آهي — يعني خدا جا شاگرد. خواجه حافظ شيرازي کي 'لسان الغيب' چوندا آهن ۽ سندس ديوان مان فالون وجهندا آهن. شيخ فريدالدين عطار، جو پاڻ وڏو اولياء به هو ۽ وڏو شاعر به هو، سو چوي ٿو ته

شاعري جزويست از پيغمبري، جاهلانش کفر دانند از خري.

جنهن مان ظاهر آهي ته شعر نبوت جو هڪڙو جز آهي ۽ جيڪي جيڪي انهيءَ کي ڪفر ٿا ڄاڻن سي گڏهه آهن. اهڙا ماڻهو خدائي يا طبعي شاعر هئا ۽ سندن ڪلام برابر الهامي هو. انهن مان گهڻا ته اُمّي هئا، يعني لکڻ پڙهڻ نه ڄاڻندا هئا، ته به عجيب شعر چوندا هئا. هڪڙو مثال انهن جو شيخ احمد جام مشهور اولياء بابت ڏيان ٿو، جو اصل اُمّي هو ته به وڏو شاعر ٿي گذريو آهي ۽ ڪتاب "سراج السائرين" سندس تصنيف آهي، جو سندس واتان ٻڌي ٻين لکيو. اسان جي شاهه ڀٽائي رح جي نسبت ۾ به ائين چيل آهي ته اڻپڙهيل هو، يا گهڻو پڙهيل نه هو. اهڙا ڪيترائي مثال آهن. سچا پچا خدائي شاعر آهي هئا ۽ سندن شعر به خدائي هو، اگرچه انهن کي علم عروض جي ڪا به خبر ڪانه هئي، جو عروضي قانون مصنوعي ۽ انساني آهن:

شعر تن جو هو مِٺو جهڙي نبات، پر نه ڄاڻون فاعلاتن فاعلات.

اهو 'فاعلاتن فاعلاتن' وارو مصنوعي شعر ٻين هنرن وانگي هڪڙو هنر آهي، جو ڪو به سکي سگهي ٿو ۽ گهڻي استعمال ڪان پوءِ انهيءَ ۾ ڪاريگر يا اُستاد ٿي سگهي ٿو. انهن سچن شاعرن جا ڪي ڪلام اهڙا عجيب آهن جو سواءِ الهامي دماغي مدد جي ڪنهن جي خيال ۾ اچڻ جا ناهن.

اهڙو الهام آڻڻ وارو وهڪرو 'روحاني موڪل' ملائڪ کي آهي، جنهن کي عربي ۾ 'ملهم' يا 'هاتف' چوندا آهن ۽ فارسيءَ ۾ 'سروش'. اهڙا گهڻا ڪلام ته انهن کي سُتي 'خواب' ۾ (ڪن جو اعتقاد آهي) ۽ جاڳندي 'رؤيا' ۾ پيدا ٿيندا آهن. ڪڏهن شاعر کي ڪنهن خاص شعر جي ٺاهڻ جي انتظار ۾ ننڊ ڪٿي ويٺي هوندي: رات جو سُتي ٿي، اکين ٻوريل حالت ۾، هنڌ مان اُٿي، سِس قلم ڪڍي، ڪاغذ تي سڄو شعر لکي، وري وڃي سمهي رهيو هوندو، ۽ صبح جو اٿي تيار ٿيل شعر ڏٺو هوندائين ۽ حيران ٿيو هوندو ته الاجي ڪي ڪنهن لکيو! شعر جي غيبي يا الهامي هئڻ جي ٻي وڏي ڪهڙي ثابتي آهي.

سچ آهي ته قرآن شريف ۾ شاعر، گمراهن جا مهندار ۽ ڪاهنن ۽ مجنونن وانگي شمار ڪيل آهن، ۽ ننديل آهن — 'الشعراء يتبعهم الغاوٗون'؛ ۽ حديث شريف ۾ به ڪوڙا ۽ شيطان جا مريد ۽ جادوگر سڏيل آهن. پر انهي جو سبب ظاهر آهي: اڪثر دنيائي شاعر مبالغو ڪري آڻيندا آهن،

۽ خيالي ڪوڙا مثال آڪائيءَ وانگي ڏيندا آهن، ۽ ڪناين ۽ اشارن ۾ ڳالهائيندا آهن، جن پروليون ڏيون آهن، جن جي ظاهري معنيٰ هڪڙي ۽ باطني معنيٰ ٻي هوندي آهي، جنهنڪري عام ماڻهو گمراهه ٿي سگهن ٿا. 'ولله المثل الاعلي': خدا تعاليٰ پاڻ ڌهر سان مثالن ۾ ڳالهايو آهي، جن جي معنيٰ ۽ تفسيرن تي عالمن جا جهيڙا لڳا آهن ۽ مذهب وڌي ويا آهن. جئن ڪن صوفي شاعرن جو ڪلام حقيقي عشق بابت مجازي لفظن ۾ ايندو آهي ۽ ماڻهن کي گمراهه ڪندو آهي؛ ۽ اڪثر سمجهيل آهي ته مجازي حُسن ۽ عشق جو سامان غير شرعي آهي- اهڙي عشق جي وهنوار وارا شاعر يا شعر ماڻهن کي پسند هوندا آهن.

حُسن حسرت ۾ وجهي، عشق ڪري خانا خراب،
جنهن جو اسباب شراب آهي، ڪباب آهي، رباب.

وڏا هئا منهنجا سيئي دُرس دين جا عالم،
معلم عشق جي سيڪاري شاعري مون کي.

عشق ڪان سواءِ ٻيا به ڪيترائي صوفي بزرگن جا ڪلام ۽ اصطلاح آهن، جي شطحيات ۾ داخل آهن، جي نه فقط غير شرعي آهن، پر ڪُفر جي الزام هيٺ اچن ٿا، ۽ انهن جي ڪري هنن سان ڪن پنهنجي جان به ڏني آهي. اهڙي مونجهاري جهڙي، ظاهري خراب پر باطني چڱيءَ معنيٰ واري ڪلام جا اوهان کي ڪي مثال ٻڌائيندس، جي فارسي شعرن سان مون سنڌيءَ شعر ۾ وڌا آهن. ملا شاهه بدخشي اولياء، جنهن کي ڪي ڪوفي ڪشمير جو خدا چوندا هئا، سو چوي ٿو:

چنبو چنبي ۾ ٿــو خدا جي رکان،
پروسو کهڙو مصطفيٰ تي رکان.

— يعني خدا جي هوندي مون کي ٻئي ڪنهن جي به پرواهه يا ضرورت ڪانهي. شيخ بهلول ديوانو، جنهن کي بهلول دانا چوندا هئا ۽ جو هارون رشيد جي وقت ۾ هوندو هو، انهيءَ جي ٻولي ٻڌو:

ٻولي بهلول جـي ٻـڌو آيتي، ۾ ورهيه اڳـ خـدا ڪنا آءٌ هوس،
نه هو ارض و سما، خدا به نه هو، تڏهن منجهه نشو ۽ نما آءٌ هوس.

شيخ احمدجام، جنهن جو ٻئي نالو ورتو، جنهن کي 'زنده پيل' مست هاٿي، جو لقب مليل هو، سو ٿو چوي:

آءٌ حقيقت ۾ خـدا آهيـان، خدا،
باڪ آهيان آءٌ خـدا جـو رهنما.

حسين منصور، جنهن 'اناالحق' جو دم هنيو، تنهن چيو آهي: 'حسين! ماڻهو ٻهرين ڪافر نه ٿيندو، تيسين مومن تي نه سگهندو'.

شيخ بايزيد بسطاميءَ چيو آهي:

ساڻهو گناهن کان توبهه ڪا ڪن، آءٌ ڪلمي پڙهڻ کان.

شيخ ابن‌العربي، مشهور عالم، چوي ٿو: 'ترڪ الذنب ذنب'، يعني گناهه ڇڏي ڏيڻ گناهه آهي؛ ۽ هيئن به چوي ٿو ته 'جيڪو خدا کي سڃاڻندو سو انهيءَ جي عبادت ڪڏهن ڪين ڪندو، ۽ انهيءَ کي الله نه سڏيندو'.

شيخ محي‌الدين عربي، ٻيو مشهور عالم، چوي ٿو ته 'خدا اسان جو قُوت آهي ۽ اسين خدا جو قُوت آهيون'.

خواجه عبدالله انصاريءَ جو چوڻ آهي: نماز ڪردن ڪار پير زنان است، روزه داشتن صرفهٔ نان است، حج رفتن تماشاي جهان است — جئن سلطان باهو به چوندو هو.

شيخ احمد غزالي، امام غزاليءَ جي وڏي ڀاءُ جو چوڻ آهي: فريضهء ما خدا بودن است و سنت ما رسول بودن.

سچل فقير به چيو آهي:

ايجها ڪم ڪريجي، جنهن وچ الله آپ ٻڌيجي.

شيخ ابوالحسن خرقانيءَ هڪڙي ڏينهن چيو ته 'اج صبح جو آءٌ خدا سان ملهه وڙهيس، خوب جاڻنا هنياماس، پر نيٺ مون کي دسي وڌائين' — يعني الوهيت عبوديت تي غالب آهي. هڪڙو سنڌي بيت به ڪنهن شاعر جو انهيءَ نموني جو توهان کي ٻڌايان:

ڪلمو پڙهان تہ ڪافر ٿيان، ڪلمو ڀري ڪير!
جيڏاهن راهه رسول جي تيڏاهن پريان نہ پير،
مون تنين سان وير، ڀڃڻ جي رسول جو.

شيخ نظام‌الدين دهلوي چوندو هو ته 'ميثاق يا الست خود آواز خدا بود در پوربي — يعني 'الست' جو آواز پوربي راڳڻيءَ ۾ ڳائي ٻڌايو ويو. انهيءَ ڪري اها راڳڻي شيخ کي گهڻو پسند هئي.

وطايو مجذوب فقير، منيءَ وارو، ڪامل شخص هو، جهڙو بهلول دانا هو. اهو چوندو هو ته شريعت، طريقت جي بغل جا وار آهن — يعني جڏهن ڪو شريعت ۾ بالغ ٿيندو، تڏهن طريقت هٿ ايندي يا سچو صوفي ٿيندو.

هاڻي، جيڪي رواجي ساڻهو اهي ٻوليون ٻڌندا ۽ اهڙيون ڳالهيون پاڻ به ڪندا ۽ انهن تي هلندا ته اهي گمراهه ۽ ڪافر نه ٿيندا ته ٻيو ڇا ٿيندا؟ انهيءَ ڪري قرآن ۽ حديث شعر کي ننديو آهي، نه ته ٻيءَ طرح اسان جي پيغمبر صلعم جن کي شعر گهڻو پسند هوندو هو. انهيءَ جي شاهد هيءَ حديث آهي: 'ڪان‌َ الشِعر احب رسول الله مِن ڪثيرالڪلام'. پاڻ شعر نه چوندا هئا، ته به ٻين کي شعر چوڻ لاءِ حڪم ڪندا هئا ۽ ٻڌندا هئا ۽ انهيءَ جي تعريف ڪندا هئا؛ مطربن کي انعام به ڏيندا هئا.

جناب موسىٰ علي ۽ ٻيا ڪي اصحاب چڱا شاعر هئا؛ بلڪ هڪڙي ڪافر شاعر اميہ ثالي جي نسبت ۾ فرمايائون تہ 'آمن لسانہ و ڪفر قلبہ'. جنهن سان سمجهبو تہ شعر جي برڪت سان هن جي زبان دوزخ جي باھ کان بچي وئي. حسّان عرب شاعر مشهور آهي، ۽ نابغہ ۽ ڪي ٻيا بہ، جن جو شعر حضرت جن کي گهڻو پسند هوندو هو ۽ ٻڌي اهڙي خوشي ٿيندي هين جو انهن کي انعام ۽ تحفا ڏيندا هئا، انهن بابت منهنجو هڪڙو شعر آهي، جو توهان کي ٻڌايان ٿو:

ڪر شڪايت شاعرن جي ڪين تون، اي بي هنر،
سڏ نہ ڪوڙو تن کي، حق جا سي سدا پيغامبر.
ڏس تہ آو رحمان جا سڏجن تلاميذ اصل کان،
۽ نبيّن ۽ وليّن کان ملي تن خوشخبر.
شعر معنىٰ وانگي ٿيو لفظن جي پردي ۾ لڪل،
شعر آهي سچ، رکي ٿو پوش سو ڪچ جو مگر.
جيئن ڪي آڪاڻين منجهان نڪري نصيحت ٿي سدا،
شرع نڪري شعر مان رمز ۽ ڪنايت سان پڌر.
ڪيئن ٻڌي ها مصطفىٰ حسّان بن ثابت جو شعر،
جي ڀتاڪ ۽ ڪوڙ هو ان ۾ ۽ هو ان ۾ خطر.
نابغہ شاعر جي ڏندن ۽ چپن تي ڪيئن دعا،
ڪيئن ڪري ها خير جي، ۽ مهر جي ان تي نظر.
شعر جي لئہ شاعرن کي جي هجي انعام بد،
ڪعب شاعر کي ڏئي ها تحفو ڪيئن خيرالبشر.
شاعري عباس ڪئي، حمزہ ۽ طلحہ ۽ علي،
جعفر ۽ سعد ۽ سعيد ۽ ٻئي صحابن بيشتر.
شعر جو پيشڪ تون ڪر پيو شغل دائم، اي "قليچ"،
جو نندي ٿو شعر، ناهي آدمي، سو آهي خر.

شعر جي ظاهري صورت تي ڪوبہ اعتراض ڪونهي. سوزون هئڻ ڪري نثر کان نظم زياده پسند آهي. اُئين تہ خود قرآن ۾ ڪيترين آيتون آهن جي شعر آهن، ۽ هڪڙي نہ ٻئي بحر يا وزن تي اچي ٿيون سگهن ــ سون اهڙو هڪڙو ڪتاب لکيو آهي، جنهن جو نالو "اشعارالقرآن" آهي، انهيء ۾ اهڙيون سوين مصرعون بلڪ سڄا بيت بہ ڏيکاريل آهن. پر حقيقت ڪري شعر اهو آهي جو اراد تاً چئجي. اهڙن بيتن جا ڪي مثال هي آهن، جي خود پهرئين ئي سيپاري مان آهن: "ان في ذالڪ لايات لقوم يومنون ـ تجعلوالله اندادا وانتم تعلمون (مضارع) ــ

في ذالڪم بلاءُ من ربڪم عظيم (خفيفه) ـ و آولٰئڪ لهم عذاب عظيم (تقارب) ـ بسم الله الرحمان الرحيم (عم) ـ ولا قوة الا بالله.

حقيقت ڪري شعر جي چڱائي يا بڇڙائي ان جي مضمون جي چڱائيءَ يا بڇڙائيءَ تي منحصر آهي. جنهن شعر جي مضمون مان رحماني يا روحاني خيال دل ۾ پيدا ٿين، اهو چڱو سمجهڻ گهرجي ۽ اهڙو شعر چوڻ ۽ ٻڌڻ روا آهي؛ پر جنهن مان شيطاني يا نفساني ۽ دنيائي خيال پيدا ٿين، سو خراب ۽ نا روا آهي. اهڙي هڪڙي حديث به آهي: 'الشعر ڪلامٌ فحسنه حسنٌ و قبحه قبيحٌ'. شعر پڙهڻ ۽ چوڻ جنهن اصول تي روا آهي، تنهن اصول تي ان جو ڳائڻ ۽ ٻڌڻ به روا آهي، جنهن کي 'سماع' به چون ٿا. جو شريعت موجب شعر وانگي راڳ به حرام آهي، اهو ئي شعر اهو ئي سماع آهي، جنهن تي صوفي درويشن ۽ عارفن ۽ سالڪن کي وجد ۽ حال اچي ويندو آهي. ڪن ته انهيءَ جي ٻڌندي دم ڏنو آهي. جئن شاهه صاحب پٺائيءَ جو به ذڪر ڪندا آهن، ۽ سندن همعصر مخدوم معين الدين ٺٽي واري بابت به لکيل آهي. شيخ قطب الدين بختيار ڪاڪي دهليءَ وارو ته سيڪنهن ٻڌو هوندو، جو شيخ معين الدين چشتي اجميريءَ جو مريد هو. قوالن هڪ غزل فارسي ۾ پئي ڳايو، جنهن جي پهرين بيتن جو ترجمو هي آهي:

عشق تنهنجي جو مڪان آهي ٻيو،
وات تنهنجيءَ جو نشان آهي ٻيو؛
ڪات سان تسليم جي ڪُٺلن جي لاءِ،
ساهه غيبئون هر زمان آهي ٻيو.

چون ٿا انهن پوئين بيت بزرگ کي اهڙو ذوق ڏنو جو انهيءَ جي وري وري ڳائڻ جو حڪم ڏنائين. پوءِ پاڻ پهرينءَ مصرع تي بيحال ٿي مريو ٿي ويو ۽ ٻيءَ مصرع تي هوش ۾ ٿي آيو. ائين ڪندي ڪندي، نيٺ اتي ئي دم ڏنائين.

اهو آهي شعر، جنهن جو شوق هڪڙي خدائي ذات آهي، جا ڪنهن کي به ملي ٿي سگهي. اها ذات ذات يا اصل نسل تي ناهي.

شاعري نـاهي ڪسبي يـا عملي،
شاعري آهـي فيض لـم يـزلـي.

شاعر نبي ۽ ولي به ٿيا آهن ۽ عام امتي به ٿيا آهن؛ بادشاهه به ٿيا آهن ته فقير به ٿيا آهن، مرد به ٿيا آهن ته زالون به ٿيون آهن، هوش وارا به ٿيا آهن ته ديوانا ۽ مجذوب به ٿيا آهن، ڪيترائي غريب ڳوٺاڻا ۽ رواجي ڏندن وارا ڪاسبي ماڻهو به ٿيا آهن ـــ جئن انبياء ۽ اولياء ۽ مشائخ به رواجي ڪاسبي ماڻهو ٿي گذريا آهن. لکيل آهي ته سيني نبين ۽ بني آدم جو ڏاڏو حضرت آدم ڪڙمي هو، جو ڏندو حضرت جبرائيل سيکاريس.

حضرت نوح واڍو هو، حضرت ادريس درزي هو، حضرت ابراهيم بزّاز هو، حضرت عيسيٰ خوشه چين هو، حضرت شيث ڪوري هو، حضرت اسماعيل شڪار ڪندڙ هو، ۽ حضرت دائود زره ساز هو. اهي هئا ڪاسبي نبي؛ ۽ اولياء ـــ واڍا، لوهار، ورازا، سرڀنه، موچي، شيشه گر، پڃارا وغيره، جن جون مولانا جاميءَ جي 'نفحات الانس' ۽ ٻين تذڪرن ۾ وڏيون يادداشتون ڏنل آهن، انهن مان گهڻا اولياء شاعر به هئا. ساڳيءَ طرح فردوسي شاعر باغائيءَ جو پٽ هو. خاقاني، جو زبردست شاعر ۽ ملڪ الشعراء ٿي گذريو، جنهن کي 'خلاق المعاني' چوندا هئا، سو علي واڍي جو پٽ هو. شيخ فريدالدين عطرفروش هو. منصور پڃارو ٿا چون. وڏا شاعر ڪي ته جٽن جا ڇوڪرا هئا، جن جي طبع جي چالاڪي ڏسي ڪن سگهرن انهن کي تعليم ڏياري ۽ هو استاد شاعر ٿي پيا. اهڙو هڪڙو مثال عبدالواسع جبلي جو بس آهي، جنهن فارسي شعر جو پهريون بنياد وڌو. هو هڪڙو دهقاني ڇوڪر هو. اَن چاريندو وتيو ۽ انهن کي هڪليندي هڪڙو بيت ٺاهي وڌائين، جو اتفاق سان بادشاهه سلطان سنجر ٻڌي ورتو. هن جي طبع ۽ ذهن جي چالاڪي ڏسي هن کي پاڻ سان وٺي ويو ۽ تعليم ڏيارئينس. آخر هو وڏو ۽ عمدو شاعر ٿيو ۽ 'ملڪ الشعراء' ٿيو. شعر جي نزاڪت ۽ لطافت ڏسي ۽ شاعرن جي خداداد قابليت ۽ تيز طبعي ٻڌي، حيراني وٺيو وڃي! هڪدم خيال ۾ اچي سگهي ٿو ته ڪهڙين حالتن ۾ خاص الهامي ۽ غيبي مدد ڪان سواء اها عجيب غريب خاصيت ۽ لياقت حاصل ٿيڻ جي ناهي. ڪيترن شاعرن تمام تڪڙ ۽ حد ڪان گهڻو شعر چيو آهي. نه فقط فراغت ۽ اڪيلائيءَ ۾، پر گوڙ گڙٻڙ ۽ مشڪلات ۽ مصيبت ۾ به. ڪن هڪدم مناسب موقعي يا طلب ۽ فرمائش تي عمدو شعر چئي ڏيکاريو آهي. ڪن مرڻ وقت يا بيهوشي ۽ ننڊ ۾ شعر چيو آهي، يا هاتفي ۽ غيبي مدد سان عجيب لفظ يا شعر آڻي موجود ڪيا آهن، جي ٻيءَ طرح جيڪر مشڪل بلڪ محال خيال ۾ اچي سگهن. ڪن ته اوليائن واري پيشنگوئي به ڪئي آهي يا دعا ۽ پٽ جو اثر به ڏيکاريو اٿن. ڪن عجيب وجي. انهيءَ لفظي ۽ معنوي صنعتون ۽ نازڪ ۽ ظرافت جهڙا خيال آندا آهن، جي ٻڌي عقل چرخ ٿيو هوندي به شعر ڪڏهن ڪڏهن شاعر جي وس ۾ نه رهيو آهي، جنهن مان پاڻ غيبي مدد جي ثابتي ملي ٿي. ڪڏهن ته وهندڙ پاڻيءَ وانگي تڪڙو پيو ايندو، ۽ ڪڏهن ته مٿا هڻندو، تڏهن به خيال ۾ نه پيو ايندس. انهيءَ بابت منهنجو هڪڙو قطعو آهي:

ڪڏهن نڪري ٿــو شعر دل مان ايئن، جئن ٿي نڪتو تــنــور مــان طوفان.

ڪڏهن نڪري نـــه هڪڙي مصرع ٻڻ، رهـــي شاعر انهيءَ جـــي لاء حيران.

نـــــه اچـــي ڪڏهن مــنـت آزيءَ سان، ٿـئـي اچـي ڪڏهن اڻ سڏيــو مهمان.

شاعرن جي خاصيتن جا ڪي مثال اوهان کي ٻڌايان ٿو، جي فارسي شعر مان مون سنڌيءَ ۾ وڌا آهن. سنڌي هالوڪو شعر فارسي شعر جي نموني تي آهي، تنهنڪري

اسان جي لاءِ اهي مثال خوشيءَ کان خالي نہ آهن. انهن ۾ ڪي اهڙيون ڳالهيون هونديون، جي اوهان مان ڪن نہ ٻڌيون هونديون، جي هاڻ ٻڌي خوش ٿيندا.

ٻهرين تہ جن تمام گهڻو شعر چيو آهي، تن جو انداز ڪرڻ وارن سيرن جي وزن سان انداز ڏيڪاريو آهي يا بيتن جو تعداد يا ڪتابن جو تعداد ٻڌايو اٿن. مثلاً، مرزا عبدالقادر بيدل جو نظم ۽ نثر تمام گهڻو آهي ۽ وزن ۾ پنج سير لکيو اٿن. انهيءَ جي مقابلي ۾ فردوسيءَ جو شاهنامو ۽ مولانا روميءَ جي مثنوي، هرهڪ ٻہ سير آهي. شاهہ ڀٽائيءَ جو رسالو ڏيڍ سير، ۽ سچل فقير جو رسالو ۽ ديوان سوا سير. شيخ فريدالدين عطار چاليهہ يا ٻنجاهہ مثنويون لکيون آهن، جن ۾ هڪ لک بيت آهن. فقط سندس ديوان چاليهہ هزار بيتن جو آهي: ڇهہ هزار تہ فقط رباعيون اٿس. مولانا رڪن الدين شيخ ڪاشيءَ جو شعر ٻہ شيخ عطار جيترو، هڪ لک بيت آهي.

امير خسرو دهلويءَ جي مثنوين، قصيدن، ديوان وغيره ۾ چئن لکن کان زياده بيت آهن. مولانا جامي، عربيءَ ۽ فارسي نظم ۽ نثر ۾ بيشمار ڪتاب لکيا آهن ـــ ست تہ مثنويون اٿس؛ هزار ڏيڍ فقط رباعيون اٿس؛ سندس تصنيفون ٻہ چوونجاهہ آهن ۽ عجيب اتفاق هيءُ تہ سندس نالي جو عدد بہ سا ڳيو هو. مولانا سبحاني فقط رباعيون چيون، جي ڇهہ هزار اٿس؛ انهيءَ ڪري 'سير رباعي' چوندا هئس. ساڳي طرح شيخ رباعي مشهدي ۽ فڪري خراساني ٻہ، سواءِ رباعين جي، شعر ٻہ چيا، جي هزارين آهن. هوڏي انهيءَ مقابلي ۾ عمر خيام، جنهن جون رباعيون مشهور آهن، سي پنج سؤ مس هونديون. مولوي جلال الدين روميءَ جون رباعيون ڏيڍ هزار آهن. شيخ نظامي گنجوي جو شعر ويهہ هزار بيت آهي، سواءِ 'خمسہ' جي ۽ رباعيات جي. انهيءَ کان سواءِ حڪيم سنائي ۽ خاقاني، شيخ سعدي، ضميري ۽ ٻين شاعرن تمام گهڻو شعر چيو آهي. ڪمال الدين اصفهاني نوي ورهين جو هو ۽ نوي هزار بيت چيا اٿس. مولانا نسمي نيشاپوري ڏهاڙي ٽي هزار بيت چوندو هو. هڪڙي ڀيري سندس آزمودي وٺڻ لاءِ ماڻهن جو ميڙو لڳايو ويو ۽ دهل نغارا ۽ شرنايون موجود ڪيا ويا. کائڻ، پيئڻ، سمهڻ، بلڪ جاءِ ضرورڏي وڃڻ بہ بند ڪيائونس. ٽي ڏينهن آزمودي لاءِ مقرر ڪيائون. اهڙي هنگامي ۽ ڌمچر ۾ پهرئين ڏينهن هن ٻہ هزار بيت لکيا، ٻئي ڏينهن بہ ٻنپهرن تائين هڪ سؤ ويهہ بيت لکي پوءِ ساهي کنيائين، ۽ ٽئين ڏينهن ساڳئي گوڙ ۾ چار قصا يا مثنويون علحدن بحرن تي لکيائين. هن ڪسي نهايت گهڻي بک لڳندي هئي ۽ گهڻو کائيندو هو. هڪ ڏينهن ڪن سندس سنگتين سانس شرط رکي تہ ويهہ سير ڪارڪن جا کائي. انهيءَ ڏينهن هو بيمار هو، کٽولي تي ستل هو. ڪارڪون آڻي کٽولي جي آڏو ڍير ڪيائون. سُتي ئي سٿيون ڀري کائيندو ويو ۽ ڪتاب بہ پئي پڙهيائين؛ جڏهن سيئي ڪارڪون کائي ويو، تڏهن پڇيائين تہ "ٻلا ڪارڪون شرط ۾ ککڙ ين سان کائيون هيون يا سواءِ؟ عنصري، جو سلطان محمود غزنوي جو ملڪالشعراء هو ۽ فردوسيءَ جو همعصر هو، تنهن، هڪڙي رات ۾ هزار بيت چيا مثنوي "وامق ۽ عذرا" فارسيءَ ۾، سندس آهي. ڪيس ياز جي مدح ۾ هڪڙي رباعي لاءِ ٽي ڀيرا وات سونين مهرن سان ڀرڻ جو انعام مليو.

شايد انهن جي مقابلي لاءِ سنڌي شاعرن جي شعر جو به انداز معلوم ڪرڻ گهرجي. اُتي جي پارسي شاعرن مان ميين عبدالحڪيم، تخلص "عطا" لک بيت چيا آهن. شاهه صاحب جي رسالي ۾ اٽڪل ست هزار بيت آهن، يعني بيت ۾ ٻه ٻه مصرعون شمار ڪيون ويون آهن. سچل فقير جا سنڌي ۽ سرائڪي ۾ ڇهه هزار ڪن بيت آهن، ۽ سندس پارسي بيت اٽڪل چار هزار آهن. ثابتعلي شاهه جي مرثين، منقبتن ۽ ٻئي شعر جو تعداد اٽڪل ڏهه هزار بيت آهي. مون ڪي ڪتاب لکندي ۽ شعر چوندي پنجاهه ورهيه ٿي ويا آهن، تہ به هن موقعي لاءِ ٽوٽل ڪيم تہ ايڪيهه هزار بيت مس ٿيا — سنڌي ۽ فارسي ٻئي، جن مان چارسؤ رباعيون آهن. انگريزي ساڍيون ٽي هزار مصرعون — انگريز شعر جو شمار مصرعن سان ٿيندو آهي. ۽ ڪتاب ننڍا وڏا سؤ سوا ٿيندا، جي لکيا اٿم.

هاڻي، سرڻ وقت شاعرن جي في‌البديهه شعر جا ڪي مثال ڏيندس.

شيخ فريدالدين عطار جو نالو تہ سڀڪنهن پڌو هوندو. جڏهن سڀ ٻئي لاٿائونس، تڏهن چون ٿا تہ سسي هٿن تي رکي شعر چوندو ويو. انهيءَ مثنويءَ کي "بيسرنامو" چون ٿا، جا اوهان ڏٺي به هوندي. سنڌ جي ٻن قديم اولياءَ شاعرن جو به اهڙو ذڪر لکيل آهي ڪمال‌الدين اصفهاني، مشهور وڏو شاعر ٿي گذريو آهي. اصفهان جي ماڻهن هن کي ستايو، تنهن تان رنج ٿي هن هنن کي هيئن پٽيو:

اي خداوند خلق جا آگا، هيڏي خونخوار آڻ ڪو پاشا،
شهر ڊاهي ڪري جو سڀ برپٽ، ۽ وهائي جو رت جا هيٺ دريا،
خلق جو پڻ عدد وڌائي اهو، وڍي هڪ هڪ کي سؤ ڪري پرزا.

انهيءَ پٽ جو اثر اهو ٿيو جو سگهوئي چنگيزخان ڪاهي آيو ۽ سخت ڪوس ڪيائين، جنهن جي نسبت ۾ هڪڙي ٻئي شاعر انهيءَ وقت جي حالت بابت هيئن چيو:

ڪونہ جيئرو مئي تي ٿو روئي،   نہ پيٽي، غم ڪري، نڪو روئي،
ڪالهه هڪڙي تي سؤ ڄڻن ٿي رُنو،   ناهي اڄ هڪڙو، سؤ تي جو روئي.

انهيءَ ساڳئي قتلعام ۾ خود ڪمال‌الدين به اچي ويو. هڪڙي سپاهي اچي هن کي خنجر هنيو. هو انهيءَ سهل گهڙيءَ ۾ هڪڙي پٽ جي پاڙ ۾ ڪري پيو. چاتائين تہ مران ٿو، تڏهن جيڪو رت پئي وهيس، تنهن ۾ آڱر ٻوڙيندو لکندو ويو. هيءَ رباعي في‌البديهه چيائين، جا خدا ڏي مخاطب ٿي چيائين:

دل خون ٿي سنهنجي، جانگدازي هيءَ آهہ،   تو لاءِ مران، تنهنجي چاره‌سازي هيءَ آهہ،
ان هوندي ڪريان صبر، ڪچان ڪين ٿو آهُ،   شايد تنهنجي نت بنده‌نوازي هيءَ آهہ.

سگهوئي ماڻهن هن کي مثل اچي ڪنيو، ۽ ٻئي شاعر سندس نسبت ۾ هي قطعو چيو:

اصفهاني ڪمال هو سورهيہ، تيغ راني هيس سخن ۾ ڪمال،
خاڪ ۾ نيٺ پائمال ٿيو، جو اصل هر ڪمال کي ٿيو زوال.

مولانا آصفيءَ خود پنهنجي مرڻ جي تاريخ نزع جي حالت ۾ هن رباعي ۾ چئي:

ستر ۾ ڀيو آصفيءَ جو جنهن سال ۾ ويـر،
بيهي نہ سگهيو، ڪرڻ ۾ ڪيئين ڪاڻ ڪا دير:
تاريخ جي مصرع تي ستر ۾ ڀوري،
ورتائين اتي رستو بقا جو تنهن ويـر.

جهانگير بادشاهہ جو پٽ شهزادو شهريار، جو نورجهان جو ناٺي هو، تنهن کي لاهور ۾ آصف خان شڪست ڏني ۽ کيس قيد ڪرائي، لوهہ جي سرائي اکين ۾ گهمارائي، انڌو ڪري ڇڏيائين. هن سُتت هي قطعو چيو، جنهن جي پوئينءَ مصرع مان ابجد جي حساب مان انهيءَ واقعي جي تاريخ بہ ٿي نڪري:

ڪيڏي ڪونـہ نرگس منجهان ٿـو عـرق،
ڪڍيئون منهنجي نرگس اکين جـي مان آب،
پڇي جـي ڪـو تـاريـخ ان جـي تہ چئو:
ڪـڍيائـون بـہ منهنجن گـلـن مـان گـلاب.

مولانا لطف الله نيشاپوري، مشهور شاعر، تمام سخير هو ۽ گوشہ نشينيءَ ۾ پنهنجي باغ جي حجري ۾ رهندو هو، جتي ماڻهو ملاقات لاءِ پيا ايندا هئس. هڪڙي ڏينهن اندران در بند ڏنائون. سڏڻ تي در نہ کليو. شڪ ۾ چت تي چڙهي بادگير مان هيٺ لٿا. ڏسن تہ مولانا مصلي تي سجدي ۾ پيو آهي ۽ مئو پيو آهي. ڪاغذ جي ٽڪري تي سندس مرڻ وقت ڏاهيل رباعي لکي پيئي هئي، جا پڙهي زاروزار رُنائون. اها رباعي هيءَ آهي:

رات آيـو لنگهي يـار، منجهان صدق صـفـا،
هُس جام هٿن ۾، جنهن ۾ مئي روح افـزا،
چيائين مون کي پيءُ، چيو مون: مَي پيندس ڪين،
چئي: خـاطـر منهنجي چـو نٿو پين ٿـون پـلا.

نظام الملڪ، مشهور وزير سلطان جلال الدين سلجوقيءَ جو، وڏو عالم ۽ شاعر هو. ڇهانوي ورهين جـي عمر ۾ ڪيڏانهن ٻاهر ويو. چورن ڪاتي هڻي ماريس. مرڻ وقت بادشاهہ کي مخاطب ٿي هي قطعو چيائين:

تنهنجي وڏي اقبال سان، اي شاهہ جوان بخت،
مون ٽيهہ ورهيہ تنهنجي وزيريءَ ۾ گذاريا:
نيڪيءَ سان ۽ ايمان سانءَ نت تنهنجي اڳيان مون،
تـي حـق" نمڪ جـا بـدل و جـان ادا ڪيا:
هڪ ضرب سان ڪاتيءَ جي سفر ۾ ٿو مران مان،
صد حيف ورهيہ ڇهانوي ٿـيا عمر جـا پورا!

خدمت اها جهوني جڏيان پُٽ لاءِ ٿو هاٿي،
پارت ٿو آءٌ توکي ۽ خدا کي ڪريان ڀڪجا.

بادشاهه کي گهڻو ارمان ٿيو ۽ سندس جاءِ پٽس کي ڏنائين.

مرزا مظهر خان جانان دهلوي، مشهور بزرگ، صوفي، امير ۽ شاعر کي خنجر هڻي شهيد ڪيائون. خنجرَ هيٺ، هي بيت في البديهه چيائين:

ڪيائون رسم عمدي هي مٿيءَ ۽ رت ۾ ليٽڻ جي،
خدا رحمت ڪري شل پاڪدل تن عاشقن تي ئي.

سرمد حڪيم ارمني، فرنگي شاعر، تني واري، تي سُاحد ٿيڻ جي تهمت رکي، سندس قتل جي فتوا جاري ڪيائون. ترار هيٺ، جلاد ڏي نهاري هي، بيت دليان ناهي چئي، سيسي وڏايائين:

حشر جو شور ٿيو، ننڊ مان عدم جي آٿيس،
ڏٺم فساد جي رات آهي، پٺي پيُس آءٌ سمهي.

سلطان حسين بائسنقر مرزا، تيموري خاندان جو بادشاهه، دائم الخمر هو. سندس ٻه پٽ ابوالحسن مرزا ۽ مومن مرزا هئا، جن جي پاڻ ۾ اڻبڻت هئي. مومن مرزا چوڏهن ورهين جو هو پر چڱو شاعر هو. پاڻس، پيءُ کان نشي جي حالت ۾ هن جي مارائڻ جو حڪم ورتو ۽ هن کي قتل ڪرايائين — جيئن اورنگزيب پنهنجي وڏي ڀاءُ دارا کي مارايو هو. مرڻ وقت هن هي بيت في البديهه چيو:

مون کي جو نامرد ناحق هڻو ڪمسن ٿو ڪُهي،
سنگدل ڪافر اهو چئبو، جو مومن ٿو ڪُهي.

سنڌ جي تاريخ ۾ ميرزا محمد يونس ارغون، مرزا شاهه حسن جي راڄ ۾ هو. سن ٩٨٥هه ۾ وفات ڪيائين. بيماريءَ ۾ پاڻ کي قريب المرگ جاڻي، خود پنهنجي وفات جي تاريخ ۾ هي مصرع چيائين:

رُفتم از قيدِ اين و آن' اي دل!

جنهن مان مٿيون سال نڪري ٿو.

سمنان جي قاضين مان هڪڙو وڪن صائب نالي چڱو شاعر هو ۽ تيمور خان بادشاهه وٽ وڏو درجو هوس. ڪنهن قصور جي ڪري بادشاهه قيد ۾ ڪٽي وڌس، جتي مهينن جا مهينا پيو هو. هڪڙي ڏينهن بادشاهه ٻاهر نڪرڻو هو. وجهه وئي، پيرن ۾ پيل زنجير سان رستي جي پرسان وڃي ويٺو. بادشاهه لنگهندي خراب حال ۾ ڏٺس، مٿس گهڻو قياس آندائين ۽ پڇيائينس ته "قاضي، ڪهڙو حال اٿيئي؟" هن هيءَ رباعي في البديهه چئي:

سون شاهه جي درگاهه ۾ هو مان' لڏو،
پائيم ته ڪندس رڪاب پنهنجو سونو،
جڏهن لوهه ٻڌي هيءَ ڳالهه واتان منهنجي،
وڃي سنجي سو منهنجي پيرن ۾ پيو.

بادشاهه هڪدم زنجير لهرايس خلعت ۽ انعام ڏيئي، ساڳئي اڳئين درجي تي رکايائينس.

گهڻن شاعرن اهڙو عجيب ذهن ڏيکاريو آهي جو ديوانن جا ديوان هنن ڪي ياد رهيا آهن. ڪي ته وڏا وڏا قصيدا نقط هڪ دفعي ڏسڻ پڙهڻ سان وري لکي يا ٻڌائي ويا آهن! شيخ محي الدين جو ناهيل ڪتاب 'فتوحات مڪي' اتفاق سان گم ٿي ويو. ڏاڍو افسوس ٿيس. دوستن جي زور ڪرڻ سان هن انهيءَ ساڳئي مضمون تي ٻيو ڪتاب لکيو. ڪن ڏينهن کان پوءِ اهو ڪتاب لڀي پيو. ڪتاب پيتياڻون ته ٻئي هڪجهڙا هئا، سواءِ ڪن ٿورڙن غير ضروري لفظن جي. ڪن شاعرن ۽ عالمن وري گفتگو ۽ سوال-جواب ۾ اتي جو اتي قرآن جون آيتون ڏنيون آهن، جي ڪن سوالن جا پورا جواب هئا، ۽ ٻيو ڪي به نه ڳالهائيو اٿن. اها به نهايت وڏي قابليت ۽ چالاڪي آهي. ڪڏهن ته اتفاق سان ساڳيا شعر، ٻن يا وڌيڪ ماڻهن چيا آهن. احمد سهلي هڪڙو قصيدو لکيو. امير علي شير کي ڏيکاريائين، اصلاح لاءِ، هن هڪوي هنڌ زياده هڪڙي بيت تي زور ڏنو. کيس به خيال ڪرڻ لاءِ چيائين. جڏهن ٻئي لکي رهيا، تڏهن ڏسن ته آهي هڪجهڙا آهن.

هاڻي شاعرن جي هاتفي يا غيبي مدد جا مثال ٿو ڏيان. اهي آهن وفات جا سال يا ٻيون تاريخون، جي ابجد جي حساب سان مناسب لفظن سان ٺيون نڪرن. ائين ته ڪو به ماڻهو مغز کپائي اهڙا تاريخن جا مادا هٿ ڪري سگهندو، پر ڪن شاعرن کي نهايت عجيب مادا هٿ ٿا اچن، جي غيبي مدد کان سواءِ محال آهن. جئن ڪ قرآن جون آيتون يا حديثون يا خود سندن نالا. مثلاً شاهجهان بادشاهه جي وزير 'حفظالله' خان جي وفات جي تاريخ، مير غلام علي 'آزاد' هيءَ لڌي: 'فلهم جنات الماوي نزلا بما ڪانو يعلمون'— سن ١١١٢ هه.

زيب النساء 'مخفي' جي وفات جي تاريخ آهي: 'أدخلي جنتي'— سن ١١١٣ هه.

سلطان ابوسعيد ڪابي سجاده نشين جي وفات: 'يرثون الفردوس'— سن ١١٤٧ هه.

سيد محمد حسين بلگرامي جي وفات جي تاريخ: 'انما اشکو ابثي و حزني الي الله'— سن ١١٠٩ هه.

مولوي عبدالرحمان جاميءَ جي: 'و من دخل ڪان آمنا'— سن ٨٩٨ هه.

خليفه حضرت عثمان جي: ڪهيعص.

مومن خان شاعر پنهنجي والد جي وفات هن آيت مان لڌي: 'قد فاز فوزاً عظيما'. ۽ پنهنجي چاچي جي: 'لها اجر عظيم'.

دکن جي نظام آباد شهر جي بڌجڻ جي تاريخ: 'رب اجعل هذا بلداً آمنا'— سن ١١٤١ هه.

ٺٽي واري حاجي محمد قاسم، مشهور عالم جي وفات: 'في جنات تجري'— سن ١١٥٧ هه.

ٺٽي جي بزرگ شيخ ڪمال الدين جي وفات لاءِ شاهه عبدالغفور خواب ۾ هيءَ آيت لڌي: 'فاعتبروا ياا اولوالا بصار'. تاريخ جو خيال ڪندي نئد کئي ويئس.

اهي مثيان سڀ قرآن جي آيتن جا مثال آهن. حديث جو جڳو مثال ۽ سهڻو مناسب مثال شاهه عبداللطيف ڀٽائي جي والد سيد حبيب شاهه جي وفات آهي: 'الموت جسر يوصل الحبيب الي الحبيب'، جنهن ۾ 'حبيب' جو لفظ به اچي ٿو، جو سندس نالو حبيب شاهه آهي.

پيون ڪي عجيب تاريخون هي آهن:

مرزا الغ بيگ کي 'عباس' نالي شخص ماريو ۽ انهيءَ جي تاريخ ابجد جي حساب موجب 'عباس ڪُشت' هئي — ٨٥٤هه. ۽ سندس پٽ مرزا عبداللطيف کي وري 'بابا حسين' نالي ماڻهوءَ ماريو، انهيءَ جي تاريخ 'بابا حسين ڪشت'.

دل محمد خان مڪراني، تخلص 'ناطق' جي وفات جي تاريخ آهي: 'گل محمد خان ناطق مڪراني'. مرزا مظهر خان جانان جي قتل ٿيڻ جي تاريخ: 'عاش حميدمات شهيداً' — سن ١١٩٥ هه. مير بجار خان ٽالپر، جنهن کي حج تان موٽڻ بعد هڪڙي راجپوت ڪن جي ڳالهه ٻڌائيندي خنجر هڻي ماريو، تنهن جي تاريخ: 'حاجي شهيد خنجر' — سن ١١٩٤ هه.

همايون بادشاهه جي ڏاڪڻ تان ڪرڻ ۽ مرڻ جي تاريخ ته عام آهي: 'همايون بادشاهه از بام افتاد'. صائب شاعر جي وفات جي تاريخ: 'صائب وفات يافت'. زائر الهه آبادي شاعر جي جمڻ جي تاريخ 'خورشيد' ۽ مرڻ جي 'تاريخ' 'زوال خورشيد'. غالب هندي شاعر فدائي خان جي زال جي مرڻ جي تاريخ هيءَ لڌي: 'زن فدائي خان مُرد'؛ ۽ اتفاق سان انهيءَ جي هنديءَ مان به تاريخ نڪتي: 'فدائي خان ڪي جورو موئي'. مولانا حيرتي محب حيدري هو. جڏهن وفات ڪيائين، تڏهن مولانا محتشم ڪاشي کي پاڻ خواب ۾ هيءَ تاريخ چيائين: 'شفاعت علي'. سڀ کان عجيب هيءَ ته عرفي شيرازي شاعر، پنهنجي حياتي ۾ هڪڙي هنڌ بيت چيو هو:

بکاوش مژه از گور تا نجف بروم، اگر به هند هلاکم کني و گر به تتار.

]قبر مان اندران پنبڻ سان کوٽي پهچان نجف، جي ماريو هند ۾ مون کي يا ماربو منجهه تاتار.[

آخر جڏهن ماريو ويو ۽ ڪن ورهين کان پوءِ سندس لاش نجف اشرف ڏي دفن ٿيڻ لاءِ موڪلي ويو، تڏهن مولانا رونقي همدانيءَ خود سندس مٿينءَ چيل مصرع مان هيءَ تاريخ ڪڍي: 'بکاوش مژه از گور تا نجف آمد' — سن ١٠٢٧ هه.

ڪيترا مثال آهن، جن ۾ شاعرن اوليائن وانگي ڏيکاري ڏني آهي ۽ سندن ڪلام خدا جي درگاهه ۾ مقبول ثابت ٿيو آهي، ۽ اڪثر انهيءَ جو اهڙو اثر ٿئي ٿو جو ٻئي سيڪنهن جو نه ٿيندو. شاهه ولي الله محدث دهلوي لکي ٿو ته هڪڙي پيري آءٌ اڪيلو وات وٺيو پنهنجي خيال ۾ ويس ۽ شيخ سعدي جو هي شعر پڙهندو ۽ ان جي مضمون ۽ معنيٰ مي لذت وٺندو ٻئي ويس شعر:

جز ياد دوست هرچه کني عمر ضايع ست — جز سرِّ عشق هرچه بخواني بطالت است.

سعدي بشوي لوح دل از نقش غير حق ،...

چوٿين مصرع نٿي آيم، اگرچ گهڻي مٿا هنيم. اوچتو پٺيان هڪڙو پير مرد سفيد ريش اچي نڪتو، ۽ اها چوٿين مصرع پڙهڻ لڳو:

علمي که ره بحق ننمايد جهالت است.

مون اها پڌي سندس شڪرگذاري ڪئي ۽ ڏاڍو خوش ٿيس، ۽ سلام عليڪم ڪري مون پان جي دٻي ڪيڏي پان کائڻ جي صلاح ڪيس. پاڻ چيائين ته مون کي معاف ڪريو، آءٌ ڪنهن پاسي تڪڙو وڃڻو آهيان. ائين چئي، سلام ڪري، اٿي تڪڙو اڳتي هليو ۽ گهٽي مٽي نڪرڻ تي هو ته مون سڏي چيس ته 'حضرت، ڀلا پنهنجو نالو ته ٻڌايو وڃو؟' هن چيو ته 'آءٌ سعدي آهيان!'

شيراز جي هڪڙي بزرگ خواب ۾ ڏٺو ته عرش مجيد تي ملائڪ سعدي جو هيءُ بيت پڙهيو زمزمو ڪيا ڪن:

برگ درختان سبز درنظر هوشيار، هر ورقي دفتريست معرفت کردگار.

[ساوا وڻن جا پن هوش وارن جي حساب، حق جي سڃاڻڻ جي لاءِ هت هڪ پن ڪتاب.]

پڇڻ تي چيائونس ته سعدي جي ڪلام مان اهو هڪڙو بيت خدا جي درگاهه ۾ زياده پسند ۽ قبول پيل آهي، ۽ انهيءَ جو ثواب هڪ سال جي تسبيح ۽ تهليل جي برابر رکيو ويو آهي. ساڳيءَ طرح شيخ ابوالقاسم گرگاني وڏو بزرگ هو، ۽ ابوالقاسم فردوسي شاعر جو همعصر هو. جڏهن فردوسيءَ وفات ڪئي، تڏهن انهيءَ جي جنازي مان نه ويو ۽ نه انهيءَ تي نماز پڙهڻ ۾ شامل ٿيو، جو چيائين ته هن سڄي عمر مجوسين ۽ آتش پرستن جي تعريف پئي ڪئي آهي ۽ انهن جو احوال پئي لکيو اٿس — يعني 'شاهنامو'. انهيءَ رات خواب ۾ ڏٺائين ته فردوسي بهشت ۾ مزي سان پيو گهمي! وڃي گڏيس ۽ پڇيائينس ته هي درجو ڪيئن مليئي؟ هن چيو ته شاهنامي مان منهنجو فقط هي هڪڙو بيت خدا جي درگاهه ۾ قبول پيو ۽ انهيءَ جي صدقي مون کي هي درجو حاصل ٿيو:

جهان را بلندي و پستي توئي، ندانم چه هرچه هستي توئي.

[مٿانهين جڳ جي ۽ هيٺانهين تون، تون ڇا آهين سڀڪجهه هتي آهين تون.]

خواجه حافظ شيرازي اولياءُ به هو ته شاعر به هو. هو محدود سالڪ شمار ڪيل هو. مجازي معنيٰ وٺي ڪري ڪي شرع وارا ماڻهو سندس خلاف هئا. جڏهن وفات ڪيائين، تڏهن سندس مريد ۽ معتقد، مشائخن واري قبرستان ۾ دفن ڪرڻ لاءِ کنيو ٿي ويا ته مخالف ڌر وارن هن کي روڪيو. طرفين جي وچ ۾ جهڳڙو ٿيو آخر نهراءُ ڪيائون ته سندس ديوان مان فال وجهجي ۽ انهيءَ تي عمل ڪجي. فال وڌائون ته هي بيت نڪتو:

قدم دريغ مدار از جنازهٔ حافظ، که گرچه غرق گناه است ميرود به بهشت.

[جنازي حافظ جي کان نه وانجهو پنهنجا پير، ٻڏي گناهه ۾ تو پر بهشت ڏي ٿو وڃي.]

پوءِ طرفين گڏجي وڃي مشائخن واري مقام ۾ دفن ڪيس.

حڪيم سنائي، مشهور شاعر ۽ اولياءَ هو. ان جو ڪتاب 'حديقه حڪيم سنائي' مشهور آهي؛ تصوّف بابت آهي. لطيفي جونپوري شاعر، ڪنهن مجلس ۾ ذڪر هلندي، انهيءَ جي توهين

ڪئي ۽ چيائين تہ اهڙي مثنوي آءٌ بہ لکندس. پوءِ انهيءَ وزن ۽ تتبع تي مثنوي لکيائين، جنهن ۾ نهايت قابليت ۽ فصاحت بلاغت ڏيکاريائين. پر انهي گستاخي ڪري سگهوئي هو ڪوڙهہ جي مرض ۾ گرفتار ٿيو. ساڳيءَ طرح فيضي شاعر جو ذڪر آهي تہ شيخ سعديءَ جي هڪڙي بيت قبول پيل تي ('برگ درختان سبز') بيت ٺاهڻ گهريائين. ڏوليءَ ۾ بازار مان ڪنيو تي ويس، خيال ڪري هي بيت ٺاهيائين:

از هـر بُن مـو سيـزنـد جوش، فـواره فيض اوسـت در ڪـوش.

[هر وار جي پـاڙ مان وهندڙ ڦوهارو انهيءَ جـي فيض جو آهي.]

۽ دل ۾ چيائين تہ مضمون جي نظر تي سعديءَ جي بيت کان گهٽ ناهي. اوچتو مٿان ماڙي تان ڪنهن زال پُهر اڇلايو، جو اچي سندس ڏوليءَ تي ڪريو، ۽ ان تان ڇٽي اندر سندس منهن تي اچي پيو. شرمندو ۽ رنج ٿي، منهن آسمان ڏانهن ڪري، نهاري چوڻ لڳو تہ "قدردانيءَ عالمِ بالا معلوم شد."

ڪن شاعرن شعر چوڻ ۾ قابليت ۽ استادي ڏيکاري آهي، جا جادوءَ کان گهٽ ناهي. اهڙن شعرن کي 'سحر حلال' سڏيو اٿن.

مثلاً بدرالدين اصفهاني هڪڙو وڏو قصيدو لکيو آهي، جنهن ۾ سڀ لفظ نقطن کان سواءِ ڪم آيل آهن! جيئن فيضي شاعر، مصحف جو سارو تفسير عربيءَ ۾ بي نقطن لکيو آهي. اهو جادو نہ ٿيو تہ پيو ڇا ٿيو؟ نظاميءَ جو "گنج" هڪڙو ڪتاب آهي، جنهن ۾ نظم ۽ نثر ۾ يڪو قصو لکيل آهي؛ وري هرهڪ صفحي ۾ چار خانا آهن ۽ هرهڪ خاني جون سِٽون گڏي پڙهبيون، تہ هرهڪ هڪڙو مزي جهڙو ڌار قصو آهي، جو پڻ نظم ۽ نثر ۾ آهي! منشي سهائي رام 'فارغ' هڪڙو غزل چيو آهي، جو ڇهن بحرن ۾ پڙهي ٿو سگهجي! ٽن بحرن ۾ پڙهڻ وارا شعر تہ گهڻئي ڇپيا آهن. آملي شيرازي مشهور شاعر، جو حافظ شيرازي جي قبرستان ۾ ساڻس گڏ مدفون ٿيل آهي، جنهن جي ديوان ۾ ٻارهن هزار بيت آهن ۽ هڪڙي ساري مثنوي آهي، جا صنعت تحقيق ۾ لکيل آهي، ٻن بحرن ۾ پڙهي ٿي سگهجي ۽ دوقافيتين آهي- يعني پيو قافيو ساري مثنويءَ ۾ 'عمر' آندو اٿس. اها صنعت نهايت مشڪل سمجهيل آهي. مولانا عميق بخاري، 'يوسف زليخا' جي ساري مثنوي چئي آهي، جا ٻن بحرن ۾ پڙهي ٿي سگهجي. فارغ سبزواريءَ هڪڙو غزل چيو آهي، ۽ ٻئي هڪڙي شاعر وڏو قصيدو چيو آهي، جنهن جي هرهڪ مصرع مان تاريخ جو سال ۱۲۹۱ھ نڪري ٿو. اهڙا بہ غزل ۽ شعر آهن، جن جي هرهڪ مصرع ابتي سبتي ساڳي، يعني صنعت مقلوب ۾ آهي. ڪن شعرن ۾ اهڙا لفظ آهن، جن جي فقط مٿان نقطا آهن ۽ ڪن ۾ فقط هيٺ آيل آهن؛ ڪن ۾ هڪ حرف ڇڏي ٻئي تي نقطو آهي؛ ڪن ۾ هڪڙو لفظ نقطيدار ۽ ٻيو لفظ بي نقطي، واري سان ٿو اچي؛ ڪن ۾ اهڙا حرف آهن، جي گڏي لکي ٿا سگهجن، ۽ ڪن ۾ ڌار ڌار. انهن قسمن جون صنعتون ڏاڍي چالاڪيءَ سان ڪم آنديون اٿن، جن جي مثالن ڏيڻ ۾ وقت لڳندو.

هڪڙو عالم ۽ شاعر شخص ٻاتو هو، يعني 'ر' ۽ 'ل' اکرن جا آواز برابر نه ڪڍندو هو. انهن ۾ اٽڪندو ۽ هٻڪندو هو، جنهنڪري ماڻهو مٿس کلندا هئا. ليڪن تقريرون چڱيون ڪندو هو ۽ شعر چڱا چوندو هو. ڪنهن ٻئي ملڪ ۾، هڪڙيءَ مجلس ۾، سندس حاسدن جي چورت تي ڪيس ڪنهن تقرير ڪرڻ لاءِ زور ڪيائون. هو ڪلاڪ کن تائين عمدي تقرير ڪري ويو، بلڪ ڪي شعر به پڙهيائين، ليڪن اهڙي چالاڪي ڪيائين جو 'ر' ۽ 'ل' وارن حرفن وارا لفظ اصل ڪم نه آندائين، جنهنڪري سندس عيب ظاهر ٿئي ۽ ماڻهو کلن؛ اصل ٻيا ٻيا لفظ انهن جي بجاءِ ڪم آندائين، جن ۾ اهي اکر نه هئا. انهيءَ کي 'صنعت حذف' چوندا آهن. اهڙا شعر گهڻن ما چيل آهن. اهڙو ذڪر ٺٽي جي نواب اميرخان جو ڪندا آهن. عرب عالم واصل بن عطا جو به مشهور قصو آهي ته امتحان وٺڻ لاءِ چيائونس ته "گهوڙي تي چڙهه ۽ نيزو هڻ"— اهي لفظ پنهنجي عربي ٻوليءَ ۾ چئه. عربي ۾ چئبو 'اِرڪب فرسڪ و اِطرح رمحڪ'، پر هن چيو: 'اِعد جوادڪ و اِبق قناتڪ'. اهي اکر ٻهرئين جملي جو نعم‌البدل آهن.

هارون رشيد جي هڪڙي خوبصورت ٻانهي 'خالصه' نالي هئي، جا رنگ جي سانوري هئي، ليڪن خليفي جي سائس ڏاڍي دل هوندي هئي ۽ ڪچهريءَ ۾ به پاڻ سان گڏ ويهاريندو هوس. هڪڙي ڀيري عربي شاعر ابو نواس خليفي جي تعريف ۾ قصيدو لکي آندو ۽ اجازت وٺي پڙهيائين؛ پر خليفو خالصه سان ڳالهائڻ ۾ مشغول هو ۽ قصيدي ڏي ڌيان ڪونه ڏيس. شاعر نااميد ٿي، آفرين يا انعام کان سواءِ موٽي ويو. چڙ مان ٻاهر در تي هي شعر لکي ويو:

لقد ضاع شعري علي بابڪم، ڪما ضاع عقد علي خالصه.

جڏهن ٿوريءَ دير کان پوءِ خليفي کي اهو بيت ٻڌايائون، تڏهن ڏاڍو ڪاوڙيو ۽ هن کي وري گهرايائين. هن سهي ڪيو ته خليفو ڪاوڙيو آهي، سو در کان اندر لنگهندي، بيت ۾ آيل 'ع' اکر جو هيٺيون دائرو ڊاهي، الف همزو بنائي ڇڏيائين — يعني 'ضاء' [چمڪي ٿو] ڪري ڇڏيائين. جڏهن خليفي ڏڙڪايس، تڏهن چيائين ته مون خالصه جي تعريف ڪئي آهي، هلي ڏسو. جڏهن هلي وڃي ڏٺائين، تڏهن ڏاڍو خوش ٿيو ۽ هن کي انعام ڏنائين — اگرچ هن جي چالاڪي سهي به ڪئي هوندائين.

خواجه هدايت‌الله شاعر، ايران جي شاهه طهماسپ جي وقت جو قابل شاعر هو. هن 'خمسه نظامي' جو جواب لکڻ قبول ڪيو. شرط اهو هو ته سڀ بيت ساري مثنويءَ جا ٻيءَ معنيٰ ۾ هوندا، ۽ هرهڪ بيت لاءِ هڪ اشرفي ملندي هيس — پر جي ڪنهن بيت مان ڪا سمجهه جهڙي معنيٰ نڪتي ته انهيءَ هڪ هڪ بيت لاءِ سندس هڪڙو هڪڙو ڏند پٽيو ڪڍبو. هن وڏي مثنوي لکي. عالمن جي ڪاميٽي مقرر ٿي، تنهن ٽي بيت چونڊي ڪڍيا، جن لاءِ ٽي ڏند ڪڍيائونس ۽ ٻين بيتن لاءِ اشرفيون مليس. انهن بيتن مان هڪ به بيت جو نمونو خود هيءُ آهي:

ليلي ز دريچه تعلم، ميڪرد بپارسي تبسم.

[تعلم سنديءَ دريءَ مان ليليٰ، ويٺي اتي پارسيءَ ۾ مُرڪي.]

پيو—

نہ هر تشنہ بيدار گردد بآب، نہ هر مرغ انجير بيند بخواب.

[آچيو پاڻي سان جاڳي اهو ڪينڪي، ڏسي ڪين انجير ننڊ ۾ پکي.]

انهن کان سواءِ بہ ڪن شاعرن جون عجيب خاصيتون ۽ عادتون ۽ طبيعتون رهيون آهن. اهي بيءَ خلق کان نياريون آهن. مثلاً گهڻا اڪثر خشڪ دماغ، شوخ طبع، زود رنج ۽ بيپرواهہ ٿيندا آهن. ٿوريءَ ڳالهہ تي طبعت بگڙي پوندن تہ پوءِ نہ عزيز خويش جو لحاظ رکندا، نہ استاد ۽ بادشاهہ جو.

شاعرن جي دل آهي شيشي مثال، جو پيچي ان کي، زخمي ٿئي بحال.

عزيز خويشن جو مثال: مظهري ڪشميري شاعر، پاڻ بہ شاعر ۽ پٽس بہ شاعر هو. پاڻ شيعو هو، پٽس سني هو. شعر ۾ هڪٻئي کي گهٽو بد چيو اٿن، جي پڙهي ارمان ٿو ٿئي. ابوالعلٰي مشهور شاعر هو ۽ 'استاد الشعراء' جو لقب هوس، چاڪاڻ جو خاقاني، سترابي، فلڪي ۽ نظامي جهڙا وڏا شاعر سندس شاگرد هئا. شاهہ الپ سلطان سلجوقي وٽ 'ملڪالشعراءَ' هو. انهيءَ پنهنجي شاگرد خاقاني کي پنهنجي نياڻي بہ پرڻائي ۽ بادشاهہ وٽ جاءِ وٺي ڏنائينس. جڏهن خاقاني زور وٺي ويو، تڏهن سغروري ڪرڻ لڳو. تنهنڪري ٻنهي جو شعر ۾ تڪرار ۾ ٿيو. هڪٻئي کي بدچيو اٿن. فردوسيءَ جي هجوَ سلطان محمود غزنوي تي ڪيل مشهور آهي، جا اجا تائين پيئي پڙهجي، ۽ انهي هجوَ جي ڪري مارجڻ کان فردوسيءَ وڃي بغداد جي خليفي وٽ پناهہ ورتي. سلطان محمود خليفي کي لکيو تہ انهيءَ پانهي کي پناهہ نہ ڏني وڃي. ان بهاني سان سلطان محمود ڪاهہ ڪري بغداد ورتو ۽ بني اميہ جي بادشاهي پوري ٿي. سنائي هروي شاعر هڪڙو قصيدو امير علي شير مغل بادشاهہ تي لکيو. هن ٿورو انعام ڏنس. ڪاوڙ جي ساڳيو قصيدو... وڃي سلطان احمد مرزا کي ڏنائين، جنهن تمام چڱو انعام ڏنس. پوءِ اهو هڪڙو دفعو قصيدو لکي امير عليشير ڏي موڪليو ويو:

مرد انهي جو هو زردار نہ مهر ڏنو، ڏني ڪسي ان کان مون ڏنو ٻئي کي.

سنڌ ۾ ثابت علي شاهہ شاعر، سيوهڻ ۾ مُلن وٽ رهندو هو. مير ڪرم علي خان وٽ ملڪالشعراءَ جي درجي تي هو. مير شيعو هو ۽ ملا سني هئا. ملن شعر ۾ سندسخبر ورتي آهي. هن انهن جي وڏي هجوَ شعر ۾ لکي آهي، جنهن ۾ هنن کي ڪچيون گاريون چيون اٿس. انهيءَ هجوَ جو نالو "چٽنگ" رکيو اٿس. اهو آهي حال شاعرن جي طبيعتن جو.

شيخ ڪاشي، جنهن جو نالو رڪن الدين هو ۽ وڏو شاعر هو تنهن جا اٽڪل لک بيت چيل آهن. بيت جو نمونو:

تُرشرو جي صبح جـو مون سان ڪٽي ٿئي آسمان،
شام کان اڳ سچ جان نڪري ملڪ سان آلهي وجان.

آخر اتفاق بہ اهڙو ٿيو. پاڻ ميان شاهہ عباس ايران جي بادشاهہ وٽ ملڪالشعراءَ جي درجي

تي هو. هڪڙي ڏينهن صبح جو سندس ڪچهري ۾ ويو. صحبت ڪندي هُن سائس ڪنهن ڳالهه بابت پيشانيءَ ۾ گهنڊ وجهي ڳالهايو. خير، ٻيءَ رات جو ٻڌائين ته هو ايران ڇڏي ويو. انهيءَ ڪان پوءِ هلندي هلندي وڃي هندستان مان نڪتو. گهڻن ورهين ڪان پوءِ جڏهن شاهه عباس مري ويو، تنهن ڪان پوءِ سوتي اصفهان ۾ آيو ۽ پوءِ پنهنجي وطن ڪاشان ۾ آيو، جتي مئو.

ٻي هڪڙي عجيب خاصيت شاعرن ۾ ٿي گذري آهي، جو ديوانا ٿي رهيا آهن، جئن احمد جام، انهيءَ هوندي به، مجذوب اوليائن وانگر، اهي ديوانا نه هئا پر دانا هئا. جئن هارون رشيد جي ڏينهن ۾ بهلول ٿي گذريو. هڪڙو اهڙو شاعر بابا ظاهر نامي هو، جنهن کي سڏيندائي 'عرياني' هئا، يعني اگهاڙو. انهيءَ جو شعر رباعين وانگي فقط دوبيتو آهي، ٻيا ڪي شاعر ٿيا جن هڪڙي ئي پوشاڪ هميشه ڍڪي آهي، ۽ اها نه لاٿي اٿن.

ٻيو اهڙو شاعر سرمد فرنگي هو، جنهن جو نالو سعيد هو ۽ ڪاشان جو هو. اهو اصل فرنگي آرمني هو، جو پوءِ مسلمان ٿيو ۽ هندستان ۾ آيو. دارا شڪوه سندس ڏاڍو معتقد هو. انهيءَ وقت ڏاري سنڌ ۾ آيو ۽ ٺٽي ۾ اچي رهيو. هو اگهاڙو گهٽين ۾ گهمندو وتيو. قاضي ۽ ملان سندس ڪلام ڪان بيزار ٿي ٻيا سڀ سندس اهڙي طريقي ڪان رنج ٿيا ۽ مٿس الزام ٻڌائون ۽ شرعي فتوا ڏيئي، منصور وانگي ڦاسي تي چاڙهيائونس. عجب اِهو ته انهيءَ قاضيءَ کي پوءِ سندس قصاص ۾ قتل ڪيائون. انهيءَ جي شعر جو نمونو هيءُ آهي:

آهيس ڪا وفا ته پاٺي ايندو، آهيس اچڻ روا ته پاٺي ايندو،
تون چو ٿو ر ُلين پٺيانس، ويهه ماٺ ڪري، جي آهي آهو خدا ته پاٺي ايندو.

ڪن شاعرن نهايت نازڪ ۽ اعليٰ خيال هڪ بيت يا ٻن مصرعن ۾ آندو آهي، جو دل کي ڏاڍو پسند آيو آهي ته انهيءَ جي لاءِ هنن کي وڏا انعام مليا آهن. مثلاً، مير رضي مشهدي، تخلص 'دانش'، کي هڪڙي بيت لاءِ هڪ لک رپيا انعام مليو، جنهن جو ترجمو سنڌيءَ ۾ هي آهي:

اي ڪڪر! تون ڏاک کي سرسبز پيو رک منجهه بهار،
چو ڦڙو تنهنجو ٿئي سوتي، سگهي ٿئي جو شراب!

شاهجهان بادشاهه جي نياڻيءَ جهانآرا بيگم، باغ ۾ برقعو وجهي پئي سير ڪيو. 'ضميري' طهراني شاعر. انهيءَ بابت ترت هي بيت چيو، جو ٻڌي پنج هزار رپيا انعام ڏنائينس. (ترجمو):

شهزادي برقعو منهن تي وجهي باغ ۾ گهمي،
تان پوءِ گل جيئن مغز ۾ ن جي چٽي اچي.

نزاڪت ڏيارڻ لاءِ ٻيا به عمدا شاعرانا خيال آندا اٿس. جئن ته

ڏس نزاڪت يار جي جو رات آيو خواب ۾، صبح جو اٿندي چيئين مون کي ڪمر ۾ سور آهه.
عجب نازڪ بدن هو يار منهنجو، ڳرو چپ تي لڳس ٿي پان جو رنگ

جسم نازڪ اهڙو جو پهراڻ ڪان زخمي ٿئي، چپ سنهَا اهڙا جو ڦتجي ٿا پون ٻن ساهہ سان.

الهن سڀني ۾ صنعت مبالغہ آهي. اهڙا عمدا شاعرانا خيال بيشمار آهن، ڪيترا مثال ڏيئي ڪيترا ڏبا.

ٻچاڙيءَ ۾ خاص سنڌ بابت ڪي چوندس. قديم سنڌ ۾ نهايت عمدا فارسي شاعر ٿي گذريا آهن، وڏي يادداشت ٿي سگهي ٿي. ڪي مشهور هي آهن: بکر جو مير معصوم شاهہ تخلص نامي، روهڙيءَ جو سيد جان الله تخلص مير، ملا اورالحق سيوهائي، محمد محسن، محمد ضيا ۽ محمد عظيم، ٻيا گهڻا ٺٽي جا شاعر. پوين مان بہ هالن جو آخوند محمد قاسم هو. انهي ڪان پوءِ فارسي طرز ۽ بحرن تي سنڌي ۾ شعر چوڻ جو رواج سيد ثابتعلي شاهہ وڌو، جنهن انهيءَ قسم جو تمام گهڻو ۽ عمدو شعر چيو، ۽ ڪي انهيءَ نموني اچا ٿائين چوندا اچن. انهيءَ نسبت ۾ انهن فارسي شاعرن جي پيروي ڪندڙن کي هيٺري خبرداري ضرور ڪرڻ گهرجي تہ خوشامد، مسخري، مبالغو، هجوَ ڪرڻ، يعني تيز طبيعت ٿيڻ — اِهي جيڪي عيب مٿي ڏيکاريا ويا آهن، تن ڪان پاسو ڪرڻ گهرجي. اڳين زماني ۾ اخلاق متيںءِ طرز جا هئا ۽ هاڻي ٻيا آهن مثلاً: خراب گار جهڙا لفظ اڳي عيب ڪان سواءِ ڪم آڻيندا هئا ۽ وڏن شاعرن ۾ عام آهن، پر هينئر اهو عيب آهي .مذهبي تعصب ۽ هجوَ جا اڳي عام ۽ روا هئي، سا بہ هاڻي روا رکي نٿي سگهجي. شيخ سعدي جهڙو اخلاقي شاعر بہ گندن حرفن ۽ خراب عشقي مضمون ڪم آڻڻ ڪان نہ رهيو، پر هينئر اهو سڀ ناروا آهي. انهن ڪان اسان کي هن زماني ۾ گوشو ڪرڻ گهرجي.

ٻيءَ طرح انهن فارسي شاعرن جي لموني تي شعر چوڻ خراب ناهي. حقيقت ڪري هينئر تہ پاڻ اڳي ڪان گهڻا ماڻهو سنڌي شعر چون ٿا، پر انهن مان گهڻا، جن کي فارسي ۽ عربي نٿي اچي ۽ علم عروض جي قانون مان واقف ناهن، سي گهڻيون غلطيون ڪن ٿا، جن جي کين خبر نٿي پوي. اهڙا بي قانوني شعر ڇاپائڻ ۾ بہ ٿا اچن! خطرو آهي تہ عنقريب ڪيترن غلط صورتخطيءَ وارن لفظن ۽ اصطلاحن وانگي اهي عام ٿي ويندا، بلڪ مضبوط. تنهنڪري، جيئن شروع ۾ سون چيو آهي، چڱي سنڌي شعر چوڻ لاءِ پارسي علم ۽ ٿوري عربي بلڪل ضروري آهي، ۽ علم عروض خاص طرح ڄاڻڻ گهرجي اردو يا سنڌي شعر ۾ پارسي شاعرن جا خيال ٿا اچن، سي پارسي ڄاڻڻ ڪان سواءِ اچي نہ سگهندا هاڻوڪي شعر جي صورت جو اهو حال آهي، ۽ باطني مضمون جو وري هي حال آهي تہ اڪثر اخلاقي ۽ تعليمي مضمون کي ڇڏي، عشقي ۽ صوفيانا اصطلاح ۽ مضمون ڪم ۾ ٿا آڻين، جنهن جي حقيقت شايد هو پاڻ بہ پوريءَ طرح نٿا سمجهن. گهڻو ڪري انهيءَ جو سبب هي آهي تہ هن وقت ۾ هندو ۽ مسلمان جو پاڻ ۾ اتحاد ۽ رابطو زياده ٿيندو وڃي، سو انهيءَ نظر تي هاڻوڪو ظاهري صوفي مذهب بہ جتي ڪٿي زور وٺندو وڃي. انهيءَ پردي ۾ ڪيترائي غيرشرعي ۽ نامناسب ڪم ڪرڻ ۾ ٿا اچن ۽ نامناسب ڪلام چوڻ ۾ ٿا اچن. انهن تي مست ٿيو، هندو ماڻهو مسلمان مرشدن جا ۽ مسلمان هندو فقيرن جا مريد ۽ معتقد ٿيندا وڃن. انهيءَ طرح پيرپرستي ۽ شرڪ پسندي ملڪ

۾ زياده ٿيندي وڃي. هينئر ڪيترائي ماڻهو صوفي ويس ۾ رهي، مريد ۽ ٻالڪا ٻه ڪَڏ ڪن ٿا ۽ پيسو ٻه ڪمائين ٿا. منصور وانگي، خدا يا خدا جا اوتار سڏائيندا وتن ۽ مجذوب صوفين وارا اصطلاح ۽ شعر ٻه چوندا وتن، جن جا مثال سون مٿي شطحيات ۾ ڏنا آهن. اهڙن صوفي مشرب ۽ اهڙن صوفيانه شعرن جي گهٽي سنڀال ڪرڻ گهرجي. ٻهرين ضروري علميت حاصل ڪري، پوءِ اهو شوق ۽ ڏنڊو اختيار ڪجي. انهيءَ بابت آءٌ اوهان کي هڪڙو پنهنجو شعر ٻڌائي بس ڪندس، جو اصل صوفين جي مجلس وارن لاءِ لکيو ويو هو.

شعر:

طالب آهين منجهه طلب صوفين جي، وٺ امتحان،
وڃي وڏي پيري مريدي هرطرف اڄ منجهه جهان.
گرچه ٿيا صوفي سچا موجود اڄ پڻ جڳ اندر،
پر لڪا گهمندا وتن، مشڪل سڃاڻڻ سي سُڃان.
ورتو ڪن گوشو، ۽ ڪي ڪاسب ۽ خادم خلق ۾،
ڪر مهي صحبت ۾ سي، اخلاق ٿيا تن جا نشان.
دست تن جو ٿيو ٻڪار ۽ دل انهن جي ٿي ٻيار،
ڏس تون باطن ڪي، ۽ ظاهر تي نظر ڪر تن جي ڪانه.
صلح ڪُل مذهب انهن جو، ڪو تعصب تن کي ناهه،
هندو ۽ مسلم وٽن، مسجد مڙهي ٻئي هڪ سمان.
خير شر تن شير شڪر جان ڳڏايو جڳ اندر،
نت سي مسڪين ۽ نماڻا درد وارن جا ضمان.
سي ڪڪر جان، ٿا وٺن ڪارو، ڏين موتي ميٺو،
گار لئه تن وٽ دعا ۽ پوڏ لئه 'جيءَ' برزبان.
رات جو جاڳن، مرن ٻڪ ڏينهن جو، پٽ تي سمهن،
ٿي فقيري تن کي شاهي، ۽ گدا ٿيا تن جا خان.
تن جا سونا طور سينا، تن جو پڻ معراج سو،
ٿا وڃن لحظي ۾ اُت، لاهوت ٿيو جت لامڪان.
تن جو ڪعبو آهي دل، ٿا ان کي هردم ڪن طواف،
'وَهُوَ معکم' تي هلن، حق کي ڏسن ٿا منجهه نهان.
ليڪجن نادان ۽ ديوانا، ڪافر، رند پڻ،
پر وٽن ٿيو عقل ايمان، زهد تقوا بيڪران.
'شاهه' آهي سچ چيو، "ويا مور ۽ هنج سڀ مري،
اڄ وطن ٿيو ڪانئرن ڪوڙن جو"، يارو، منجهه زمان.

عـلـم اج جلدن ۾، ۽ قبـرن ۾ ٿيـا عـالـم سچا،
ٿيا گهڻا رهزن ۽ رهبر ٿورا، اي دل، ڪر ڏيان.
هـي زمـانـو زور ۽ زر جـو، نہ زاريءَ جو اٿئي،
جاءِ حق جـي آهي زر ورتي، الاهـي، الامـان!
پير مرشد زر جـي خاطر زور سان ڪن ٿا مريد،
ٿا سڏائن صوفي ۽ درويش، پـر ٿـيـا حڪمران.
ٿا ٿِيَن مورن جان، ميرن جان، وتن ڪندا شڪار،
حاڪمن جان، گشت ڪن، ڪائن سدا حلوا ۽ نان.
رنـگ گيڙوءَ جـو هٿي ڪپڙن ڪي صوفي ٿا ٿين،
مشتري صورت، مـگـر مـرّيـخ سـيـرت بيگمان.
صبغة الله سان نہ سي دل پنهنجي ڪي يڪرنـگ ڪن،
سانـڊي وانـگـي رنـگ بدلائن اهي ٿـا هر زمان.
ويس ڪن پِيلـو ۽ نـيـلـو، ابـلـق ۽ ارزق ٿين،
چرخ ارزق وانـگي مردمڪُش ٿين ۽ جانُستان.
دم 'اناالحق' جو هڻن، حقي جان 'حق حق' ڪن سدا،
حق سڄاڻن ڪين، پنهنجو پڻ نہ ڄاڻن سي نشان.
ٿيا سـي بازيگر، وجهن پُتلين جـي بازي خلق ۾،
اسب چُوبين وارو ڪيئن بهرام چوبين ٿئي جوان!
ٿـيـو جڏهن اهڙو زمـانـو، ملڪ نااهـلـن جو ٿيو،
گوشو تڏهن بهتر، تون عنقا جان وڃي رهہ قيروان.
فڪر ناجنسيءَ جي ڪان آدم هو نڪتو مان بهشت،
ظـلـم نااهلن جـي ڪان عيسيٰ پـڳـو ڏانهن آسمان.
ماڻڪي اک جي نہ ڏي، شيشي جي ماڻڪ تي، اي دل!
زاري بهتر، ڏي نہ هرگز زور زر تي پنهنجي جان.
آيـا اج يـاجُـوج مـاجـوج ۽ آئـيـو دجّال پڻ،
ڏس ڪو عيسيٰ جو ڏيو، ڪٿ آهي مهديءَ جو مڪان.
مرزا ڪر، صوفي، مسند تي ويهي پيو ڪر مريد،
خـُلق مون لئہ، خـَلق تو لئہ، خورد آهين تون ڪلان.
تون ٿي مرشد، مرتد آهين، تون شرع ۾ آهين شعر ۾،
ٿي سيٺي ماٺ، اي "قليچ"، اڳتي نہ ٿي تون قصہ خوان.

رابيندرناٿ ٽئگور
سنڌيڪار: جهامنداس ڊي. ڀاٽيا

ادب جو ڪم

ٻاهرين دنيا جڏهين اسان جي احساسن اندر داخل ٿي ٿي، ته آها بلڪل ٻئي نموني جي ٿيو ٿي پوي. سندس ڊول اگرچ ساڳيو ئي ٿو رهي، ته به ڦيرگهير سندس سڀاءَ ۾ ضرور پيدا ٿيو پوي. سندس رنگ، آواز، وغيره ساڳيا رهندي به اسان جي پسنديءَ ناپسنديءَ، اسان جي حيرت ۽ خوف، اسان جي غم ۽ خوشيءَ سان رڱجيو ٿا پون. انهيءَ طرح آهي اسانجن امنگن، لاڙن، لاڳاپن، فڪرن ۽ ذڪرن، خيالن ۽ افعالن سان مليو، بدلجو ٿا پون. سندن بدل سدل اسان جي دنيا ۾ ڦيرو ٿي آڻي وجهي. آن جو گهيرو ۽ گهوم، آن جو ويڙهو ۽ جهوم، اهڙا ته بدلجيو ٿا پون جو وسهڻ ۾ ائين پيو اچي ته دنيا ئي نئين سر اسان کي نئون نظارو ڏيکارڻ، نئون پسارو پسائڻ لاءِ پيدا ٿي پيئي آهي. انهيءَ نئينءَ دنيا جو اسان سان گهاٽو ۽ گهرو ڳنڍ ڳنڍجي ٿو پئي. جن انسانن کي هاضمي جي رسن جو پورو ورثو ڪونهي، سي کاڌي کي پنهنجي بدن کي هلائڻ لاءِ سگهه ۽ سٺا ۾ بدلائي نٿا سگهن، ۽ نه پنهنجي جسم کي جوانن وانگيان ورائي ٿا سگهن. ساڳيءَ ريت، جي ٻاهرينءَ دنيا کي امنگن جي اڪسير سان بدلائڻ ۾ ڪامياب نٿا ٿي سگهن، سي پنهنجي دنيا بنائڻ ۾ ڪاهل ۽ ڪمزور ٿا ثابت ٿين.

پوئين نموني جا انسان زندگيءَ جو مڪمل مزو نٿا وٺي سگهن، ۽ نه آهي ڪو مزو ڏيئي ٿا سگهن. آهي سدائين پنهنجيءَ پيدايش واريءَ دنيا کان گهٽيءَ قدر محروم آهن، ۽ تنهنڪري پنهنجن همرفيقن کي پاڻ کان اڳرو خوش‌مزاج ڏسي مجروح ٿيندا ٿا رهن. سندن دلين کي ٿوريون کي گهٽيون ڏريون آهن، مگر نه ڪين ڪو ڪولڻ جو آر آهي ۽ نه منجهن ڪو دنيا جي موسيقي ماڻڻ جو ڪو سُر آهي. هٿوا هئندي به، آهي ڳتن مان ڳچيون ڪيڏي نٿا سگهن. ليئي ۽ جهاتيءَ وجهڻ لاءِ واجهائيندي به سندن اکين ۾ ڪو عڪس نٿو اڪري اچي. دنيا جي وچ ۾ رهندي به هو جلاوطن ٿي جلندا ٿا رهن. ٻئي طرف کان آهي انسان آهن، جن جا عبرت - عشق ۽ آذاري جا احساس خوش‌قسمتيءَ سان سدا سجاڳ آهن. اهڙن انسانن لاءِ قدرت جي ڪُنڊ ڪُنڊ ۽ ڪوئي ڪوئي ڪانڊ جهليو بيٺي ٿي رهي. انسانيت، دلين جي چُرپُر، سندن زندگيءَ جي لڙهين ۾ همدرديءَ جي لرزش پئدا ڪندي ٿي رهي. انهيءَ ڪري، ٻاهرين دنيا سندن ليڪ ۾ نئينءَ ريت ۽ نئين روپ ۾ پيدا ٿيندي ٿي رهي. اهڙي رنگ ۽ روپ

۾ زندگيءَ جو زور آهي. اُن ۾ سُرڙ آهي تہ چوڙ بہ آهي؛ اُن ۾ اُپرَ آهي تہ اُچَل بہ آهي؛ اُن ۾ چاڙهہ آهي تہ لاهہ بہ آهي؛ جوش آهي تہ هوش بہ آهي؛ جنون آهي تہ سڪونُ بہ آهي. اِها زندگي احساس جي پڪيڙَ ۽ ڪيڙَ مان اُڪرڻ ڪري ئي ڪين حاصل ٿي ٿي.

دنيا بہ اهڙن انسان لاءِ پنهنجو پاڻُ نئين روپ ۾ بنائيندي، وِڪ وڌائيندي، سندن اوڏي اچي ٿي ٿي. دل مان پيدا ٿيل هوندي دل جي پهچ ڪان پري رهي نٿي سگهي. دماغ جي بخششن مان پُر ٿيل هئڻ ڪري، دماغ اُن جي اندروني تهن ۾ ترڪي وڃي سگهي ٿو. اهڙي دنيا اسان ڪي صرف اها خبر ڏيئي نٿي سگهي تہ هيءَ ڪاري آهي ۽ هوءَ اڇي، هيءَ ننڍي آهي ۽ هوءَ وڏي، پر هوءَ جدا جدا سرن ۾ اٿوٽندڙ ۽ وٺندڙ چيزن بابت گيت ڳائيندي ٿي رهي. هوءَ هرڪائيندڙ ۽ ڏڪاليندڙ، چڱي ۽ مَنِي جي سُڌ ڏيندي ٿي رهي. هيءَ انسان جي دنيا هڪ دماغ ڪان بہ دماغ ڏانهن وهندي ٿي رهي. انهيءَ جي وهڪ، اونهي ۽ جهوني هوندي بہ، سدائين نئين رهندي ۽ نهندي ٿي اچي. ان ڪي جڳڳان جُڳ تازا حواس ۽ تازيون دليون نئون ڪنديون ٿيون رهن.

سوال تڏهين اهو ٿو پيدا ٿئي تہ اِها دنيا هٿ ڪيئن ايندي ۽ ڪيئن اُن جي مٿان ضابطو پائي سگهبو. جيسين اها اندروني دنيا ٻاهر پکڙجي ظاهري روپ اختيار نہ ڪندي، تہ اها پڇي پُري، تڙي پکڙي ويندي. جنم وٺندي، هيءَ زنده دنيا، پکڙجڻ ڪان ٻاهي ٿي، اسان جي اندر ۾ ئي گُم ٿي ويندي. پيدا ٿيندي ئي منجهس اِها آس اُپري ٿي تہ شل هوءَ پنهنجي زندگي قائم رکي سگهي — ۽ انهيءَ ڪري محڪم حيثيت حاصل ڪرڻ لاءِ ڪانڪي آهي. انهيءَ ڪري آيابن جي دور ۾ انسان جي اندر ادبي اظهارَ جو اُر اُپرندو، اُسرندو، وڌندو ۽ ويجهندو پئي رهيو آهي.

آدب بابت ڪنهن بہ فيصلي ڏيڻ ۾ ٻن ڳالهين جو ويچار ضرور رکڻو ٿو پوي: پهرين ڳالهہ جا ڏيان ۾ آڻڻي ٿي پوي سا هيءَ آهي تہ ڪيتريقدر مصنف ڪائنات جي مکيہ حصي تي قبضو ڪري سگهيو آهي؛ ۽ ٻي ڳالهہ ورري هيءَ آهي تہ هو ڪيتريقدر انهيءَ حاصلات کي دائمي روپ ڏيڻ ۾ ڪامياب ٿيو آهي. جت انهن ٻنهي مرادن موافق ميلاپ ۽ مدرتا حاصل ڪئي آهي، اُت نتيجو چڱي ڪان چڱو ٿو پائجي. اهي ٻئي هڪ هنڌ ڪاميابي حاصل ڪن، سا ڳالهہ تمام مشڪل پيش ايندي آهي.

جيتري ويڪري ادبي ڪلاڪار جي احساس جي پکيڙ هوندي، اوتري ئي اونهي خوشي اسان ڪي ان مان حاصل ٿيندي، ۽ ايڏي ئي ڪشادي انسان جي دنيا هو پيدا ڪرڻ ۾ مدد ڪري ٿو، جا، وقت جي وٿن ڪان آزاد هوندي، انسانذات جي لاءِ راند جو ميدان بنجيو ٿي پوي. پر اُپاريندڙ ادب ۾ ڪاريگريءَ جي اهم ضرورت آهي. اگرچ بيان ٿيل چيز ڪٿي خسيس بہ هجي، تہ بہ ڪلا، جا اُن جي اظهار لاءِ ضروري آهي، سا رواجي نہ آهي. اها تہ جيڪي سو

ٻوليءَ لاءِ دائمي حاصلات آهي، جا انسانذات جي بيان ڪرڻ جي طاقت کي وڌائيندي ٿي رهي. ڪامياب ليکڪن جو فرض، پڙهندڙ کين ساراهه جي روپ ۾ ڏيندا ٿا رهن.

سوال تڏهين اهو ٿو پيدا ٿئي ته امنگ انسان جي اندر ۾ جا نئين دنيا ڪڙي ٿا ڪن، تنهن کي ڪهڙيءَ طرح بيان ڪجي جو امنگن جو وجود ان وسيلي ۾ نابود ٿي نه وڃي، پر جيڪي سو آهو اظهار ڪرڻ واريءَ ٻوليءَ دوران ٻڪندو رهي. انهيءَ لاءِ ضروري آهي ته ٻولي سينگار جي ڪُل سامگريءَ جي ساهتا حاصل ڪري.

ڏنڌي ۾ جڏهين انسان مشغول ٿو ٿئي ته سندس پهر ۽ پوشاڪ سادي ٿي ٿئي. آها جيتري سادي، اوتري بهتر. عورت، ٻئي طرف، سيني سڌريل هڪتن ۾، پنهنجي هارَ سينگار ۽ پنهنجي ناهه نوهه جا سمورا ساج ڪتب ٿي آڻي — ڳهه ڳٺا نه پائي، سنوارسنوت نه ڪري، مهڻ چهٽ ڪان منهن موڙي، ته هوند سندس بڪڻ ئي ٻيهجي وڃي. ڪيترين چيزون ڪٿي غير ضروري مرد کي معلوم ٿين، مگر عورت لاءِ آهي لازمي آهن، جو عورت جو واسطو دل سان آهي. ڪيس ٻين جي دلين کي موهت ڪري، پنهنجي دل کين ارپڻ ڪرڻي آهي. انهيءَ مراد کي حاصل ڪرڻ لاءِ ضروري آهي ته هوءَ غير ضروري ساجَ ڪم ۾ لڳائي. مرد ته جيئن جو تيئن ٻين اڳيان اچي وڃي سگهندو، مگر عورت لاءِ اهنجو آهي ائين ڪرڻ. مرد لاءِ صافگو ۽ راست رو رهڻ ٺيڪ آهي، مگر عورت ماٺ، ڳجهه ۽ لڪ ڪان رهي نه سگهندي. سندس انڪاري، اشارا، موڙا، ۽ چشمن جا اوپارا ۽ لهورا چاڙا ڏيکارا، آهن ڏيهه ڪنهن ٻئي جا، جنهن جي معنيٰ سمجهي سگهڻ جي سگهه آهي ئي ڪن سگهڙن کي!

ساڳيءَ طرح ساهت کي سينگار جو ڪَپُ آهي جيئن او پنهنجي مراد حاصل ڪري سگهي. سندس سينگار جا هارَ ۽ هَسيون، ڪوڪا ۽ ڦُليون، ڪنگڻ ۽ ڇلا، آهن ئي ڳهڙت ٻيءَ جا. پَدن جو ميل، آواز جو ٺڪاءُ، تشبيهه ۽ خوش گوئي — اهي آهن کي سينگار جا وسيلا. ادب جي ٻولي سائنس ۽ فلسفي وانگيان ڪنجوسيءَ کي خصلت بنائڻ ۾ ڪامياب ٿي سگهندي. ٻيصورت کي صورت دواران ظاهر ڪرڻ لاءِ، ٻوليءَ کي جمال ۽ جلال لاءِ جاءِ ضرور ڇڏڻي گهرجي، جو اهي انگ ادب جا اهڙا اهميت وارا آهن، جهڙا عورت جا حيا ۽ نزاڪت پريارنگ. نقل ڪرڻ سان ادب اهي انگ حاصل ڪري نه سگهندو. سَس ڳهن ڳٺن جو پاڇو اهڙيءَ طرح ته نه ٻئي جو اهو خود ئي لڪي غائب ٿي وڃي. سينگار جي سنجن دواران ئي ساهت جي سواهن کي ظاهر ٿيڻ جو وجهه ملندو رهي.

جيڪي لفظن ذريعي ظاهر ڪيو ويو آهي، تنهن ۾ جيڪي ظاهر ٿي نه سگهيو آهي، تنهن کي جاءِ ڏيڻ لاءِ ٻوليءَ کي ٻن ٻين اوزارن کي مددگار بنائڻو پوي ٿو: موسيقي ۽ مصوري. اهي ٻئي سينگار جا وسيلا آهن، جن کي ٻولي پنهنجو هٿيو بنائي پنهنجي مراد حاصل ڪندي ٿي رهي.

جيڪي لفظن ۾ چيو نٿو وڃي، تنهن کي مورتن دواران ظاهر ڪري ٿو سگهجي. ادب ۾ تصويرن بنائڻ جو ته ڪو انت ئي ڪونهي. تشبيهه، استعارو مثالي ڪهاڻي — اهي عام رواجي صورتن ناهڻ جا وسيلا آهن، جن جي معرفت انساني امنگ، جي ظاهر ٿيڻ جي آرزو رکندڙ

آهن، سي صورت وٺي هستي حاصل ڪري سگهن ٿا. مثال طور، هن سٽ تي ويچار ڪري ڏسو: ”اڪيون منهنجيون پکي آهن، جي پنڊ لڏ اوهان جي پرواز ڪن ٿيون.“ انهيءَ گفتي ۾ شاعر جا جذبا آهي. اکين جي اکير اکرن ۾ اظهار ڪرڻ اهنجي هئي، مگر جڏهن پکي بنائي ڪين پرواز ڪرايو ويو، تڏهن ئي مطلب سڌ تي سگهيو ۽ دل جي جلڻ پوري پوري ظاهر ٿي سگهي.

موسيقيءَ جي مدد بہ اهڙي ئي اڪثر گهُري ويندي آهي، جهڙي نقشبنديءَ جي. لفظن جي للڪار ۽ مذر اقرار سان ٻوليءَ ۾ راڳ جو رَس آئي، اڻ ٻوليل ۽ اڻ ڪوليل جو اظهار آڻي ٿو سگهجي. لفظ ٽڪا ۽ ڇيندڙ، موسيقي جي مدد سان ٿيو ٿا پون. معنائون جي سٿاڇريءَ نظر آڇلائڻ سان رواجي معلوم ٿين، تن کي موسيقي مائيدار بنائي، حسن بخشي ٿي ڇڏي.

مصوري ۽ موسيقي، ادب جا بہ جزا آهن. مورت خيال کي خطَ ئي عطا ڪري، تہ موسيقي ڪيس چرپر ٿي بخشي. مورت جسم آهي ادب جو، ۽ موسيقي سندس زندگي آهي.

انسان جي صرف دل نہ آهي جا ادب ڏانهن دائمي مقام بنائڻ لاءِ واجھ وجهندي ٿي رهي: انساني فطرت بہ حواس سڌيءَ طرح سمجهي سلجهائي نٿا سگهن، جهڙي هو معدني قدرت ڪري سگهن ٿا. اها انسان جي حڪم هيٺ ماٺ ۾ نٿي اچي وڃي: جيتوڻيڪ اعليٰ ۾ اعليٰ ويچار جوڳي ڪٿي چونہ هجي، تہ بہ ٻچري ۾ پاليل پکيءَ جيان ڪيس ٻين اڳيان ظاهر ڪري نٿو سگهجي.

ادب، تڏهين پاڻ تي انهيءَ پتجندڙ ترڪندڙ انساني فطرت کي اندوروني تهخاني مان ڪڍي، عملي جٽادار روپ ڏيڻ جي جوابداري هموار ٿو ڪري. هي ڪم تمام ڪٺن ڪشالي جو آهي، ڇاڪاڻ تہ انساني فطرت نڪي هڪ ڪري آهي ۽ نہ ڪيس ڪو قيد آهي جو پنهنجي خيال ۽ مرضيءَ موجب ڦري گهري نہ سگهي. انساني فطرت کي طبقا آهن. ڪيس گهڻا ئي تہ آهن. سندس اونهاين ۾ گهڙڻ اهنجو آهي. اهڙي جريت سندس حياءُ قبول ئي نہ ڪندو. ان جي راند اهڙي تہ لطيف آهي، اهڙي تہ وقت جي پائبندين کان آجي آهي، ۽ اهڙي تہ ويچار جي جهَل پَل کان خالي آهي، جو سندس ڇيڙ ڪري سگهجي ئي ڪين ٿو. دل سان تڏهن ان کي احساس ۾ آڻڻ جو آرُ اعليٰ، بيدار ۽ چمندي چام انسانن کي اربيل آهي. اسان جا وياس، والميڪي (رامائڻ جو رچيندڙ) ۽ ڪاليداس (شڪنتلا جو مصنف) اهو ڪم ڪندا پئي رهيا آهن. شاعرن ۽ مشاهدي وارن کي اندرين تهن ۾ گهڙي وڃڻ جي ڏات ڏنل ٿي ٿئي.

هاڻ، مصوريءَ چنبڇاڻ بعد، هڪ ئي لفظ ۾ ڪٿي چئون تہ ساهت جو سنبنڌ انسان جي امنگ ۽ اخلاق سان آهي. اخلاق جو اضافي طور ذڪر ڪرڻ اجايو آهي. اسان کي تہ پاڻ ائين چوڻ کپي تہ انساني فطرت ۽ ٻاهرينءَ قدرت جي روَين ۽ ويس جو— جيڪي انسان جي دل کي ٻهريندا ۽ اختيار ڪندا ٿا رهن، راڳ جي اوت الائيندا ٿا رهن— اکرن ۾ اظهار ڪرڻ، ادب جو ڪم آهي. آهي مذر مناگيت جي ورسُ ڳائيندي ٿي رهي، ادب وري وري آنهن کي دهرائي ٿو. زندگيءَ جي بنسريءَ ۾ سوز پريا راڳ ۽ راڳڻيون لهرا ڏينديون،

ترڪنديون ٿيون اچن ۽ اسان جي اڳيان پيشيون نچن، ساهت آنهن ڪي جهٽي ۽ جهبي، ٻوليءَ ۾ هميشه لاءِ قابو رکندو ٿو رهي.

ادب ڪنهن خاص جي ملڪيت نہ آهي. خود مصنف آن جو خاوند نہ آهي. اِهو اِلاهي آپـرَ جو اظهار آهي. اِلاهي آن کي انهيءَ ڪري ٿو ڪوٺجي جو شاعر خود پنهنجيءَ لکت تي تعجب ۽ تپرس ۾ ٿو پئجي وڃي. جيئن ٻاهرين دنيا پنهنجي چڱائي سٺائي جو اظهار لڳاتار ڪندي ٿي رهي ۽ پنهنجين حاصلاتن ۽ اٿپورائين کي روپ دواران پڌرو ڪندي ٿي رهي، ساڳيءَ طرح هيءَ اِلاهي آپـرَ بهرڪنهن ديس ۾، هرڪنهن قوم ۾، هرڪنهن ٻوليءَ دواران، پنهنجو رستو اسانجين دلين مان لهي، ٻاهرين شڪلين ۾ ظاهر ڪري، هميشه لاءِ خوشيءَ جو ذريعو ٿيندي ٿي رهي.

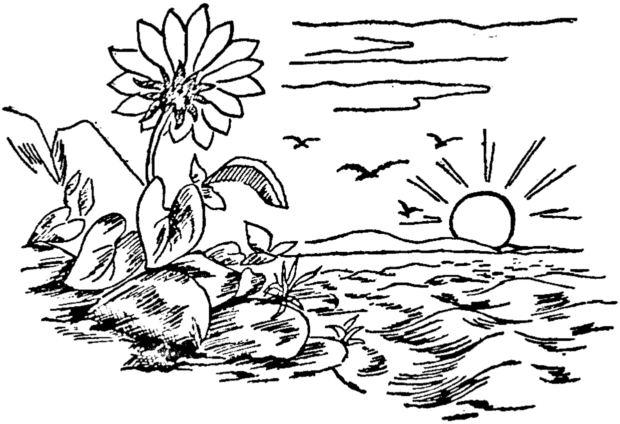

”مهراڻ“ جا موتي

● ”هڪ گهڙيءَ جو غور ۽ فڪر، سٺ سالن جي عبادت کان افضل آهي.“
— حضرت محمد صلعم.

● ”بهادري اِنهيءَ ۾ ڪانهي ته ڪُشتيءَ ۾ هڪٻئي کي پٽوڙجي؛ پر بهادر اهو آهي، جيڪو غصي جي وقت پاڻ کي ضابطي ۾ رکي.“ — حضرت محمد صلعم.

● ”ڪنهن بيگناهه تي ڏوهه مڙهڻ جي ڳالهه ڌرتيءَ کان زياده ڳري آهي؛ سچ آسمان کان زياده ڪشادو آهي؛ بدگماني پيدا ڪندڙ جي دل پٿر کان زياده سخت آهي؛ ظالم حاڪم باهه کان زياده جلائيندڙ آهي؛ ڪنجوس جي دل پاري کان زياده ٿڌي آهي؛ صبر ڪرڻ ۽ سهپ ڌارڻ زهر کائڻ کان به ڏکيو ۽ ڪڙو ڪم آهي.“ — حضرت علي رض.

● ”زندگي عمردرازيءَ ۾ پوشيده نه آهي: زندگيءَ جو راز زندگيءَ جي آتاهه ذوق، اڻٿڪ روانيءَ ۽ پيهم تازگيءَ ۾ ئي مضمر آهي.“ — روسو.

● ”نيڪ ماڻهوءَ جي وڏائي آهي ضمير جي زندگيءَ ۾.“ — ٿامس ڪيمپس

● ”پنهنجي دشمن جي راءِ تي هميشه غور ڪر؛ ڇو ته تنهنجي ڪمزوريءَ ۽ برائيءَ کي سڀ کان وڌيڪ تنهنجو دشمن ئي ڄاڻي.“ — انٽيٿنيز.

● ”آءٌ پنهنجن شعرن ۾ انهن جو ئي ذڪر ڪندو آهيان، جيڪي ڏيٺي ڀُلائي ڇڏيندا آهن؛ ۽ پيا آهي، جيڪي وني وساريندا نه آهن: جيڪي انسان انهن پنهي مان نه آهن، تن جي ياد به پاپ آهي.“ — ناگوچي.

● ”آءٌ هٿيارن ۽ جنگ جي ڏکيءَ کي به ايتريقدر ئي خراب ٿو سمجهان، جيتريقدر خود جنگ خراب آهي.“ — ٽالسٽاءِ.

● ”شاعري هڪ باهه آهي، جيڪا انسان جي جسم اندر ٻڙڪي رهي آهي: جيڪا جلائي ٿي، گرم ڪري ٿي، ۽ روشني ڏئي ٿي.“ — ٽالسٽاءِ.

● ”محبت جو راز، موت جي راز کان عظيم الشان آهي “ — آسڪر وائلڊ

● ”زندگيءَ جي ڏکهي سفر ۾، مون کي فقط ٽي شيون هٿ آيون آهن. اِهي ٽي املهه شيون سدائين مون سان گڏ رهنديون: منهنجو هيءُ اول عقيدو آهي ته زندگيءَ ۾ ڀل ته ڪيتريون ئي تڪليفون ۽ ڪيترا ئي ڪَشٽ اچن، پر زندگي تڏهن به بيحد سُندر ۽ بيحد حيرت انگيز چيز آهي؛ منهنجو ٻيو عقيدو هيءُ آهي ته پنهنجو فرض سڃاڻڻ ۽ ان کي نباهڻ، زندگيءَ کي سُکي ٿو بنائي؛ ۽ منهنجو ٽيون عقيدو هيءُ آهي ته ظلم، نفرت، تشدد ۽ بي انصافيءَ سان دنيا ۾ ڪڏهن به روحاني، اخلاقي يا مادي خوشحالي ڪانه آئي سگهي: سُک ڏانهن صرف هڪ ئي شاهي واٽ آهي — پيار جي!“ — ساروڪن.

”آديسي اُٿي ويا، مڙهيون مون مارين!“
(شاهه)

عثمان علي انصاري، مرحوم.

هيءَ خبر سنڌي ادب لاءِ وحشت اثر ثابت ٿيندي ته سنڌي ادب جو هڪ اديب ۽ عالم، مخلص ۽ محقق، جناب عثمان علي انصاري صاحب، ٢- سپٽمبر ١٩٦٢ع تي، ڪراچيءَ ۾، داعي اجل کي لبيڪ چئي، هن دارفانيءَ کان موڪلائي، عالم جاودانيءَ ڏانهن راهي ٿيو — انا لله وانا اليه راجعون.

محترم انصاري صاحب پنهنجي ذهني ۽ فڪري، علمي ۽ ادبي حيثيت سان سنڌي ادب ۾ انفرادي مقام تي پهتو هو. سندس شخصيت ۾ علوّ ۽ نيڪي، محبت ۽ مروّت، رعب ۽ عظمت جا جوهر سمايل هئا. سدائين شگفته مزاج ۽ رلڻو ملڻو رهيو؛ اجائي وڏائي ۽ ديکا ديکيءَ کان هميشه پري رهيو. سندس مطالعو، علم و فن جي هر پهلوءَ تي حاوي هو. سندس گفتگو شگفته ۽ شسته، مذاق ۽ مزاح سان پرپور هوندي هئي، انصاري صاحب سان ملاقات ڪرڻ کان پوءِ هرڪو افسرده ۽ رنجيده شخص، شگفته ۽ دلي سرور حاصل ڪري پوءِ موٽندو هو. سندس چهرو ڏيا وارو هو. ڪشاده پيشاني، ڪتابي، خط و خال، سندس دلي پاڪيزگي ۽ طبعي سادگيءَ جا دليل آهن.

سنڌي علم و فن، تهذيب ۽ ثقافت، باالخصوص شاهه لطيف جو عاشق صادق هو. سندس علمي ۽ فڪري مقالا فڪرانگيز آهن. ’شاهه‘ جي رسالي جي ترتيب ۽ ڪلام جي تنقيد ۽ تحقيق متعلق انصاري صاحب جي جستجو ۽ تحقيق نهايت محققاڻه ۽ عالماڻه هئي. انصاري صاحب ڪيترا سُرَ نئين سر ترتيب ڏيئي، مفيد اضافن ۽ معنائن سان، رسالي ’مهراڻ‘ جي اوائلي دور ۾ شايع ڪرايا هئا. ان کان پوءِ سنڌي رسالي ’اڄڪلهه‘ ۾ به نوان سُرَ ۽ نوان بيت شايع ٿيل آهن. ’شاهه‘ جي بيتن جي تلاش، پرک ۽ پيشڪش جي نقطہ نظر سان انصاري صاحب ڪافي عرقريزي ڪئي هئي. سندس چوڻ هو ته هو ’شاهه‘ کي ايڊٽ ڪري رهيو آهي. ”پر جيستائين علامه دائود پوٽي جو رسالو شايع نه ٿيو آهي، تيستائين مان پنهنجو رسالو نه ڪيندس!“ نه معلوم سندن شاهه جي رسالي جي ايڊٽ جو ڪم ڪٿي پهتو.

انصاري صاحب جي تحرير ۾ زندگي، شوخي، خفيف مذاق ۽ خوشگوار انتاد موجود آهي. سندس لفظن جو انتخاب نهايت حسين، ۽ انداز بيان دلنشين هو. سندس زبان استاداڻه ۽

منطقي پختگيءَ سان ڀرپور نظر اچي ٿي. سندس تحرير پڙهندڙ ۾ شگفتگي ۽ ڪشش پيدا ڪري ٿي. سندس انداز بيان ٽڪائيندڙ ۽ منجهائيندڙ نه آهي، پر وندرائيندڙ ۽ روح افزا آهي. لطافت ۽ جامعيت، رنگيني ۽ اثرانگيزي سندس تحرير جا اهم عناصر آهن. ٻوليءَ جي سلاست، صحت، بندشن جي پختگيءَ، استدلال جي منطقي ستاءَ، لفظن جي انتخاب ۽ ترڪيبن جي جامعيت جي لحاظ سان، انصاريءَ جي سنڌي زبان پنهنجي مٽ پاڻ آهي. "شاهه جي هڪ ڪيمياگر"، "سنڌي تهذيب" ۽ "سنڌي زبان جا ثقافتي مسئلا" نهايت لذيذ، جامع ۽ معلومات افزا مضمون آهن. انهن مضمونن جي جزالت ۽ رنگيني، شگفتگي ۽ جامعيت پڌائي ٿي ته تحريرن جي پس پرده هڪ صاحبِ مطالع، جمال پسند، ۽ صاحبِ ذوق جو هٿ آهي. انصاري، تحرير جي برجستگي ۽ رواني، رنگيني ۽ صحت، سلاست ۽ ميناج جي حيثيت سان، پنهنجي معاصر احباب ۾ خاص مقام رکي ٿو.

انگريزي ادب کان سواءِ، فارسي ۽ اردوءَ جي قادرالڪلام شاعرن جا بهترين اشعار هميشه سندس زبان تي جاري هئا. تقرير هجي يا تحرير، غالب، حافظ، مير، شاهه، ضرور استعمال ڪندو هو، پر پنهنجن ذاتي خطن ۾ به منتخب اشعار ائين جڙيندو هو، جئن منڊيءَ تي ٽڪ. هو اهل علم ماڻهن جو قدردان، قيافه شناس ۽ جوهرشناس هو،

'ڪچهريءَ جو مور' هو. جنهن به ڪچهريءَ ۾ انصاري صاحب هوندو هو، اها ڪچهري ٻنهي پيئي ٻهڪندي هئي. ڪڏهن ته گرجدار آواز ۾ پيو گجندو، ته ڪڏهن ڪنن تي هٿ رکي پيو سرگوشيون ڪندو، ۽ مشڪندو ۽ مرڪندو. سندس مرڪڻ ۽ مشڪڻ ۾ به حسن ۽ دلاويزيءَ جا عجيب رنگ پسبا هئا. سندس مرڪڻ ۾ بشاشت ۽ دلي پاڪيزگي هوندي هئي. منافقت ۽ ڪج اداييءَ کان پري هو، تنهنڪري هرڳالهه ٺهڪائي ڏيندو هو. دوستن سان، محبت ۽ بي تڪلفيءَ جي ڪري، عجيب غريب لقب چسپان ڪري ڇڏيا هئائين. اهي لقب بيڌڙڪ استعمال ڪري، ڪچهريءَ کي ڪلائيندو هو. دل ۾ ڪوت کي سانڍڻ سندس طبع ۽ رندانه مشرب جي خلاف هو.

ڳالهين جو ڳهير هو. ڳالهه سان ڳالهه ڪندو، ڪلائيندو، مزاح ۽ مذاق ڪندو، هلندو ويندو. سندس هڪ هڪ ڳالهه ڪلاڪن جا ڪلاڪ هلندي هئي. پر ٻڌندڙن جو سرور جئن پوءِ تئن وڌندو ويندو. ٿڪ ۽ انقباض جو ته وٽس نالو ئي ڪين هو. ڳالهه ڳالهه ۾ ٽوٽڪا، لطيفا، اشعار، ويندو جڙيندو.

انصاري صاحب جو دماغ، قلم ۽ زبان، افسانوي رنگ جا هئا. هرڪا سادي ۽ سولي ڳالهه به افسانه طرازي ۽ رنگ آميزيءَ کان سواءِ جڻ ڪري ئي نه سگهندو هو. سندس گفتگو جا پيمانا به غيرمعمولي هئا.

مثلاً، هڪ ڀيري چيائين، "مان وڃان ٿو!"

"ڪاڏي؟"

"ڪئنيڊا".
"ڇو"؟
چي، "اتي مون کي ستر هزار ايڪڙ زمين الاٽ ٿي آهي!"
ٻئي دفعي چيائين، "بابا، مون کان ڪم ڪار سنڀالي ونو."
"سائين، ڇو؟"
چي، "لسبيلي جي ڄام مون کي سٺ هزار ايڪڙ زمين ڏيڻي ڪئي آهي، اتي ڇهه لک رپيون ڏاريندس!"

هڪ ڀيري چيائين: "مون مسئي-پنهونءَ جو باغ ڏٺو آهي. مسئيءَ جي باغ جي هڪ لام ڇهه ميل هئي!" (ٻيءَ لام جي انداز معلوم ڪرڻ جو سوال ئي نٿو اٿي!)

مطلب ته انصاري صاحب نهايت شگفته مزاج بزرگ هو. حاضر جواب به هڪڙو ئي هو. ڳالهه ۾ اصل نه ڳسندو، هار اصل نه ڪائيندو. پيو ڳالهه کي مروڙيندو سروڙيندو، پر آڻ نه مڃيندو. سچ پچ ته انصاري صاحب، پنهنجي انفرادي حيثيت سان، وڏين خوبين جو مالڪ هو. رب ڪريم کيس مرهي، ۽ جنت ۾ جاءِ ڏئيس.

انصاري صاحب جا وڏا سهارنپور ضلعي جي جنت آباد ڳوٺ جا رهاڪو هئا. سندس والد جو نالو هدايت علي انصاري هو، جو ١٨٧٠ع ۾ سنڌ ۾ آيو، ۽ پوليس جي نوڪريءَ ۾ گهڙيو. ١٩٠١ع ۾ سيوهڻ ۾ وفات ڪيائين. ان وقت هو سيوهڻ جو انسپيڪٽر هو.

سندس والدہ ميرپور ماٿيلي جي 'رند' خاندان سان شادي ڪئي هئي. ان مان ٻه پٽ ۽ هڪ نياڻي اولاد طور ڄاوا. انصاري صاحب، ٢١ آڪٽوبر ١٩٠١ع ۾، شڪارپور ۾ ڄائو. ابتدائي تعليم جي سلسلي ۾ ٢ درجا سنڌي، شڪارپور جي هڪ ننڍي پرائمري اسڪول مان پاس ڪيائين. ان کان پوءِ سندس چاچي شيخ صادق عليءَ کيس سيهڙ ۾ گهرايو، جتي هو صاحب ڊپٽي ڪليڪٽر هو. سيهڙ ۾ چار درجا پاس ڪري، وري شڪارپور واپس ويو، جتي انگريزي اسڪول ۾ داخلا نه ملڻ ڪري، مرحوم قاضي بهادرعلي شاهه جي عربي مدرسي ۾ داخلا ورتائين. ٢ سال ڪن فارسي ۽ عربي جي تعليم ورتي، خيرپورميرس جي اي. وي. اسڪول ۾ داخل ٿيو. اهو اسڪول. اڳتي هلي، ناز هاءِ اسڪول بڻيو. اتي به ٻه سال پڙهي، وري لاڙڪاڻي جي اي. وي. اسڪول ۾ داخل ٿيو. اتي ٽيون ۽ چوٿون پڙهي، پنجون وڃي خيرپور پاس ڪيائين. آخرڪار ١٩١٨ع ۾ شڪارپور ۾ ميٽرڪ پاس ڪيائين.

سندس چاهه ننڍيءَ ڄهيءَ کان وني راند روند، ملهه ۽ ٻلهاڙي سان هو. زور آزمائي، ڀڄري ڪڏڻ، سندس محبوب شغل هو. ننڍي لاءِ کان طبيعت ۾ سادگيءَ جا جوهر موجود هئا. برين عادتن کان پري رهندو هو. سادو کائيندو ۽ سادو پهريندو هو.

ميٽرڪ پاس ڪري، جهوناڳڙهه روانو ٿيو، پر اتي جي پروفيسرن جي آڏيءَ ٻچا همراهه کي حيران پريشان ڪري وڌو، سو ٽئين ڏينهن واپس شڪارپور پهتو. ڳالهه اصل هيئن هئي

ته انصاري صاحب پهرين ڏينهن جيئن ڪلاس ۾ داخل ٿيو، تيئن پــ فيلوز آيا، ۽ ڪلاس ۾ چيائون:

”اٿي ويهڻ اهي، جن حسابن ۾ ۲۰۰ مان ۲۰۰ مارڪون ڪنيون آهن!“

انڪل روءِ، اڪ ڪلاس اٿيو.

وري چيائون، ”اٿن اهي، جن ۱۹۰ مارڪون ڪنيون آهن!“

”سنڌين مان هڪ مستر ڊَلّ“ اٿيو، باقي ڪاٺياواڙي ۽ گجراتي هئا.“

انصاري صاحب محسوس ڪيو ته مون سارو وقت ملهن ۽ ٻلهاڙن ۾، ٻچرين ۽ زورآزمائيءَ ۾ گذاريو آهي، سو هِت ڪٿي ٿي دال ڳري! ڪلاس هلندي، دريءَ ڪان ٽپو ڏيئي، نڪتو ٻاهر — سڌو بورڊنگ ۾. ٽپڙ ٻڌي، ان ئي ٽائي اچي اسٽيشن جي پر ورتائين. سنگت سمجهايس، پر انصاري صاحب چيو ته ”مون ڪنيون آهن ۲۰۰ مان فقط پنجاهه مارڪون! سو هت ڪهڙا ڦاڙها مارينديس، چو ڪين اهڙي ڪاليج ۾ وڃي داخل ٿيان، جتي ’انڌن ۾ ڪاڻي راجا‘ وانگر ته مَن ڳڻ ۾ اچان!“ ٽئي ڏينهن شڪارپور پهتو. اتڙ جي آڌيءَ پچا ۾ وراڻيائين:

”مئي اما، جيجل، جهوناڳڙهه جي آبهوا ياڻءَ ئي ڪانه پيئي: ڊاڪٽرن چيو ته پچ، ميان سنڌي، نه ته سيلهه ٿي پونديئه!“

شڪارپور مان عليڳڙهه ويو، ۽ اتي ۱۹۲۱ع ۾ انٽر پاس ڪيائين. ۱۹۲۱ع ۾ خلافت تحريڪ شروع ٿي ويئي. مولانا محمدعلي جوهر ۽ مهاتما گانڌي، عليڳڙهه ۾ ڪپ کوڙي ويٺا ته ڪاليج بند ڪريو.

انصاري صاحب ٿو ڳالهه ڪري:

”مولانا محمدعلي جوهر ۽ گانڌيءَ چيو ته ڪاليج ڇڏي گهرن ڏي موٽي وڃو. يونين هال ۾ جلسو هجي، مون اٿي گانڌيءَ ڪان سوال پڇيو ته ’هيءُ ڪاليج ته ڇڏايو ٿا، پلا ڪو بيو ڪاليج ڪوليو اٿو ڇا؟‘ مولانا محمدعلي اٿي بيو، للڪاريائين، ’او، تاريخ پڙهي اٿئي؟‘ مون چيو، ’جي.‘ چيائين، ’روسين جڏهن ماسڪو جلائي ڇڏيو هو، ته ڪو بيو ماسڪو به تيار ڪيو هئائون ڇا؟‘

مون وراڻيو ته ’نه.‘ تڏهن چيائين، ’روسين دشمن ڪان بچاءَ لاءِ گهر گهاٽ جلائي خاڪ ڪري ڇڏيا: اسين به سڀ ادارا ويران ڪري ڇڏينداسون!‘ پوءِ ته مون ورتي پشاور جي ٽڪيٽ. قصو ڪوتاهه، ٻارهن ڏينهن جي ڏکن ڏولاڻن ڪان پوءِ، ’چاڪيءَ جي ڏاند‘ وانگر اچي گهر لٿم.“

عليڳڙهه جي زندگيءَ انصاري صاحب جي زندگيءَ ۾ عجيب انقلاب پيدا ڪيو. اهي اڳيون اڙدايون سڀ ختم، مطالعي ڪي لڳي ويو. سندس چوڻ موجب: ”اچي لٿن لئبرري کي منهن ڏنم.“

سنڌ سان پوءِ سندس انگلنڊ وڃڻ ٿيو. انگلنڊ جا عجيب غريب واقعات ٻڌائيندو هو. هڪ واقعو ٻڌو:

چي: ”هڪ ڏينهن خدا جو هجي، شهر ۾ اونده انڌوڪار، هٿ نه ڏسي هٿ کي، ڪوهيڙي جا ڪوٽ چڙهي ويا، تڏ چوي ته اڄ نه پوان ته ڪڏهن پوان! رڙهي ويس پوسٽ آفيس وٽ. ڏسان ڪٿي ته هڪ شخص چڱيءَ چوکيءَ عمر جو، ڪرڙوڏ، تڏ لڳڻ ڪري ڪِري پيو آهي. وڏي وڃي اٿاريوسانس. جان ڪٿي ڏسان ته بادشاهه سلامت، جارج پنجون! هٿ ۾ لفافو هجيس، — ائڊريس تازي ورتيم. هٿ سان اشارو ڪيائين — خاموش، هي هڪ راز آهي! پوءِ وڏي وڃي لفافو سٽيائين. گاڏي ڪري ڏنيمانس، پوءِ هليو ويو. سون ان ائڊريس تي ’جارج‘ جي معشوقه سان ملاقات ڪئي: چئي ڏنومانس، مان رازڪان واقف آهيان!“ ائين چئي، انصاري صاحب سگريٽ جو ڪش لڳايو، ۽ دونهن ۾ هڪ وڏو ٽهڪ ڏنائين!

آخرڪار ۱۹۲۵ع ۾ ايم.اي. ۽ جرنلزم ۾ ڊپلوما وٺي واپس آيو. انگلنڊ مان واپس اچي ’بمبئي ڪرانيڪل‘ اخبار ۾ سيد بريلويءَ وٽ ڪم شروع ڪيائين. هڪ هفتي کان پوءِ، سر غلام حسين مرحوم کيس پوني گهرائي چيو ته سنڌ ۾ ملازمت ڪريو. ٻن مهينن کان پوءِ، ۲۷ نومبر ۱۹۲۵ع تي، ميرپورخاص مدرسي جو هيڊ ماستر ٿي آيو. ٻن سالن کان پوءِ، ۱۹۲۷ع ۾، نوشهروفيروز بدلي ٿيو. اتي ۱۹۳۳ع تائين رهيو. اتانهون وري ميرپورخاص بدلي ٿي آيو. ۱۹۴۰ع ۾ ڪراچيءَ ۾ ايڊيوڪيشنل انسپيڪٽر ٿي آيو. ۱۹۴۷ع ۾ ميرپورخاص کان حيدرآباد ويندي، موٽر حادثي ۾ زخمي ٿي، ٻارهن مهينا موڪل تي رهي، ان کان پوءِ ايس.ٽي. ڪاليج ۾ پرنسپال ٿيو. ۱۹۵۱ع کان ۱۹۵۷ع آڪٽوبر تائين ڊي.پي.آءِ. ٿي رهيو. ان کان پوءِ پينشن تي لٿو.

پينشن کان پوءِ، مصروف زندگي گهارڻ لاءِ ملير ۾ فارم لڳارايائين. ان مان ڀاڄيءَ ۽ ميوي جي وڪري مان روزاني ڪافي پيدائش ٿي رهي آهي. فارم سان گڏ شاهه لطيف جي رسالي جي ايڊٽ جو ڪم بہ ڪندو رهيو. تازو سال کن ”سنڌي ادبي بورڊ“ جو اعزازي سيڪريٽري بہ ٿيو.

وفات کان اڳ نٿياگلي ۽ ڪوهه مريءَ جي سير تان تازو واپس آيو هو. وفات کان هڪ ڏينهن اڳ، اي.ڪي. بروهيءَ سان خاص ملاقات ڪيائين، جنهن سنڌ ۽ سنڌين جي مسئلن ۽ تقاضائن متعلق کانئس ڪافي معلومات حاصل ڪئي. انصاري صاحب سنڌين جي حقوق، زبان ۽ ادب جي مسئلن، سنڌي ملازمن ۽ سنڌ جي زمينن متعلق معلومات افزا يادداشت ٺاهي، جناب اي. ڪي. بروهيءَ کي ڏني آهي. اها سندس آخري رات هئي. رات جو دل ۾ درد جي دانهن ڪيائين، ۽ اسرويل الوداع ڪيائين. اهو ڏينهن ۲-سيپٽمبر ۱۹۶۲ع جو هو. سندس عمر ۶۵ سال رهي.

سندس وفات تي سنڌ جي ڪاليجن، اسڪولن ۽ علمي ۽ ادبي ادارن موڪل ڪئي. ’سنڌي ادبي بورڊ‘ جي آفيس ۾ تعزيت جو ٺهراءُ پاس ڪري، اخبارن ۽ سندن پسماندن ڏانهن موڪيو ويو.

آخر ۾ اها گذارش آهي ته مرحوم انصاري صاحب جي ڇپيل ۽ اڻڇپيل ڪتابن ۽ مقالن کي سنڌي ادبي بورڊ جي اهتمام سان شايع ڪيو وڃي، جيئن هڪ سنڌي عالم جي علمي ڪاوش ضايع نه ٿي وڃي.

نام نيڪو رفتگان ضايع مڪن.

اسين سندس فرزند فريد ۽ سندس پسماندن سان دلي همدرديءَ جو اظهار ڪنديءَ، دست بدعا آهيون ته رب ڪريم مرحوم مغفور کي جنت ۾ جاءِ ڏئي ۽ مرهي! (غ. م. گ)

عزيزالله "مجروح"، مرحوم.

علمي حلقن ۽ شعر و سخن جي مجلسن ۾ هيءَ خبر نهايت ئي غم و اندوهه سان ٻڌي ويئي ته سنڌ جو نوجوان اديب ۽ سنڌي زبان جو باڪمال شاعر عزيزالله ’مجروح‘، تاريخ ٨- آگسٽ ١٩٦٢ع تي، پنهنجي آبائي ڳوٺ منڊو ڪلهوڙي، تعلقي ڳڙهي ياسين ۾، ڪنهن ڪم فهم ۽ شقي القلب قاتل هٿان جام شهادت نوش ڪري، عالم جاوداني ڏانهن راهي ٿيو — انا لله و انا اليه راجعون.

’مجروح‘ جي ناگهاني وفات ۽ سفاڪانه قتل تي سنڌ ۽ پاڪستان جي تمام اخبارن ۽ علمي ادارن طرفان دلي رنج ۽ انتهائي افسوس جو اظهار ڪيو ويو. سنڌي ادبي بورڊ پڻ، پنهنجيءَ ميٽنگ منعقده ١-٩-٦٢ع ۾، هن نوجوان شاعر جي وفات حسرت آيات تي هڪ متفق ٺهراءَ ذريعي غم و الم جو اظهار ڪيو، ۽ مرحوم جي پسماندن سان دلي همدردي ظاهر ڪئي.

’مجروح‘ سنڌي زبان جي جديد شعراء ۾ سلاستِ بيان ۽ ندرتِ خيال جي لحاظ کان ممتاز مقام رکي ٿو. سندس دل نشين اندازِ بيان ۽ سليس، ساده ۽ عام فهم الفاظ جي حسنِ انتخاب سندس شعر کي حسنِ قبول جي لائق بڻايو. ’مجروح‘ زياده تر تمام اصنافِ سخن ۾ طبع آزمائي ڪئي آهي، ۽ سندس اشعار مختلف موضوع ۽ مضمون تي مشتمل آهن، جن ۾ جوشِ بيان ۽ سوز و گداز جا مثال بڪثرت موجود آهن. سندس شعرن جو پهريون مجموعو، "نالهاي دل" جي نالي سان، ’حبيب پبليڪيشن‘ سکر طرفان، سال ١٩٥٥ع ۾ شايع ٿيو هو. انهيءَ کان علاوه سندس ٻه ٻيا ديوان، هڪ مڪمل ۽ هڪ غير مڪمل حالت ۾، ’مجروح‘ جي عزيز ترين دوست رئيس نظر محمد خان مهيسر وٽ موجود آهن. اسان کي موثق طريقي معلوم ٿيو آهي ته ’مجروح‘ جا دوست ڪوشش ۾ آهن ته سندس ٻيئي ديوان، زيورِ اشاعت سان آراسته ٿي، ترت منظرِ عام تي اچن.

اڄ ’مجروح‘ اسان وٽ موجود نہ آهي، مگر سندس شعر و سخن جا جواهرپارا اسان وٽ بتمام و ڪمال موجود آهن، ۽ جيستائين سنڌي زبان زنده آهي، ”مجروح“ جو نالو، بحيثيت هڪ باڪمال سنڌي شاعر جي قبولِ دوام حاصل ڪندو رهندو.

”مجروح“ جي شهادت جو سانحو، صرف سندس عزيزن ۽ دوستن لاءِ جانڪاه ثابت نہ ٿيو آهي، مگر انهيءَ ۾ سنڌ جا تمام علمي حلقا ۽ ادبي ادارا برابر جا شريڪ آهن. اسان اداره ”مهراڻ“ طرفان، ”مجروح“ جي فرزند ظفراحمد ۽ سندس پائرن هدايت الله ۽ عنايت الله سان پنهنجي دلي غم و الم ۽ حزن و ملال جو اظهار ڪريون ٿا، ۽ باري تعالیٰ جي بارگاه ۾ دست بدعا آهيون تہ سندس پسماندن کي صبر جميل جي توفيق ارزاني عنايت فرمائي- آمين!

(ش. م. شاهہ)

"مهراڻ" جي مقاله نگار حضرات ۽ شعراءِ ڪرام کي گذارش

ادارهٔ "مهراڻ" اوهان جهڙن علم دوست ۽ اهل قلم سرپرستن جي قلمي امداد ۽ دلي تعاون جو شڪرگذار آهي. اوهان جا فني ۽ ادبي شاهڪار 'مهراڻ' جي معيار کي قائم رکندا آيا آهن چند گذارشون عرض رکجن ٿيون، جن کي اڳيان رکي، 'مهراڻ' لاءِ پنهنجو مقالو يا شعر لکي موڪليندا.

شاعرن لاءِ. شاعرن کي گذارش آهي ته شعر و سخن جي ڪنهن به صنف تي (بيت، دوها، ڪافي، غزل، نظم، آزاد نظم، ترائيل، سانيٽ، رباعي ۽ قطع) وغيره جي لکڻ وقت، 'مهراڻ' رسالي ۾ شايع ٿيل 'حصہ نظم' کي ضرور اڳيان رکڻ گهرجي.

حصہ نظم ۾ ڏسڻ گهرجي ته مواد ڪهڙيءَ طرح شايع ڪيل آهي، ۽ نشانيون (دم، اڌ دم، عجب جو نشان وغيره) ڪيئن استعمال ٿيل آهن.

مثال طور، اوهين 'نظم' لکڻ گهرو ٿا، يا 'غزل' لکو ٿا، ته پوءِ نظم يا غزل لکندي، 'مهراڻ' جي حصہ نظم تي هڪ نظر ضرور وجهي ڏسندا ته اهو ڪيئن ڇپيل آهي، ۽ نشانين ڏيڻ وقت موضوع ۽ زبان جي صحت ۽ نحوي ۽ صرفي حيثيت کي ڪيتريقدر صحيح طرح سان نباهڻ جي ڪوشش ڪيل آهي. اوهين ٿوري ئي تجربي کان پوءِ حصہ نظم ۽ ان جي فني علامتن تي عبور حاصل ڪري سگهندا، ۽ اوهان جي تحرير، لکڻ جي فن ۾ به وڏي ڪمال تي پهچي ويندي.

٢- حصہ نظم سان ڪنهن به صنف تي ڪا شاهڪار چيز 'مهراڻ' لاءِ موڪلڻ گهرو ٿا ته پوءِ:

ڪاغذ جي فلسڪيپ سائيز تي لکڻ گهرجي.

حاشيو وڏو ڇڏڻ گهرجي (ساڄي پاسي کان).

ڪاغذ جي مٿان به حاشيو ڇڏجي، ۽ ڪاغذ جي هيٺين حصي ۾ به حاشيو هجڻ گهرجي.

مواد ترتيبوار، ڪليل لفظن ۾، سٽن جي وچ ۾ مفاصلو ڇڏي لکڻ گهرجي، ۽ رسم الخط صاف، ونڊ ڙ ۽ فني هئڻ گهرجي.

ڪاغذ جي ساڄيءَ ڪنڊ تي پنهنجو نالو ۽ تخلص صاف طرح ڄاڻائڻ گهرجي.

ڪاغذ جي کاٻيءَ ڪنڊ تي "مهراڻ لاءِ" به لکڻ ضروري آهي.

'مهراڻ' لاءِ موڪليل چيزون ٻين اخبارن ۽ رسالن ڏانهن ساڳئي وقت تي نه موڪلڻ گهرجن. ڪاغذ جي ٻئي پاسي ڪجهه به نه لکڻ گهرجي.

اهو انتظام ڪيل آهي تہ شايع نہ ٿيڻ جهڙو مواد اوهان جي گهرڻ تي واپس موڪليو ويندو. قابل اشاعت مواد متعلق اوهان کي اطلاع ڏنو ويندو.

ترجمو هجي تہ اهو بہ ڪنڌ تي صاف طور لکڻ گهرجي. ڪهڙي فنڪار جو ۽ ڪهڙيءَ زبان مان ترجمو ڪيل آهي، اهو بہ صاف طور لکڻ گهرجي. اردو، عربي، فارسي، انگريزي، هندي ۽ ٻين زبانن تان بهترين چيزون ترجمو ڪري سگهجن ٿيون. معياري چيزن جي ترجمن ڪرڻ سان بہ سنڌي ادب ۾ اضافو آڻي سگهجي ٿو.

مواد. 'مواد' جي حيثيت سان هن دور جي تقاضائن کي اڳيان رکي، معياري شاهڪار موڪلڻ گهرجن. عريان پسند ۽ فاحش ڪلام کان گريز ڪرڻ گهرجي.

ڪنهن پراڻي سنڌي شاعر جو اڻڇپيل ڪلام بہ موڪلي سگهجي ٿو، پوءِ ڪٿي ڪافيون هجن، يا بيت، غزل يا نظم، وغيره.

مقالہ نگار دوستن لاءِ. مهراڻ لاءِ معياري ۽ معلومات افزا، ديني، ادبي، تنقيدي، سائنسي ۽ تاريخي مضمون، تصوف، معاشيات ۽ فلسفي تي مقالا، اصلاحي افسانا، جلسن جون ڪارگذاريون، وفات ڪيل بزرگن جون سوانح عمريون، ۽ پراڻن بزرگن، اديبن ۽ عالمن جا علمي ۽ ادبي خط موڪلڻ گهرجن.

مذهبي منافرت ۽ سياسي چڪتاڻ کان پري رهڻ گهرجي.

فلسڪيپ سائيز تي، ڪاپي پاسي کان وڏو حاشيو ڇڏڻ گهرجي، باقي مٿان ۽ ڪاٻي پاسي ننڍو حاشيو ڇڏڻ گهرجي.

هر هڪ ورق جي هيٺين حصي تي اٽڪل ۸ سٽن لکڻ جيترو حاشيو ڇڏڻ گهرجي، جيئن اضافي ۽ ترميم يا حاشيہ لکڻ ۾ تڪليف نہ ٿئي.

ڪاغذ جي هڪ پاسي تي، سهڻي رسم الخط ۾ ۽ صاف نموني ۾، سٽن جي وچ ۾ وٿي ڇڏي مضمون لکڻ گهرجي، جيئن هٿ نقل ڪرڻ ۾ سولائي ۽ تڪليف نہ ٿئي.

عربي، فارسي، اردو، انگريزي ۽ هنديءَ تان بهترين مقالا ۽ افسانا ترجمو ڪري موڪلي سگهجن ٿا. ترجمن سان بہ ادب ۾ بهترين اضافو ڪري سگهجي ٿو.

مٿي ڪنڌ تي ڪهي پاسي تي پنهنجو نالو صاف لکو. ترجمو ڪريو تہ اصل مقالہ نگار جو نالو، ۽ جنهن ٻوليءَ تان ترجمو ڪريو ان ٻوليءَ جي وضاحت فرمايو.

ڪوشش ڪري، علامتون (دم، اڌ دم، وغيره) ڏيڻ گهرجن.

مناسب هنڌن تي پيرائون قائم ڪرڻ گهرجن. هڪ پيرا کان پوءِ ٻي پيرا، هيٺ پري، ٿوري وٿي ڇڏي آڻڻ گهرجي. ان لاءِ 'مهراڻ' جي مقالن ۽ افسانن وارو حصو ڏسڻ گهرجي.

مقالي جو عنوان مٿان لکڻ گهرجي. مضمون ۾ هيٺ اگر ننڍا ننڍا ذيلي عنوان اچن تہ اهي صاف طرح لکڻ گهرجن، ۽ انهن هيٺان ننڍي ليڪ آڻڻ گهرجي.

سنن ۾ ڪجهه وٽي هڻڻ گهرجي، ڇا لاءِ ته لفظي تبديل ۽ صحت، اضافي ۽ ترميم لاءِ ڪجهه جڳهه ڇڏيل هوندي ته پوءِ ڪم ۾ سولائي ٿئي ٿي.

قابل اشاعت مواد جو اطلاع عرض رکيو ويندو، ۽ ناقابل اشاعت مواد گهرُ ڪرڻ تي واپس عرض رکيو ويندو.

نوٽ- 'مهراڻ' جي ڪرمفرما بزرگن جو موڪليل مواد دلي ۽ دماغي ڪاوش ۽ فني تخليق جو شاهڪار ٿئي ٿو، ان جو اعتراف هر ذي علم ماڻهو ڪري رهيو آهي، تنهنڪري مناسب اهو نظر آيو آهي ته حفاظت جي لاءِ مواد 'رجسٽرڊ' ڪري موڪليو وڃي — پيءِ حالت ۾ عام طور به مواد موڪلي سگهجي ٿو. — والسلام.

پتو: غلام محمد گرامي، ايڊيٽر ٽماهي "مهراڻ"، ٣- سول لائينز، حيدرآباد، سنڌ.

تبصرا

ڪافي. مصنف مخدوم محمد زمان صاحب ’طالب المولا‘؛ صفحا ٢١٧، ڊبل ڪرائون؛ گيٽ اپ دلڪش ۽ نفيس، تصويرن سان؛ مجلد، رنگين ڪور سان، ڪاغذ اعليٰ قسم جو؛ قيمت ست روپيا. ملڻ جو هنڌ: بزم ’طالب المولا‘، امين منزل، گاڏي کاتو، حيدرآباد سنڌ.

حضرت طالب المولا جي نام نامي اسم گرامي ڪان هر اهل علم آشنا آهي. پاڻ علم و فن، جمال و ڪمال، سيرت ۽ صورت، فڪر و نظر جي خيال ڪان اعليٰ درجي جا انسان آهن. سندن علمي ۽ ادبي خدمات جو سلسلو وسيع آهي. سندن ڪلام، جمالياتي نقطہ نظر سان نهايت نفيس ۽ معياري، دلنشين ۽ ڪيف آور آهي.

هن دور ۾ پاڻ ڪافي گو شعراء جا سرموڙ آهن. سندن ڪافيون فن ۽ مواد، هيئت ۽ اسلوب جي نقطہ نظر سان پنهنجو مٽ پاڻ آهن. سندن ”ڪافي“ ڪتاب محققانہ ۽ عالمانہ تصنيف آهي.

مفصل طور بحث ڪرڻ ڪان اڳ، هت رڳو ايترو عرض ڪرڻ مناسب ٿو سمجهان تہ اصل ۾ بيت، ڪافي، وائي ۽ ان قسم جون ٻيون صنفون، سنڌي شاعريءَ جون پنهنجون ۽ پراڻيون صنفون آهن. اسان جي بزرگن کي اهو شرف حاصل آهي جو انهن پنهنجي جذبات ۽ واردات جي پيش ڪرڻ لاءِ ’رس ۽ رهاڻ‘ کي قائم رکندڙ سوليون، سهڻيون، شيرين ۽ دلنشين صنفون بنايون. سنڌي شاعريءَ ۾ ڪافيءَ ۽ بيت کي بنيادي مقام ۽ معيار حاصل آهي.

ڪافيءَ جي تاريخي ۽ فني حيثيت اڄ تائين هڪ اختلافي مسئلو رهندو آيو آهي. ان موضوع تي هن ڪان اڳ جناب پير حسام الدين راشدي، منظور نقوي ۽ عبدالغفار راشديءَ جا مضمون ماهوار ”نئين زندگيءَ“ ۾ شايع ٿي چڪا آهن. ان طرح سيد عطا حسين موسويءَ ”ڪچ ڪوڏيون“ ڪتاب ۾ بہ هڪ مختصر مضمون لکيو آهي. ان ڪان سواءِ ڪلياڻ آڏوائيءَ جو ”فرنٽيئر گزيٽ“، جيڪب آباد، ۾ ٻہ قسطوار مضمون اچي چڪو آهي، ۽ ”مهراڻ“ رسالي جي پراڻي دور ۾ بہ هڪ اڌ مقالو آيل آهي. انهن سڀني اديبن ڪافيءَ جي فني ۽ تاريخي ارتقا ۽ سنا تي سهڻو بحث ڪيو آهي. جڏهن تہ اهي سڀ مقالا تمام مختصر آهن ۽ پنهنجي جامعيت جي لحاظ سان تشنہ آهن، تڏهن هڪ اهڙيءَ جامع ۽ مفصل تصنيف جي ضرورت هئي، جنهن ۾ ’ڪافيءَ‘ جي فني ۽ تاريخي ارتقا سان گڏ، ان موضوع سان وابستہ سڀ مختلف النوع مباحث ۽ مسائل بہ اچي وڃن، ۽ ڪابہ تشنگي باقي نہ رهجي وڃي. شڪر جو مقام آهي جو هن دور جي عظيم صاحبِ فن، شاعر ۽ سخن شناس بزرگ، حضرت مخدوم طالب المولا، هيءَ مفصل، جامع ۽ مستند پيشڪش تصنيف فرمائي آهي. هي ڪتاب، پنهنجي صوري ۽ معنوي

حيثيت سان، ڪافيءَ تي مڪمل ريسرچ ۽ تحقيق آهي. هن ڪتاب جي افاديت ۽ معياري حيثيت هن مان ظاهر آهي تہ برصغير پاڪ جي ڪنهن بہ عالم ۽ محقق ان تي وسعت ۽ جامعيت سان بحث نہ ڪيو آهي.

’ڪافي‘، سنڌ کان ٻاهر، ملتان ۽ پنجاب ۾ پڻ ڳائي وڃي ٿي. خواجہ غلام فريد، بلا شاهہ، سلطان باهو ۽ شاهہ حسين جون ڪافيون ملتاني ۽ پنجابي زبان ۾ ڳايون وڃن ٿيون. خواجہ غلام فريد جي ديوان مرتب ڪندڙ، علامہ حفيظالرحمان بهاولپوريءَ بہ ديباچي ۾ ڪافيءَ جي صنف تي ڪوبہ بحث نہ ڪيو آهي. ان کان سواءِ پنجاب ايڪڊمي، لاهور، مان ”ڪافيان شاهہ حسين“ نالي ڪتاب شايع ٿيل آهي، پر ان ۾ بہ ڪافيءَ متعلق بحث موجود نہ آهي. ان طرح هن دور جي وڏي اديب ۽ محقق، سيد عابد علي عابد، رسالي ”استقلال“ لاهور، ۾ بہ چار قسطون ڪافيءَ متعلق لکيون آهن، پر انهن جو حال ساڳيو آهي؛ فقط جمالياتي حيثيت سان بہ چار پيرائون لکي سگهيو آهي.

انهن سڀني جي مقابلي ۾، حضرت طالب المولا ٻن سون صفحن تي مشتمل بحث ڪري، ڪافيءَ متعلق هرهڪ مسئلي ۽ فني معاملي تي روشني وجهي، هڪ اعليٰ علمي مثال قائم ڪيو آهي.

ڪافيءَ متعلق فقط ايترو عرض ڪرڻ ضروري ٿو سمجهان تہ سندس فني ۽ تاريخي ارتقا ۽ سٽا متعلق عالمن جا ڪيترا بہ اختلاف هجن، پر سندس معنوي ۽ باطني رس رهاڻ، جذب ۽ ميناج، نڪتہ آفريني ۽ جذبات نگاري، سادگي ۽ پختگيءَ ۾ تہ ڪوبہ اختلاف ٿي نٿو سگهي. ڪافيءَ جي اها صورت ۽ معنوي حيثيت سوز و ساز، راز و نياز جي رنگين ۽ محبت آفرين واردات ۽ مشاهدات، جذبات ۽ ڪيفيات سان وابستہ آهي.

ڪافيءَ جي فن متعلق مصنف اهو ئي ڪامياب ٿي سگهي ٿو، جو صاحب سوز، اهل درد ۽ اهل دل هجي؛ جنهن جي دل جي دنيا محبت آفرين واردات ۽ ڪيفيات جو آماجگاهہ هجي؛ جنهن جا باشعور جذبات حسن و عشق جي آويزش کان زخميل ۽ قتيل هجن؛ ۽ جنهن جي طبيعت ۾ ذوقي ۽ وجداني ڪيفيتون جلوہ ريز هجن. ان کان سواءِ، ڪافيءَ جو تعلق سنڌي زبان جي هڪ خاص سلاست آميز، مواد ۽ لهجي سان بہ آهي. ڪافيءَ جي زبان ۾ جزالت ۽ لطافت، لفظن جي لوچ ۽ نرمي، انداز بيان جو ميناج ۽ رس ٿئي ٿو. ڪافيءَ جي زبان قافيہ دار لفظن جي فراوانيءَ، محاورن جي ندرت ۽ اصطلاحن جي اشاريت سان ڀنجي ٿي. شيرين ۽ دلنشين بندشن ۽ ترڪيبن ۾ حسن و عشق، هجر و وصال جا دقيق ۽ تصوف جا عميق عارفانہ ۽ عاشقانہ معاملا بيان ڪري سگهجن ٿا. ان لاءِ ضروري آهي تہ ڪافيءَ سان تعلق رکندڙ عالم ۽ شاعر، ڪافيءَ جي زبان ۽ لهجي جو بہ عالم ۽ ماهر هجي. افسوس هي آهي تہ موجودہ دور ۾ ڪافي گو شاعر، مقدار جي لحاظ سان تہ هزارين ملي سگهن ٿا، پر فن ۽ لسان جي حيثيت سان سندن ڪافيون ’ڪافيون‘ نہ آهن. ان حيثيت سان بہ حضرت طالب المولا جن پنهنجي معاصرين

کان گهڻو ٻلا آهن، ۽ سنڌي زبان ۽ محاورات فني حيثيت سان اهي ئي آهن، جي ڪافيءَ جي فن سان نسبت رکن ٿا. اهوئي سبب آهي جو پاڻ ان موضوع تي دل کولي بحث ڪري سگهيا آهن، ۽ مقابلتاً ٻين بزرگن فقط مختصر مضمون لکيا آهن.

ڪافيءَ جي فن متعلق ٻيو هڪ اهم مسئلو هي آهي ته راڳ ۽ ڪافي ٻئي لازم و ملزوم آهن. سنهنجي ذاتي راءِ موجب، راڳ کي اوليت حاصل آهي؛ ڇا لاءِ ته اول ڳائڻ جي يا جهونگارجي ٿو، پوءِ ڪافي لکجي ٿي. ان ڪري، جيڪو ڪافي گو شاعر راڳ ڄاڻي ٿو، سُرَ تار جو ڄاڻو آهي، سريلو آهي، ڇگو ڳائي سگهي ٿو يا سُرَ تارَ ۾ جهونگاري سگهي ٿو، اهوئي ڪافيءَ کي نباهي سگهي ٿو. باقي جن ۾ نه سُرُ آهي نه تار، نه سوز نه ساز، انهن جي ڪافين ۾ نڪو فن آهي، نڪو حظ آهي؛ اهي بيسُرا، ’ڪورا چٽ‘، ڪافين ۾ ڪهڙيون ڪهڙيون حماقتون ٿا ڪن، ان کان ڳائڻا ۽ سريلا ساڳهو واقف آهن. سنهنجي راءِ اها ٻه آهي ته راڳ کان سواءِ ڪافيءَ جي ڪا تعريف صحيح ئي ڪانه ٿي ڪري سگهجي. خوشيءَ جو مقام آهي ته حضرت طالب المولا، ان معيار تي ٻه يڪتائيءَ جا مالڪ آهن. سنڌن ترنم ريز طبع آهي، ۽ نغمه سنج دل. اهوئي سبب آهي جو سنڌن نه فقط ڪلام ۾ سوز ۽ ساز آهي، پر ان سان گڏ ڪافيءَ جي، فن تي عبور آهي. ان جي مقابلي ۾، بيسُرن جي ڪلام ۾ نه آهي فن نه صحت، نه رس نه رهاڻ، نه اثر نه جذبو، نه حقيقت نه معنيٰ اهڙن جو ڪلام ڦوڳ ۽ آلوٽو پيتُ آهي؛ نه ڳائڻ جي قابل، نه خوش ذائقه. ڪافيءَ تي لکڻ لاءِ طبيعت جي سلامتي، دل و دماغ جي تازگي گهرجي؛ ڇا لاءِ ته انساني جذبات ۽ وجدان لاءِ صوتي اثرات ۽ نغمه ريز ترڪيبون ئي اثرانگيز ثابت ٿين ٿيون. ان حيثيت سان، طالب المولا جو ڪلام انساني ذهن لاءِ سوز ۽ ساز جي تندن کي ڇيڙي ٿو. اهوئي سبب آهي جو حضرت طالب المولا ڪافيءَ جي ڇنڊڇاڻ ۽ تجربي ۾ فني حيثيت سان ڪامياب رهيا آهن.

ڪتاب ”ڪافي“ هيٺين مختلف عنوانن هيٺ ترتيب ڏنو ويو آهي: سنڌي تهذيب، سنڌي ٻولي، موزون ۽ غير موزون شاعري، بيت، وائي، ڪافي، ڪافيءَ جي ساراهه، ڪافيءَ جي پيچ-گهڙ، ڪافيءَ جا گهاڙيتا، ڪافي لکڻ جو طريقو، ڪافيءَ جو مضمون، ڪافيءَ جي زبان، لفظ ۽ انهن جا اُچار، ڪافي ۽ گيت، ڪافيءَ جي ڳائڻ جو طريقو، ڪافي ۽ راڳ ۽ راڳيندڙ، ڪافي ۽ ساز، سريلو آواز، ٻيا ڳائڻا ۽ ڪافير. انهن عنوانن هيٺ، ڪافي ۽ ان جي فني حيثيت متعلق نهايت محققانه بحث ڏنل آهي. ان کان پوءِ راڳ متعلق ٻه عنوان آهن: راڳ ۽ بيماريون، راڳ جي وسيلي علاج. آخر ۾ ميڙ-چونڊ، واڌارا، حياتيون، اپتار جا عنوان آهن.

ڪافي ڪتاب ۾ هڪ ٻي جدت کان پڻ ڪم ورتل آهي. اها ڪوشش علمي طور هڪ مبارڪ ڪوشش آهي. ان ۾ نيٺ سنڌي بدل پيدا ڪيا ويا آهن، جي هر خيال کان مناسب ۽ موزون آهن. جڏهن ته ڪثرت استعمال جي ڪري ساڳهو عربي ۽ فارسي ۽ انگريزي لفظن سان مانوس ٿي ويا آهن، تڏهن انهن کي هنن نون لفظن کان ڪجهه اجنبيت ضرور محسوس

ٿيندي، جا اميد تہ استعمال ڪان پوء ختم ٿي ويندي. ٺيٺ سنڌي لفظ عنوانن ۾ هن طرح آندل آهن: فهرست - ڇاڻ؛ فٽ نوٽ - واڌارا؛ انتساب - سَچ؛ شڪريہ - ٿورا؛ ضميمو - ميڙ چونڊ؛ فرهنگ - اپٽار؛ پيش لفظ - اڳياڙي؛ سوانح عمري - حياتيون؛ تنقيد - ڇنڊ ڇاڻ؛ تقطيع - وَڍَ ڪُٽَ؛ تقليد، آهل؛ گرامر - جوڙجڪ؛ اشتقاق - پيچ گھڙ؛ وزن - ڳهاڙيتو.

ڪتاب پنهنجي جامعيت ۽ افاديت جي لحاظ سان هڪ معياري چيز آهي. اصليت جي لحاظ سان، سنڌي زبان جي انهن چند ڪتابن ۾ شمار ٿي سگهي ٿو، جي نڪو ترجمو آهن ۽ نڪو تاليف.

هن تصنيف تي اسان حضرت مخدوم صاحب جن کي مبارڪ ڏيون ٿا. ليز بزم طالب المولا جي ڪارڪنن پڻ ڪيرون لهڻيون، جن هن ڪتاب کي شايان شان نموني ۾ شايع ڪري، ادبي خذمت جو عمدو مثال قائم ڪيو آهي.

ڪتاب، ”ڪافيءَ“ جو انتساب حضرت مخدوم مولانا غلام محمد سائين رحمة الله عليہ ڏانهن ڪيل آهي. ان جو عنوان ”سَچ“ آهي. ’سَچ‘ نهايت موزون ۽ لذيذ آهي، جنهن ۾ ادب ۽ احترام جو قرينو انتساب ڪان وڌيڪ موجود آهي.

سنڌ ۾ ڪتاب بابت حضرت طالب المولا جن، پنجن صفحن تي، ڪتاب متعلق پنهنجا خيال ظاهر فرمايا آهن؛ ۽ ان ڪان پوء ڪتاب جي فهرست، ’ڇاڻ‘ جي عنوان سان ڏنل آهي. ڪتاب جي شروعات حضرت علامہ آء. آء. قاضي صاحب جن جي ’تقديمي ارشادات‘ سان ٿئي ٿي، جن ۾ پاڻ لغوي حيثيت سان مختلف زبانن جي اشتقاق تي روشني وجهي ڀڌايو اٿن تہ ٻولين جا لفظ پاڻ ۾ معنوي حيثيت سان ڀهم آهنگي رکن ٿا. سندن ڏسيل طريقي تي اگر ڪو ادارو مڪمل تحقيق جو ڪم هٿ ۾ کڻي ۽ ٻولين جو تقابلي مطالعو ڪري، تہ هوند هڪ نئين چيز پيدا ٿي پوي - پر سنڌ ۾ اهڙي اميد آهي ’پيرن ڪان پيرن گهرڻ‘ وانگر.

”ڪافي“ ڪتاب هوندي تہ ’ڪافيءَ‘ جي فني ڇنڊ ڇاڻ متعلق آهي، پر ان سان گڏ سنڌي زبان جي لغت ۽ تاريخ، اصطلاحات ۽ محاورات متعلق بہ منجهس ڪافي تحقيق ۽ ڇنڊ ڇاڻ ڪيل آهي. زبان سان تعلق رکندڙ مختلف النوع مسئلا زير بحث آڻي، اهل علم حضرات لاءِ معلومات جو نئون رنگ پيدا ڪيو ويو آهي. ”ڪافي“ ڪتاب ۾ ڪيترا اهڙا علمي ۽ فني مسئلا ۽ مشورا آيل آهن. جن کي ’نوادرات ۽ تفردات‘ ۾ شمار ڪري سگهجي ٿو. ’زبان‘ متعلق سندن مخلصانہ راءِ آهي:

”ڪجهہ وقت ٿيو آهي تہ اسان جا اديب ۽ شاعر ٺي سنڌي زبان کي بگيڙڻ لڳا آهن.“ سندن اها دعوا، محض دعوا نہ آهي، پر مثالن سان ثابت ڪيو اٿن تہ واقعي اسان جا اديب زبان جي صحت ۽ انشاء متعلق ڪنهن بہ اصول ۽ قاعدي جا پابند نہ آهن. موجوده دور جي اجائيءَ ڪج بحثيءَ متعلق فرمائين ٿا:

”ڏاڍي ڏک سان، مگر لکڻو ٿو پوي تہ اسان کي ٺلهو اجايو بحث ڪرڻ جو ڏانءُ اچي، تورتڪ سان تہ ڇاٽون ٺي ڪولہ، بلڪ ان کي سمجهون بہ ڪونہ! يعني تورتڪ

جي پردي ۾ ذاتي ضد پاڙڻ لاءِ صرف ترديد ڪندا آهيون، ۽ روسال ۾ ويڙهيل حملا، ڀر فائدي ڏيڻ ۽ وٺڻ مان بلڪل ڪونه چاڻون. نه رڳو ايترو، پر فقط صحيح نتيجي تي به پهچي ڪونه سگهون. ان هوندي به ڪي آگرين تي ڳڻڻ جيترا اديب، شاعر ۽ زبان جا ڄاڻو اڃا به موجود آهن. پر پنهنجي ماري ڪير پڏي!"

ان سلسلي ۾ لکن ٿا:

"پيرسن ۽ گوشه نشين اديبن، شاعرن، عالمن جي علم ۽ تجربي مان هن وقت اڪثر ڪو به شخص فائدو ڪونه ٿو وٺي انهيءَ محروميءَ جو فقط هڪ هيءُ ئي سبب آهي جو اسان جي قوم 'زنده پرست' هئڻ بدران رڳو مرده پرست آهي. هوءَ رڳو جنازي نماز پڙهي، فاتحائون ڪري، ختما ڪائي، ۽ ورسيون ملهائي: انهن رسمن ۾ مس پوري آهي، ۽ پنهنجو وقت 'قصيدي گوئيءَ' ۾ ئي وڃايو ڇڏي."

وائيءَ ۽ ڪافيءَ متعلق لکن ٿا:

"اسان جا ڪيترا ئي اهڙا شاعر به آهن، جيڪي وائيءَ ۽ ڪافيءَ جي نالن ۾ اهڙيون شيون لکن ٿا، جن جي مضمونن، محاورن، استعارن، جملن ۽ لفظن جو وائيءَ ۽ ڪافيءَ سان ڪو به واسطو نه آهي."

اميد ته اسان جا ڪافي‌گو شاعر پنهنجن فني شاهڪارن کي فني طور ڪافي ۽ وائيءَ جي اصولن موجب لکڻ جي ڪوشش ڪندا.

ان ڪان پوءِ 'سنڌي تهذيب' جي عنوان هيٺ، سنڌ جي قديم نقشي ڏيندي، سنڌي تهذيب جي قدامت ۽ عظمت تي مختصر مگر سهڻو بحث ڪيل آهي.

ان ڪان پوءِ سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ متعلق بحث آهي. سنڌي زبان جو سنسڪرت سان تعلق ڪهڙو آهي اهو اڄ سوڌو اختلافي مسئلو شمار ٿيندو اچي ٿو. حضرت مخدوم صاحب جن جي تحقيقي راءِ آهي ته "سنسڪرت پاهرين ٻولين مان ٺهيل آهي، ۽ سنڌي زبان اصل ئي جدا هئي، نه سنسڪرت جي بگڙيل صورت."

ان ڪان پوءِ سمن جي دور جي شاعريءَ ۽ زبان تي بحث ڪيو ويو آهي. درويش پرئي (۹۰۳ھ)، قاضي قاذن (۹۵۸ھ)، لاکي لطف‌الله ۽ حضرت مخدوم نوح رحه (۹۹۸ھ)، شاه ڪريم (۱۰۳۲ھ)، شاه عنايت رضوي (۱۱۶۰ھ)، شاه ڀٽائي (۱۱۶۵ھ)، پير بقا (۱۱۹۸ھ) جو ڪلام ۽ انهن جي سليس شاعري پيش ڪري، سمن جي دور ڪان وٺي ڪلهوڙن تائين سلسلهءِ ارتقا پيش ڪيل آهي.

دراصل انهن دورن جي شاعري ۽ انهن جي لساني حيثيت هڪ اهم ۽ بحث طلب موضوع هو، جنهن کي حضرت مخدوم صاحب جن مختصر طور بيان ڪرڻ فرمايو آهي، ورنه انهن دورن جي لساني ڇنڊڇاڻ ۽ شعري تشڪيل ۽ ارتقا تي مڪمل ۽ جامع بحث جي ضرورت آهي. اسان جي شاعريءَ جي ارتقائي تاريخ، انهن دورن جي تنقيد ۽ تحقيق ڪان سواءِ

تشنه رهجي ويئي آهي. جڏهن ته اهو موضوع خالص لساني آهي ۽ ڪافيءَ جي موضوع سان به تعلق رکي ٿو، ان لاءِ سنهنجو ذاتي طور عرض آهي ته ٻئي ايڊيشن ۾ ان متعلق ڪجهه تفصيل سان ۽ ناقدانه طور بحث ڪيو وڃي ته بهتر ٿيندو. ان لاءِ به حضرت مخدوم صاحب جن ئي ڪوشش ڪرڻ فرمائين ته بهتر.

ان مبحث جي آخر ۾ هن دور جي چند شاعرن جو ڪلام پيش ڪيو ويو آهي، جن جي زبان 'سليس سنڌي' آهي. ان سلسلي ۾ ڪجهه بيت آندل آهن. انهن شاعرن جو ڪلام سليس ۽ شسته بيشڪ آهي، پر انهن سان گڏ مستند ۽ معياري شاعرن جي ڪلام جو اندراج زياده وقيع، وزندار، مستند ۽ معتبر سمجهڻ ۾ اچي ها، باالخصوص هھڙيءَ معياري تصنيف لاءِ ان قسم جو انتخاب اچا به معياري ۽ عظيم هئڻ گهرجي. سنڌيءَ ۾ ان قسم جو ڪافي مواد موجود آهي. ڪلهوڙن جي دور کان وٺي، ميرن جي دور تائين، ۽ ان کان پوءِ انگريزن جو دور، اچ سوڌو، سنڌي شاعريءَ جي سليس ۽ سلوڻي، دلنشين ۽ دلڪش شاعريءَ سان ڀريو پيو آهي. ان باب ۾ مٿين شاعرن جا آيل بيت به تنقيدطلب آهن. انهن ۾ فن جون ڪچايون موجود آهن. زبان جي صحت ۽ زبان جي سلاست سان گڏ، لفظن جو انتخاب ۽ موضوع جي تراش خراش، مواد جي بندش ۽ ترڪيبن جي برجستگي ضروري چيزون آهن. رڳو غير مانوس، غريب الاستعمال لفظن جو سهيڙڻ ڪمال نه آهي.

نياز همايونيءَ جي بيت ۾ 'ابهام' آهي. درد دريشائيءَ جي بيت ۾، 'چند ود يا' موجب اکرن جي واڌ آهي. موتي پرڪاش جي بيت ۾ 'ٽپڪيو ٽپڪيو ٽي پٽان'، شعريت کان خالي آهي. بيتن جي انتخاب جي ان سقم کي مدنظر رکي، پاڻ لکن ٿا:

"هن موقعي تي شاعريءَ جي فن کي ڪونه ڏسڻو آهي، پر زبان تي غور ڪرڻو آهي."

اسان جو عرض آهي ته ان موقعي تي خود حضرت طالب المولا جن جي ڪلام مان انتخاب اچڻ گهرجي ها. علمي طور خود مصنف جا مثال به ڏبا آهن. ان کي معيوب نه سمجهيو ويو آهي.

ان کان پوءِ موزون ۽ غير موزون شاعريءَ تي بحث آهي. ان ۾ سنڌ جي نيٺ شاعرانه تلميحات ۽ ٻاهران آيل موضوعات تي بحث آهي. لکن ٿا:

"موزون شاعري ڌارين آهي. ان ۾ هتراڏو ئاهيل ڳالهيون آهن، ۽ هند هند اهل ڪرڻي پوي ٿي، جي سڀ بي بقا شيون آهن. موزون شاعريءَ ۾ گل و بلبل جو بيان، ساغر و صراحي جو ذڪر، گلگشت و لاله زار ۽ شاهد بازيءَ جون ڳالهيون هونديون آهن — اهي سڀ شيون ٻاهريون آهن."

هن ملڪ جي شاعريءَ متعلق لکن ٿا:

"اسان جي شاعريءَ جو انهن شين سان ڪو به واسطو ڪونه آهي. اسان جو ماحول به پنهنجو ته رسمون ۽ رواج به پنهنجا، عشق ۽ محبت جا دستور به پنهنجا ته تصور ۽ تخيل به پنهنجا، نظارا به پنهنجا ته اشارا به پنهنجا. هت خشڪ جبل، واريءَ جون

پٺون، بيابان، ڪنڊا، ڪرڙ، ڪٻڙ، ليون، ليار، پير، درياءَ ۽ واهڙ آهن. اسان وٽ عورت عاشق، ۽ مرد معشوق آهي. ايراني شاعريءَ ۾ بيجا شڪايت، سخت گلا، محبوب تي الزام رکڻ ۽ کيس ظالم، جلاد، بيدرد، بيوفا سڏڻ جائز. ايراني شاعريءَ ۾ رقيب جو تصوّر ايڏو ته گندو ۽ ذليل ڪارنامو آهي، جنهن جي حد ئي ڪانه آهي. اهو ايڏو ته بيغيرتيءَ جو ثبوت آهي، جو هڪ ئي مثال بس آهي."

"اسان جي شاعريءَ ۾ التجائون، صدائون، سڏيون تمنائون، مدعائون ۽ رڳيون دعائون آهن. گلا ۽ شڪايت جي بدران، سيبائيندڙ ڏک ڏوراپا به آهن ته ميارون به، پر محبوب کي ريجهائيندڙ ۽ پرچائيندڙ: نڪا توکبازي هوندي آهي نه ٺٺول."

ڪهڙي نه سهڻي تصوير آهي سنڌي شاعريءَ جي! ڪاش، اسان جا شاعر ڪو توجهه ڏين!

ان کان پوءِ ٻوليءَ جي اصليت متعلق بحث آهي، جنهن ۾ سندن چوڻ آهي ته ٻاهرين محاورن، اصطلاحن ۽ بيجا ترڪيبن جي استعمال کان پرهيز ڪرڻ جڳائي. ان سلسلي ۾ هڪ مولويانه زبان جو شگفته مثال به ڏنو ويو آهي. عالم سڳورا ته ضرور علمي زبان لکندا!

اصل ۾ 'زبان' ۽ ان جو استعمال، وڏو مسئلو آهي. اسان جي سنڌي زبان جامعيت جي لحاظ سان وسعت پذير آهي. اسان جي زبان عربي، فارسي، ترڪي، هندي، سنسڪرت، بلڪ انگريزي زبان جا لفظ به سهيڙي چڪي آهي. "تداخل الفاظ" به هڪ اهم موضوع آهي، ان کي لسانيت جا ڄاڻو ڄاڻن ٿا. موجوده دور جي سنڌي زبان پنهنجي سرمايه داريءَ جي لحاظ سان برصغير هند و پاڪ جي سيني زبانن کان گوءِ کڻي وئي آهي. عربي ۽ فارسي زبانون يورپ جي سيني زبانن کان متاثر ٿي چڪيون آهن، باالخصوص فرينچ زبان جو ادب ۽ لغت ته عربي ۽ فارسي زبانن ۾ سرايت ڪري چڪا آهن. انهن جي مقابلي ۾ سنڌي زبان سڀ کان زياده عربي ۽ فارسي زبانن کان لفظ ورتا آهن. تداخل جو اهو اصول عمومي آهي، ۽ هر علمي زبان لاءِ ڪليل آهي. ان موجب هندو پنهنجا هندي ۽ سنسڪرت جا لفظ آڻين ٿا، ۽ مسلمان عربي ۽ فارسي لفظن جي آميزش ڪن ٿا. بهرحال موجوده سنڌي زبان نهايت وسعتمند ۽ سدا شاهوڪار زبان آهي، جنهن فاتحانه انداز ۾ ڪافي 'مال غنيمت' سهيڙيو آهي. ان ۾ ملا ۽ مولوي، واعظ ۽ اديب، شاعر ۽ سگهڙ، صحافي ۽ خطيب، هندو ۽ مسلمان، نت نوان اضافا ڪري رهيا آهن، ۽ اهو سلسلو هلندو رهندو.

هڪ خاص ڳالهه جا چئي ويئي آهي سا هيءَ ته "سنڌي زبان ڪچو سون آهي". بيشڪ، پر ان لاءِ ڪو مستند ۽ مدلل بحث ڪرڻ گهرجي ها. اهل علم ڄاڻن ٿا ته سنڌي زبان جي 'سون' سان اهي ڳهڻا ٺهيا آهن، جن جي حسن جي حد ئي ڪانهي! مٿس هيرن ۽ موتين (عربي ۽ فارسي ۽ ٻين زبانن) جي جڙَ به اهڙي ڪئي ويئي آهي جو سنڌي زبان هڪ 'ڪُنڍَڻ' بنجي پيئي آهي. پنجابي، بهاولپوري، ملتاني، گجراتي، پشتو، بلوچي، سرهتي، ڪڇي، وغيره زبانون ته اچا پيئون ساڻ سينگار سکن.

ان کان پوءِ 'بيت' ني فصل آهي. بيت ۽ دوهي جي فني تعريف، مثالن سان، نافذانه طور ڏني ويئي آهي. ان ۾ ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جي 'تسامحات' جي اصلاح ڪئي ويئي آهي. گربخشاڻيءَ لکيو آهي:

"دوهي جي معنيٰ آهي ٻيٽو، يعني 'مثنوي'. هڪ دوهي ۾ ٻه ٻه مصرعون گهرجن، جن جي پچاڙيءَ ۾ 'ساڳيو قافيو' هئڻ گهرجي".

ان کان پوءِ گربخشاڻيءَ مٿينءَ تعريف جي مناسبت سان ڪوبه هندي ۽ سنڌي دوهڙو نه آندو آهي. البته شاهه ڪريم جو بيت ڏنو اٿس، جنهن جا قافيا آهن لوڪ ۽ ٿوڪ. حضرت مخدوم صاحب جن تنقيد ڪندي، هن طرح اصلاح ڪئي آهي:

"ڊاڪٽر صاحب اهو غلط لکيو آهي ته مثنويءَ ۾ 'ساڳيو قافيو' هئڻ گهرجي، بلڪ هيئن لکڻ ڪپندو هوس ته 'ساڳئي نموني جو قافيو' هئڻ گهرجي — مثلاً آس، پاس، راس، وغيره."

ان طرح، شاهه جي دوهڙن تي لکندي جي گربخشاڻيءَ غلطيون ڪيون آهن، تن جي اصلاح مثالن سان ڪئي ويئي آهي، ۽ حضرت نوح رحه ۽ ماموئيءَ جا بيت پيش ڪري، ٻڌايو ويو آهي ته شاهه کان گهڻو اڳ بيت جي فني هيئت ۾ فرق پيدا ٿيو هو.

ان کان پوءِ 'وائيءَ' متعلق بحث ڪري، سنڌ جي اديبن جي غلطفهمين جي اصلاح ڪئي ويئي آهي. 'وائيءَ' جي تعريف فني طور ڪري، فيصلو ڪيو ويو آهي ته وائي ۽ ڪافي اصل ۾ هڪ چيز آهن، ۽ ڪافي ۽ وائي، بيت مان پيدا ٿيل آهن. اهو به ثابت ڪيو ويو آهي ته وائيءَ جو موجد شاهه لطيف نه آهي. ان بحث ۾ حڪيم عبدالغفار راشديءَ ۽ مرزا همايون بيگ جي نظريي جي پڻ اصلاح ڪئي ويئي آهي، جي ڪافي ۽ وائيءَ کي 'سنڌي غزل' سڏي چڪا آهن، ۽ ڪافيءَ ۽ غزل جي فني فرق تي ڪا نظر نه ڪئي اٿن.

مخدوم صاحب جن 'وايا' ۽ 'وارتا' جي معنيٰ رهڻ، ترسڻ، هئڻ، ڪم، پيشو، واپار، ٻوڪ، روزگار، اطلاع، رپورٽ، گفتگو، حالت ۽ ماجرا ڪري، مفهوم واضح ڪيو آهي. ان طرح 'وايو' ۽ 'وائي' جي معنيٰ 'هوا' ۽ 'پران' ڪري، ٻڌايو اٿن ته 'وائي' ۽ 'اهوئي' ۽ 'وهي' هڪ چيز چئي سگهجن ٿا. پر انهن جو وائيءَ سان ڪو تعلق نه آهي. ڪن عربي 'واءِ' مان 'وائي' اخذ ڪئي آهي. پر آخري طور مخدوم صاحب جن جي راءِ آهي ته

"خدا نتو ڀلائي ته لفظ 'وائي' مان 'وائي' نهيو آهي، جنهن کي سنڌيءَ ۾ 'ٻائي' به چوندا آهن. لفظ 'وائي' جي معنيٰ آهي، ٻولي ۽ سخن."

"وائيءَ جو گهاڙيتو به ٻائين وارو ئي آهي. فرق رڳو هيترو آهي ته وائيءَ جو ٿل به اڌ ٿئي ٿو — ڀرئين اڌ ۾ قافيو ۽ ٻيو اڌ بنا قافيي جي هوندو آهي؛ ۽ وائيءَ ۾ ٻن مصرعن بدران ٽي، چار يا وڌيڪ مصرعون به ٿين ٿيون".

"وائي بيت، مداح يا سنڌي قصيدن ـــ مثلاً ابوالحسن جي سنڌي ـــ مان نهي آهي، ڇو ته تنهي جو ڳالهه بتو ساڳيو آهي."

هي بحث قابل توجهه آهي. اديبن کي ان مسئلي متعلق پنهنجي راءِ ظاهر ڪرڻ گهرجي.

ان ڪان پوءِ ڪافيءَ تي بحث آهي. اهو بحث هن ڪتاب جو موضوع آهي. هن بحث ۾ مشهور مبهم المعاني مصرع "اره بره ڪنڪره" متعلق مخدوم صاحب جن ڪافي بحث ڪيو آهي، ۽ عڪسي فوتو به ڏنو آهي. حسام الدين راشدي ان کي سنڌ جو اڳاٽو شعر مڃي ٿو، جو فضل بن يحييٰ جي مدح ۾ چيل آهي. ان طرح ڊاڪٽر بلوچ جو به قريب قريب ساڳيو رايو آهي. دائود پوٽو صاحب چوي ٿو ته اهو بيت حضرت بلال رضي الله تعاليٰ عنه جو آهي، جو اصل ۾ حبشي زبان ۾ چيو ويو، ۽ ان جو ترجمو حسام بن ثابت ڪيو. پر مخدوم امير احمد صاحب جي تحقيق آهي ته حسام بن ثابت جي ديوان ۾ اهو شعر موجود ئي ڪونه آهي. بهرحال، ان شعر جي تحقيق اڃا تشنه تڪميل آهي.

ڪافيءَ کي "برهانپور کي سنڌي اولياءَ" جو مؤلف "سنڌ جو مقبول راڳ" سڏي ٿو. ان طرح، منظور نقوي ڪافيءَ کي موسيقيءَ جي هڪ ٺاٺ مان نڪتل راڳ سڏي ٿو. مخدوم صاحب جن لکن ٿا:

"پاڻنجي ٿو ته جئن پنهنجي هڪ خاص ايجاد ڪيل راڳ تي امير خسروءَ 'ڪافي' نالو رکيو، تئن اردو زبان ۾ به شاعريءَ جي هڪ پنهنجيءَ خاص صنف تي امير خسروءَ 'ڪافي' نالو رکيو آهي."

ان ڪان پوءِ خسروءَ جي تتبع ۾ سنڌي ڪافيون پيش ڪري، ثابت ڪيو ويو آهي ته انهن جا فني ڳالهيون هڪجهڙا آهن.

ان سلسلي ۾ حضرت مخدوم صاحب جن هڪ پراڻي ڪتاب جي ورق جو ذڪر ڪيو آهي، جنهن ۾ هندي ۽ گجراتي آميز زبان ۾ هڪ 'ڪافي'، 'والوغوث الپير' چيل آهي. اهو ڪتاب اصل ۾ اڄ به مون وٽ موجود آهي. ١٩٥٨ع ۾ اهو ڪتاب مون حضرت مخدوم صاحب جن کي پيش ڪيو هو. پاڻ ان ورق جي ڪافي نقل ڪري ورتائون. اهو ڪتاب مختلف گجراتي ۽ هندي زبانن جي نمرين، مدحن، ڪافين ۽ طويل قطعن تي مشتمل آهي، ۽ ليٿو ۾ ڇپيل آهي. زياده تر پنهنجي مرشد جي مدح ۾ ڪلام چيل آهي. اها ڪافي 'ڪمترين' شاعر جي آهي. سندس اصل نالو معلوم ٿي نه سگهيو آهي. ڪتاب جا ڪل ورق ٧٦ آهن، ۽ نهايت بوسيده آهي؛ ٩ع ڪان ٧٦ صفحي تائين موجود آهي. افسوس جو 'ڪمترين' شاعر جي احوال متعلق ڪنهن به تذڪري مان ڪجهه حاصل ٿي نه سگهيو آهي. ان ڪتاب ۾ 'گربي' عنوان سان به ڪافيون موجود آهن. حضرت طالب المولا جو ارشاد آهي ته

"انهيءَ ڪافيءَ کي جيڪڏهن شاهه جي رسالي ۾ لکيل واين جي نموني ۾ لکجي ته لکڻيءَ ۾ ڪو فرق نه ٿو ٿئي."

ان ڪان پوءِ، اها ڪافي شاهہ جي واين وانگر پيش ڪئي ويئي آهي.

حضرت مخدوم صاحب جن جناب عطا حسين شاهہ موسويءَ جي پيش ڪيل ڪافيءَ ۽ وائيءَ جي فرق سان اتفاق نہ ڪندي، ڪافي ۽ وائيءَ جا ڪيئي مثال پيش ڪيا آهن، ۽ ثابت ڪيو آهي تہ ٻنهي ۾ فقط گهاڙيٽن جو فرق آهي، باقي مضمون ٻنهي جو ساڳيو آهي. لڪن ٿا:

”نہ لفظ ٿا ٻئي قسم جا اچن، نہ محاورا، ۽ نہ خيال ئي ڪي جدا جدا آهن. وائيءَ جي مصرع هروڀرو هڪ سٽي ڪانہ ٿي ٿئي. مثلاً شاهہ جي رسالي ۾ هڪ وائي آهي، ان جي هر مصرع ۾ ٻہ ٻہ سٽون آهن. ڪافي ۽ وائي جيڪڏهن ٻہ جدا صنفون هجن ها تہ انهن ۾ مداح ۽ مولود وانگر مضمونن جو فرق بہ هجي ها، جيئن غزل ۽ هزل ۾ ٻہ شيون آهن، اگرچ ٻنهي جا گهاڙيٽا ساڳيا ئي آهن.“

”ڪافيءَ جي پيچ-گهڙ“ جي فصل ۾، ڪافيءَ جي فني تعريف متعلق، مسٽر غلام حسين سومري (هـ. م. نورمحمد هاءِ اسڪول، حيدرآباد)، مسٽر سدا رنگاڻي، سيد عطاحسين شاهہ موسوي، آخوند ربڏني (مجاور، درگاهہ حضرت مخدوم نوح رحہ)، سرشار عقيليءَ مولانا فضل احمد غزنويءَ جا رايا درج ڪري، پاڻ لکيو اٿن:

”مٿيان بحث ڪيتريقدر صحيح يا غلط آهن، ان جو فيصلو عالم ۽ اديب ڪندا.“

مسٽر سومري جو خيال دعاي ’ڪاف‘ ڏانهن ويو آهي، جنهن ۽ ’ڪاف‘ جا گهڻا لفظ آيل آهن. دعائي ڪاف، ۽ ڪاف جي لفظن مان ’ڪافي‘ ڪيئن نهي؟ دعا نثر ۾، پر ڪافي نظم ۾— ٻنهي جو باهمي فني ربط ڪيئن قائم ٿيو؟ اها دعوا بلا دليل آهي، سومري صاحب کي دليل ڏيڻ گهرجن ها.

پروفيسر سدارنگاڻيءَ ’ڪافيءَ‘ کي ’قناعت‘ جي معنيٰ ۾ آندو آهي، حالانڪ اهو تہ لغوي قرينو آهي: هڪ خاص شاعرانہ ۽ موسيقيءَ جي صنف تي اهو نالو ڪيئن آيو، ان لاءِ رڳو ڪافي معنيٰ قناعت چوڻ صحيح نہ چئبو. جناب موسوي صاحب جن ’ڪفہ‘ يعني ’دف جي ڪاٺي‘، جنهن ۾ گهنگهرو پيل هجن، ڏانهن توجهہ ڇڪايو آهي. ’اِستڪفوا‘ معنيٰ خيرات وٺڻ لاءِ هٿ ڊگهيرڻ ۽ فقير جو هٿ جي ترِيءَ تي پيسا وٺڻ: ان سان خود مخدوم صاحب جن اختلاف ڪيو آهي، ۽ واڌارا ۽ تشريح ڪئي اهي. ان تعريف مان ’ڪافيگو‘ مسڪين فقراء جي پنڻ ڏانهن تہ اشارو ٿي سگهي ٿو، پر فني ۽ لغوي قرينو موجود نہ آهي. پنڻ لاءِ رڳو ’ڪافي‘، ڪافي نہ آهي. ڳائڻ وڄائڻ جا ٻيا بہ ڪيئي طريقا آهن، جي پنڻ وارا استعمال ڪن ٿا. ان طرح ’ڪفہ‘ ۽ ’دف جي ڪاٺيءَ‘ مان بہ تعريف واضح نہ آهي:

آخوند ربڏني ’ڪفي‘ سان ڪافي بيان ڪئي آهي.

”ساهميءَ جي ٻنهي پڙن جو برابر هئڻ، امڪان آهي تہ شعر جي ٻنهي مصرعن جي هموزن ۽ توري تڪي تڪن ناهڻ کي ’ڪفي‘ مان ’ڪافي‘ ٿي ويو هجي. ’ڪافي‘

جي مادي جو اشتقاق آهي ’ڪفوا‘ جنهن جي معنيٰ به ٽيندي ساهميءَ جا پيئي پڙ برابر؛ ٺنهڪري اصطلاح ۾ انهيءَ معنيٰ جي لحاظ سان ڪنهن خاص نظم جو نالو ڪافي رکيو ويو آهي، ڇو ته هرهڪ مصرع جون حرڪات سڪنات ۽ وزن هڪجيترا ۽ هموزن آهن.“

آخوند صاحب شعر جي ٻنهي مصرعن ڏانهن توجهه ڇڪايو آهي. ٻنهي مصرعن مان ستدن مطلب ڪهڙو آهي؟ غزل جي شعر ۾ ٻه ٽڪون ۽ ٻه مصرعون البته چٻيون آهن، پر ’ڪافيءَ‘ جي اوائلي مثالن ۾ ان جي پابندي نه آهي. غزل جي هڪ شعر ۾ پيئي مصرعون هموزن ٿين ٿيون، فقط مطلعو همقافيه ٿئي ٿو. ڪافيءَ جو مطلعو ته بنهه هڪ سٽو ۽ هڪ ٽڪو ٿئي ٿو. ڪٿي ڪٿي، ’مستزاد‘ وانگر، ڏيڍو ۽ سوايو مصرعو به ڪافيءَ ۾ اچي ٿو. مطلع ۾ ٻه ۽ اڳتي ٻه، جئين هن دور ۾ موجود آهي.

ان طرح ڪافيءَ جا مصرعا، ٽن-ٽن چئن-چئن سٽن وارا، همقافيه به ٿين ٿا. اِتي ساهميءَ جي ٻن پڙن جو برابر هئڻ، شعر جي قافين ۾ اختلاف جو هجڻ، وغيره، قرين قياس نٿو نظر اچي. البته ائين به چئي سگهجي ٿو ته اوائلي دور ۾ ڪافيون نهايت ساديون چٻيون هيون ۽ انهن ۾ فقط ٻه ٽڪون هونديون هيون، پر انهن ۾ به ٽل ڪان پوءِ ’ساهمي جي پڙن وارو توازن‘ نه رکيو ويندو هو — هڪ سٽ هڪ وزن ۾ ته وراڻو ٻئي وزن ۾. ان طرح، ”هرهڪ مصرع جون حرڪات سڪنات ۽ وزن هڪجيترا ۽ هموزن آهن“ جي تعريف به ’ڪافيءَ‘ جي فن ۽ تشڪيل سان وابسته نه آهي. حرڪات ۽ سڪنات جي پابندي غزل ۽ نظم جي قافين ۾ ٿي ٿئي ٿي. ’ڪافيءَ جي مصرعن ۾ اها پابندي ڪانه آهي.

جناب سرشار صاحب، اولياءِ ڪرام تي ٺهيل فقراءَ جي ’ڪافيءَ‘ ڏانهن توجهه ڇڪائي، سنڌي ڪافيءَ ڪي لفظن جي چڙ يا ڳفا سڏيو آهي، جنهن جي ٻاهرين شاعرانه ٻيهڪ ۾ اندروني تلاش حق جي ڪٺن پروڙ سمايل آهي. سندن اهو قائم ڪيل قرينو، ’قاف‘ (فرشت) تان ورتل آهي، جنهن جو مطلب ورتو اٿن ’ڳولا ڪرڻ.‘ پر اهو ’قاف‘ ’ڪافي‘ ڪئن ٿيو، ان متعلق ڪو به قرينو بيان ڪيل نه آهي. معنوي طور، ’ڪافيءَ‘ ڪي لفظ جي چڙ يا ڳفا سڏڻ به هڪ تاويل ۽ توجيهه آهي، مگر بلا قرينه؛ ڇالاءِ ته ڪافيءَ جي ابتدائي تجربن ۾ تمام آسان ۽ سادا مضمون آيل آهن؛ انهن ۾ معنويت گهٽ، مجاز زياده آهي. البته ولين تي فقراءَ جي لاءِ ٺهرايل ڪافي، توجهه طلب آهي. پر اهو علم نه آهي ته آيا، انهن ’ڪافين‘ جي نسبت سان، خاص طور فقير انهن هنڌن تي جو ڪلام ڳائيندا هئا، ان کي ’ڪافي‘ سڏيندا هئا يا نه: يعني مڪان جي نسبت سان، ڳائڻ وڄائڻ ۽ شعر چوڻ جي صنف کي ’ڪافي‘ ڪوٺيو ويو آهي يا نه؟ ان متعلق ڪو به تاريخي ثبوت ملي نٿو سگهي، باقي تعبير ۽ توجيهه جي دنيا وسيع آهي.

مولانا غزنويءَ ’ڪفي‘ ۽ ’ڪفاية‘ مان اسم فاعل بيان ڪيو آهي. ان جو مطلب ورتو اٿن ’خالي جاءِ پرڻ‘ ۽ ’مراد حاصل ڪرڻ.‘ سنڌيءَ ۾ ”بس هي ’ڪافي‘ آهي“ به دليل

ورتو ويو آهي — يعني 'ڪافي هجڻ، پورو هجڻ، حاجت جيترو پورو هجڻ، وغيره. قرآن جي آيت "ڪفي الله المومنين القتال" مان به 'ڪافي' جو مفهوم ورتو ويو آهي. پر پوءِ لکن ٿا:

"سنڌيءَ ۾ 'ڪافي' جو استعمال بنهه غلط آهي، ڇو ته ان لفظ مان بيت يا شعر وغيره جي معنيٰ اصل ڪانه ٿي نڪري. دراصل هي لفظ 'قافيه' آهي، جنهن مان 'قافي' لفظ، بمعنيٰ 'الڪلام المقفيٰ' آهي." پر اهو صاف نه ڪيو اٿن ته جيڪڏهن 'قافيه' مان 'قافي' ٺهيو ته ڪهڙي قاعدي موجب؟ پر جي اهو تصرف صحيح آهي ته پوءِ 'ق' جو متجي 'ڪ' ٿيڻ به صحيح آهي. آخر اسان وٽ 'قاطع' مان 'ڪاتي' به موجود آهي — 'ق' مان 'ڪ' بنيو، 'ط' مان 'ت'، 'ع' جي هم آوازي 'ي' سان پوري ڪئي وئي. ان طرح لکن ٿا ته

"سنڌي ادب مان عالم لڏي ويا، ۽ رڳا انگريزيدان ۽ سنڌيدان حضرات رهجي ويا. خاص ڪري وچ ۾ سنڌي ادب 'واڻين' جي هٿن ۾ هليو ويو، ته انهن 'ق' جي بدران 'ڪ' ڪتب آڻڻ شروع ڪيو."

اها توجيهه به صحيح نه آهي. هندو ته تقسيم هند ڪان پوءِ ويا، پر 'ڪافي' امير خسرو جي دور ڪان هلندي اچي! خود لطيف کي به ٻه صديون گذريون آهن، ۽ ڪانئس به گهڻو اڳ ڪافيون لکيون ويون آهن. اگر واڻين 'ق' مان 'ڪ' بنايو آهي ته پوءِ ان کي به فقط سٺ سال مس گذريا آهن بهرحال، اهو لکيو درست نٿو ٿيهي.

'ڪافيءَ' جي تعريف ۽ فني تجزيي متعلق حضرت مخدوم صاحب جن سڪوت فرمايو آهي؛ حالانڪ اهل علم طبقي جون نگاهون سندن ذات ۾ آهن. ڪافي ۽ ان جي فن تي جو مطالعو ۽ مشق، رياض ۽ علم ڪين آهي، ان جي تقاضا جي بنا تي سندن تجزيي ۽ تحقيق جي وڏي ضرورت هئي.

منهنجي ناقص راءِ اها آهي ته ڪافي، راڳ جي ٺاٽ جي نسبت سان، اول اول 'ڳائڻ' ۾ آئي. اڳتي هلي، سيني سُرن ۾ ڳائي وئي؛ ۽ غلط العام صحيح 'موجب' هر سُر ۾ ڳايل چيز کي 'ڪافي' سڏيو ويو. 'ڪافي' خود عَلم آهي، ان لاءِ توجيهه ۽ تاويل جي ڪهڙي گنجائش! آخر ڳائڻ کي ته اوائل ۾ به علم هوندو ته 'ڪافي' هڪ ٺاٽ مان ورتل راڳ آهي، ۽ خسروءَ جي ايجاد آهي.

پيو ته راڳ جي فن تي محققن ۽ ماهرن جا عرقريزي ڪئي آهي، ان کي به نظرانداز نه ڪرڻ گهرجي. "راڳ ويبوده"، "سارامرت" ۽ "لڪشمن سنگيت" ۾ صاف صاف ڄاڻايو ويو آهي ته 'ڪافي' هڪ ٺاٽ مان نڪتل آهي، جنهن کي پنڊت سارنگ ديو (اڄ ڪان ست سو ورهيه اڳ) پنهنجي تصنيف "رتناڪر" ۾ 'هرپيا سيل' ٿو سڏي.

ان طرح حضرت امير خسرو جهڙي طباع ۽ ذهين فنڪار جي ايجاد ۽ اختراع کي به نظرانداز نه ڪرڻ گهرجي، جنهن عربي، ايراني، ترڪي، افغاني، پوربي ۽ پڇمي راڳن، سُرن

۽ ان ۾ هندي راڳ جي آميزش ڪري، نوان نوان راڳ ايجاد ڪيا. اهو به يقين آهي ته پنهنجي معاصر فنڪارن کي شڪست ڏيڻ لاءِ 'هرپيامِيل' نالي هڪ سمپورن راڳ ايجاد ڪيو هجيس. جنهن جا سُرَ سنوان سڌا به لڳن ٿا، ۽ سندس آروهيءَ-امروهيءَ ۾ ست ئي سُرَ به اچي وڃن ٿا. ان ڪري ان جو نالو رکيائين 'ڪافي'، يعني پُوري ۽ فن تي 'ڪفايت' ڪندڙ.

اهو به ثابت آهي ته خسرو نه فقط 'راڳ وديا' جو ماهر ۽ فنڪار هو، پر ساز ۽ سرود جو به استاد هو. ڳائڻ ۽ وڄائڻ جي سنگم سان جڏهن 'ڪافي' ڳائي ويئي هوندي، تڏهن 'ڪل جديد لذيذ' وانگر ان جي نقل ڪرڻ لاءِ به فنڪارن وڏا وس ڪيا هوندا.

ٻيو ته اهو دور تصوف جي حقائق ۽ دقائق کي بيان ڪرڻ جو دور هو. اڪثر طور بزرگانِ دين جي محفلن ۾ سماع جون ڪچهريون ٿينديون هيون، باالخصوص چشتيہ بزرگن ۽ سهروردي بزرگن وٽ سماع جي جائز هجڻ ڪري، يقين آهي ته راڳ پوري ملڪ ۾ موجود هو. اهو به يقين سان چئي سگهجي ٿو ته ملتان جي سهروردیہ بزرگن وٽ به سماع جون بي‌ساز محفلون ٿينديون هيون. ان طرح حضرت مخدوم نوح رحہ جي خدمت ۾ به ڪلام پيش ڪيو ويندو هو، جنهن "مجمع الفيوضات" جي هڪ عبارت مان حضرت طالب‌المولا مطلب ڪڍيو آهي. 'ڳايو ويو'. اهو ڳائڻ خود ٻڌائي ٿو ته سُر سان ڳايو ويو هوندو. ان مان اهو به ظاهر آهي ته ڪافيءَ جي همہ‌گير مقبوليت ۽ شهرت جي ڪري، بزرگانِ دين پنهنجي سماع جي محفلن ۾ ان کي ترجيح به ڏني هجي، باالخصوص سهروردیہ بزرگن، جن وٽ بنا ساز جي سماع جائز آهي. انهن جي مقابلي ۾ چشتيہ حضرات وٽ سازن تي قوالي جائز آهي. ان تشريح ۾ ايترو اضافو به ڪري سگهجي ٿو ته جڏهن پنجاب تائين مضمون ۽ مواد کي ڳائڻ جي حيثيت سان 'ڪافي' سُر ۾ ڳائڻ ثابت آهي، ته پوءِ اهو بہ ممڪن آهي تہ اتي هلي خود 'مواد' کي ئي 'ڪافي' سڏيو ويو هجي. جنهن اتي هلي خود پنجاب ۾ بہ بلاشاهہ، شاهہ حسن ۽ فريد جي ڪلام کي 'ڪافي' سڏيو ويو، ان طرح سنڌ ۾ به شاهہ ۽ سچل کان گهڻو اڳ، ان طرح جي صوفيانہ ڪلام کي ڪافي سڏيو ويو هجي ته اهو ناممڪن نہ آهي. ان 'جدت ۽ بدعت' اتي هلي اهو رنگ ورتو آهي جو 'ڪافي' راڳ ختم ٿي ويو آهي، هاڻي هر مواد ۽ مضمون کي 'ڪافي' سڏيو ٿو وڃي، پوءِ ڀلي ته پيروي هجي يا آسا، مانجهہ هجي يا پيلو، راڻو هجي يا پرڀاتي. اهو رنگ اڄڪلهہ پنجاب ۾ به موجود آهي.

بهرحال، حضرت طالب المولا جن کي گذارش آهي ته هو صاحب ايندڙ ايڊيشن ۾ پنهنجي راءِ کي ضرور ظاهر ڪن.

ان کان پوءِ "ڪافيءَ جا گهاڙيٽا" جي عنوان سان مختصر تشريح ڪيل آهي، ۽ وڌيڪ تفصيل سان "ڪافيءَ جا گهاڙيٽا" ڪتاب لکڻ جو اظهار ڪيو ويو آهي.

ان کان پوءِ عنوان آهي، "ڪافي لکڻ جو طريقو". ان عنوان هيٺ حضرت مخدوم صاحب جن، غزل ۽ ڪافي جي لطيف فرق تي بحث ڪيو آهي. غزل لاءِ فرمائين ٿا:

"ڪو ڪو شعر سوز ۽ گداز، درد ۽ غم وارو به ملندو آهي. اهڙي شاعريءَ ۾ اڪثر اهل مصنوعيت ۽ اجنبيت هوندي آهي. ائين به ضرور آهي ته ڪافيءَ ۾ به ان قسم جون شيون هونديون آهن."

ڪافيءَ جي تياريءَ متعلق لکن ٿا:

"پاڻ تي گذريل واقعا ۽ وارداتون بيان ٿينديون آهن... قلبي ڪيفيتن جو اظهار هوندو آهي، جنهن جو واسطو نه تڪلف سان آهي نه اهل سان."

ان تشريح موجب، اڄ ته نوانوي سيڪڙو ڪافي گو شاعر 'بيدرد' آهن. نه منجهن سوز نه ساز، نه رنگ نه راز، نه ناز نه نيازا ڪين گهرجي ته غزل لکن، يا آزاد نظم تي مٿو ڦاڙين.

ڪافي لکڻ وقت طبيعت جي يڪرنگي ۽ يڪسوئيءَ سان گڏ جهونگارڻ ضروري آهي. پاڻ لکن ٿا:

"ڪافي لکڻ وقت ڪا نه ڪا طرز دماغ ۽ ذهن ۾ موجود هئڻ گهرجي، ۽ ان کي جهونگاريندو رهڻ گهرجي...... ڏيان ڪافي لکڻ ڏي رهي ته لفظ سُر مان پڌي نڪرندا."

ان مان ثابت ٿيو ته ڪافي، راڳ ۽ سرتار سان لازم ملزوم آهي. بيدرد ۽ بيسُري کي ڪافي لکڻ نه جڳائي. هوئن ته بيسُرا به مغزماري ڪري ڪافيون لکي چڪا آهن، پر سر ۽ تار لَي ۽ راڳ جي چاش جي ڪافين ۾ جو رنگ ۽ سوز آهي، اهو بيسُرن وٽ مفقود آهي. مخدوم صاحب جن لکن ٿا:

"قدرتي طرح اها ڪافي ڳائي ويندي ته ٻڌندڙن تي هڪ خاص اثر ٿيندو. ان ڪافيءَ ۾ اهڙا لفظ اچي ويندا، جن جا اچار به موسيقيءَ جي اصول موجب صحيح ٿيهندا"

حضرت مخدوم صاحب اهڙي ڪافيءَ کي "نِيَچ" (ڪاتي، ڇري) سڏين ٿا. لکن ٿا:

"جيڪي لفظ سُر مان اچن ٿا، انهن جو مثال 'نِيَچ' وانگر آهي، جنهن کي لهار پاڻي ڏيندو آهي ۽ هو وَهَڻ ۾ نهايت تيز ٿيندو آهي. جن نيچن کي پاڻي ڪونه ڏنو ويندو آهي، اهي سٺا نه وهندا آهن ۽ آخر مڏا ٿي ويندا آهن."

بيسُرن ۽ 'بي ڪُرن' لاءِ اها تنبيهه ڪافي آهي.

ڪافيءَ جي مضمون متعلق حضرت طالب المولا جن، جامع ۽ مختصر بحث ڪندي، دريا کي ڪوزي ۾ آندو آهي. لکن ٿا:

"ڪافيءَ ۾ اهڙا حال بيان ڪرڻ گهرجن، جي اول ته پاڻ تي گذريا هجن، پر جي نه، ته به اهي حالتون ۽ حقيقتون آڏو ڪپن، جيڪي اسان جي ديس ۾ ٿينديون هجن."

"ڪافيءَ ۾ اها زبان آڻجي جا روزمره استعمال ۾ اچي ٿي."

"حمد، نعت، مدح کي سليس نموني ۾ آڻجي، جئن ٿوري علم وارو به فرق سمجهي سگهي."

"قرآن جي آيت ساري نه آڻجي، پر اشارتاً مکيه لفظ آڻجي، پوءِ ته ان سان گڏ نهايت

آسان ۽ سولو مضمون تضمين ڪرڻ گهرجي، جنهن ۾ آيت جو مضمون به اچي وڃي."

"ادب ۽ پاڪائيءَ جا مضمون آڻجن. ڪافيءَ مان تهذيب، اخلاق، نيڪنيتي نڪري وڃي ته پوءِ اها ڪافي نه ڳائڻ جي لائق رهندي، نه ڇاپڻ جي قابل."

مضمون جي مقصديت ۽ افاديت کان پوءِ، حضرت مخدوم صاحب جن هڪ اهڙو نادر اصول بيان ڪيو آهي، جنهن کي مان سندن "نوادرات ۽ تفردات" ۾ شمار ڪريان ٿو. اسان جا نقاد ته ڇا، ڪافي گو شاعرن مان نوانوي سيڪڙو ان اصول کان غافل آهن. غزل ۽ ڪافيءَ جي هيئت ۽ ٽيڪنڪ ۾ جو فرق آهي، ان کي حضرت طالب المولا جن هن طرح بيان ڪيو آهي:

"ڪافيءَ جو مضمون، ٿلهه کان وٺي ناليءَ واريءَ مصرع تائين، اهڙيءَ طرح ته ڪڙي ڪڙيءَ سان ملايل هجي، جو غزل وانگر وچ ۾ ڪو به پيو خيال ۽ احوال نه اچڻ کپي، نه ته مضمون جو سلسلو ٽٽي پوندو ۽ ڪافيءَ مان اهو لطف حاصل نه ٿيندو."

دراصل ڪافيءَ جي فني تڪميل ۽ ڪفايت ان ۾ سمايل آهي ته ڪافيءَ جو مواد مسلسل هجي، فن ۽ خيال جي حيثيت سان مربوط هجي، غزل وانگر هرهڪ شعر جدا جدا مضمون تي حاوي نه هجي.

اها به شڪايت ڪري سگهجي ٿي ته اڄڪلهه ته هرڪو لٿيءَ مان لٿ پيچي ڪافي گو بڻجي چڪو آهي. نه ڪين هيئت جي خبر، نه فن جي ڄاڻ سسئي به اتي ته ماروي به اتي، هير به اتي ته راڻو به اتي: اتي ئي سراپا جو مضمون ته اتي ئي فراقيہ مضمون، اتي ئي بندر جون باتيون ته اتي ئي پهاڙ جون راتيون!

ڪافيءَ جي زبان جي عنوان هيٺ لکن ٿا:

"ڪافيءَ ۾ اهڙي زبان ڪم آڻڻ گهرجي، جيڪا پڙهيل، اڻپڙهيل، ننڍو وڏو، پوڙهو ٻڪو، توڙي عورت به ڳالهائيندي هجي؛ ڇو ته ڪافي آهي وارداتن، واقعن، سرگذشتن ۽ حقيقتن جي آرسي. بيان ۽ احوال اهڙي ڍنگ سان آڻڻ کپن جو ٻڌندڙ هي محسوس ڪن ته سندن ڳالهيون ٿي رهيون آهن، ۽ سائن ئي حالتون لاڳو آهن."

پر اسان جا اڄڪلهه جا ڪافي گو شاعر ڪهڙي زبان ٿا استعمال ڪن، ان متعلق لکن ٿا:

"پاڪستان جي وجود ۾ اچڻ کان پوءِ تمام گهڻو ۽ تڪڙو ڌاريان لفظ، ڌاريان محاورا، ڌاريان خيال ۽ ڌاريان مثال ۽ مضمون ڪافيءَ جي پاڪ ۽ صاف زمين ۾ ٽنبيا وڃن ٿا، ۽ مضمون کي ميرو ۽ گدلو ڪيو پيو وڃي."

ان قسم جي نشر و اشاعت لاءِ ريڊيو پاڪستان به جوابدار آهي:

"وڏي ڏک جي ڳالهه ته وري هيءَ آهي جو انهيءَ قسم جون ڪافيون "ريڊيو پاڪستان" به نشر ڪري رهيو آهي، ۽ عام ماڻهو ان ڪلام کي سند ڪري وٺي رهيا آهن."

ڪافيءَ جي زبان متعلق اها حقيقت واضح آهي ته فني طور ڪافيءَ جي زبان، موضوع، مواد ۽ هيئت هڪ خاص اسلوب جي متقاضي آهي. نظم ۽ غزل، قطعي ۽ رباعيءَ جي فني هيئت جي اختلاط سان ڪافيءَ جي اصليت ختم ٿي وڃي ٿي. باالخصوص عربي، فارسي ۽ سنسڪرت جي ٿوڙاتن ۽ ديرهضم لفظن جي آميزش سان، ڪافيءَ جو فني روح مري ٿو وڃي. ڪاش اسان جا شاعر حضرت طالب المولا جن جي مشوري کي سمجهڻ جي ڪوشش ڪن!

”لفظ ۽ انهن جا آچار“ واري فصل ۾ لکن ٿا ته ڪافي گو شاعر لاءِ راڳ جو ڄاڻڻ لازمي آهي. ہاڻ لکن ٿا:

”اڳيان شاعر پاڻ به ڪجهه نه ڪجهه ڳائي ڄاڻندا هئا، نه ته راڳ جي ڄاڻ ٿوري گهڻي مڙيئي هوندي هين. وٽن به راڳ جون محفلون ٿينديون هيون، ۽ پاڻ به راڳ جي محفلن ۾ ويندا هئا.“

ڪافي گو شاعرن جي راڳ سان وابستگيءَ جو فن تي ڪهڙو اثر ٿئي ٿو، ان متعلق لکن ٿا:

”اهي ڪافيءَ ۾ ’آزاد آچارن‘ وارا لفظ ڪم آڻيندا هئا، جن جي اچارڻ ڪري ڳائڻي کي به ڳائڻ ۾ آوازن لاڻ وقت آزادي ۽ آساني ٿيندي هئي...... مگر هاڻوڪي زماني ۾ ڪيترائي اهڙا شاعر آهن، جن جو راڳ سان ته ڪو واسطوئي ڪونهي. نه صرف ايترو، پر راڳ پڌي به ڪونه ڄاڻن.“

اهي بيسُرا بي ڳُرا چيا ٿا لکن، ان متعلق فرمائين ٿا:

”فقط لفظ جوڙي، انهن کي ’ڪافي‘ يا ’وائي‘ نالو ڏيئي ڇڏيندا آهن. اهڙي ڪافي جڏهن ڳائي ويندي آهي، تڏهن پتو پوندو آهي ته راڳداريءَ جي لحاظ سان هت ڪهڙا لفظ اچڻ کپندا هئا. ان حقيقت کي راڳ جا ڄاڻوئي سمجهي سگهندا.“

مٿين فيصلي موجب، نوي سيڪڙو ڪافي گو شاعر ’بيسُرا ۽ بي ڳُرا‘ آهن؛ پر سندن ڪافيون ڳائين به پيا ۽ ڇاپين به پيا!

اسان جي مخلصانه راءِ آهي ته ڪافي گو شاعرن کي ڪنهن استاد ڪامل جو هٿ وٺڻ گهرجي، جو راڳ جو به ڄاڻو هجي، ان ڪان اصلاح وٺڻ گهرجي؛ رڳو غزل ۽ نظم جي اصلاح تائين اڪتفا نه ڪرڻ گهرجي. ٻيءَ صورت ۾ ڪافي لکڻ ڪان توبهه ڪرڻ گهرجي.

”ڪافي ۽ گيت“ جي فصل ۾ ڪافي ۽ گيت جي فني حيثيت سان فرق ڪندڙ اصولن جي چند ڄاڻ ڪئي ويئي آهي. لکن ٿا:

”ڪافي ۽ گيت اهڙيءَ طرح به جدا شيون آهن، جئن چوندا آهن ته ’هرڻ پنهنجي ذات، ڦاڙهو پنهنجي ذات.‘ موسيقيءَ سان ٻنهي جو واسطو آهي، پر ٻنهي ۾ وڏو فرق آهي، ٻنهي جا ڳاڙيتا جدا، مضمون جدا، لفظ ۽ محاورا جدا، ۽ ڳائڻ جون طرزون به جدا. گيت پرايو آهي، ۽ ڪافي پنهنجي؛ تنهنڪري ڪافيءَ کي سندس اصلي رنگ ۾ لکڻ گهرجي.“

ڪافي گو شاعرن ڪان پوءِ، ڳائڻ جي فني ڪوتاهيءَ جو ذڪر ڪندي، لکن ٿا:

”وري اسان جا نوان ڳائڻا! انهن گيت ته گيت جي ماڳ، پر ڪافيءَ کي به ليتن جي طرزن ۾ ڳائڻ شروع ڪيو آهي ...“هو ويچارا سمجهن ٿا ته هنن ڪافين کي نين طرزن ۾ آڻي ڪو ڪمال ڪيو آهي؛ مگر حقيقت ۾ هو ڪافين جي اصلي رنگ کي ميساري وڏي غلطي ڪري رهيا آهن. جيڪڏهن اها ڳالهه وڌي ويئي ته ڪافيءَ جون صحيح ۽ اصلي طرزون، جيڪي سهاڄهڙيون ۽ نمائيون آهن، سي ڪجهه عرصي کان پوءِ گم ٿي وينديون.“

حضرت مخدوم صاحب جن جي مٿين تنبيهه، هڪ وقائتو چتاءُ آهي. ان طرح ڳائڻ کي وڌيڪ ۽ زوردار تنبيهه ڪندي لکن ٿا:

”اڄڪلهه جي گهڻن ڳائڻن ۾ هيءَ وچڙندڙ بيماري پيدا ٿي پيئي آهي (خاص طرح گويا) ته ڪافيءَ کي 'خيال' ۾ ڳائين ٿا. يعني ڪافي ڳائيندي تانون، سرڪون، پلٽا ۽ سرگم وغيره استعمال ڪن ٿا. نه رڳو ايترو پر، ڪافيءَ جا لفظ، جملا، ان جي طرز، ۽ هر چيز، پيچي پيروڙي ۽ مروڙي سروڙي، سندس صورت ۽ شڪل ڦٽائي، وڃائي ۽ بگيڙي ڪٺيو رکن ...گونيٽن وانگر، ٻن لفظن يا هڪ ٻن ٽڪن کي ڏهه پيرا ورجائڻ نه گهرجي.“

”ڪافيءَ جي ڳائڻ جو طريقو“ ۾ نهايت مدلل ۽ حسين بحث موجود آهي. لکن ٿا:

”هر هڪ ڪافيءَ جي طرز ان جي مضمون ۽ مفهوم جي لحاظ تي ٿي بدل هوندي آهي. هر طرح جا آلاپ ۽ ورلاپ، آواز ۽ انداز، لاهيون ۽ چاڙهيون، جدا جدا آهن... ڪنهن ۾ حمد ۽ نعت هوندا آهن، ته ڪنهن ۾ حسن ۽ عشق جو بيان؛ ڪنهن ۾ سوز ۽ گداز جو مضمون هوندو آهي، ته ڪنهن ۾ سورن ۽ دردن جو ذڪر؛ ڪنهن ڪافيءَ ۾ صدائون ۽ التجائون هونديون آهن، ته ڪنهن ۾ ڏک ۽ ڏوراپا؛ ڪنهن ۾ جوش ۽ خروش، ته ڪنهن ۾ عبديت ۽ الوهيت؛ وغيره. انهن حالتن ۾، ڪافيءَ جي ڳائڻ جي طرز مضمون جي مناسبت سان نه هوندي ته ٻڌندڙن تي اهو اثر نه ٿيندو.“

اڄڪلهه جا ڪافي گو ڳائڻا نوي سيڪڙو اڻپڙهيل آهن، تنهنڪري منجهن صحيح اثر ڪونه آهي. ڳائڻ جا آداب ڪهڙا آهن، اهو هڪ اهم مسئلو آهي. گهڻو ڪري ويهه سيڪڙو ڳائيندڙ اڻپڙهيل آهن، جي ڪلام جي مضمون ۽ مواد کان اڻواقف رهن ٿا. نتيجو اهو ٿو نڪري جو سندن فن ۽ ڳائڻ بي‌سوز ۽ بي‌مراد رهجي ٿو وڃي. رڳو لفظن کي ڳائڻ ۽ وڄت جي ڌمچر ۾ ڪلام ۽ ان جو روح ختم ٿي وڃي ٿو. ڳائڻي جي چهري ۽ بشري تي ڪلام جا آثار پيدا ٿي نٿا ٿين، جڻ ته هڪ جامد پٿر، سان آواز نڪري رهيو آهي. نتيجو اهو ٿو نڪري جو ٻڌندڙن تي ڪابه ڪيفيت طاري نٿي ٿئي، ۽ محفل ڌمچر ۽ ڌماچوڪڙيءَ ۾ ختم ٿيو وڃي. مخدوم صاحب جن لکن ٿا!

"هر مضمون جي معنيٰ ۽ مطلب سان لفظن جي آچارن کي استعمال ڪبو، نه ته ڳائڻ جي محنت برباد! جنهن ڪافيءَ ۾ محبوب سان صدائن ۽ التجائن جي رنگ ۾ ڳالهائجي ٿو، ان جي آوازن ۾ ليلائڻ ۽ ريجهائڻ جو انداز هئڻ گهرجي: حمد ۽ نعت هجي ته ان جي ڳائڻ وقت ادب ۽ رعب هئڻ گهرجي."

هي اهي آداب ۽ آثار آهن، جن تي نوانوي سيڪڙو عمل ڪونه ٿو ڪيو وڃي. ڳائڻا پنهنجي فن کي محض لفظن تائين محدود رکن ٿا، پر ان ۾ روح نٿا پيدا ڪن، ڇا لاءِ جو هو اڄاڻ ۽ اڻپڙهيل آهن.

ان سلسلي ۾ مخدوم صاحب جن ڳائڻ جي 'حرڪات سڪنات' کي به لازمي طور اهم قرار ڏنو آهي. لکن ٿا:

"ڳائڻي جو فرض آهي ته ڳائڻ وقت هو پنهنجي حرڪات ۽ سڪنات جي وسيلي اهي سڀ ڳالهيون ادا ڪري، جيڪي ڪافيءَ ۽ ڏوهيڙن ۾ مضمون هجن."

"ڳائڻي لاءِ هيءَ ڳالهه به لازمي آهي ته اڳ ۾ ئي ڪچهريءَ ۾ ويٺل ماڻهن جي طبيعتن کي سمجهڻ ۽ سڃاڻڻ جي ڪوشش ڪري، ۽ ان خيال سان مختلف مضمونن واريون ڪافيون ۽ راڳڻيون ڳائي، جنهن هر شخص پڌي خوش ٿئي."

هن اهم ۽ فني مسئلي کي به ڳائڻا هميشه نظرانداز ڪندا آهن.

'محفل' جي حاضريءَ ۾ صاحبِ ذوق ماڻهو مختلف حال ۽ خيال سان شريڪ ٿين ٿا. هرڪو پنهنجي پنهنجي رنگ ۾ هوندو آهي. مثلاً، فراق جي ماريل جي اڳيان وصال جون ڳالهيون ڪرڻ بي معنيٰ، ۽ اهلِ دل اڳيان مجازي لنترانيون بيسود؛ ڪنهن قادرالڪلام عالم ۽ شاعر جي اڳيان نوآموز شاگردن جو ڪلام ڳائڻ ادب جي خلاف آهي، ان طرح، صاحبِ سوز و ساز اڳيان فلمي طرزون ڳائڻ حماقت آهي.

اگر ڳائڻن کي 'محفل' جي ڄاڻ سڃاڻ اچي وڃي ته پوءِ اسان جو راڳ، راڳ نه پر روح جي غذا ٿي پوي ها، ۽ عبادت ڪري ليکجي ها. هت ته مهمانن کي ڪچو سيڌو منهن ۾ هنيو وڃي ٿو. رڌڻ وارا رليل، ۽ بورچي بيبيل ٿين ٿا.

اڄڪلهه محفلن ۾ اهڙا ڳائڻا راڳ ڳائين ٿا، جن ۾ في نفسهِ ڪا سمجهه به ڪانه آهي؛ نڪو محفل جي آداب کان واقف، نڪو حاضرين جي ذوق ۽ وجدان کان آشنا. پيو ته ڪلام جي مفهوم نه ڄاڻڻ ڪري، بيتن ۽ ڏوهيڙن ۾ به ڳائڻا رڻ ٿا ڪن. ڪافيءَ جو مصرعو هوند و مجازي، ته ڏوهيڙو ڏيندا 'فريد' يا 'لطيف' جو، معنوي. ڪنهن شعر ۾ محبوب جي سراپا جو ذڪر هوندو ته ڏوهيڙي ۾ بيان ڪندا وحدت الوجود! ڪافيءَ جو مصرعو هوندو نفس ڪشيءَ ڏانهن، ته ڏوهيڙو هوندو دلبر ۽ يار جي وصال لاءِ ڀاڪاروڻ! ڪافيءَ جو مصرعو هوندو سسئيءَ جو جبل جهاڳڻ، ته ڏوهيڙو هوندو ڍئي جي پڪين تي! ڪافيءَ جو مصرعو هوندو ته "محبوب جا ڏک درد اکين تي"، ته ڏوهيڙي ۾ بيان هوندو محبوب سان شڪوه و شڪايت متعلق!

اها ته عام غلطي آهي ته ڪافيءَ جي لـَي هوندي 'پيرويءَ' ۾، ته ڏوهيڙي جا سـُرَ وجي 'مانجهه' سان لـڳندا؛ يا ڪافي هوندي سڌي سنئين لوڙائي ۾، ته ڏوهيڙي ۾ هونديون تانون ۽ مرڪون، پلٽا ۽ ٽپڪا! اهو به عام آهي ته اڄڪلهه نڪو آسا جو فرق، نڪو پرڀاتيءَ جي پروڙ رهي آهي. آسا جا سـُرَ پرڀاتيءَ سان لـڳن ٿا. اهڙن ڳائڻن جي تربيت ڪرڻ گهرجي، ۽ انهن کي آداب ڪان واقف ڪرڻ گهرجي، نه ته سندن راڳ اهل نظر لاءِ هڪ عذاب ٿي پوي ٿو. لـکن ٿا:

"ڪافيءَ جو اکر اکر، لفظ لفظ، جملو جملو، ۽ هرهڪ اچار، موسيقيءَ جي اصول موجب، آواز جي لاهين چاڙهين جي حساب سان لکيل هوندو آهي، پر اڄڪلهه ڪافي موسيقيءَ کان بلڪل جدا رکي ويئي آهي."

هيءَ آهي انهن لـکندڙن جي ڪوتاهيءَ تي گرفت، جي ڪافي، فن موجب، اڃي ڪاغذ تي به لـکي نٿا ڄاڻن.

ان طرح، ڳائيندڙ به جيستائين طرز نه پڇندا، تيستائين پيا انڌن وانـگر تندون ڪٽيندا ۽ باجي کي رين-رين ڪرائيندا:

"نئين گهاڙيتي واري ڪافي ڪيس ڏبي ته هو هڪدم پڇندو ته ڪهڙيءَ طرز، ڪهڙيءَ راڳڻيءَ، ۽ ڪهڙي تار ۾ ڳائبي؟"

حالانڪ ڳائيندي وڄائيندي، ڳائڻي جو مٿو به اچو ٿي وڃي ٿو، پر اها پيٽ ڪانه ٿي پيدا ٿئيس جو ڪافيءَ کي ڏسي، سمجهي سگهجي ته ڪهڙيءَ راڳڻيءَ ۾ ڳائبي ۽ وڄت ڪهڙي هئڻ گهرجي!

"ڪافي ۽ ساز" جي فصل ۾ نهايت وضاحت سان ٻڌايل آهي ته 'هارمونيم' جي ڪا ضرورت نه آهي: اهو محض حشو ۽ زائد آهي، جنهن جي آوازن ۾ ڳائڻا پنهنجون ڪي خاميون لڪائين ٿا. اهوئي سبب آهي جو ڪنهن دور ۾ هندستان جي ريڊئي تي هارمونيم کي ختم ڪيو ويو هو. لـکن ٿا:

"ڪافي ڳائڻ وقت حقيقت ۾ يڪتارو، دلو يا ڍولڪ ڪافي ساز آهن. گهڻا سازن هوندي گوڙ ٿئي ٿو، ۽ دماغ انهيءَ رنـگينيءَ ڏي تـوجهه ڏئي ٿو، ۽ دل سر ۽ مضمون مان اهو سرور جيڪو ملڻ گهرجي، سو حاصل ڪري نه سگهندي."

ان سلسلي ۾ محفل جي آداب متعلق به اڄڪلهه گهڻي ڪوتاهي ڪئي وڃي ٿي. راڳ شروع هوندا، پر محفل ۾ چؤپچو به جاري. ڪي پيا اٿندا ته ڪي پيا ويهندا، ڪي پيا چانهه نوش ڪندا ته ڪي پيا سگريٽ جا سوٽا ڪڍندا — اصل سڪون ۽ دلي جمعيت غائب! نتيجو اهو ٿو نڪري جو نڪو ڳائڻو ٿو لـَي ڪري نڪو ٻڌندڙن ۾ ڪو سرور ٿو پيدا ٿئي. اصل ۾ اهڙن بيسـُرن ۽ بيـگرن کي نڪو دعوت ڏجي، نڪو محفل ۾ ويهڻ ڏجي!

راڳ جي محفل کي 'عبادت' جي آداب تي رکڻ گهرجي، جنهن ۾ سڪون ۽ توجهه گهرجي.
ان سلسلي ۾ لکن ٿا:

"ڪافيءَ پڙهڻ وقت به سيني ويٺلن کي هڪ ڪنو ٿي ويهڻ گهرجي، ۽ محفل ۾ نه پيو ڪو ڳالهائڻ هجي، نه ٻاهريون گوڙ ٿي اندر اچي، ۽ نه وري ڳائڻي سان ڪو گهڻا ۽ گوڙ ڪرڻ وارا سازئي هجن."

ان کان، پوءِ سريلي آواز متعلق بحث آهي، جنهن ۾ ٻڌايل آهي ته ڪل پوٽا ۽ جانور به سريلي آواز تي حظ ۽ سرور ٿا حاصل ڪن. ان متعلق رڳو ايترو عرض ڪرڻو آهي ته اج اڄ ڏيتي بيسُرا وتن ڳائيندا ۽ وڄائيندا. راڳ هڪ ذريعهءِ معاش بنجي چڪو آهي. چڱن پئسن جي لالچ تي، بيسُرا وتن ڪڙتالون ڪڙڪائيندا ۽ ڏکڙ ڪنيندا!

ان سلسلي ۾ ته وڏا وڏا ڳائڻا به غلطيون ڪن ٿا ـــ ننڍن ونڻ جي ضرورت نه آهي.
راڳ سان شغف رکندڙ چاهن ٿا ته جڏهن ڪي 'ٻاڙا ۽ کهرا' آواز ڳائڻو لڳائي ٿو، تڏهن سامعين جي ڪهڙي حالت بنجي ٿي. ان لاءِ ڳائڻن کي 'رياض' ڪرڻ گهرجي، ۽ آوازن کي صاف ۽ سريلو رکڻ گهرجي.

ڪي ڳائڻا ته 'هنڌي يت' جي پاٺ ڪائي، چربيءَ سان حلق کي چسرب ڪري، اچي ڳائيندا آهن. پوءِ 'راڳ' نه هوندو آهي، رڳو ڪئون ڪئون پيئي پوندي آهي. ڪيترا بي ادب ۽ بدافعالا ڳائڻا ته ڳائيندي، ويٺا ڳگون ۽ سنگهون ڳاڙين، يا پوتيءَ سان ويٺا نڪ سڻڪين؛ پوتي نه، ته 'دامن' سان ئي ويٺا صفايون ڪن. اهي سڀ نااهل ۽ نالائق آهن، جن 'راڳ' جي فن کي داغدار ڪيو آهي.

ان سلسلي ۾ 'لباس' به وڏي اهميت رکي ٿو. ڳائڻي جو لباس شريفاڻو ۽ سادو هئڻ گهرجي. اجائي تندـ ٽاءِ، ڀڙڪيدار لباس، رنگين، ۽ وضع قطع جي خلاف ڪچ ماپ وارا جاما ۽ پٽڙا نهايت لغو آهن. پوشاڪ صاف ۽ سادي هجي، مٿو ڍڪيل هجي، منهن ۾ معصوميت ۽ دل ۾ رقت هجي؛ اجائي نت نخري، اشاري بازيءَ ۽ دادطلبيءَ لاءِ اکين ڦيرائڻ ۽ اکين ڦاڙڻ جي ڪابه گنجائش نه رکڻ گهرجي. داد وارا هر حال ۾ داد ڏيندا. ائين ڪرڻ سان به 'فن' ختم ٿي وڃي ٿو. هن بلا ۾ ڪيئي چڱا چوڪا ڳائڻا مبتلا نظر اچن ٿا، انهن کي باز اچڻ گهرجي.

ان سلسلي ۾ مخدوم صاحب جن گوئيڻن، قوالن، ناچڻن ۽ طوائفن جي چڱي لاک لاٿي آهي. ڪاش، اهي ڳائڻا پنهنجي فن ۽ ان جي عظمت کان واقف هجن!

آخر ۾ راڳ ۽ بيماريون، ۽ راڳ جي وسيلي علاج تي روشني وجهي، ٻڌايو ويو آهي ته راڳ جو اثر نه فقط روح تي پوي ٿو، پر اعضاي رئيسه ۽ ان سان گڏ جسم جي بيمارين تي به پوي ٿو.

اتي اچي ڪتاب جو متن پورو ٿئي ٿو.

ان کان پوءِ "سيڙ-چونڊ" جو اضافو آهي، ۽ "واڌارا" جي عنوان هيٺ متن سان تعلق رکندڙ تشريحون ۽ نوٽ آيل آهن. اهو حصو نهايت معلومات افزا آهي.

"حياتيون" جي عنوان هيٺ، انهن ماڻهن جي مختصر سوانح حيات بيان ٿيل آهي، جن جا حوالا متن ۾ آيل آهن، ۽ ڪن جا فوٽو به آهن. اها طرز نهايت جديد به آهي ۽ لذيذ به. سنڌي زبان جي ڪتابن ۾ اها پهرين ڪوشش آهي. ان سلسلي ۾ وڏا وڏا نامور عالم ۽ اديب به آيل آهن، فوت شده به، ته ڪچا پڪا ۽ نندا نوآموز به.

آخر ۾ "اپٽار" جي عنوان هيٺ، ڏکين لفظن جي معنيٰ ۽ فني اصطلاحن جي سمجهاڻي ڏنل آهي. اهو لغوي ۽ فني حيثيت سان سهڻو مثال آهي.

بهرحال، "ڪافي" ڪتاب علمي، فني، لغوي، ۽ لساني حيثيت سان هڪ جامع چيز آهي، ۽ پنهنجي موضوع ۽ ان سان متعلق مباحث تي مشتمل، معلومات افزا ڪوشش آهي. هر ڪنهن اهلِ علم لاءِ لازم آهي ته مطالع ڪري.—غ. م. گ.

"پونر پري آڪاس"—شيخ اياز جي ڪلام جو مجموعو. صفحا ۲۵۳، سائيز ڊيمي ڪاغذ، گيٽاپ ۽ ڇپائي شاندار؛ جلد هڪو، رنگين، دلڪش؛ ڇپائيندڙ "پاڪستان رائيٽرس گلڊ"؛ قيمت سوا اٺ روپيا؛ ملڻ جو هنڌ: "پاڪستان رائٽرس گلڊ"، اسٽريچن روڊ، ڪراچي.

"پونر پيري آڪاس" سنڌ جي مشهور شاعر، شيخ اياز جي ڪلام جو حسين ۽ رنگين مجموعو آهي، جو "پاڪستان رائيٽرس گلڊ" پاران شايع ٿيو آهي.

هن ڪتاب ۾ شيخ اياز جا دوها، بيت، گيت، ڇيڄ، وايون، نظم آزاد نظم، قطعا ۽ غزل اچي وڃن ٿا.

'پاڪستان رائيٽرس گلڊ' علائقائي ادب جي فروغ ۽ اشاعت جي سلسلي ۾، سنڌي زبان جي هين خوش نواءِ، نغمه سنج شاعر جي ڪلام کي جنهن حسن ترتيب ۽ حسن طباعت سان شايع ڪيو آهي، اهو قابلِ تحسين قدم آهي.

شيخ اياز پنهنجي ڪلام جي ترتيب متعلق لکي ٿو:

> "۱۹۴۷ع کان اڳ جو اڻڇپيل ڪلام منهنجي زهرآلود تبسم جي آڳ ۾ جلي ويو. ان لاءِ ذمه دار اها بي انتها مايوسيءَ جي، 'اکر اڳيان ايري واڳو ٿـي ورپام' واري ڪيفيت هئي، جنهن جو تفصيل فقط منهنجي زندگيءَ جي ڪنهن زخمِ پنهان کي تازو ڪندو."

شيخ اياز، پنهنجيءَ فني ۽ ذاتي حيثيت سان، هڪ رنگين طبع رند ۽ آزاد مشرب شخص آهي. سندس شاعرانه حيثيت ۽ ذاتي شخصيت، صوري ۽ معنوي طور، همآهنگ ۽ هم رنگ آهن. زندگيءَ جون تلخ ۽ تيز، تند ۽ ڪيف آور وارداتون، حسن ۽ جمال جون نيرنگيون، هجر ۽ فراق جون ڪيفيتون، هن شاعر جي تخليق ۽ تشڪيل ۾ عملي طور حصو رکن ٿيون.

’اياز‘ بتڪلف شاعر نہ هنيو آهي، پر شاعري سندس فڪر و فن ۽ دل و دماغ مان ائين وهڪرا ڪري نڪري ٿي، جيئن چشمي مان ڌارا. سندس شاعريءَ جي ’لَئي ۽ طرح‘ اڪتسابي نہ، پر وجداني آهي. قلب تي جي وارداتون ۽ ڪيفيتون ڪيس ڳڌرن ٿيون، تن کي ’اياز‘ شاعريءَ جي ساغر ۾ اوتي ٿو. بعض اوقات سندس انفرادي فن، فن جي روايتي قدرن ۽ فني حدبندين جا بند بہ ٽوڙي ٿو وجهي. اهي تڪلف ۽ تصنع جا جهوڙا ۽ جاما، ٽول ۽ ٽڪا، چِني، هڪ آزاد رند وانگر، نغاري جي چوٽ ٿو للڪاري. مصلحت ۽ ابن الوقتي، جا اڄڪلهہ جي سماجي قدرن اهل فڪر ماڻهن جي قلم ۽ زبان تي مسلط ڪري ڇڏي آهي، تنهن مان ’اياز‘ بغاوت ڪري، منصوروار، ’اناالحق‘ جو بلندآهنگ نعرو هنيو آهي.

’اياز‘ جي شاعري حسين ۽ جميل لفظن، خيالن ۽ محاورن جي جامع آهي. سندس زبان رنگين، اسلوب شيرين آهي. سندس ڪلام ۾ سوز ۽ گداز جو رنگين ۽ مرصع رنگ سمايل آهي. اهو رنگ اگرچ خارجي آهي، پر سندس داخلي ڪيفيات سان اهڙو تہ رلي ملي ويو آهي، جو ائين چوڻ ڪان رهي نٿو سگهجي تہ فن پنهنجي باڪمال شعور تي پهچي ڪري، داخلي ۽ خارجي اثر و تاثير ڪان بالا ٿي وڃي ٿو. فن جڏهن همہ گير دريا بنجي وڃي ٿو، تڏهن دڙيون ۽ دِڪا، پٽ ۽ واهڙ، خشڪيون ۽ تريون، سڀ هڪ ٿي وڃن ٿا. هڪ موج افزا مهراڻ، پنهنجي ڪيف آور ڇولين ۾، ’غيريت ۽ عينيت‘ جا سڀ خس و خاشاڪ وهائي، پوڙهي ٿو ڇڏي!

’اياز‘ پنهنجي شاعرانہ شعور جي حيثيت سان، جديد ۽ قديم فن ۽ اسلوب جو سنگم آهي. سندس اِنهيءَ انفرادي جامعيت سندس فني حيثيت کي نہ فقط جدت پذير قدرن جو حامل بنايو آهي، پر ان سان گڏ فن جي روايت کي بہ زنده رکيو آهي. ’اياز‘ جي اها جامعيت پڌائي ٿي تہ فن زمان ۽ مڪان جي حيثيت سان بہ روان ۽ دوان آهي: فن جي تخليق ۽ ارتقا جي سلسلي ۾ نہ ماضي ٿو حائل رهي، نہ ماضيءَ جون روايتون ۽ ان جا قدر.

’اياز‘ جي شاعريءَ اهو بہ واضح ڪيو آهي تہ فن ۽ اسلوب، هيئت ۽ مواد، سڀ ’ثانوي درجو‘ رکن ٿا. اگر شاعر جو ’روح‘ سلامت آهي، شاعر ۾ ندرت بياني آهي، شاعر جي حسن آفرين ۽ ندرت آميز طبع ۾ صحتمند حرارت ۽ حدّت آهي، تہ پوءِ ڪيس ماضيءَ جون پراڻيون روايتون يا پراڻيون هيئتون روڪي نٿيون سگهن. اهڙو شاعر، ماضيءَ جي ضعيف ۽ ۽ بيرنگ ڪکن ۽ ڪانن کي ميڙي چونڊي، هڪ آشيانو بنائي سگهي ٿو، ۽ ان ۾ پنهنجي ’روحِ عصر‘ جي جانعالم کي، سَنبُ پڙهي، طوطو بنائي ويهاري سگهي ٿو.

’اياز‘ سنڌ جي جديد شاعريءَ جو پهريون شاعر آهي، جو فني حيثيت سان هيئت جي ژوليده ۽ پيچيده اندازن ۽ معيارن کان آزاد ٿي شاعري ڪري چڪو آهي. سندس تقليد ۽ تتبع ۾ هزارين شاعر پيدا ٿيا، جن ۾ نوآموز بہ آهن، ۽ استاد بہ. پر ڪين نڪو ’اياز‘ جو فن حاصل ٿيو نہ زبان، نہ اندازِ بيان نہ ندرتِ خيال، نہ رنگيني نہ خوش ادائگي، نہ جوش نہ مسرّت.

'اياز' جي اها حيثيت اگر اڪتسابي هجي ها ته پوءِ اسان جا ڪيئي شاعر، ذهن ۽ زبان جي تراش خراش ڪري، لفظن کي ميڙي چونڊي، ٽنب ٽاڻ ڪري، ڪو رنگ چمائين ها. اهو ان ڪري نه ٿي سگهيو آهي جو هنن 'اياز' جي فن جي ارتقا ۽ مسلسل واردات کي نه سمجهيو آهي. 'اياز' جي فني ارتقا ڪهڙن ڪهڙن مرحلن مان گذري آهي، اياز جي طبعي ۽ ذهني، فڪري ۽ ادبي ارتقا ڪهڙا ڪهڙا تلخ ۽ تند زمانا ڏٺا آهن، انهن کي مطالع ڪرڻ گهرجي ها. ان کان سواءِ، ڪي اهڙا قدر ۽ نعمتون به ٿين ٿيون، جي قسام ازل جي طرفان ئي وديعت ڪيون وڃن ٿيون. 'اياز' وانگر گيت چوڻ ته سولو ٿيو، اياز وانگر دوهو چوڻ به چڱو، پر 'اياز' جي دل جو سوز و گداز ڪٿان اچي؟ 'اياز' جي دل ۾ جا آڳ جلي رهي آهي، 'اياز' جي اندر ۾ جو پنيٽ پيو پري، اهو ڪٿان آڻجي؟ 'اياز' جي ذهني تقليد نه آسان آهي، پر 'شعوري ڪيفيات'، 'ذهني هيجانات'، 'قلبي جذبات' ۽ 'روحي واردات' کي ڪير ٿو نقل ڪري سگهي؟ اهوئي سبب آهي جو 'اياز' پنهنجي معاصر احباب ۾ ڪَرَ ڪنيو بيٺو آهي. سندس 'فني عظمت' جا جهنڊا سنڌي ادب ۽ شاعريءَ ۾ اوچي ڳاٽ ڦڙڪي رهيا آهن. اياز جي تقليد ۽ تتبع ۾ هند ۽ سنڌ جي گهڻن شاعرن، محض 'جدت ۽ ترقيءَ' جي پويان لڳي، 'فني حقيقت' کي مسخ ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. انهن کي سستي شهرت به ملي آهي، پر ان سان گڏ، سور جي اهل ڪندي، پنهنجي اصلوڪي لوڏ به ڪاري وڌي اٿن. انهن جو نڪو فن سان رشتو قائم رهيو آهي، نڪو زندگيءَ جي زنده ۽ پائنده، روان ۽ دوان حقيقتن سان رابطو ۽ واسطوئي قائم رکي سگهيا آهن. اهي ويچارا، ٽرڙ ڪانءُ وانگر، هوا ۾ معلق نه آهن، پر جامد ۽ ساڪت. ٽان ـ ٽان ته موجود، پر اهو سوز ۽ ساز، درد ۽ گداز ڪٿي؟ اهڙا صداي رستخيز ڪٿي؟ اها خلش ۽ تپش ڪٿي؟ اهو اضطراب ۽ التهاب ڪٿي؟ اها روشني ۽ گرمي ڪٿي؟ اها سرخوشي ۽ سستي ڪٿي؟ اها آس ۽ پياس ڪٿي؟ اها ريت ۽ پريت ڪٿي؟ اهو رنگ ۽ آهنگ ڪٿي؟ اسلوب جي نمائش، خيالات جي ندرت، لفظن جي مصنوعي پيچ ـ گهڙ، بندش جي مصنوعي آرائش، مواد جي اشتهاربازي ۽ زبان جي لوچ پوچ به چڱي، پر "پلاسٽڪ جون پُتليون" ڪٿي، ۽ 'اياز' جو زنده ۽ حسين پيڪرِ خيال ڪٿي! رقصان ته پلاسٽڪ جون پتليون به آهن، پر 'اياز' جي 'ذي روح پيڪرِ خيال' جو 'رقص ۽ وجد' ڪٿان اچي؟ ڪنهن نقال 'اياز' جي چال جي چوري به ڪئي آهي، ته پوءِ به اهو سر ۽ تال ڪٿان اچي، اها 'پائل جي جهنڪار' ڪٿان ليي؟ اها لَيِ ڪٿان اچي، جا 'اياز' جي مترنم، متبسم، نغمه سنج ۽ مسرت انگيز پيڪرِ شعر و شاعري ۾ رقصان ۽ پيچان، غلطان ۽ حيران آهي!

'اياز' جي نقادن ۽ تابعين کي رڳو اهو عرض ڪندس ته پيلي، محض جدت جي ديوتا تي تاريخي تسلسل کي ذبح ڪرڻ نه گهرجي. انسان جي فڪري ۽ شعوري حيات ۾ 'وقت' ۽ ان جي تقاضا کي وڏي اهميت حاصل آهي. وقت ۽ ماحول جي عظيم ۽ صحتمند قدرن مان ئي شاعر جو فن زندگي ۽ روشني ٿو حاصل ڪري، ۽ فڪر جي نزاڪت ۽ فن جي

جزالت ٿو پيدا ڪري. ان ڪان سواءِ نڪو ’جديد‘ جو ڪو مفهوم آهي، نڪو ’قديم‘ جي ڪا تعريف ٿي ڪري سگهجي. ’وقت‘ کي نڪو انساني فڪر جو خانه زاد غلام سمجهڻ گهرجي، ۽ نڪو ان کي نظرانداز ڪري، فڪر کي پنهنجي ماحول کان غير متعلق ڪري، متشڪل ڪري ٿو سگهجي؛ پر وقت جو صحيح تصور ’زمان‘ ۽ ’مڪان‘ جي ’مجموعي وحدت‘ سان بنجي ٿو. اهوئي جديد سائنسي تجربو آهي. ان ’تسلسلِ حيات‘ کي پلي ’ماضي‘ ۽ ’حال‘ ۽ ’استقبال‘ ۾ سڏجي، پر ’فن‘ جي تسلسل ۾ فرق نٿو اچي. هڪ حقيقت زمان ۽ مڪان جي متغير قدرن تي محيط ٿي رهي: تخليقي عمل جو ڦهلاءُ ذهن ۽ فڪر جي نون تجربن سان هرحال ۾ وابسته ٿو رهي، ۽ انساني شعور ۽ ان جي فني ارتقا جا مدارج، هڪ جهانِ تازه وانگر، هر آن بدلبا ٿا رهن. اهوئي ڪارڻ آهي جو فن زمان ۽ مڪان جي وسعتن ۽ گردشن کان بي نياز ته رهي ٿو، پر ماورا نه. ان ۾ حقيقي عظمت ۽ ارتقائي جدّت ان وقت ئي پيدا ٿئي ٿي، جڏهن ’ماحول‘ ۽ انساني سماجي تقاضائن جو شعور فنڪار جي ذهن ۾ رچي ٿا وڃن. ائين ئي، فن، ماضيءَ جي صالح ۽ صحتمند روايت ۽ ذهنيت سان همآغوش ٿي، ’انقلابي تجدّد‘ ۽ ’تخليقي توانائيءَ‘ کان اڪتساب ڪندي، وڌي به ٿو ۽ ڦهلجي به ٿو: اهو فن ئي زندگيءَ جو فن ٿو بنجي.

اسان جا ’نقاد بزرگ‘ چئي چڪا آهن ته ’اياز‘ وٽ فقط ’تعلي‘ ۽ ’خودستائي‘ آهي: اها ’احساس ڪمتريءَ‘ جي پيداوار آهي. ان جو ’فلسفہ جمال‘ ’جنسيت‘ کان آزاد نه آهي. ان جو ’شعور‘ تصوف کان به متاثر ۽ مجروح آهي. منجهس ’فرائيڊيت‘ به آهي، ترقي پسندانه رنگ سان جذباتي وابستگي به آهي، ۽ ’اضداد‘ جا عناصر به آهن؛ منجهس ’قديم روايات‘ به آهن، ته انهن سان ’بغاوت‘ به آهي؛ سندس ’نظريہ حيات‘ به مبهم آهي، ۽ سندس شاعري مذهبي نقطہ نظر سان گمراهانه به آهي: پر، ائين سڀڪجهہ چوڻ کان پوءِ به، ائين ئي چوندا ته ”پر شاعر ’عظيم‘ آهي!“ ’اياز‘ بيشڪ رند آهي، ’جام بڪف‘. سندس جام آهي رقصان، سندس ڪلام آهي حسن آفرين ۽ ڪيف افزا، ۽ شاعر آهي عظيم!

’اياز‘ بيت ۽ دوهي کي به روايتي هيئت کان آزاد ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. سندس بيت ۾ قديم هيئت آهي، پر مواد ۾ ندرت ۽ جدت آهي. ترنم ۽ هم آهنگيءَ لاءِ هم قافيہ لفظن جو انتخاب ’اياز‘ جي روشن طبع جو عظيم ڪارنامو آهي. اڄ تائين ’بيت‘ صوفيانه خيالات لاءِ تختہءِ مشق رهندو آيو آهي. اياز ان ۾ موجوده انسان جي ذهني ۽ ذوقي ڪيفيات ۽ محسوسات جي رنگ آڻ جا تجربا ڪيا آهن. ’اياز‘ ’وائيءَ‘ سان قطعاً بغاوت ڪئي آهي. پنهنجي نيٺ سنڌي هيئت ۽ فن کي فارسي جي اوزان ۽ ارڪان ۾ چئي، ڪٿي ڪٿي غزل ۽ مستزاد جو اثر پيدا ڪيو اٿس. سندس اهو تجربو، ڏسجي ته فني حيثيت سان ڪهڙي ٿو حيثيت اختيار ڪري.

’اياز‘ جا دوها پنهنجي فني حيثيت سان بيمثال آهن. سنڌي ته ڇا، هنديءَ جا دوها به سندس دوهن اڳيان مقابلي ۾ اچي نٿا سگهجن. ماڪ اڳيان ڪچ جي ڪابہ حيثيت ڪانه آهي!

نظم ۽ آزاد نظم ۾ اگرچ نغمگي ۽ ترنم ريزي موجود آهي، تاهم، دوهن ۽ بيتن جي مقابلي ۾، انهن ۾ نه فني حيثيت آهي، نه زوربياني. تنهن هوندي به، 'اياز' پنهنجي طبعي رنگينيءَ سان ان صنف کي به خوب چمڪايو آهي.

آزاد نظم هڪ اختلافي مسئلو آهي، پر تورن لفظن ۾ ائين چئجي ته آزاد نظم رڳو نثر وانگر بيرنگ ۽ بيڍنگ بندشن جو جوڙ نه آهي. البت شاعر جي 'طبعي رواني' گهرجي، جا سندس فڪري ڪيفيات کي حسين ۽ جميل طرز ۾ پلٽائي وجهي. 'اياز' جو آزاد نظم به حسين آهي. نه ان ۾ فني بي راهه روي آهي، نه گمراهي، نه ڪوتاهي، نه ڪَجادائي.

'اياز' جو فڪري مواد به جامعيت رکي ٿو. اهو پنهنجي 'شعوري وحدت' جي ترجماني ڪندي، بيت ۽ دوهي، غزل ۽ وائي، ڪافيءَ ۽ غزل جا قالب اختيار ڪري ٿو. پر اهي جڏهن شعوري طور اختيار ڪيل نٿا ٿين، تڏهن سندس نظم ڪڏهن غزل نما آهن، ته ڪڏهن سندس غزل آهن گيت نما، ته ڪڏهن سندس گيت آهن نظم نما. اهل نظر جي نظر ته ڪلام جي معنويت تي رهي ٿي، تنهنڪري ظواهر جا پيالا ڪهڙا به ڪٿي هجن، 'مَئي' ته موجود آهي: "نشه مے کو تعلق نهين پيمانے سے!"

'اياز' پنهنجي ڪتاب جو 'پيش لفظ' پاڻ لکيو آهي، اها سندس زوراوري ضرور چئبي؛ اها سندس 'انانيت' به چئبي؛ تاهم سندس اها تحرير پنهنجيءَ جاءِ تي مستقل فني جائزو آهي، ۽ ان جي 'اشاراتي افاديت' به مسلم آهي. ناظرين ڪرام ان کي ضرور مطالع ڪن.

آخر ۾ 'اياز' جا چند لفظ نقل ٿو ڪريان، جي پنهنجي ڪتاب لاءِ پاڻ لکيا اٿس:

"هيءُ ڪتاب نه برگِ سبز آهي، نه تحفهِ درويش، ۽ نه هي بينوا لاءِ آهي. هي ڪوئل جي ڪُوڪ آهي: ڏسجي ته اها رات جي انڌاري ۾ گم ٿي وڃي ٿي، يا وقت جي هانوَ ۾ برڇي ٿي لڳي ٿي."

آخر ۾ "رائيٽرس گلڊ" جي مدارالمهام، جناب جميل الدين 'عالي' جي شڪريي کان سواءِ رهي نٿو سگهجي، جنهن صاحب سنڌي ادب جي خدمت جي سلسلي ۾ توجهه ڪيو آهي. اميد ته هو صاحب سنڌي ادب جي خدمت لاءِ 'رائيٽرس گلڊ' جي سلسلہ تصنيفات و تاليفات ۾ سنڌي ادب کي اها جاءِ ڏيندو، جنهن جو هوءَ مستحق آهي. — غ. م. گ.

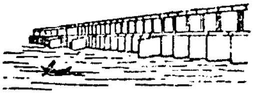

سنڌي زبان جا مسئلا

[جيڪڏهن سمجهداريءَ ۽ نيڪ نيتيءَ کان ڪم ورتو وڃي، ته پاڪستان ۾ دراصل زبان جو ڪو مسئلو آهي ئي ڪو نه! پر جن ملڪن کي پنهنجي تعمير ۽ ترقيءَ لاءِ ڪو بنيادي نقطهٔ نظر (vision) هٿ نه ايندو آهي، يا ڪن غيرمعمولي سببن جي ڪري هو ان کي وساري يا ٽاري ڇڏيندا آهن، يا بدقسمتيءَ سان سندن ملڪي قيادت گمراهيءَ ۾ مبتلا ٿي ويندي آهي، ته پوءِ اهڙين حالتن ۾، ڪڏهن ڪڏهن، رڳو 'ٽڪ اڇلائڻ' به هڪ مسئلو بنجي ويندو آهي. نه صرف عالمي طرح طي ٿيل تعليمي، لساني ۽ انساني قدرن کي سامهون رکندي، بلڪ خود پاڪستان جي بنيادي اصول مطابق عمل ڪندي، هتي جي هر علائقائي قوميت کي پنهنجي تعليمي ۽ ثقافتي ترقيءَ جو هرڪو حق آهي. هن ملڪ جي سمورين تهذيبي وحدتن — سنڌ، پنجاب، سرحد، بلوچستان ۽ بنگال — جا سمورا قومي مسئلا، پاڪستان جي وجود ۾ اچڻ کان اڳ ئي طي ڪيا ويا هئا، ۽ علائقائي تحفظ جي يقين تي، سنڌ آهو پهريون صوبو هو، جنهن پاڪستان جي حمايت ۾ ٺهراءُ پاس ڪيو. پاڪستان قائم ٿيڻ کان پوءِ، ظاهر سببن جي ڪري، هن نئين ملڪ لاءِ ڪو به تعميري نقطهٔ نظر مقرر نه ٿي سگهيو، جنهن جي نتيجي ۾ عوامي زندگيءَ جي هر تقاضا ڪنهن نه ڪنهن مسئلي جو روپ ڌارڻ لڳي، ۽ غلطڪار سياستدان ان کي ملڪي سالميت ۽ ملڪي وحدت وغيره جي دل-پريائيندڙ نالن سان آپاريندا، واقعي هڪ زبردست مسئلو بنائي چڪا. زبان جو مسئلو، ان طرح، سياسي مصلحتن جو پيدا ڪيل هڪ 'شاهڪار ڪارنامو' آهي.

سنڌي زبان جو سوال پاڪستان قائم ٿيڻ شرط ئي پيدا ٿيو، جڏهن ملڪ لاءِ "قومي زبان" جو 'مسئلو' ڪڙو ڪيو ويو. دراصل پاڪستان ۾ 'قومي زبان' بابت نه، بلڪ 'سرڪاري زبان' بابت سوچڻ کپندو هو؛ ڇو ته هتي جون سموريون علائقائي زبانون — بنگالي، سنڌي، پنجابي، پشتو، بروهي ۽ بلوچي — پاڪستان جون 'قومي زبانون' آهن، جنهن کي جديد عمرانيات جا اصول تسليم ڪن ٿا. 'قومي زبان' ڪنهن قوميت جي زبان کي چئبو آهي؛ ۽ 'قوم' چئبو آهي انهيءَ مخصوص تهذيبي گروهه کي، جنهن کي پنهنجو مخصوص جاگرافيائي، تاريخي، روايتي ۽ ثقافتي پس منظر هجي، ۽ آهو هڪ خاص زبان ڳالهائيندڙ هجي. 'قومي زبان' لاءِ، هڪ خاص علائقي جي مادري زبان هجڻ لازمي آهي. دنيا جون سموريون آهي مادري زبانون جيڪي مٿين علمي اصول سان مطابقت ٿيون رکن، آهي هر هنڌ 'قومي زبان' طور تسليم ٿيل آهن. پر هتي انهيءَ سوال تي ألٽيءَ طرح سوچيو ويو، جنهن جو لازمي نتيجو اهو ئي نڪرڻو هو، جيڪو اڄ سڄي ملڪ ۾ زبردست بي اطمينانيءَ جو باعث بنجي رهيو آهي. اڙدو زبان، جيڪا پاڪستان

جي ڪنهن به علائقي جي مادري زبان نه آهي، ان کي ملڪ جي سرڪاري زبان طور رائج ڪرڻ، ۽ ٻين سمورين زبانن کي 'قومي زبان' قرار ڏيڻ، انهن کي پنهنجي پنهنجي علائقي ۾ سرڪاري زبان طور رائج رکڻ — اهو ئي فقط واحد فيصلو ٿي سگهيو ٿي، جيڪو اصولي، علمي ۽ ملڪي لحاظ کان بهتر ۽ درست هو. پر هتي بنگالي ۽ اڙدو کي ته قومي زبانون قرار ڏنو ويو، ۽ قومي زبانن کي وري سرڪاري سرپرستيءَ ۾ آڻڻ کان به انڪار ڪيو ويو.

سنڌيءَ کي 'اولهه پاڪستان جي هڪ سرڪاري زبان' بنائڻ جي سلسلي ۾، سنڌ ۾ شروع کان ئي هڪ وڏي جدوجهد هلي چڪي آهي، جنهن کي ١٩٥٧ع کان گهڻو زور حاصل ٿيو، جڏهن "سنڌي ادبي سنگت" پاران، سڀني علمي، ادبي ۽ عوامي حلقن جي تعاون سان، هڪ وسيع مهم جو آغاز ٿيو. سنڌيءَ جي انهيءَ مطالبي تي پنجاهه هزار شخصيتن جا دستخط حاصل ڪيا ويا، جن ۾ نه صرف سنڌ جي هرطبقي جي هستين، بلڪ بنگال، سرحد، بلوچستان، خود پنجاب ۽ اڙدو جي مايه ناز هستين جي تائيد موجود ڪئي ويئي. اجا اهي ئي ڪارروايون هيون، ته ان وچ ۾ اسان جي تعليمي ماهرن هڪ حيرت انگيز 'مسئلو' ايجاد ڪري ورتو. سنڌيءَ جي سٽن درجن کي گهٽائي پنج درجا ڪيا ويا، ۽ اڳتي لاءِ ملڪ جي تعليمي نظام ۾ سنڌيءَ جو چلتو صاف طرح بند ڪرڻ جو فيصلو ڪيو ويو. انهيءَ 'عقلمنديءَ' ۽ 'انصاف' جي پذيرائيءَ لاءِ، ١٩٦٠ع، ۾ "سنڌي زبان سوسائٽي" وجود ۾ آئي، جنهن جي معرفت هر انهيءَ حيلي سان، جيڪو ان وقت ممڪن هو، اختياريءَ وارن کي ٻڌايو ويو ته حڪومت جي قومي تعليمي ڪميشن جي سنڌيءَ بابت سفارش غلط، نقصانڪار، ناقابل عمل ۽ ناقابل برداشت آهي. 'سوسائٽيءَ' پاران هڪ مدلل 'ميمورنڊم' پڻ اختياريءَ وارن کي پهچايو ويو. سڄي ملڪ جي ادبي ۽ علمي جماعتن، اخبارن ۽ عوامي تنظيمن، زبردست احتجاج ڪيو. پر جتي نيڪ نيتيءَ جو وجود ثابت نه هوندو آهي، اتي اڳلي جي حجت کي ٻڌڻ جو ڪو به مطلب مقرر ڪونه هوندو آهي، جيستائين ان کي پوريءَ قوت سان نه پيش ڪيو وڃي. چنانچه، متواتر نظراندازيءَ بعد، هن وقت ملڪ جي هرطبقي کان زوردار آواز آٿاريو ويو آهي، ۽ جيڪڏهن ان کي جاري رکيو ويو ته ان جو نتيجو ضرور نڪرڻو آهي. پاڪستان جو سنڌي ڳالهائيندڙ عوام پنهنجيءَ زبان ۽ ادب جي مستقبل لاءِ فڪرمند ضرور آهي، پر مايوس هرگز نه آهي.

تعليمي ڪميشن جون سفارشون نه صرف زبانن جي معاملي ۾، بلڪ ٻين به اڪيچار تعليمي معاملن ۾، ڪُلي طرح ناقص آهي — جيئن شاگردن جي همه گير شڪايتن دواران ظاهر ٿي چڪو آهي. سڀ کان وڏي ڳالهه ته آها ڪنهن به قسم جي بنيادي، قومي يا تعليمي نقطه نظر تي ٻڌل نه آهي، جيڪو پاڪستان جي آئنده تعمير لاءِ ڪي روشن دماغ نسل پيدا ڪري. تعليم جي معيار کي بلند ڪرڻ لاءِ، ان کي محدود ۽ مشڪل بنائڻ قطعاً غيرضروري آهي، بلڪ ان کي عام ۽ سستي بنائڻ، ۽ واضع بنيادن تي هلائڻ جي ضرورت آهي. چنانچه ملڪ جي تقاضا هيءَ آهي ته، انهيءَ 'رپورٽ' کي يڪسر رد ڪري، هڪ نئين تعليمي ڪميشن بنائي وڃي، جنهن ۾ سڀني زبانن جي نمائنده تعليمي ماهرن کي شامل ڪيو وڃي.

جيتريقدر سنڌي زبان جو مسئلو آهي، هيءَ ڳالهه هروقت ضروري رهندي ته اسين ان کي "اولهه پاڪستان جي هڪ سرڪاري زبان" تسليم ڪرايون، ورنه هن قسم جون نت نيون حالتون وري وري پيدا ٿينديون رهنديون، ۽ آخرڪار ڪنهن موقعي تي ان کي بچائڻ محال به ٿي پوندو. بنگالي ۽ اڙدو زبانن کي، بهرحال، اسين ملڪ جي قومي زبانن طور تسليم ڪري چڪا آهيون، ۽ ٻين سڀني علائقائي زبانن کي پنهنجي پنهنجي علائقي ۾ سرڪاري زبانون بنجڻ گهرجي.

سنڌي زبان جي حيثيت ۽ حقن بابت ايترو ته گهڻو لکيو ويو آهي، جو ڪيترن ئي هزارن جا ڪئين ضخيم ڪتاب تيار ٿي ويندا. بلڪل تازو، چند تاريخن اندر، "تعليمي ڪميشن جي رپورٽ" بابت جيڪو ردعمل سنڌي زبان سان متعلق آهي، اسين ان کي اخبارن جي حوالي سان پيش ڪري رهيا آهيون، جن ۾ اڙدو ۽ انگريزي اخبارون پڻ شامل آهن. — ش. ح.]

روزانه "مهراڻ"، ڪراچي.

"سنڌي زبان متعلق تقاضا درحقيقت انهيءَ وقت کان ڪئي پئي وڃي، جڏهن تعليمي ڪميشن جون سفارشون پڌريون ٿيون ۽ حڪومت اهو فيصلو ڪيو ته سنڌي زبان بدران اڙدوءَ کي ذريعه تعليم بنايو وڃي. ڪميشن جي انهيءَ سفارش ۽ حڪومت جي انهيءَ فيصلي سنڌ علائقي اندر سخت تشويش پيدا ڪئي، جنهن جو اظهار سنڌ جي هر طبقه خيال جا ماڻهو ڪندا رهيا. اخبارون انهيءَ فيصلي کي غلط ۽ نامناسب سڏينديون رهيون؛ سنڌ جون علمي ۽ ادبي جماعتون انهيءَ فيصلي خلاف احتجاج بلند ڪنديون رهيون؛ شاگرد، استاد، شاگردن جا والدين ۽ بنيادي جمهوريتون انهيءَ فيصلي خلاف آواز اٿارينديون رهيون؛ سنڌ جي عالمن، اديبن ۽ شاعرن طرفان حڪومت جي انهيءَ فيصلي سان اختلاف جو اظهار ڪيو ويو؛ ۽ هيئنر سنڌ خواهه بيرونِ سنڌ جا سياسي ۽ سماجي اڳواڻ ۽ تعليمي ماهر حڪومت جي انهيءَ فيصلي جي مذمت ڪري رهيا آهن. انهيءَ همه گير اختلاف ۽ احتجاج کان درحقيقت حڪومت کي متاثر ٿيڻ گهرجي ها، ليڪن ڏنو ويندو ته حڪومت اڄ ڏينهن تائين سنڌ جي ڪابه دلجوئي ڪانه ڪئي آهي — جڻ ته حڪومت جي ڪنن تائين ڪو آواز ئي ڪونه پهتو آهي، ۽ جيڪڏهن ڪو پهتو آهي ته اهو انسانن جو آواز نه آهي!

"سنڌي زبان جي باري ۾ جيڪي تقاضائون ڪيون ٿيون وڃن، سي ڪي اڄاتريون گهرون ڪين آهن، پر اهي معقوليت تي مبني آهي. سنڌي زبان سنسڪرت کان اڳ جي دور جي جهوني زبان آهي؛ ان کي پنهنجو رسم الخط ۽ پنهنجو گرامر آهي؛ اها صدين کان وٺي تعليمي زبان جي حيثيت ۾ رائج آهي، ۽ ويهن سالن کان وٺي ڊگريءَ جي ڪورس تائين ذريعه تعليم رهي آهي؛ ان ۾ آٺاهه لٽريچر موجود آهي؛ اها دليا جي ٻيءَ ڪنهن به ترقي يافته

زبان کان، ڪنهن به صورت يا حيثيت ۾ گهٽ ڪانه آهي؛ ۽ ان ۾ اهي سموريون خوبيون ۽ صلاحيتون موجود آهن، جيڪي هڪ زنده ۽ اعليٰ تعليمي زبان ۾ موجود هئڻ گهرجن: اهڙيءَ حالت ۾، جيڪڏهن هن زبان کي تعليمي دائري مان خارج ڪيو وڃي ته اها سراسر زيادتي آهي.

"هن زبان کي تعليمي ڪميشن جي سفارشن ۽ حڪومت جي فيصلي سبب جيڪو مقام بخشيو ويو آهي، تنهن جي نتيجي ۾ سنڌ جي باشندن جي تباهي يقيني محسوس ڪئي وڃي ٿي. اڙدو زبان کي ٽئين درجي کان رائج ڪرڻ جي حالت ۾ سنڌي ٻارن جي ذهنن تي پيٺو بار پئجي ويندو، جنهن جو نتيجو سنڌن ذهني پستيءَ جي صورت ۾ لڪرندو. اڙدوءَ کي ذريعہ تعليم بنائڻ سبب سنڌي ٻار نہ ڪجهہ سمجهي سگهندا، نہ سمجهائي سگهندا؛ جنهنڪري هو چئاڀيئيءَ ۾ اڙدو مادري زبان وارن ٻارن سان مقابلو ڪري ڪونہ سگهندا. جڏهن تہ تعليم جي ترقيءَ جو بنياد چئاڀيئيءَ تي رکيو ويو آهي، تڏهن سنڌي ٻار اعليٰ تعليم حاصل ڪرڻ کان محروم رهجي ويندا. اعليٰ تعليم کان محروم ٿي وڃڻ جي حالت ۾، هو اعليٰ سرڪاري ملازمتن جا اهل رهي ڪونہ سگهندا: اِها سنڌن اقتصادي تباهيءَ جي نشاني آهي. اقتصادي تباهيءَ سان گڏ، سنڌ جي باشندن جي علمي، ادبي ۽ ثقافتي تباهي پڻ سنڌي زبان جي حيثيت ڪي ڪيرائڻ جو لازمي نتيجو رهندي. اڙدو زبان سان سيني رعايتن جي وابستگيءَ سبب، سنڌي ٻارن کي مجبور ٿي سنڌي زبان جي تعليم ترڪ ڪرڻي پوندي. ان جو نتيجو اهو نڪرندو جو ايندڙ ويهن سالن کان پوءِ سنڌي زبان ۾ لکڻ پڙهڻ وارو ڪو مشڪل سان ملندو. ان ڪري، سنڌي زبان جو اڳيون سمورو لٽريچر وڃي ميوزم جي حوالي ٿيندو، ۽ وڌيڪ لٽريچر پيدا ٿي ڪونہ سگهندو: سنڌي زبان جي اديبن، مصنفن ۽ ناشرن جو ذريعہ معاش ختم ٿي ويندو، سنڌ جون اخبارون بند ٿي وينديون، ۽ سنڌي زبان صرف غسلخاني ۽ بستري جي زبان وڃي رهندي — جيئن اڄڪلهہ پنجابي زبان آهي.

"اِها تباهي صرف علائقائي اعتبار کان نہ، بلڪ ملڪي ۽ قومي لحاظ کان پڻ ناقابل برداشت آهي. سنڌ جو علم ۽ ادب، سنڌ جي ثقافت ۽ سنڌ جو تمدن، پاڪستان جي هڪ وڏي دولت آهن: اها دولت سنڌي زبان جي خاتمي سان فنا ٿي ويندي. ليڪن افسوس سان ظاهر ڪرڻو ٿو پوي تہ صرف ڪن سياسي مصلحتن جي ڪري، انهيءَ دولت کي تباهہ ڪرڻ کان بہ گريز نٿو ڪيو وڃي!

"سنڌ جا باشندا پاڪستان جا وفادار شهري آهن، ۽ کين پاڪستان ۾ زنده رهڻ ۽ ترقي ڪرڻ جو اهڙوئي حق آهي، جهڙو ٻين شهرين کي. جيڪڏهن سنڌن زبان کي هھڙيءَ ريت فنا ڪيو ويو تہ پوءِ آخر سنڌ جا باشندا ڪهڙيءَ ريت زنده رهي ۽ ترقي ڪري سگهندا؟ سنڌ جي علائقائي حدن کي اڳ ۾ ئي ختم ڪيو ويو آهي، سنڌ جي سياسي قوت کي اڳ ۾ ئي پامال ڪيو ويو آهي، ۽ سنڌ جي اقتصادي تباهيءَ جا سامان اڳ ۾ ئي مهيا ڪيا ويا

آهن: هيئنر جيڪڏهن سنڌي زبان کي به تباهه ڪيو ويو، ته ان مان مطلب اهوئي ڪڍيو ويندو ته سنڌ جي زندگيءَ جي آخري سهاري کي به ختم ڪيو ٿو وڃي!

”اسين حڪومت جي ڪارپردازن کان پڇون ٿا ته آخر اِهو ڪٿان جو انصاف آهي جو هڪ علائقي کي ڪمزور سمجهي، ان کي پيڙهيو ۽ نپوڙيو وڃي! سنڌ اوهان جو ڪهڙو گناهه ڪيو آهي؟ ڇا، سنڌ ڀريون صوبو نه هو، جنهن پاڪستان جي حمايت ۾ نعراءُ بحال ڪيو؟ ڇا، سنڌ جو اهو علائقو نه آهي، جنهن هڪ سال تائين مرڪزي حڪومت جا اخراجات برداشت ڪيا؟ ڇا، سنڌ اهو علائقو نه آهي، جنهن مهاجرن کي ڇهن مهينن تائين پنهنجن گهرن ۾ رهايو؟ ڇا، اهڙيءَ حالت ۾ اِهو مناسب آهي ته سنڌ جي احسانن کي وساريو وڃي، ۽ هٿان سنڌ سان ڪيسَ ڪيا وڃن؟

”اسين پاڪستان جي حاڪمن کي ٻڌائڻ ٿا گهرون ته سنڌ هنن کان ڀي ڪابه رعايت طلب نٿي ڪري: هوءَ صرف ايترو ٿي چاهي ته ڪيس زنده رهڻ ۽ ترقي ڪرڻ جو حق ڏنو وڃي، ۽ ان جي زبان، علم ادب ۽ ثقافت کي تباهه ڪرڻ جي ڪوشش نه ڪئي وڃي.

”اسين پاڪستان جي حاڪمن کي چئلينج ٿا ڪريون ته جيڪڏهن ڪين سنڌ جون تقاضائون غلط ۽ نامناسب ٿيون نظر اچن، ته هو انهن جو حجت ۽ دليل سان جواب ڏين. اسان به سنڌ جي تقاضائن کي حجتن ۽ دليلن سان پيش ڪيو آهي، جن جو جواب حجت ۽ دليل سان ڏنو وڃي، ۽ نه ڏنڊي جي زور سان، جيئن سنڌي زبان جي باري ۾ ڏنو ويو آهي.

”اسين ڪين اهو به چئلينج ٿا ڏيون ته هو سنڌي زبان جي سوال کي عدالت جي اڳيان پيش ڪن، يا بين الاقوامي تعليمي ماهرن جي اڳيان آڻين، يا وري ڪنهن ثالث جي حوالي ڪن، ته پتو پئجي وڃي ته سنڌ جي تقاضا صحيح آهي يا حاڪمن جا نادري احڪام درست!“

[اربع، ٣-آڪٽوبر، ١٩٦٢ع]

روزانه ”نواءِ سنڌ“، ڪراچي.

”تعليمي ڪميشن جي سفارشن جي ضمن ۾ جڏهن ته سنڌي ادب ۽ سنڌي زبان جو موت پوشيده آهي، تڏهن سنڌ علائقي جا ماڻهو اهڙين ناپسنديده سفارشن کي ڪڏهن به برداشت نه ڪندا، ۽ نه وري ڪميشن جي ناقابل عمل سفارشن کي عملي جامي پهرائڻ جو موقعو ئي ملي سگهندو.

”تعليمي ڪميشن جي سفارشن ۾ سنڌي زبان سان ايڏو ته انڌير ڪيو ويو آهي جو ان کي انگريزي دورِ غلاميءَ ۾ جيڪا ادبي ۽ علمي حيثيت مليل هئي، سابه ڪانئس کسڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آهي.

”ڇهينءَ جماعت بعد سنڌي زبان جي ذريعه تعليم نه رهڻ جو لازمي نتيجو اهو نڪرندو جو تعليمي ڪميشن جي سفارشن مطابق جيڪي سنڌي ٻار پڙهندا، سي سنڌي زبان ۽ سنڌي ادب

کان بلڪل ڪورا ۽ ناآشنا رهندا: ڇاڪاڻ ته پنجن يا ڇهن جماعتن تائين اڙدو سان گڏ سنڌي پڙهڻ سان ڪير به سنڌيءَ جو ڄاڻو ۽ اديب بنجي نه سگهندو، ۽ ڇهينءَ جماعت کان مٿي جڏهن ته اڙدو ئي اڙدو هلندي رهندي، تڏهن سنڌي شاگرد به اڙدو جا گرويدا بنجي ويندا، ۽ ايندڙ ڏهن سالن کان پوءِ سنڌي ادب ۽ سنڌي صحافت جو ڇرچو ئي بند ٿي ويندو: انهيءَ ڪري ئي سنڌي حلقن ۾ سنڌي زبان بابت تعليمي ڪميشن کي 'خطرناڪ سازش' سڏيو وڃي ٿو، ۽ سنڌ علائقي جا ماڻهو همه گير بنياد تي تعليمي ڪميشن جي سفارشن خلاف اٿي کڙا ٿيا آهن...... سنڌي زبان جي اڳينءَ پوزيشن ۽ اهميت کي به ختم ڪرڻ، سا هڪ اهڙي حرڪت آهي، جنهن کي سنڌ علائقي جو ڪو به باشندو رضا ۽ خوشيءَ سان برداشت نه ڪري سگهندو!"

[اربع، ٣-آڪٽوبر، ١٩٦٢ع]

روزانه "هلال پاڪستان"، حيدرآباد.

"تعليمي ڪميشن جي سفارشن ۾ سنڌي ٻوليءَ سان جيڪو نسورو ظلم ۽ زيادتي ڪئي ويئي آهي، سا سنڌي عوام کان ڳجهي ڪانهي. تعليمي سڌارن جي نالي ۾ سنڌي زبان جي وجود کي ختم ڪرڻ لاءِ جيڪا سازش سٽي ويئي آهي، سا جيڪڏهن وقت سر ڪو قدم کڻي ناڪام نه بنائي ويئي، ته اها اڳتي سنڌي ٻوليءَ ۽ ان جي ادب ۽ ثقافت کي نيست ۽ نابود ڪري ڇڏيندي.

"اِها ڪيتريقدر نه زيادتي آهي جو سنڌي ڳالهائيندڙ ٻارن کي ٽئين ڪلاس کان ئي اڙدو ۾ لازمي طور تعليم وٺڻ لاءِ مجبور ڪيو وڃي، جيڪي ان وقت ستن سالن جي ڄمار جي ٿيڻ‌ کي بس پهتل هوندا ۽ ڪين پنهنجي مادري زبان ئي اجا پوريءَ ريت لکڻ پڙهڻ ڪانه ايندي!

"سنڌيءَ جي پرائمري تعليم لاءِ هن وقت تيرهن هزار سنڌي ماستر موجود آهن، تن کي ڪهڙيءَ طرح اڙدو ماستر بنايو ويندو؟ ڇا، انهن کي پندرهن ڏينهن جو ڪورس ڪرائي، اهڙو قابل بنائي سگهجي ٿو جو هو اڙدو ۾ تعليم ڏيئي سگهن؟ ست سال پنهنجي مادري زبان ۾ تعليم وٺي، فائنل پاس ڪرڻ کان پوءِ، هو مس انهيءَ جي قابل ٿين ٿا جو سنڌي ٻارن کي پرائمري تعليم ڏيئي سگهن. جڏهن پنهنجيءَ مادري زبان ۾ به ايڏو عرصو تعليم وٺڻ کان پوءِ مس هو پرائمري استاد جي عهدي تي رکيا ٿا وڃن، ته پوءِ اهو ڪيئن ممڪن آهي ته پندرهن ڏينهن جي ڪورس پڙهڻ بعد ڪين اڙدو جي تعليم ڏيڻ لاءِ رکيو وڃي! لازمي آهي ته اهي سنڌي پرائمري استاد، اڙدو جي تعليم پوريءَ طرح نه ڏيڻ جي پاداش ۾ ڪڍيا ويندا — ۽ اهڙيءَ طرح انهن جو مستقبل ڪنهن به صورت ۾ محفوظ ڪونه رهندو.

"ٽئين کان پنجين درجي تائين، ٽي سال، سنڌيءَ سان گڏوگڏ اڙدوءَ ۾ لازمي تعليم وٺڻ بعد، ڇهين درجي ۾ سنڌي ٻارن کي سنڌي تعليم ڏيڻ بلڪل بند ڪري، مٿن زوريءَ اڙدو ۾ ئي تعليم وٺڻ جو شرط رکڻ ڪيتريقدر نه ظلم آهي! هو اجا انهيءَ قابل ئي نه ٿيا هوندا جو ٻين انهن ٻارن سان ڇتاپيٽي ڪري سگهن، جن جي مادري زبان اڙدو آهي، يا جن شروع کان

وٺي پنج ئي سال اڙدوءَ ۾ تعليم ورتي هوندي. ظاهر آهي ته سنڌي ڳالهائيندڙ ٻار تعليم ۾ پٺتي پئجي ويندا ـــ ۽ اهڙيءَ طرح انهن جو مستقبل ڪنهن به صورت ۾ محفوظ نه رهندو.

”سنڌيءَ جي بجاءِ اڙدوءَ ۾ تعليم وٺڻ ڪان پوءِ به هيءَ اميد رکجي ته اهي نونهال، وڏا ٿي، سنڌي ادب ۽ ثقافت جا آبا بنبا، ۽ اهڙيءَ طرح اِهي اعلان ڪيا وڃن ته سنڌي ادب ۽ ثقافت جي حفاظت جي پوري پوري ضمانت ڏني ويئي آهي، سا ڳالهه سراسر مضحڪه خيز ۽ سنڌي زبان سان هڪ قسم جي چٿر ۽ ٺٺولي ڪرڻ آهي! جڏهن سنڌيءَ جا نوان اديب ۽ ڄاڻو ئي نه نڪرندا، ته پوءِ سنڌي ادب ڪي ترقي ۽ زور وٺائڻ لاءِ قائم ڪيل، ”سنڌي ادبي بورڊ“ يا ٻيا اهڙا ادبي ادارا ڪيئن سلامت رهي سگهندا؟ اهي ادارا، وڌ ۾ وڌ، انهن سنڌي اديبن اجي حياتيءَ تائين قائم رهندا، جيڪي هن وقت زنده آهن، ۽ ان بعد اهي ٺپ ٿي ويندا؛ ڇاڪاڻ ته نه هوندو ڪو سنڌي ڳالهائيندڙ، ۽ نه رهندي سنڌي ادبي ادارن جي ڪا ضرورت.

”... سنڌ جا رهندڙ سنڌي پنهنجي مادري ٻوليءَ جي تحفظ، ۽ پنهنجي ۽ پنهنجن ايندڙ سنڌي نسلن جي مستقبل ڪي بچائڻ لاءِ جيڪي مطالبا ڪري رهيا آهن، اهي بلڪل حق ۽ انصاف تي مبني آهن، جن ڪي صوبائيت يا علاقائيت يا ٻيو ڪو سياسي يا امتيازي رنگ ڏيڻ سراسر احمقپائي ۽ شرارت آهي.“ [اربع، ٣-آڪٽوبر، ١٩٦٢ع]

روزانه ”عبرت“، حيدرآباد.

”ڊگري ڪورس ڪي بدلائي ٻه سال ڪرڻ، فيون گهٽائڻ، ’يونيورسٽي آرڊيننس‘ واپس وٺڻ، ۽ ذريعه تعليم مادري زبان ڪي تسليم ڪرڻ، وغيره ـــ اِهي بعض اِهڙا اهم مطالبا آهن، جن متعلق شاگرد ’ڪميشن‘ جي سفارشن شايع ٿيڻ واري وقت ڪان اعتراض ۽ احتجاج ڪندا رهيا آهن. افسوس جو انهن مطالبن ڏانهن پورو توجهه نه ڏنو ويو، ۽ شاگردن ڪي پنهنجن مطالبن مڃائڻ لاءِ هڙتالون ۽ مظاهرا ڪرڻا پيا، جن جا بعض شهرن ۾ ناخوشگوار نتيجا نڪتا آهن.

”... ذريعه تعليم جو سوال خاص طور تي اهم آهي. هن فيصلي سبب سنڌي شاگردن ۾ زبردست پريشاني پيدا ٿي آهي. اهي شاگرد ائين محسوس ڪرڻ لڳا آهن ته سندن تعليمي مستقبل خطري ۾ پئجي ويو آهي، ۽ هو ٻين جي مقابلي ۾ صرف اِن ڪري پوئتي پئجي ويندا جو اصل مضمون پڙهڻ بدران، هو زبان تي عبور حاصل ڪرڻ ۾ ئي رهجي ويندا.

”سنڌ ۾ واقعي ذريعه تعليم وارو فيصلو سراسر غلط آهي. خبر نه آهي ته تعليمي ڪميشن ڪي اهڙو خيال ڇو آيو ته ننڍڙن ۽ ڪچن ذهنن تي غيرمادري زبان ڪي مسلط ڪيو وڃي، ۽ سندن قدرتي صلاحيتن تي ايترو بار وڌو وڃي جو هو آئيڻ ڪان اڳ شل ٿي پون!

”وڏيڪ حيرت ان جي آهي ته ذريعه تعليم جي اهڙي سفارش آهي، جنهن جي سڀ ڪان زياده مخالفت ٿي آهي. سنڌ مان متفق طور تي انهيءَ سفارش جي مخالفت ٿيندي رهي آهي.

سنڌ وارا پنهنجي اها شڪايت اعليٰ اختياريءَ وارن تائين به پهچائي چڪا آهن. مگر ڏسجي پيو ته ان تي اجا پورو توجهه نه ڏنو ويو آهي.

”جڏهن ته ڪميشن جي سفارشن چوطرف ناراضگي پيدا ڪئي آهي، ۽ حڪومت به ڏگري ڪورس متعلق مطالبو منظور ڪري چڪي آهي، تڏهن بهتر ٿيندو ته باقي مطالبن تي به فوري طور تي غور ڪيو وڃي، ۽ اهڙا فيصلا ڪيا وڃن، جي شاگردن کي مطمئن ڪري سگهن، ۽ ملڪ ۾ تعليم به ترقي ڪري سگهي، جنهن جي بعض حيرت انگيز سفارشن الٽو تعليم کي سخت نقصان پهچايو آهي.“ [اربع، ٣-آڪٽوبر، ١٩٦٢ع]

روزانه ”خادم وطن“، حيدرآباد.

”سنڌي زبان جي اڳوڻي حيثيت کي سرڪاري طور برقرار رکڻ لاءِ سنڌ جي سياسي رهنمائن، تعليمي ماهرن، اديبن ۽ ’سنڌي ادبي بورڊ‘ جي ميمبرن جو تازو مطالبو، سنڌ جي عوام جي جذبات ۽ احساسات جي ترجماني ڪرڻ سان گڏ، سنڌي عوام جي هن ڪان اڳي ڪيل مطالبن کي به دهرائي ٿو. اِهي مطالبا سنڌي عوام انهيءَ وقت کان وٺي پيش ڪيا آهن، جڏهن مارشل لائي حڪومت تعليمي سڌارن جي مقصد سان تعليمي ڪميشن قائم ڪئي، ۽ ان ڪميشن ۾ سنڌي زبان جي تعليمي حيثيت جي نقطه نظر پيش ڪرڻ ۽ سنڌي عوام جي نمائندگيءَ جي حق ادا ڪرڻ وارو ڪوبه سنڌي ميمبر ڪونه هو. نتيجو اهو نڪتو جو تعليمي ڪميشن، سنڌ جي جداگانه حالات تان نظرون هٽائي، سنڌي زبان جي اڳوڻي تعليمي حيثيت کي ختم ڪري ڇڏيو ۽ سنڌي زبان جي ترقيءَ جا سيئي دروازا بند ڪري ڇڏيا، حالانڪ سنڌي زبان جي اعليٰ تعليمي حيثيت جي مدنظر، ان سان همدردانه ۽ منصفانه رويو اختيار ڪيو وڃي ها.

”جيڪڏهن تعليمي ڪميشن، تعليمي زبان جي متعلق، تعليمي جذبات سان ۽ تعليمي اصولن کي سامهون رکي، انصاف جي تارازيءَ ۾ توري ڪي سفارشون ڪري ها ته سنڌي زبان جو حق تلف نه ٿي سگهي ها. تعليمي ڪميشن سنڌي زبان جي تعليمي حيثيت لاءِ حڪومت جي سياسي پاليسيءَ کي ترجيح ڏني، پر تعليمي نفسيات ۽ لسانيات جي مشهور بين الاقوامي اصولن کي نظرانداز ڪري ڇڏيو. تعليمي ڪميشن بين الاقوامي تعليمي ماهرن جي انهن راين کي به نظرانداز ڪري ڇڏيو، جن ۾ چيل آهي ته تعليم جو آسان ذريعو مادري زبان آهي. تعليمي ڪميشن هي به نه سوچيو ته اولهه پاڪستان جي هن ترقي يافته زبان جي هڪ صديءَ کان هلندڙ تعليمي ۽ سرڪاري حيثيت جي خاتمي سان، هڪ ڪروڙ کان زياده ماڻهو متاثر ٿيندا ۽ اها زبان بلڪل ختم ٿي ويندي. انهيءَ مان ظاهر آهي ته تعليمي ڪميشن سنڌي زبان کي دانسته ختم ڪرڻ جي سفارش ڪئي آهي، جا ڳالهه ناقابل برداشت آهي.“

[خميس، ٤-آڪٽوبر، ١٩٦٢ع]

روزانہ "بشارت"، حيدرآباد (اڙدو).

"زبان جي مسئلي کي جيستائين سائنسي [علمي] نقط نظر سان ڏسڻ جي ڪوشش نہ ڪبي، تيستائين صحيح موقف اختيار ڪري ڪو سگهجي. تنهن کان سواءِ اهو بہ ضروري آهي تہ اسان جي اڳيان آهي اصول هجن، جن جي وسيلي قومي يڪجهتيءَ ۽ قومي اتحاد جي مقصدن کي حاصل ڪري سگهجي. انهيءَ سلسلي ۾ سڀ کان اول جيڪا ڳالهہ اسان کي چوڻي آهي، سا هيءَ آهي تہ ڪنهن بہ علائقي جي ماڻهن تي ڪابہ مخصوص زبان زوريءَ مڙهي نٿي سگهجي. ٻي ڳالهہ، تہ هر زبان جو اهو حق آهي تہ ان کي ترقيءَ جا هڪجهڙا موقعا حاصل هجن. اولهہ پاڪستان جي صورتحال هيءَ آهي تہ هن صوبي جي مختلف علائقن — پنجاب، بلوچستان، سرحد ۽ سنڌ — ۾ الڳ الڳ زبانون موجود آهن. انهن زبانن جو پنهنجو ادب آهي، هڪ ثقافتي ورثو آهي، ۽ انهن علائقن جون مخصوص تهذيبي ۽ ثقافتي روايتون آهن. ان سان گڏ، هيءَ ڳالهہ بہ صحيح آهي تہ سڄي اولهہ پاڪستان ۾ اڙدو زبان ڳالهائي ۽ سمجهي وڃي ٿي. انهيءَ حقيقت کي نظر ۾ رکندي، ائين ئي چئي سگهجي ٿو تہ جيڪڏهن سنڌي زبان کي سنڌ ۾ تعليمي ذريعي جي حيثيت سان ختم ڪري ڇڏيو ويو ۽ رڳو اڙدو کي ذريعہ تعليم بنايو ويو، تہ سنڌي زبان ۽ ثقافت کي نقصان رسندو. ازان سواءِ، انهن ٻارن لاءِ هيءَ ڳالهہ بي انتها وقت طلب ٿيندي جو هو مادري زبان بدران هڪ ڌاريءَ زبان ۾ تعليم حاصل ڪن. انهيءَ سفارش کي نافذ ڪرڻ جو هڪڙو اثر هي بہ ٿيندو جو قومي اتفاق کي نقصان پهچندو، ۽ سنڌين ۾ دشمنيءَ جو رويو پيدا ٿيندو، جيڪو خود اڙدو زبان لاءِ بہ نقصانڪار ثابت ٿيندو.

"سنڌي ۽ اڙدو — ٻنهي زبانن جي واڌاري ۽ قومي اتفاق ۽ اتحاد لاءِ ضروري آهي تہ ابتدائي درجن تائين تعليم مادري زبان ۾ ڏني وڃي؛ ثانوي ۽ اعليٰ ثانوي درجن ۾ بہ تعليم تہ مادري زبان ۾ ئي ڏني وڃي، پر جن ٻارن جي مادري زبان سنڌي آهي، انهن لاءِ اڙدو، ۽ اڙدو ڳالهائيندڙ ٻارن لاءِ سنڌي زبان جي تعليم لازمي ٺهرائي وڃي؛ اعليٰ تعليم لاءِ البت قومي زبان کي سڄي صوبي ۾ تعليمي ذريعو بنائڻ کپي. ان طرح، مختلف قوميتن کي موقعو ملندو تہ هو پنهنجي پنهنجي زبان ۽ ثقافت کي وڌائي ۽ ويجهائي سگهن، ۽ باهمي اعتماد جي فضا ۾ قومي اتفاق جا بنياد پڻ مستحڪم ٿيندا... دنيا جي انهن سڀني ترقي يافتہ ملڪن ۾ جتي هڪ کان وڌيڪ ٻوليون ڳالهايون وڃن ٿيون، تعليم مادري زبان ذريعي ئي ڏني ويندي آهي — ۽ قومي زبان جي سکيا بہ لازمي هوندي آهي. اهوئي طريقو اسان کي بہ اختيار ڪرڻ کپي." [جمع، ٥- آڪٽوبر، ١٩٦٢ع]

روزانہ "انڊس ٽائيمس"، حيدرآباد (انگريزي).

"سنڌ علائقي ۾ سنڌيءَ ذريعي صرف پنجين درجي تائين پڙهائڻ جو خيال سچ پچ تہ ڏاڍو عجيب آهي. نہ رڳو ايترو، پر پنجين درجي کان پوءِ سنڌي هڪ لازمي مضمون طور

۾ ڪانه رهندي! سنڌي هڪ تمام ترقي يافته ۽ شاندار ادبي روايتون رکندڙ زبان آهي. جيڪا ثقافتي صورتحال هن علائقي کي ٻين کان ممتاز ٿي بنائي، تنهن جو سنڌي زبان هڪ جزُ، بلڪ بنياد آهي. هن علائقي جي اسڪولن ۾ هڪ صديءَ کان وڌيڪ مدت کان وٺي سنڌيءَ ذريعي تعليم ڏني پئي وڃي آهي، ۽ انگريزن کان اڳ اها مڪتبن ۾ ذريعه تعليم هئي. ڪنهن به معيار کي نظر ۾ رکندي، هيءَ زبان مٿين درجن ۾ ذريعه تعليم بڻجي سگهي ٿي، ۽ بڻجڻ کپي.

”هن علائقي ۾ اردو کي ذريعه تعليم بنائڻ جي عملي دشوارين ڏانهن اسين اڳي ئي ڌيان ڇڪائي چڪا آهيون. جيڪي تيرهن هزار پرائمري ماستر هن وقت اسڪولن ۾ نوڪري پيا ڪن، ۽ جيڪي صرف سنڌيءَ ۾ ئي لکي، پڙهي ۽ سيکاري ٿا سگهن، تن جو آخر ڪهڙو تدارڪ ٿيندو؟ انهن مان هيءَ توقع رکڻ ته هو مختصر وقفن جي چند رفريشر ڪورسن ذريعي هائي اردو سکندا ۽ اُن ۾ مهارت حاصل ڪندا، سا هڪ نامعقول ڳالهه آهي. مادري زبان ذريعي تعليم ڏيڻ جا فائدا ٿا شمار ڪجن، ته قومي زبان ذريعي تعليم ڏيڻ جي حق ۾ استعمال ٿيندڙ سمورا دليل بي مطلب آهن. ان لاءِ ڪوبه سبب ڪونهي ته سنڌيءَ کي ثانوي تعليم جي سطح تي ڇو نه ذريعه تعليم بنايو وڃي. قومي زبان [اردو] جي تقاضائن جي پورائيءَ لاءِ، ان کي پرائمري تعليم جي مٿين درجن کان لازمي مضمون طور مقرر ڪرڻ بلڪل ڪافي ٿيندو؛ ۽ شهرن ۾ جتي اردو ڳالهائيندڙ شاگردن جو تعداد گهڻو آهي، اتي ڪين سندن مادري زبان ذريعي تعليم ڏيڻ لاءِ مناسب سهولتون مهيا ڪري سگهجن ٿيون.“

[اربع، ٣—آڪٽوبر، ١٩٦٢ع.]

روزانه ”ڊان“، ڪراچي (انگريزي).

”ملڪ جي تعليمي نظام ۾ سنڌي زبان کي نظرانداز ڪري، بنا سوچ ويچار ان جي حيثيت کي ڪيرائي ڇڏڻ خلاف آيرلدڙ جوش ۽ غصي تي، هن هفتي ۾، عام راءِ جي معتبر نمائندن جي بيانن ڪافي روشني وڌي آهي. سنڌي زبان لاءِ هيءَ دعوا ڪئي وڃي ٿي ته اها تازن تعليمي سڌارن جي نفاذ (تعليمي سال ١٩٦١—٦٢ع) کان اڳ، اڍائي سؤ سالن کان وڌيڪ عرصي تائين ابتدائي ۽ ثانوي سطح تي تعليمي ذريعو، گذريل نوي سالن کان اعليٰ ثانوي سطح تي تعليمي ذريعو، ۽ گذريل ويهن سالن کان بي. اي. تائين امتحاني ذريعو رهندي آئي آهي. نئين تعليمي سرشتي ۾، جيڪو ١٩٦٤—٦٥ع واري تعليمي سال کان مڪمل طرح عمل هيٺ اچڻو آهي، سنڌي زبان فقط پنجين درجي تائين ذريعه تعليم هوندي، ۽ ان کان مٿي اردو کي سنڌيءَ جي جڳهه تي آندو ويندو؛ ان طرح، سنڌي ٻارن لاءِ نئين تعليمي حالتن کي ذهني طور قبول ڪرڻ هڪ وڏو مسئلو بڻجي پوندو.

”هڪڙي بيان ۾ دليل طور هيءُ اشارو ڏنو ويو آهي ته سنڌي ٻارن کي ابتدائي ٽئين درجي ۾ اردو جي تعليم لازمي طرح شروع ڪرائڻ، جڏهن هو ستن سالن جي ڪچڙيءَ

ڇمار ۾ اڃا پنهنجي مادري زبان ۾ به لکي پڙهي سگهڻ جي لائق ڪونه هوندا، سو هڪ طرف سنڌ جي موجوده تعليمي حالتن ۾ سراسر ناقابل عمل آهي، ۽ ٻئي طرف تعليمي نفسيات جي لحاظ کان غلط آهي. سنڌ ۾ هن وقت ٻارهن هزارن کان مٿي سنڌي پرائمري ماستر آهن، جيڪي اٽڪل ڏهن هزارن سنڌي پرائمري اسڪولن کي هلائي رهيا آهن. نه انهن جي جاين تي اڙدو ماستر آڻي سگهجن ٿا، ۽ نه وري انهن کي نئين سر پڙهائي، قابل بنائي، ڪامياب اڙدو ماستر بنائي ٿو سگهجي. اِن باري ۾ هيءَ ڳالهه ذهن نشين ڪرڻ کپي ته ذريعه تعليم کي اڙدو ۾ بدلائڻ جي سفارش ڪرڻ واريءَ تعليمي ڪميشن خود به ــ بنا ڪنهن تفصيلي طريقي بيان ڪرڻ جي ــ انهيءَ تبديليءَ لاءِ استادن ۽ شاگردن جي موزون تياريءَ طرف ڌيان ڇڪايو آهي. پر بجاءِ ڪنهن باضابطه ۽ ڪارگر انتظام جي، عبوري دور ۾ ــ تعليمي سال ١٩٦١-٦٢ع کان ١٩٦٤-٦٥ع تائين ــ ٽئين، چوٿين ۽ پنجين درجي وارن سنڌي ڳالهائيندڙ ٻارن کي اڙدوءَ جي اڌوڪابري تعليم سنڌي ڳالهائيندڙ استادن ذريعي ڏني وڃي ٿي، جن جي لياقت انهيءَ ڪم لاءِ، ڪن حالتن ۾، اولهه پاڪستان جي تعليم کاتي جو هڪڙو پندرهن ڏينهن جو رفريشر ڪورس آهي.

”سنڌيءَ جي هڪ اعليٰ ترقي يافته علائقائي زبان هجڻ واريءَ جائز دعويٰ ۽ ان جي بنا روڪ ترقيءَ لاءِ ڏنل خاطرين کي الڳ رکندي (خود تعليمي ڪميشن به سيني علائقائي زبانن کي ترقي وٺائڻ جي ضرورت تي زور ڏنو آهي)، خالص تعليمي نقطه نگاهه کان، موجوده انتظام بلاشڪ غيراطمينان بخش آهي. تعليمي نظام ۾ موجود رڪاوٽن کي دور ڪرڻ بجاءِ، آبهرائيءَ سان، سنڌيءَ کي ذريعه تعليم طور ختم ڪري ڇڏڻ جو قدم سنڌي ڳالهائيندڙ ٻارن کي سخت نقصانڪار حالت ۾ مبتلا ڪري ڇڏيندو، سا ڳالهه صاف ظاهر آهي. هن حالت ۾، تعليم جي لئينءَ تنظيم وارين ٻين حالتن جيان، اهم ڳالهه هيءَ نه آهي ته رڳو قابل داد مقصدن کي پيش ڪجي يا بنيادي اصولن کي سنجيدگيءَ سان بيان ڪري ڇڏڻ تي قناعت محسوس ڪجي، پر هن ڳالهه جي خاطري ڪرڻ لازمي آهي ته زير ويچار تعليمي تبديلين جي مقصدن ۽ انهن ڏانهن رهبري ڪندڙ طريقن جي احساس پيدا ڪرڻ لاءِ گهربل تياري ۽ اسباب مڪمل طرح مهيا ڪيا وڃن. هتي ته خود مقصد ۽ طريقا ئي هڪ وڏي حصي لاءِ اعتراض جو باعث بنجي پيا آهن، جن تي انهن جو برو اثر پيو آهي، تڏهن، ابهرائيءَ سان تبديليءَ کي زور وٺائڻ بجاءِ، اختياريءَ وارن طرفان ان جي ڪن ابتدائي طريقن جي باريڪ ڇنڊڇاڻ ڪرڻ ۾ ڪو به هرج ڪونه ٿيندو.“ [جمع، ٥-آڪٽوبر، ١٩٦٢ع]

سائينم! سدائين ڪرين، مٿي سنڌ سُڪار،
دوست تون دلدار، عالم سڀ آباد ڪرين!

"اڃو ته هيٺ لهون! مينهوڳيءَ جي مند اچي ويئي آهي، تيار ٿيو ته هيٺ لهون!

"اسين ننڍڙيون، ننڍڙيون برساتي بوندون آهيون. جن جي پاڻ ۾ ڀيٽ ۾ ايڪٽا نه آهي، سي بيوس، لاچار، نيست ۽ اوائلڪهڻ لائق ڀڄيو پون. تنهنڪري، اي مينهن جا ڦڙا، اڪيلا، هڪ هڪ ٿي هيٺ نه لهجو، متان سورج جي سيڪ تي سُڪي نه وڃو. اڃو ته مڙيئي گڏجي، لکن ۽ ڪروڙن جي تعداد ۾ هيٺ لهون، ۽ خشڪ ۽ ٻوٽ ٻنين کي ترو تازه، سرسبز ۽ آباد ڪريون!

"...اسين ڀريان ٿي پهاڙن جي چوٽيءَ تي چڙهندا آهيون، انهن جي گُرُدن جهليندا آهيون؛ ۽ پوءِ انهن جي ڇاتيءَ تي ٿيي، ٽڪي ۽ ڪُنڊي، اندران ٿي اندران، لهي ايندا آهيون ڀُدري پٽ تي، ۽ چشمن ۽ جهرڻن منجهان، اُچل سان ٻُڙ ٻُڙ ڪري، ٻاهر نڪري نڪرندا آهيون ٽرواره. ندين جي خالي ۽ سُڪيل دلين کي ڀريو ٽڙيو ڪري، سنڌن ڪنڌن کي ساوڪ سنڌي سينگار سان سينگاريندا آهيون... اسين لهرين، ترنگن ۽ ڇولين منجهه ڪُڏندا، ڪِڏندا، لڏندا، ڳائيندا، اڳتي وڌندا آهيون. پاڻي، اهو اٿوَ اسان جو دستوري پروگرام، اِها اٿوَ اسان جي هميشه واري رٿ. سو، اڃو ته هيٺ لهون!

"اسين اگرچ آهيون ننڍڙا مينهن جا ڦڙا، پر دنيا کي هر هنڌ، هر نموني ۽ هر وقت، برباد نه بلڪ شاد ۽ آباد ڪندا آهيون. کيتن ۾ اَنُ آپائيندا آهيون، انهيءَ لاءِ ته انسان گذران حاصل ڪري. غريبن جي آمدرفت ۾ واهر ڪندا آهيون، جيئن وکر ۽ ونج واپار هلن. گل ٻوٽا، ولين ۽ وڻ اپائيندا آهيون، جيئن پکي پرندا، جيوَ جنتو، مرون ۽ ماڻهو، مڙيئي زندگي مانُي سگهن.

"...هائي آءُ، اي گجگوڙي بادل!... آسمان ۾ پسري، گگن ۾ گوڙ شروع ڪر ته اسين هيٺ لهڻ جو سعيو ڪريون. (اڙي ڪنوڻ) تون به هيٺ ڌرتيءَ تي لهندينءَ ڇا؟—جي 'ها'، ته پوءِ مغرور ۽ ليچ ماڻهن تي ڪِرجانءِ: پلئانسن جي پونهه کي، سنڌن ٻنين ۽ آبادين کي پلائي ڪري برباد نه ڪج— نه ته وري اسان کي اڳتي وڌي انهن کي بچائڻ جي تڪليف وٺڻي پوندي! جيڪڏهن ڪجهه ناس ڪرڻو اٿئي ته اوچي ڳاٽ وارين زبردست ۽ زوراور چوٽين کي تباهه ڪجانءِ، ننڍڙن ۽ نمرتا وارن جو نانءُ نه ڳنهجانءِ. اسين برساتي بوندون، جي ننڍڙيون آهيون، سو هِڪ به سدائين ننڍڙين چيزن لاءِ ڪُڙڪندو اٿئون.

"سو ته مهي، ڪيئن نه ڌرتي اسان کي ڏسي بهار بهار ٿيئي ٿي! وڻ ۽ ٻوٽا، پوءِ ۾ پرجي، پنهنجا ڪنڌ ڌوڻي، واهه واهه پيا ڪن. نديون پنهنجون اڇلون ڏين، ۽ اسان ڏانهن ناز ۽ نياز سان پيون نهارين. اڃو ته هيٺ لهون! مينهوڳيءَ جي مند اچي ويئي آهي، تيار ٿيو ته هيٺ لهون!" ["برساتي بوندون"]